

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Herwig W o l f r a m, »Rimsko« kraljestvo Germanov 259–270
The »Roman« Kingdom of the Germans
- Walter P o h l, Etnični preobrat zgodnjega srednjega veka in njegov vpliv
na srednjevhodno Evropo 271–285
The Ethnic Turnabout of the Early Middle Ages and Its Consequences for Central Eastern Europe
- Helmut R e i m i t z, Zgodovina in identiteta frankovskih kraljestev merovinške
in karolinške dobe 287–299
History and Identity in Frankish Kingdoms during the Reign of the Merovingians
and the Carolingians
- Pavlina R y c h t e r o v á, Vzpon in propad přemyslidske države. Raziskovanje češkega
zgodnjega in visokega srednjega veka v sodobni češki medievistiki 301–313
The Rise and Fall of the Přemyslid State. Research of the Czech Early and the High
Middle Ages in Modern Czech Medieval Studies
- Albert O v i d i u, Goti v spodnjem Podonavju in njihov pomen za krščanstvo v današnjem
romunskem prostoru 315–322
The Goths in the Lower Danubian Area and Their Significance for Christianity
in Present-Day Romania
- Mojca K o v a č i č, Viri za zgodovino žensk v srednjem veku 323–349
Sources for Medieval History of Women
- Boris G o l e c, Valvasorjevo neznano potomstvo do današnjih dni – 1. del 351–383
Valvasor's Unknown Offspring up to the Present – Part One
- Nataša P o d g o r š e k, Slovensko-hrvaški boj za Istro. Kratek oris narodnostnih
in političnih razmer v Istri v 2. polovici 19. stoletja 385–392
Slovene and Croatian Fight for Istria
- Uroš L i p u š č e k, Slovensko in albansko nacionalno vprašanje med prvo svetovno vojno –
podobnosti in razlike 393–407
Slovene and Albanian National Questions during the First World War: Similarities and Differences
- Mateja R a t e j, (Nevralgična) stičišča političnega sodelovanja Slovenske ljudske stranke
in Narodne radikalne stranke med obema vojnama 409–426
(Neuralgic) Contact Points of the Political Cooperation of the Slovene People's Party
and the National Radical Party between the Two World Wars
- Sandi V o l k, Trauma povratka. Poročanje tiska v Trstu o fašističnem in nacističnem
taboriščnem sistemu neposredno po koncu vojne leta 1945 427–446
The Traumatic Return: Reports of the Triestine Printed Media Immediately after the End
of the Second World War on Fascist and Nazi Camp Systems

ZAPISI – NOTES

- Jože C i p e r l e, 40 let arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani 447–453
Four Decades of the University of Ljubljana Archives and Museum

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

- Prof. dr. Branko Reisp – osemdesetletnik (Ignacij V o j e)..... 455–457
Professor Dr. Branko Reisp – Octogenarian
- Prof. dr. Branko Marušič – sedemdesetletnik (Slavica P l a h u t a) 459–465
Professor Dr. Branko Marušič – Septuagenarian
- Prof. dr. Stane Granda – šestdesetletnik (Darko F r i š) 467–468
Professor Dr. Stane Granda – Sexagenarian

KONGRESI IN SIMPOZIJI – CONGRESSES, SYMPOSIA

- 17th Annual Conference of the Women's History Network »Gender and Generations:
Women and Life Cycles«, University of Glasgow, Glasgow, 5.–7. September 2008
(Mojca K o v a č i č)..... 469–471
17th Annual Conference of the Women's History Network. »Gender and Generations:
Women and Life Cycles«
- Intelligence and Dictatorship – 14. letna konferenca IIHA. Reinbek 17.–19. oktober 2008
(Ljuba Dornik Š u b e l j)..... 471–473
»Intelligence and Dictatorships«

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

- Desanka Kovačević – Kojić, Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV–XV) (Ignacij V o j e)..... 475–479
- Zdravko Šundrica, Tajna kutija dubrovačkog arhiva, I. dio (Ignacij V o j e) 479–481
- Marija Mogorović Crljenko, Nepoznati svijet istarskih žena. Položaj i uloga žene u istarskim
komunalnim društvima: primjer Novigrada u 15. i 16. stoljeću (Mojca K o v a č i č)..... 481–483
- Marko Kambič, Recepcija rimskega dednega prava na Slovenskem s posebnim ozirom
na dedni red Karla VI. (Boris G o l e c)..... 483–484
- Nedjeljko Nižić, Pregled povijesti pošte, brzovanja i telefona u Hrvatskoj
(Ljudmila B e z l a j K r e v e l)..... 485–486
- Tone Kregar, Med Tatrami in Triglavom: primerjave narodnega razvoja Slovencev
in Slovakov in njihovi kulturno-politični stiki 1848-1938 (Mirko S t i p l o v š e k) 486–488
- Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation
of Crimes Against Humanity (Damijan H a n č i č, Renato P o d b e r š i č) 488–491
- Kevin Vennemann, Mara Kogoj
(Majda O r a ž e m S t e l e) 491–493
- Mojca Ramšak, Žrtvovanje resnice – opoj zmuzljivih diskretnih indiskretnosti
(Nina V o d o p i v e c)..... 493–495

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENT

- Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 62, 2008 497–500
Annual Content of Zgodovinski časopis/Historical Review 62, 2008

RAZPRAVE

Herwig Wolfram

»Rimsko« kraljestvo Germanov

UDK 936.36

WOLFRAM Herwig, dr., redni profesor v pokoju, Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Universität Wien, A-1010 Wien, Dr. Karl Lueger-Ring 1.

»Rimsko« kraljestvo Germanov

Zgodovinski časopis, Ljubljana 62/2008 (138), št. 3–4, str. 259–270, cit. 1

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (De., Sn., En.)

Članek obravnava kraljestva germanskih ljudstev, nastalih na tleh Rimskega cesarstva, ki se s svojim imenom sicer vežejo na tradicijo »zunanjih« ljudstev, čeprav so to latinske, poznoantične institucije. Sprejela so najvišji magistrat organizacije poznoantične vojske in s tem povezane položaje namestnikov cesarja, vendar niso postala uradi z regionalno pristojnostjo, temveč teritorialne vladavine, ki so za svoje območje odpravile *imperium Romanum* in *res publica*.

Avtorski izvleček

UDC 936.36

WOLFRAM Herwig, PhD, Professor emeritus, Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Universität Wien, A-1010 Wien, Dr. Karl Lueger-Ring 1.

The »Roman« Kingdom of the Germans

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 62/2008 (138), No. 3–4, pp. 259–270, 1 notes

Language: Sn. (De., Sn., En.)

Examined are the kingdoms of the Germanic peoples that had developed in the territory of the Roman Empire. Although their names indicate the tradition of the peoples »from the outside« these kingdoms were Latin institutions of the Late Antiquity. They had accepted the highest magistrate army system of the Late Antiquity and the related positions of the emperor's deputies. In spite of this, they had not become offices with regional jurisdiction but territorial governments that abolished the *imperium Romanum* and the *res publica* in their territory.

Author's Abstract

Rimljani in njihovi grški vzorniki so o instituciji kraljestva razpravljali na treh ravneh.* Po eni strani so pojme, s katerimi so označevali kralja, uporabljali za vse vladarje. Po drugi strani je kralj veljal za idealnega vladarja grško-helenistične *politeia*, za *rex philosophus* ali *basileus* antične države. V času Konstantina Velikega (306–337) so filozofsko teorijo države začeli prenašati na krščanskega imperatorja. Tretja raven interpretacije je bila raven protikraljevskega resentimenta rimske republike, vendar pa s to interpretacijo ni bilo v nasprotju, da je Julijec Cezar svoje poreklo izpeljal iz »svetih« albanskih kraljev, ki so bili potomci Venerinega sina Eneja in njegovega sina Julija, in da so Avgusta primerjali z Romulom in da je Horac pel svoj znameniti *Maecenas atavis edite regibus*, »o Mecenat, ki si potomec starih kraljev«. Ljudje so se radi hvalili, da so njihovi predniki stari kralji, junaki Homerjevih del in herojskega obdobja, ki pa so bili fizično in politično tako mrtvi, da je bilo malo verjetno, da bi si kdo v njihovem imenu prizadeval za oblast v državi. Da kakšen predrznež tega vendarle

* Članek je za objavo prirejeno in prevedeno predavanje, ki ga je avtor imel 29. maja 2007 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani v okviru tematskega bloka Kako bolje razumeti zgodnji srednji vek – štirje pogledi.

ne bi bil storil, so v Rimu *regnum affectare/appetere*, stremljenje po kraljestvu, razglasili za kazenskopравни in sakralnopравни delikt.

Medtem ko je bila v atensko-klasičnem času večina Grkov prav tako protikraljevsko usmerjena, so si v helenističnem obdobju na podlagi izkušenj ustvarili drugačno predstavo o kralju. Ne nazadnje so tudi rimsko politiko v Sredozemlju pojasnjevali s sovraštvom Rima do kraljestva. Neki Grk je tako zapisal: »Beseda monarhija se je Rimljanom tako zelo upirala, da svojim imperatorjem niso rekli ne diktator, ne kralj, ne kaj podobnega. Toda ker je vrhovna oblast v rokah imperatorjev, so ti nujno kralji.« Podoben logičen sklep je izpeljal že Platon, prevzel pa ga je celo Cezarjev nasprotnik Cicero. Seveda so pisari iz obdobja cesarstva zastopali mnenje, da se rimsko cesarstvo bistveno razlikuje od vladavine barbarskih kraljev. Barbarsko kraljestvo je po njihovem temeljilo na plemstvu in krvi, *nobilitas et sanguis*, od cesarja pa se je pričakovala resnična sposobnost, krepost filozofa; vprašanje o cesarjevem poreklu je bilo drugotnega pomena. Že Svetonij – pisec biografij cesarjev, ki so ga velikokrat uporabljali za zgled – je sicer poudarjal plemenito, po možnosti kraljevsko poreklo svojih junakov in jih branil pred drugačnimi očitki, vendar tega njihovega posebnega porekla ni obravnaval kot pogoj za cesarstvo. Veliko bolj si je povišanje vsakokratnih izbrancev razlagal z božjimi znamenji, prerokbami in sakralnimi avspicijami. Kadar pa antični etnografi pišejo o nerimskem barbarskem kraljestvu, se sicer veliko govori o plemenitem poreklu, nič pa o sakralni izvoljenosti s strani božjih sil. Prav v tem smislu je Tacit (*Germania* c. 7, 1) zapisal svoj slavni stavek *reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt*. Potemtakem »jemljejo (volijo Germani) kralje, *reges*, na podlagi njihovega plemenitega porekla, *ex nobilitate*, vojskovodje, *duces*, pa zaradi njihove (ne filozofske, temveč vojaške) sposobnosti, *ex virtute*. Kralji nimajo neomejene in samovoljne oblasti, vojskovodje pa delujejo bolj s svojim zgledom kakor z ukazi.« Tudi stari rimski kralji nekoč niso imeli neomejene oblasti; germansko kraljestvo je bilo torej podobno mitičnemu »preddržavnemu« kraljestvu iz dobrih starih časov, ki pa je sčasoma postalo zastarelo.

Toliko v nekaj besedah o teoriji; v praksi je bila rimska kraljev(sk)a politika – od republike do visokosrednjeveškega Bizanca – seveda bistveno drugačna. Spominjala je na odnos aktualne ameriške politike do diktatorjev in drugih samodržcev. Z njimi ta politika sodeluje, včasih jih celo postavi na oblast, jih podpira, dokler jih potrebuje, ter jih strmoglavi in pusti, da padejo, ko grozi, da bodo postali neprijetni in neljalni. In vse to kljub temu, da sebe vidi kot trdnjavo in zastavonošo demokracije. Na podoben način je Rim obravnaval kralje tako znotraj kot zunaj meja države. Že republikanski Rim se je ostro boril proti instituciji kraljestva v Italiji, oblast pa je uporabil za to, da je na svojih zunanjih mejah in onkraj njih ustvaril bolj predvidljive razmere, ki so mu omogočile, »da je zaslužnjeval ljudstva«, kot je polemiziral Tacit, kritik cesarstva in kraljestva (*Tacitus, Agricola* c. 14; prim. id., *Annales* XII 30, 2 in *Wenskus, Stammesbildung*, 419 in naslednje). Cesarska politika je namreč nadaljevala z republikansko politiko do nerimskih kraljev. Nič čudnega, da se je celo antičnim opazovalcem zdela samovoljna in cinična, vsekakor polna protislovij. Po Svetoniju (*Augustus* c. 48) je Avgust kraljem jemal in dajal kraljestva po lastni presoji, priznana kraljestva je spremenil v dele rimske države, *membra partesque imperii*, sinove teh kraljev in grofov pa je poslal na vzgojo v Rim. Vlada rimske države je torej priznavala kraljestva, samo dokler je kralje lahko nadzorovala; ko pa so ti postali preveč rimski (beri: premočni), jih je strmoglavila. Ko so jim odvzeli oblast, so zanje kot za privatne osebe skrbeli znotraj države, na državne stroške; na eni strani so jih branili pred maščevanjem njihovih plemenskih nasprotnikov, na drugi strani pa so jim onemogočali, da bi v prihodnje izvajali protirimsko politiko.

Preden predstavimo nekaj tipičnih primerov, spomnimo na tri metodološka razmišljanja: prvič – vedno znova je treba poudariti, da nam je Tacit sicer zapustil etnografski spis »Germania«, da pa so bili Germani za Rimljane zgolj eni od barbarov. Drugič – prav je, da pri

proučevanju germanskih fenomenov začnemo s Kelti in da ne pozabimo na Slovane, Balte in Fince, v jeziki katerih so se germanski izrazi ohranili kot žuželke v jantaru. Tretjič – pozornosti poslušalcev ustreza, če z obravnavo splošnih problemov začnemo v njihovem bližnjem življenjskem okolju in na srečo je temu pričakovanju tu mogoče ustreči.

Slavni Livij – sicer pa nihče drug – poroča v svojih knjigah 39–44 za čas med letoma 186 in 169 pr. n. št. o prekoalpskih, točneje rečeno, znotrajalpskih Keltih, ki so zapustili svojo domovino in se ob velikem neodobravanju s strani Rimljanov naselili v današnji Furlaniji. Dežela, iz katere so ti Kelti prišli, se je v celoti ali vsaj deloma raztezala čez ozemlje, ki je potekalo ob Dravi in je segalo od vzhodne Tirolske prek avstrijske Koroške in Štajerske do nekdanje Spodnje Štajerske in zahodne Madžarske, verjetno pa tudi do severnega roba Ljubljanske kotline. Livij je zapisal, da so oblike ureditve pri znotrajalpskih Keltih v nekaj desetletjih doživele korenite spremembe. Rim se je – kakšno staro kraljestvo ni omenjeno – sprva pogajal s knezi in starešinami, eno generacijo pozneje pa je že imel opravka s kralji.

Leta 181 pr. n. št. so Rimljani ustanovili kolonijo Akvileja, in sicer kot odgovor na poskus prekoalpskih Keltov, *Galli transalpini*, ki so pet let pred tem tu hoteli zgraditi utrdbo, *oppidum*. Čeprav se je z vidika mednarodnega prava to zgodilo v nikogaršnji deželi med Veneti in Histri, je Rim omenjeno iniciativo alpskih Keltov klasificiral kot kršitev zoper svojo interesno sfero in priseljence prisilil k brezpogojnemu umiku. Obenem sta morali – v razmiku treh let – dve senatorski poslaništvi ugotoviti, kakšno zaledje je imelo keltsko preseljevanje v svoji domovini. Izvedeli so, da so priseljevanje Keltov sprožili spori znotraj plemen. Sogovorniki rimskih poslancev so bili brezimni »starešine«, ki so vsakokrat izrazili nezadovoljstvo zaradi migrantov in pojasnili, da so ti ljudje svoj podvig izpeljali brez odločitve ljudstva. Ob drugem srečanju so starešine prišli na dan celo z očitkom, da je Rim vsiljivce obravnaval preblago, zato so zavrnili vsakršno odgovornost tako za preteklo kot za prihodnje prodiranje pripadnikov svojega rodu v Italijo. Za Rimljane s tem zadeva seveda ni bila končana. O tem, ali so tu tudi sami imeli prste vmes in na kakšen način, ni poročil. Toda leta 170 pr. n. št. so bili jugovzhodnoalpski Kelti pod močnim večetničnim kraljestvom, ki ga je Rim priznal in podprl in ki je zamenjal za rimske interese neprimerno aristokracijo. Najbrž so imeli alpski Kelti ob tem še dvojno kraljestvo novega tipa, pri katerem ni šlo za skupno vladavino, temveč za teritorialno omejeno vladavino dveh kraljev. Navedena so tudi imena vladarjev. Videti je, da je zahodni skupini vladal kralj Cincibil s svojim bratom kot podkraljem, medtem ko je bil leta 169 pr. n. št. omenjeni Balanos kralj vzhodnoalpskih Keltov. Rimljani so torej skoraj hkrati s tem, ko so uničili istrsko kraljestvo, dovolili nastanek znotrajalpskega keltskega kraljestva in videti je, da so pri keltskih kostnicah dopuščali eksperimentiranje z monarhično oblastjo. Medtem ko je istrsko kraljestvo moralo pasti, ker je na severnem delu Jadranskega morja vodilo upor proti Rimu, je nastalo novo kraljestvo alpskih Keltov, ki je na severovzhodni meji Italije skrbelo za red in mir. Balanos, ki je hotel Rimljane podpreti v boju proti Perzeju, je lahko ponudil čete za »posredovanje v tujini«. Cincibilovo kraljestvo je imelo oblast nad več ljudstvi. Oba omenjena kralja je po kvaliteti mogoče primerjati z vojaškimi kralji, kot so Ariovist, Marbod ali noriški kralj Voccio. Morda je bil Voccio tisti, ki je Cezarju na predvečer spora s Pompejem (49 pr. n. št.) poslal močno konjenico. Vsekakor je bil Voccio tisti, ki je leta 60 pr. n. št. Ariovistu, germanskemu kralju po volji Rima in Cezarja, dal svojo sestro za drugo ženo.

Zdaj pa h Germanom: Walter Schlesinger in Reinhard Wenskus sta v 50. in 60. letih 20. stoletja predstavila tip »germanskega vojaškega kraljestva«, katerega nastanek in uporabo je Anglež Wallace-Hadrill upravičeno razlagal s potrebami rimske politike. Patrick Geary, ki je trenutno profesor na UCLA, je ob tem rekel: »Germanski svet je bil morda najsijajnejša in najtrajnejša stvaritev političnega in vojaškega genija Rimljanov.« V resnici so bili Germani

– po besedah nekega poznoantičnega pisca – hkrati nasprotniki in sluge rimske države. Temu so pravzaprav dolgovali zahvalo za vse, kar je zadevalo trajno, napredno ureditev, njihovo ime, identiteto in zgodovino, pa tudi njihovo duhovno in materialno kulturo. Razumljivo je, da antični viri pripovedujejo zgolj o zgodovini tistih Germanov, ki so se kot barbari vedli »bolj z vidika porekla kot pa pameti«. Ti Germani so bili v večini primerov – od Ariovista do Teoderika Velikega, Klodvika in drugih – vojskovodje, ki jih je Rim bodisi (vsaj za določen čas) priznal za kralje, če jih že ni nastavil, bodisi jih je kljub velikim uspehom oviral.

Najprej si pogledjmo naslednjih šest oziroma sedem germanskih knezov. Kot prvega je treba omeniti Sveba Ariovista, ki je pred letom 70. pr. n. št. z večletno vojsko vpadel v Galijo, kjer je ob pomoči keltskih domačinov poskušal ustanoviti državo. Da bi si med helvečansko krizo pridobil njegovo naklonjenost, mu je senat na zahtevo galskega upravitelja Cezarja podelil ne le naslov »prijatelja rimskega ljudstva«, temveč tudi kraljevi naziv. Ariovist je bil in je ostal edini *rex Germanorum*, ki je v pisnem izročilu zanesljivo potrjen, čeprav je sam sebe najbrž imenoval drugače in verjetno ni vedel, da je German. Po uničenju Helvečanov je Cesar še istega leta, tj. 59 pr. n. št., premagal tudi Ariovistovo vojsko. Ariovistu je uspelo pobegniti prek Rena, že kmalu zatem, leta 54 pr. n. št., pa je umrl.

Herusk Arminij in njegov brat Flavus sta bila obenem pripadnika prve družine svojega ljudstva in rimska državljana; oba sta bila uspešna kot oficirja rimske konjenice z visokim činom in sta zasedala položaj, za katerega so bili navadno predvideni pripadniki viteškega stanu. Medtem ko Flavus viteškega čina ni nikoli dosegel, je bil Arminij rimski vitez in hkrati edini »zunajrimski« German svojega časa, ki mu je dokazano pripadal *ordo equestris*. Ni izključeno, da so Rimljani z njim imeli v načrtu nekaj posebnega; morda so ga nameravali imenovati ali vsaj priznati za kralja. Splošno znana kaotična razdvojenost heruskovske elite je bila nedvomno ovira za trajno ustanovitev province Germanije na desnem bregu Rena. Kraljestvo Heruskov bi bilo vsekakor poenostavilo uresničitev te namere (prim. alpske Kelte in *regnum Noricum*). Če je bilo kaj takšnega načrtovano, seveda ni smelo nastati; kriva je bila Varova bitka leta 9 n. št., ki je zlasti v 19. stoletju veljala za pojem germanskega svobodoljubja in vojne premoči. Lahko pa na to gledamo tudi drugače. V Tevtoburškem gozdu je rimski vitez Arminij z rimskimi pomožnimi enotami in vojščaki germanskega rodu premagal germanskega upravitelja, senatorja in nekdanjega konzula Vara ter njegove legije skupaj z njihovimi pomožnimi enotami, v katerih so ne nazadnje bili Germani. Kljub temu se Arminij od Tacita naprej imenuje *liberator haud dubie Germaniae* in je tako po smrti prejel častni naslov, ki nikakor ni ustrezal njegovim razpoznavnim motivom in ki dobi smisel samo na podlagi poznejše recepcije njegovega dolgoletnega, na koncu uspešnega upora proti Rimu.

Šele Arminijevemu nečaku in rimskemu državljani Italiku – ki se je rodil v Italiji, odraščal pa je v Rimu – je uspelo postati kralj Heruskov. Njegovo ljudstvo ga je izprosilo od rimske oblasti. Tacit poroča, da je cesar Klavdij Italiku dal denar in telesno stražo ter ga pozval, naj rodovno čast sprejme z zaupanjem. »Je edini mož, rojen v Rimu, ki vladavine v tujini ne prevzema kot talec, temveč kot rimski državljani.« Čeprav je bil Italik lep mož in ni bil deležen zgolj rimske, temveč tudi germanske vzgoje, njegova veličastnost ni trajala dolgo.

Markomana Marboda so tako kot druge kraljeve in knežje sinove na Avgustov ukaz vzgajali v Rimu, končal pa je nekakšen Sandhurst takratnega časa /vojaško akademijo, op. prev./ Ko se je vrnil v *Markomannis*, se pravi v svojo – če uporabimo današnja poimenovanja – severnobavarsko-turinško domovino, je nekaj let pred našim štetjem v sporazumu z državno oblastjo, če ne kar na njen ukaz, svebsko ljudstvo odpeljal na Češko. Njegova naloga najbrž ni bila samo, da zmanjša pritisk Svebov na rensko mejo, ampak tudi to, da zavaruje bok na desnem bregu Rena načrtovane province Germanije. Ni izključeno, da bi bil Marbod moral na Češkem za Rimljane ustanoviti kraljestvo, ki bi utrdilo prostor med Donavo, Moravo in

Labo in bi služilo kot nekakšno nadaljevanje leta 15 pr. n. št. zasedenega južnodonavskega *regnum Noricum*. Tako kot je imel noriški kralj že pred rimsko zasedbo čete, ki so bile v *exercitus Romanus* nadvse dobrodošle, je Marbod po rimskem vzoru oblikoval dobro izurjeno vojsko. Številčna moč njenih enot je nazadnje močno prekašala noriško vojsko, zato so se Rimljani – po analogiji s cezarjansko mejo na Renu – upravičeno začeli bati za Avgustovo mejo na Donavi, ki so jo ravno šele postavili, in so sprejeli protiukrepe, ki so leta 18 pr. n. št. pripeljali do Marbodovega padca. Ne glede na to, ali je bil Marbod rimski državljani ali ne in ali je za svoje kraljestvo Rimu dolgoval posredno ali neposredno zahvalo, dejstvo je, da sta takrat, ko sta se Marbod in Arminij bojevala za prevlado v Germaniji, to isto počeli tudi rimski vojski, kar je mogoče zelo jasno razbrati iz ukrepov, ki sta jih oba vojskovodja sprejela pred začetkom bitke.

Mlajši, kvadski pendant Marbodu je bil Vanij; Rimljani so ga postavili za kralja germanskih plemen, ki so se jim predala po letu 18 n. št. in so jih naselili na ozemlju današnje zahodne Slovaške. Vanij je po rimskem vzoru poskušal svoje kraljestvo gospodarsko in obrambno-vojaško zaščititi, vendar mu je to leta 50 n. št. spodletelo, ker je tako za Rimljane kot za njihove barbarske zaveznike postal preveč rimski.

Kot sedmega po vrsti je treba navesti rimskega državljana in batavijskega kraljevega potomca Civilisa. Ta je v letu štirih cesarjev, 69 n. št., vsesplošni kaos izkoristil za seveda prav tako spodleteli poskus, da bi s pomočjo nezadovoljnih pomožnih enot in previsoko obdavčenih severovzhodnogalijskih mestnih okrožij uničil rimsko oblast na obeh straneh spodnjega Rena. Če smemo verjeti Tacitu, bi bil na levem bregu Rena moral nastati *imperium Galliarum*, medtem ko je Civilis nad zunajrimskimi renskimi otoki poskušal vzpostaviti večetnično kraljestvo.

Z izjemo Arminijevega brata in nečaka so vsi zgoraj omenjeni možje prišli v spor z rimsko oblastjo, ker so v institucionalnem okviru, ki je bil zanje predviden, delovali preveč rimsko in so tako postali konkurenti, *aemuli* (o tem izrazu gl. Tacitus, *Annales* XV 13, 2 – o partski državi, in Velleius Paterculus II 109 – o Marbodu), uradne rimske politike.

Vojaško kraljestvo seveda nikoli ni ostalo omejeno na Germane iz rimskih časov. Najboljšo predstavitev tega, kako vojaško kraljestvo nastane, najdemo pri Cezarju, ki analizira – resda neuspešna – prizadevanja Helvečana Orgetoriksa (*Bellum Gallicum* I 2, 1 do 3, 3). To institucijo so poznali tudi srednjeveški Skandinavci, Anglosasi, Slovani in Madžari. Walter Pohl je zelo impresivno proučil vojaško kraljestvo Hunov in Avarov. Čeprav sta si ti dve zvezi ljudstev prizadevali za rimsko priznanje in sta se tudi polastili pomembne rimske province Panonije, je videti, da je bila njuna odvisnost od rimske državnosti, pa tudi njuna pripravljenost in potreba po integraciji manjša. Tipično je, da sta si vladarja obeh ljudstev za središče svoje oblasti izbrala Veliko madžarsko nižavje, medrečje Donave in Tise, kjer so v rimskih časih živeli sarmatski Jazigi in ki nikoli ni bilo del rimske države. Tipično je tudi to, da je avarski kan staro panonsko prestolnico Sirmij leta 582, ko jo je osvojil, uničil, namesto da bi jo – kot je npr. Gajzerik leta 439 storil z zavzeto Kartagino – spremenil v svojo rezidenco. Dejstvo, da se država Vzhodnih Gotov iz 4. stoletja v širjavah vzhodne Evrope ni zgolj ohranila, temveč se je tudi silovito razširila, medtem ko so Rimljani nanjo do hunskega napada lahko pozabili, morda lahko pojasnimo s tem, da so se kralj Ermanrik (ki je umrl leta 375/376) in njegovi morebitni, vsekakor neznani predhodniki zgledovali po tipu »nerimskih«¹ stepskih držav. Vojaško kraljestvo je vsekakor vedno vključevalo več ali celo zelo veliko ljudstev in se je kot vojaška institucija nagibalo k monarhiji v smislu samodržstva in k oblikovanju veledržav. To je bil proces, ki ga je Rim v obdobju pozne republike in cesarstva vse do 4. stoletja lahko uspešno preprečeval. Zveza številnih ljudstev, ki jo je oblikoval Arminij, je sicer razpadla kar zaradi notranjih napetosti, tako da rimski politiki k temu razpadu ni bilo treba veliko prispevati. Toda po Marbodu in Vaniju je pri Markomanih in Kvadih mogoče dokazati le še sočasno

vladavino več malih kraljev, ki so jih v glavnem imenovali Rimljani, v vsakem primeru pa jih je morala priznati rimska oblast. Enako velja tudi za Zahodne Gote iz 4. stoletja; medtem ko so bili v 3. stoletju nosilci močnega vojaškega kraljestva, ki je Rimu desetletja povzročalo velike težave, so po uničujočih porazih v boju s Klavdijem II. Gotskim in Avrelijem najpozneje leta 275 izgubili monarhični vrh, tako da jim je vse do hunskega napada leta 376 sočasno vladalo več malih kraljev. Podobno velja za veliki plemeni Alemanov in Frankov vzhodno od Rena, ki sta se približno sredi 3. stoletja na novo oblikovali.

Po rimskem pojmovanju in tudi glede na njihovo delovanje je priznanje kraljev pomenilo, da so se podredili rimski oblasti. To enotnost teorije in prakse je bilo seveda treba opustiti, ko so znotraj meja rimske države nastala kraljestva, ki so jih imenovali barbarska. Ko je leta 476 Odoaker, za njim pa v letih 493/498 Teoderik Veliki v sami Italiji, središču rimske države, ustanovil kraljestvo, ki ga je priznala rimska oblast, se je končalo več kot 70-letno obdobje, v katerem je bil ves latinski Zahod razdeljen v kraljestva, tudi takšna avtohtonega porekla. Redkim državnim tvorbam domačih barbarov je bilo dano, da so trajale daljše obdobje. *Rex* in *gens* sta bila – ne glede na to, ali sta prišla od zunaj ali pa sta se oblikovala znotraj same *Romania* – v imperij vključena s sklenjeno pogodbo, *foedus*. Gospodarsko-pravno zavarovanje federatov, pogodbenikov, njihovo priznanje in integracija so potekali na način, ki je prebivalce države tako malo obremenjeval, da so viri o tem le skopo poročali. Dejstvo je, da je bila uspešna in dolgotrajnejša naselitev tujcev odločilen pogoj za teritorializacijo plemen, *gentes*, in s tem za nastanek njihovih držav. Takšne države na začetku njenega obstoja seveda niso razumeli kot plemensko kraljestvo, temveč bolj kot dodelitev dela države. Tako je bila v izročilu zahodnogotska *sors Gothica* v Galiji znana pred *regnum Tolosanum*, burgundska *sors* pred državo Burgundov, v Afriki so bile znane *sortes Vandalorum*, nikoli pa *regnum Vandalorum et Alanorum* in celo *regnum Francorum* se v virih pojavi šele po sredi 6. stoletja. Samo Teoderikova država je bila vse od začetka *regnum*, saj je s pogodbo nadomestila imperij.

Federati so bili avtonomni, točneje rečeno, sestavljali so avtonomno enoto rimske vojske. Tako kot federati sami so bili tudi njihovi vodje, ki so bili večinoma vojaški kralji, pripadniki rimske vojske, katerih čin in moč je bilo treba določiti s pogodbo. Cesar Teodozij I. pogodbe iz leta 382 še ni sklenil s kakšnim monarhičnim kraljem Gotov, zato so gotski vodje – naj so bili kralji ali ne – dobili zgolj nižje vojaške čine, razen če niso zapustili svojega ljudstva in prestopili k Rimljanom. Nasprotno pa je pogodba iz leta 397, ki je urejala naselitev zahodnogotskih federatov v Epiru, že morala upoštevati monarhičnega gotskega kralja Alarika I. (ki je umrl leta 410). Zahodni Goti so bili tisti, ki so na rimskih tleh in v spopadu s cesarsko oblastjo razvili institucionalni model, ki je imel prihodnost. Znotraj večje rimske upravne enote so se oblikovala razmeroma majhna središča zaprtih barbarskih naselbin. Leta 397 so verjetno prišli do naslednje rešitve: cesar je Alarika I. kot prvega znanega barbarskega kralja imenoval za vojskovodjo, za generala s štirimi zvezdicami, pristojnega za Ilirijo. Konstantinopol je s podelitvijo najvišje regionalne vojaške funkcije povezoval (resda zgolj začasno) priznanje mandata, ki so ga Goti svojemu kralju Alariku brez omejitev poverili za vojno in mir, kar po rimsko pomeni – za vojaške in civilne zadeve.

Toda s tem ko je cesar priznal barbarsko kraljestvo na rimskih tleh, ni zgolj podvrgel rimskih podložnikov federatskemu kralju, temveč je obenem na račun vodilnega sloja svojega lastnega ljudstva okrepil kraljevo monarhično moč. Od trenutka, ko so Zahodni Goti ustanovili kraljestvo znotraj imperija, so se zmanjšale možnosti, da bi jih razcepili v posamezne skupine, in tako so ob koncu preseljevanja leta 418 v južni Galiji tvorili le še eno samo etnično enoto, ki je bila najpozneje leta 475 »podržavljena« kot kraljestvo.

Seveda so – četudi neuspešno – poskušali ustanovitev takšnega kraljestva legitimirati na rodovni način. Ataulf, naslednik Alarika I., se je januarja 414 poročil s cesarjevo hčerjo Galo

Placidijo, ki jo je leta 410 med zavzetjem Rima ugrabil. Med poroko so bile bojda izrečene tiste velikokrat citirane besede, po katerih je gotski kralj sprva nameraval *Romanio* nadomestiti z *Gothio* in kot Ataulf za gotski imperij postati to, kar je bil Avgust za rimskega, namreč ustanovitelj svetovne vladavine, ki bi ji dal tudi ime. Kralj je vsekakor moral spoznati, da Goti rimske državnosti, tj. na zakonih temelječe splošne *res publica*, zaradi svoje »nebrzdane barbarkosti« nikoli ne bi mogli nadomestiti, zato je bil pripravljen, da namesto da bi Rim uničeval in ga zgolj spreminjal, postane njegov preporoditelj in sklene mir. Ali so te besede avtentične ali pa so bile prepisane od starejših vzornikov, ni tako zelo pomembno. Pomembno je v njih posredovano spoznanje, da lahko rimska državnost obstaja zgolj na temelju prava in zakonov, legalno in konstitucionalno, ne pa na rodovni način, utemeljena s poreklom in rodom. Ataulfov načrt je spodletel, pa ne zgolj zato, ker je Ataulf po rojstvu svojega sina, ki ga je Gala Placidija rodila leta 415 in ki je pri krstu – v skladu s pričakovanji – dobil cesarsko ime Teodozij, živel le še kratek čas. Tudi otrok je kmalu umrl in za vedeže izpolnil Danijelovo prerokbo, da se paru s severa in juga ne obeta potomstvo. Potomstvo se je seveda pojavilo dve generaciji pozneje, vendar z enakim izidom. V zakonu Hunerika in Evdocije, vnukinje nekdanje gotske kraljice Placidije, se je rodil zadnji zakoniti kralj Vandalov Hilderik. Njegova vladavina je še enkrat dokazala, da je imela celo priženitev v teodozijsko dinastijo zelo majhen političen pomen. Pozneje je bilo še nekaj porok med cesarskimi in kraljevimi družinami, vendar so vse bile neuspešne, ker cesarstva ni bilo mogoče dedovati po ženski liniji in ker poreklo pri ustoličevanju cesarjev – v nasprotju z ustoličevanjem kraljev – tradicionalno ni igralo skoraj nobene vloge.

Samo v imenu zakonitega cesarja je bilo problem federatov mogoče rešiti legalno in trajno. Na podlagi preoblikovane *hospitalitas* in ob sočasnem priznanju rodovnega kraljestva so najprej v galski prefekturi nastale federatske države kot deli rimske države. Toda s tem ko je rimska država vse bolj izgubljala moč, so te pogodbe izgubljale pomen. V pogodbi iz leta 442 so se Vandali odpovedali federatskemu statusu. Prav tako je bila tudi večina drugih pogodb s kralji na območju rimske države v 60. letih z enostranskimi akti razdrta ali pa so preprosto zamrle. Vseeno pa se nobena od novih držav ni odpovedala pripadnosti rimski državi. Toda samo Burgundi so ostali tudi »zvesti« cesarjevi federati, in to zato ker so v tem in v nadaljnjem prevzemanju rimskih vojaških položajev videli legitimacijo, ki jih je ščitila v odnosu do njihovih številčno močnejših sovražnih sosedov, ne pa morebiti zato ker bi bili mogli ali hoteli pomagati rimski stvari v Galiji ali Italiji.

Čeprav je bil tudi sam vojaški cesar – in to najprezentativnejši tip tega cesarja iz 4. stoletja –, je Teodozij I. vseeno vpeljal razvojno pot, ki je vodila k »mestnemu cesarstvu« teodozijanskih otroških cesarjev in njihovih naslednikov. Medtem ko Zahodu ni uspelo onespobiti vojaški režim patricijskih vrhovnih generalov, sta o cesarju dejansko začela odločati konstantinopelski senat in ljudstvo. Sama ali pa skupaj s palačo in včasih tudi z vojsko sta bila predvsem senat in ljudstvo tista, ki sta določila cesarja. Uspeh te politike je temeljil na izredni ekonomski in demografski moči Konstantinopla. Da bi to moč presodili, smo odvisni od ocen, ki pa so pri iskanju absolutnih števil za pozno antiko in zgodnji srednji vek zgolj srečno naključje.

Rezultate, do katerih pridemo z uporabo enake metode, pa je vendarle mogoče primerjati in imajo torej določeno spoznavno vrednost. Če predpostavimo, da je imel Konstantinopol leta 500 med 300.000 in 500.000 prebivalcev, potem jih je Toulouse v tistem času imel samo 15.000. To pomeni, da je v najpomembnejšem mestu Zahodne gotske države živelo manj ljudi, kot jih je imela gotska vojska, ocenjena na približno 20.000 mož, in v najboljšem primeru samo 5 % prebivalcev Bizanca. V nasprotju s tem številu prebivalcev Konstantinopla sicer ni ustrezalo predpisanemu številu vojakov v cesarski vojski, je pa večkratno presehalo dejansko

število. Ta kvantitativno-demografski zgled dopolnjujejo kvalitativno-ekonomska opažanja: Teoderikova mirovna in gospodarska politika je polnila ravenske zakladnice. Teoderikova hči Amalasvinta je po očetovi smrti podedovala 40.000 liber zlata. Ta vsota je ustrezala približno dvema letnima proračunoma Zahodnega rimskega cesarstva sredi 5. stoletja. Nasprotno pa so letni dohodki Vzhodnega rimskega cesarstva ocenjeni na 270.000 liber zlata, pri čemer je bilo 45.000 liber zlata, kar je več kot dvakratna vsota celotnega zahodnorimskega letnega proračuna, namenjenih vojski. Kar je Teoderik prigospodaril v 33 letih nemotene vladavine, deluje torej v primerjavi z osemkrat večjo vsoto, 320.000 liber zlata, ki jo je Anastazij I. zapustil po 27 let trajajoči vladavini in kljub katastrofalnim izgubam v vojni z Vandali, več kot skromno. Številke seveda ne pojasnijo vsega, vseeno pa ponazorijo, zakaj je zahodni imperij v 5. stoletju padel na raven teritorialno in institucionalno šibkejšega »partnerja« Konstantinopla. Proračun je bilo zato treba razbremeniti vojaških izdatkov, ki so pogoltnili vse. Logičen sklep je bil, da so zmanjšali redni *exercitus Romanus* in ga ponekod celo nadomestili s tujci. Tako je navaden vzhodnogotski vojščak verjetno Teoderika Velikega vsakih pet let stal zgolj 5 solidov cesarjevih darov vojakom, medtem ko bi bil isti mož kot rimski rekrut letno potreboval 30 soldov.

Ko je moral leta 476 Romul Avgustul, čeprav je bil uzurpator, svoj imperij predati kralju, se je ureditev italijanske prefekture prilagodila razvoju v ostalem zahodnem delu države. Ta prehod je predvsem pomenil silovito spremembo rodovnega kraljestva, ki ni zgolj prevzelo imperialnih funkcij, temveč je postalo tudi kraljestvo imperialnih razsežnosti. Države Zahodnih Gotov, Burgundov in Frankov so se priključile srednje velikim in manjšim rimskim upravnim enotam. Toda razširitev Zahodne gotske države v drugi polovici 5. stoletja je zahtevala obsežnejše organizacijske oblike od teh, ki so bile predvidene v letih 418/419. Vendar tolosanski Goti – še manj pa Burgundi in Franki – niso prevzeli niti položajev cesarskega *comitatus* niti položajev galske prefekture. Njihova uprava je delovala kot razširjena uprava kraljevega dvora, zato je kariero, kakršna je bila običajna pri Rimljanih, postavila na glavo. Zdaj se je *cursus honorum* začel v kraljevem okolju in končal v provinci. Poleg tega so Evrikovi (466–484) uspehi privedli do tega, da je kralj tako v Španiji kot v Galiji prevzel rimske dukate, tj. militarizirane enote provinc, skupaj z njihovimi rimskimi posestniki in uradi. Zato so bili prvi tolosanski *duces*, ki so bili obenem vojskovodje in upravitelji province, Rimljani v zahodnogotskih službah. Toda dokler Leovigild leta 568 ali 569 ni prišel na oblast, se razvoj, v teku katerega je zahodnogotsko kraljestvo postalo tako rekoč španski imperij, ni končal. Šele ta zahodnogotski kralj je prevzel imperialne oblike in ustanove, kot je npr. *palatium*. Eno od španskih mest je poimenoval po svojem sinu in s tem izkoristil cesarski privilegij, ki sta ga pred njim med »*viri purpurei* z Zahoda, ki so nosili diadem« uveljavila zgolj Teoderik Veliki in – tipično – kralj Vandalov Hunerik, ki je bil poročen z rimsko princeso. Poleg tega je bilo posedovanje kraljevega mesta in kraljeve zakladnice znamenje legitimne oblasti. Kdor je hotel biti kralj *regnum Tolosanum*, je moral priznati identiteto mesta in države ter delovati v skladu z njima. Z zavzetjem Kartagine 19. oktobra 439 se je začelo – morda s punsko tradicijo povezano – obdobje vandalskih kraljev. Gajzerik se je poleg tega od takrat imenoval »kralj dežele in morja«. Klodvik se je po zmagi nad Siagrijem bržkone naselil v Soissonsu; po zmagi nad Zahodnimi Goti leta 507 in triumfalni slovesnosti v Toursu leta 508 je frankovski kralj svojo *cathedra regni* postavil v Parizu, v središču že osvojene in še ne osvojene Galije. V Italiji se je Teoderik priključil tradiciji dvojne prestolnice zahodnega cesarstva in svojega predhodnika Odoakra. Mozaik na vhodu palače v Raveni je – po Agnellusu – prikazoval »Teoderika na konju, predstavljenega v oklepu, s ščitom v levi roki in sulico v desni; na njegovih levih je stal Rim s kopjem in čelado, na desni pa Ravena, ki se je prek morja in pokrajine obračala h kralju«. Kljub temu Vzhodno gotsko kraljestvo ni bilo *regnum* Ravene, temveč je do konca ostalo *regnum* Rima.

Zadnje dejanje Avgustula kot vladarja je bilo to, da je odslovil senatorsko odposlaništvo, ki je bilo pod Odoakrovim pritiskom in je v Konstantinoplu deponiralo odpoved lastnemu cesarju, svojega novega gospodarja pa označilo za moža, ki so ga »sami izbrali kot primerne za to, da pri njih uspešno rešuje (politične) zadeve«, saj naj bi se spoznal tako na državo kot na vojno. Obenem so senatorji prosili, naj cesar Odoakru dodeli položaj patricijskega vojskovodje in mu zaupa upravo nad Italiki. Istočasno je iz svojega dalmatinskega eksila odposlanca poslal tudi Nepot; ti so čestitali za konec uzurpacije ter zahtevali denar in vojsko, da bi Nepot lahko dobil nazaj zahodno cesarstvo. Zenon je Odoakrove senatorje napotil k Nepotu, z Nepotovim morebitnim imenovanjem Odoakra za patricija pa se je strinjal in je kralja s tem nazivom označil že v svojem pisnem odgovoru. Ne glede na vse dnevnopolitično taktiziranje cesarjev odgovor vendarle osvetljuje pravne temelje Odoakrovega kraljestva. Položaj *patricius occidentis* naj bi potrdil ustoličenje federatskega kralja; ob popolni ohranitvi enotnosti države je *rex* stopil na mesto imperatorja. In to se ni spremenilo niti 12 let pozneje, ko je Teoderik Veliki leta 488 vkorakal v Italijo. To je storil kot cesarski vojskovodja, patricij in nekdanji konzul, kot rimski državljani, ki je bil zgolj z vidika svojih Gotov tudi njihov kralj, ni pa še bil kralj Gotov in Italikov, ki bi ga bil priznal rimski cesar.

Z zmago nad Odoakrom so Goti leta 493 postali edina italijanska vojska, ki je – razumljivo, četudi za cesarjeve predstave nekoliko prehitro – Teoderika povzdignila v *rex*, se pravi, da je zdaj vendarle postal »kralj Gotov in Italikov« z nazivom *Flavius rex*, ne *rex Gothorum*. Preden se je Teoderik iz spodnjemezijskega kraja *Novae* (Svištov) odpravil na pot, je z Zenonom sklenil pogodbo, v kateri je zapisano, »naj po zmagi nad Odoakrom /v zahvalo, op. prev./ za trud vlada kot kralj na mestu cesarja, dokler ta ne pride tja«. Leta 493 sta bila Odoaker in Zenon mrtva, cesar Anastazij pa je imel pomembnejše skrbi od tega, da odpotuje v Raveno in tam igra cesarja. S tem je v skladu s pogodbo nastopil primer *praeregnare*, kar pomeni, da je moral Teoderik izvajati oblast za zakonitega cesarja. V tem smislu se je pri svojem vladanju ravnal po cesarstvu in je poskušal preseči vsakršno rodovno partikularnost. Konec koncev se je v državi cesarjev z božjo pomočjo naučil, kako se Rimljanom pravično vlada. Njegova država naj bi bila zato kopija dobre predloge, zvesta podoba edine države. Kolikor Teoderik po položaju zaostaja za cesarjem, toliko po drugi strani presega druge *gentes* in njihove kralje. Teoderik išče enotnost rimske države, enotnost politične volje na Vzhodu in Zahodu. Ustoličenje kralja se je zato leta 493 zdelo enako nujno kot po Tiudimirjevi smrti. V obeh primerih se je *exercitus Gothorum* ustavnopravno spremenil: v makedonskem Kiroso je leta 474 Teoderik prevzel dediščino svojega očeta, za kar je potreboval privoljenje vseh Vzhodnih Gotov, ki so se priključili obema Amalcema, in ne zgolj svojega spremstva iz leta 471. V Raveni leta 493, nasprotno, ni šlo zgolj za rodovno ustavno pravo, za razglasitev nekega Amalca za gotskega kralja, temveč je *exercitus Gothorum* deloval tudi kot vojska Zahoda, ki jo je legitimiral sam cesar. Na podlagi pogodbeno zagotovljene pravice do vladanja namesto cesarja, *praeregnare*, je Teoderik postal *Gothorum Romanorumque regnator*, »po dejanju pravi cesar«, *princeps Romanus*, ki je rimske imperatorje – vsaj od leta 497 – lahko brez ugovorov označil za svoje predhodnike.

Kraljestvo, ki ga je ustvaril Teoderik, se je obdržalo do leta 540, ko je Justinijanova gotska vojna divjala že pet let. Celo takrat so premagani Goti še imeli nesporno pravico, da Belizarju ponudijo »kraljevo oblast nad Goti in Italiki«. Te možnosti je bilo leta 540 z Vitigisovo kapitulacijo konec. Šele naslednji vzhodnogotski kralji so veljali za upornike; od takrat so Vzhodni Goti lahko razglasili le še barbarskega kralja.

Justinijan je svojo restavracijsko politiko v odnosu do germanskih ljudstev izpeljal dosledno in dokončno, in to takoj ko so ta ljudstva zapustila območje svoje legitimnosti. Leta 515 je Teoderik Amalca Evtarika, ki so ga »našli« pri Zahodnih Gotih, poročil s svojo hčerjo dedinjo

Amalasuvinu in ga s tem designiral za naslednika. Cesar Justin, ki je bil pod vplivom svojega nečaka Justinijana, je posvojil Evtarika, mu podelil rimsko državljanstvo in konzulat. Legitimacija Teoderikovega nasledstva je bila s tem za Gote in Rimljane neizpodbitna. Obsegala je vse elemente Teoderikovega lastnega kraljestva, namreč designacijo s strani predhodnika, posvojitve s strani cesarja, podelitev državljanstva in konzulata. Zaradi Evtarikove nenadne smrti in Teoderikove smrti je oblast nad italijanskim kraljestvom prevzel Atalarik pod skrbništvom svoje matere. Poskusi, da bi znova oživili funkcijo vrhovnega vojskovodje in s tem gotski vojski priskrbeli poveljnika, so zaradi oseb, ki so bile za to funkcijo izbrane, spodleteli. Zdaj je Amalasuvin, *domina rerum*, tako rekoč sama nastopila kot »vojaška kraljica«, ki je po sinovi smrti celo prevzela naslov kraljice in svojega sovražnega bratranca Teodahada razglasila za kralja. Ko je dal Teodahad sestrično ubiti, je bilo za Justinijana amalske legitimnosti konec in takrat je začel svojo gotsko vojno, ki je nič več – niti usmrtitev Amalasuvininega morilca niti razglasitev Amalasuvinine hčere Matasuvinke za kraljico – ni moglo ustaviti. Cesar je malo pred tem konec legitimnosti izkoristil tudi za to, da je osvojil državo Vandalov. Gelimar je prekršil Gajzerikov dedni red, zato ga je Konstantinopol razglasil za rodovnega uzurpatorja. Navsezadnje je konec baltsko-amalske legitimnosti Justinijanu verjetno nudil dodaten razlog za to, da je napadel Zahodno gotsko državo in zasedel dele Španije. Boj za legitimnost, ali bolje rečeno, legitimizacija kot sredstvo političnega boja sta odločilno zaznamovala tudi cesarsko politiko do Frankov. Podelitev patricijsko-senatorskih časti Klodviku je leta 508 legitimirala njegovo zmago nad Goti, ki jo je izbojeval leto poprej. Obenem je bila s tem priznana oblast frankovskega kralja v Galiji in nad njo, vsak napad, ki ga je Klodvik nameraval izvesti na italijansko državo Gotov, pa je bil že od začetka sankcioniran. Že leta 535 je cesarjevo poslaništvo poskušalo katoliško solidarnost Frankov mobilizirati proti arijanskim Gotom in Franke pripraviti do vpada v Italijo. Obenem so Franki za pogodbo, v kateri jim je Vitigis na začetku leta 537 odstopil vzhodnogotsko Galijo, potrebovali tudi Justinijanovo priznanje. »To, da je Galija v njihovi lasti, zanje namreč ni bilo gotovo, dokler cesar njihovih pravic uradno ni potrdil.« Justinijanova predstava o legitimnosti je lahko povsem uskladila teorijo rimske rekonkiste s prakso realne politike. Proti Frankom so se Justinijanove čete borile samo v Italiji; šele Justinijanovi nasledniki naj bi se bili, četudi zaman in zgolj z diplomatskimi sredstvi, poskušali uveljaviti v Galiji.

Kljub zmanjšanju splošne državnosti ali pa prav zaradi nje se Rimljanom ni bilo mogoče odpovedati. Neki *leo consiliarius* je na Evrikovem dvoru opravljal funkcijo, ki je ni bilo na seznamu rimskih funkcij, pa je kljub temu nadaljeval rimsko administracijo.

* * *

Regna na rimskih tleh se sicer, kar zadeva ime, sklicujejo na tradicijo »zunanjih ljudstev«, *externae gentes*, vendar so latinske, poznorimske institucije. Sprejela so najvišji magistrat organizacije poznoantične vojske in s tem povezane položaje namestnikov cesarja, vendar niso postala uradi z regionalno pristojnostjo, temveč teritorialne vladavine, ki so za svoje območje odpravile *imperium Romanum* in *res publica*. V skladu s tem zunanje ljudstvo, kot so Goti ali Franki, ni zgolj *exercitus Gothorum* ali *exercitus Francorum*, temveč je izvorno tudi vojska rimskih federatov, ki ima v nasledstvu vojsk rimskega dvora (resda spreminjajočo se) pravico do prenosa oblasti. Iz tega sledijo integracija in institucionalizacija, lahko bi rekli tudi imperializacija plemena, *gens*. Tako je Teoderik Veliki za merilo svojega kraljestva vzel *imperium Romanum*, Leovigild pa je isto storil v zahodnogotski Španiji, potem ko je toledsko državo dokončno stabiliziral. V smislu nekakšnega protigibanja je ime Rimljanov izgubilo svoj ekumenski pomen in je začelo označevati zgolj eno od mnogih ljudstev, čeprav je podeljevanje konstitucionalno določene državljanske pravice še vedno obstajalo. Tako je bil

kraljevsko-gotski Flavius Amalus pravno gledano Rimljan, »običajen« Got je bil družbeno zavezan Rimljanom, Burgundi in Franki so imeli z Rimljani skupnega praočeta, Langobardi pa so bili – sicer stoletja pozneje – z Rimljani celo izenačeni.

Ne nazadnje je ustanovitev latinskih vladavin cesarski oblasti nudila veliko prednost. Zahod, ki mu ni bilo več mogoče vladati, je dobil sicer omejeno, vendar predvidljivo državnost s trdnimi mejami med posameznimi kraljestvi. Cesarstvo si je poleg tega lahko vzelo kratek predah, obenem pa je dobilo možnost za revizijo vseh pogodb. Lahko so priznali kraljestvo znotraj rimskih meja in celo sprejeli gotsko *regnum Italiae* kot naslednika *Hesperium regnum*. Ob ustreznih priložnosti in ob zadostnih sredstvih oblasti so vse te državne tvorbe obveljale za provizorije in rezultate uzurpacij, njihovi posestniki in ustanovitelji pa za tirane. In te možnosti si cesarstvo ni pustilo odprte šele od Justinijana naprej, čeprav jo je v resnici imel šele ta imperator. Potem so se za svojo posest seveda bali celo Franki, saj bi Justinijan lahko ravnal tako kot Marij, Kamil in prejšnji cesarji ter prešel v ofenzivo. Vendar do tega ni prišlo. Frankovska kraljestva in zahodnogotska Španija so preživeli justinijansko restavracijo in bili po njej močnejši kot prej, toda samo Franki so bili sposobni postati *Europeenses* in kot takšni postaviti temelje Evrope.

Prevod iz nemščine Anja Naglič

Literatura

1. Walter Pohl, Die Awaren (München 1988, 2002²).
2. Reinhard Wenskus, Stammesbildung und Verfassung (Köln 1961, 1977²).
3. Herwig Wolfram, Die Goten (München 1979, 2001⁴).
4. Herwig Wolfram, Gotische Studien. Volk und Herrschaft im Frühen Mittelalter (München 2005).

Zusammenfassung

Das »römische« Königtum der Germanen

Herwig Wolfram

Die Regna auf römischem Boden berufen sich zwar dem Namen nach auf die Tradition der »äußeren Völker«, *externae gentes*, sind aber lateinische, spätrömische Institutionen. Sie haben den höchsten Magistrat der spätantiken Heeresorganisation und die damit verbundenen vizekaiserlichen Positionen in sich aufgenommen, sind jedoch keine Ämter mit regionaler Zuständigkeit, sondern territoriale Herrschaften geworden, die für ihren Bereich das Imperium Romanum wie die Res publica aufhoben. Analog dazu ist ein auswärtiges Volk wie die Goten oder Franken nicht bloß ein *Exercitus Gothorum* oder *Exercitus Francorum*, sondern ursprünglich auch eine römische Föderatenarmee, die in der Nachfolge der römischen Hofheere ein, obgleich abgewandeltes Recht der Herrschaftsübertragung besitzt. Daraus folgen Integration und Institutionalisierung, wenn man will, die Imperialisierung der Gens. So nahm Theoderich der Große für sein Regnum Maß am Imperium Romanum, und Leovigild tat desgleichen im westgotischen Spanien, nachdem er das Reich von Toledo endgültig stabilisiert hatte. Gleichsam als Gegenbewegung dazu verlor der Römername seine ökumenische Bedeutung und bezeichnete bloß ein Volk unter vielen, obwohl es noch die Verleihung des konstitutionell bestimmten Bürgerrechts gab. So war ein königlich-gotischer Flavius Amalus rechtlich ein Römer, war ein »gewöhnlicher« Gote den Römern sozial verbunden, besitzen die Burgunder und Franken mit ihnen den gemeinsamen Stammvater, werden ihnen – allerdings Jahrhunderte später – die Langobarden sogar gleichgesetzt.

Schließlich bot die Errichtung der lateinischen Regna der kaiserlichen Regierung einen großen Vorteil. Der unregierbar gewordene Westen erhielt eine zwar reduzierte, jedoch berechenbare Staatlichkeit mit festen interregionalen Grenzen. Das Kaisertum gewann überdies eine Atempause und zugleich die Möglichkeit der Revision aller Verträge. Man konnte ein Königreich innerhalb der römischen Grenzen anerkennen, selbst das gotische *Regnum Italiae* als Nachfolger des *Hesperium Regnum* akzeptieren. Bei gegebener Gelegenheit und ausreichenden Machtmitteln galten alle diese Staatenbildungen als Provisorien und Ergebnisse von Usurpationen, ihre Inhaber und Gründer als Tyrannen. Und diese Option ließ sich das Kaisertum nicht erst seit Justinian offen, obwohl sie erst dieser Imperator tatsächlich besaß. Dann mußten freilich selbst die Franken-Germanen um ihren Besitzstand fürchten, sollte es Justinian einem Marius, Camillus und den früheren Kaisern gleichtun und zur Offensive schreiten. Nun, dazu ist es nicht gekommen. Die Königreiche der Franken und das westgotische Spanien überdauerten die justinianische Restauration und waren nachher stärker als zuvor, doch waren nur die Franken imstande, *Europeenses* zu werden und als solche die Grundlagen Europas zu legen.

Walter Pohl

Etnični preobrat zgodnjega srednjega veka in njegov vpliv na srednjezhodno Evropo

UDK 940.1

POHL Walter, dr., redni profesor, Institut der Mittelalterforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, A-1040 Wien, Wohllebengasse 12–14.

Etnični preobrat zgodnjega srednjega veka in njegov vpliv na srednjezhodno Evropo

Zgodovinski časopis, Ljubljana 62/2008 (138), št. 3–4, str. 271–285, cit. 69

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (De., Sn., En.)

Članek izpostavlja zgodnji srednji vek kot čas, v katerem je nastal zahodni način razmišljanja o ljudstvih in ko so etnične identitete postale temelj, na katerih je slonela in na katerega se je sklicevala organizacija oblasti. Pri tem se je princip etnično utemeljene oblasti v Evropi pokazal kot zelo uspešen tudi zato, ker je kljub izpostavljanju enotnosti ostal prilagodljiv in je dopuščal postopno integracijo ali pa tudi sobivanje različnih skupin prebivalstva. S poudarkom na vzhodni Evropi je tematizirana kompleksnost etnično opredeljenih in etnično legitimiranih političnih skupnosti in njihove oblasti.

Avtorski izveček

UDC 940.1

POHL Walter, PhD, Full Professor, Institut der Mittelalterforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, A-1040 Wien, Wohllebengasse 12–14.

The Ethnic Turnabout of the Early Middle Ages and Its Consequences for Central Eastern Europe

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 62/2008 (138), No. 3–4, pp. 271–285, 69 notes

Language: Sn. (De., Sn., En.)

The article focuses on the Early Middle Ages as the period which produced the »Western« manner of perception of different peoples. This was the time in which ethnic identities started to form the basis of government organization, and indeed the factor quoted by the then authorities in order to further their own aims. In Europe, the principle of ethnically-based government proved very successful, among other things because it allowed for gradual integration, as well as co-existence of different population groups. With a particular emphasis on East Europe, the article explores the complexity of ethnically defined and ethnically legitimated political communities and their authorities.

Author's Abstract

Številna ljudstva Evrope* so nastala med letoma 400 in 1000 ali v tem času iščejo svoj izvor: med drugim Francozi in Nemci, Angleži in Škoti, Švedski in Danci, Hrvati in Srbi, Poljaki in Čehi, Madžari in Bolgari ter številni drugi.¹ V zgodnjem srednjem veku pa niso nastala le številna ljudstva, ki so se pozneje razvila v sodobne narode in ki do danes dajejo pečat političnemu zemljevidu.² Hkrati je sploh nastal zahodni način razmišljanja o ljudstvih

* Članek je za objavo prirejen predavanje, ki ga je avtor imel 29. maja 2007 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani v okviru tematskega bloka Kako bolje razumeti zgodnji srednji vek – štirje pogledi.

¹ Pristrčno se zahvaljujem Petru Štihi, ki me je povabil, da v Ljubljani predstavim sledeče teze in razpravljam o njih ter da jih sedaj tudi objavim. Podobne predstavitve svojih tekočih raziskav o pomenu etničnih identitet v srednjeveški Evropi sem imel priliko predstaviti tudi na Dunaju, v Leipzigu, Glasgou in Londonu. Tukaj objavljeno besedilo bo v rahlo spremenjeni obliki izšlo v nemščini leta 2008 v seriji predavanj Oskar-von-Halecki Družboslovnohumanističnega središča Univerze v Leipzigu (GWZO Leipzig). Wittgensteinova nagrada Sklada za podpiranje znanstvenega raziskovanja (Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung/WWF) na Dunaju, ki mi je bila podeljena leta 2004, nam na Inštitutu za raziskovanje srednjega veka Avstrijske akademije znanosti (Institut für Mittelalterforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften) in na Inštitutu za zgodovino/Inštitutu za avstrijsko zgodovinsko raziskovanje Univerze na Dunaju (Institut für Geschichte/Institut für Österreichische Geschichtsforschung an der Universität Wien) omogoča, da s pomočjo različnih tipov virov raziskujemo vprašanja, ki jih obravnavam tukaj.

² O problemu nastanka evropskih ljudstev v zgodnjem srednjem veku: WENSKUS, Reinhard: Stammesbildung und Verfassung: das Werden der frühmittelalterlichen »gentes« Köln/Wien ²1977 [1961]; WOLFRAM, Herwig: Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des 6. Jahrhunderts München ⁴2001 [1979]; povzetek starejših raziskav v POHL,

in nastajanja etničnih identitet kot temelja politične moči in individualnega razumevanja samega sebe. Evropa je v tem pogledu nenavadna, saj njeno politično pokrajino že več kot tisočletje oblikujejo sorazmerno stabilne in večinoma etnično definirane države. To nikakor ne pomeni, da so bile te države etnično enotne, kar nikoli niso bile in tudi po stoletju nacionalizma in delno nasilnega poenotenja niso. Vendar se skoraj vse imenujejo po ljudstvih (če se, obratno, ljudstvo ne imenuje po deželi, tako kot v Italiji in Španiji) in iz njih izpeljujejo svojo legitimnost. V številnih teh *regna*, 'kraljestvih' stare Evrope institucionalni in teritorialni razvoj sploh ni potekal linearno (kot v Nemčiji in na Poljskem); tukaj pa se je sodobni narod posebno močno navezal na že davno pretekle izvore. Etničnost ni bila substanca teh držav, vendar je bila pomemben vir integracije in identifikacije.

V večini drugih kulturnih prostorov svetovne zgodovine (recimo v rimski antiki, v islamskem svetu ali v Indiji) etničnih identitet niso uporabljali na ta način kot politični vir. Evropski posebni razvoj se je začel v zgodnjem srednjem veku in v širšem kontekstu ga ni še skoraj nihče raziskoval. Gre za to, kar sem v naslovu tega dela malce pretirano poimenoval »etnični preobrat«. Ta je tudi tema projekta Wittgensteinove nagrade, kjer skupina mladih zgodovinarjev in zgodovinarjev intenzivno raziskuje vire, da bi odkrili več o vlogi etničnih identitet med antiko in srednjim vekom.

V družboslovni in kulturološki razpravi o identiteti zgodnji srednji vek še skoraj ni bil zaznan; tudi udeleženci v sporu, ali so narodi sodobni, so se komaj zanimali zanj.³ To je očitno šibkost mnogih razprav o razvoju naše družbe: današnjemu času prav pavšalno postavljajo nasproti arhaični ali premoderni svet, ki ga eklektično slikajo z izsledki etnologije in z delno že zdavnaj zastarelimi predstavami o srednjem veku.⁴ Samo tako potem nastane učinkovita črno-bela slika, znotraj katere je mogoče z velikimi gestami trditi, da so 'individualna identiteta', 'narod', 'država' in drugo bodisi sodobni, celo konstitutivni za današnji čas, ali pa vendarle prvobitni.⁵ S tako preprostimi odgovori se lahko zadovolji le nekdo, ki pozna kompleksni razvoj identitete na začetku srednjega veka le iz nekaterih starejših priročnikov. Zgodnjesrednjeveški viri so seveda sorazmerno pičli, vendar je diskurz identitete mogoče rekonstruirati v marsikateri njegovih oblik, kako je učinkoval, pa je mogoče, četudi večinoma indirektno, ugotavljati na podlagi ravnanja ljudi.

Temo na poseben način obremenjujejo pojmovni in komunikacijski problemi: ljudstvo in narod, etnos in pleme, Germani in barbari, vsi so obremenjeni s predsodki in prizvoki, čeprav v različni meri. Tudi pojem etnične identitete je mogoče razumeti zelo različno.⁶ Upam, da je, ne da bi ga na dolgo poskušal definirati, razvidno iz konteksta, kako ga uporabljam tukaj,

Walter: Tradition, Ethnogenese und literarische Gestaltung: eine Zwischenbilanz. V: Ethnogenese und Überlieferung. Angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung, ur. Karl BRUNNER, Brigitte MERTA. Wien 1994 (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 31), 9–26; prim. tudi ISTI, Ethnicity, theory and tradition: a response. V: On Barbarian Identity – Critical Approaches to Ethnogenesis Theory. Ur. Andrew GILLET (Turnhout 2002) 221–240 in zbornik Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters. Ur. Walter POHL (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 8, Wien 2004), posebno ISTI, Identität und Widerspruch. Gedanken zu einer Sinngeschichte des Frühmittelalters. V: prav tam 23–36.

³ SMITH, Anthony D.: The Ethnic Origins of Nations. London 1986; ISTI: The Nation in History. Hanover 2000; ANDERSON, Benedict: Imagined Communities. London 1991; HOBBSBAWM, Eric J.: Nations and Nationalism. London 1996.

⁴ POHL, Walter: Ursprungserzählungen und Gegenbilder. Das archaische Frühmittelalter. V: Meistererzählungen vom Mittelalter. Ur. Frank REXRÖTH. München 2007 (Historische Zeitschrift, Beiheft 46) 23–41.

⁵ O državi: Staat im frühen Mittelalter, ur. Stuart AIRLIE, Helmut REIMITZ in Walter POHL (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 11, Wien 2006). O individualnosti v zgodnjem srednjem veku: Ego TROUBLE. Authors and their Identities in the Early Middle Ages, ur. Rosamond MCKITTERICK, Richard CORRADINI, Matthew GILLIS in Irene van RENSWOUDE (Wien, v tisku).

⁶ Kritika pojma identiteta: NIETHAMMER, LUTZ: Kollektive Identität. Heimliche Quellen einer unheimlichen Konjunktur, Reinbek 2000. Pojem pa je vendarle težko nadomestiti: POHL, Walter: Aux origines d'une Europe ethnique: Identités en transformation entre antiquité et moyen âge. V: Annales: Histoire, Sciences sociales 60/1 (2005) 183–208.

namreč kot spremenljiv, pa tudi trajen rezultat neprestanih identifikacijskih dejanj. Nakazati hočem nek terminološki problem, ker je temeljen za razumevanje ‚etničnega preobrata‘, in sicer razmerje med etnosom in narodom.

V 19. stoletju so z narodom povezovali upe na osvoboditev, medtem ko so etničnost manjšin, plemen itd. zanimali ali podcenjevali. Izkušnje 20. stoletja so, nasprotno, mnoge odlične učenjake pripravile do tega, da so evropske narode odklanjali kot agresivne, omejujoče in nesodobne, medtem ko so osvobodilni potencial ‚zatiranih‘ etnij pogosto precenjevali.⁷ Razlikovanje med narodi kot skupnostmi državljanov, ki imajo lastno nacionalno državo, in etnijami, ki kot manjšina živijo v tuji državi, je morda pomembno za marsikatera raziskovalna področja, če odmislimo politično eksplozivnost, ki se skriva v tem (kot je postalo vidno v primeru Baskov, Kurdov ali Bošnjakov). Za raziskavo t. i. *longue durée* pa je razlikovanje prej zavajajoče, ker zanemara tako etnične temelje narodov kot tudi nacionalni potencial etnij; nastanek narodov je tako komaj mogoče razumeti kot proces, temveč bi moral veljati za kvalitativni preobrat, z vsemi brezplodnimi razpravami o tem, kdaj neki je ‚pravzaprav‘ nastal nemški ali francoski narod.⁸ Govoriti o »gotskem narodu«⁹ zgodnjega srednjega veka je prav tako zavajajoče kot govoriti o nemškem ‚etnosu‘ sedanjosti. Vendar ne smemo pozabiti, da v obeh primerih politično integracijo utemeljujejo z etnično identiteto, čeprav se ljudstvo in država v nobenem primeru ne moreta prekrivati. Gre torej za razlike v stopnji. Etnično utemeljene države srednjega veka je torej mogoče uvrstiti v široko področje prehodnih oblik med ‚preddržavnimi‘ etnijami in sodobnimi narodi.

Dualistični model etnosa in naroda zlahka pripelje do etnocentričnega ločevanja med ‚sodobnimi‘ nacionalnimi državami in periferijo, ki jo zaznamujejo etnični separatizmi in konflikti, seveda vključno s priselitvenimi državami Amerike in Evrope in njihovimi problemi. Podobno je razločeval že Aristotel: Grki živijo v *polis*, medtem ko se barbari delijo na *ethne*.¹⁰ Etničnost je zato življenjska oblika barbarov. Ni naključje, da se sodobna etnografija, prav tako kot klasična, ukvarja z ljudstvi na periferiji civiliziranega sveta. Tam se nekdanje in danes spet razvijajo in zaostrejuje kategorije etničnosti, medtem ko v rimskem cesarstvu prav tako kot v sodobnih nacionalnih državah z državljanstvom obstaja bolj odprt instrumentarij za urejanje pripadnosti.

Ločevanje na ljudstvo po ustavi, *populus*, in na ljudstvo po poreklu, *gens*, je srednji vek prevzel od rimske antike, kot je pokazal Patrick Geary.¹¹ Toda obenem se je spremenil njun značaj. *Populus* so vse bolj razumeli kot ‚skupnost vernikov‘, *gens* pa je privzel elemente te vezanosti z božjo in človeško postavo. Tako se je od 5. stoletja dalje v latinski politični kulturi lahko uveljavljal nov element: kraljestva na etnični osnovi, na primer *regna* Gotov, Frankov ali Langobardov. Ljudstva, v imenu katerih so si kralji lastili oblast, so pol tisočletja obstajala le na robu klasičnega sveta: Markomani, Dačani ali Sarmati. Sedaj je nek *rex francorum*

⁷ Gl. GELLNER, Ernest: Nations and Nationalism, Oxford 1988; HOBBSBAWM, Eric J.: Nationen und Nationalismus, München 1996.

⁸ Prim. Ansätze und Diskontinuität deutscher Nationsbildung im Mittelalter, ur. Joachim EHLERS (Nationes 8, Sigmaringen 1989).

⁹ TEILLET, Susanne: Des Goths à la nation gothique. Les origines de l'idée de nation en Occident, du Ve au VIIe siècle, Paris 1984.

¹⁰ Aristoteles, Politika 1261a; 1276a; prim. AMSELLE, Jean-Loup: Logiche meticcce. Antropologia dell'identità in Africa e altrove. Torino 1999, 50sl.; MÜLLER, Klaus E.: Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung. 2 Bde. Wiesbaden 1972–1980. POHL, Walter: Varietà etnica nell'Europa meticcica dell'alto medioevo. V: Europa in costruzione. La forza delle identità, la ricerca di unità (secoli IX-XIII), ur. Giorgio CRACCO, Jacques LE GOFF, Hagen KELLER in Gerolamo ORTALLI. Bologna 2006, 55–72.

¹¹ GEARY, Patrick J.: Europäische Völker im frühen Mittelalter. Zur Legende vom Werden der Nationen. Frankfurt 2001.

vladal nekdanjim rimskim provincam in njihovemu pretežno romanskemu prebivalstvu in se pri tem opiral na poznoantično infrastrukturo (vključno s škofi) in upravo, čeprav je bila poenostavljena.

Večina kraljestev dobe preseljevanja ljudstev je kmalu spet razpadla, princip pa se je ohranil; okoli leta 1000 so bili veliki deli Evrope, daleč na vzhod do Poljske, Madžarske, Bolgarije, razdeljeni na etnično označena krščanska *regna* z latinskim (ali grškim) uradnim jezikom (tudi če je še dolgo obstajala možnost za razmah drugih oblik države, kot so bili *Reich*, Benetke ali Avstrija).

Zadošča pogled na popolnoma različno strukturo antičnega in islamskega sveta, da bi doumeli pomen evropskega posebnega razvoja. Identiteto antičnih Grkov in Rimljanov je zaznamovala predvsem njihova pripadnost *polis* oz. *civitas*.¹² Rimska identiteta je bila mnogoplastna; sklicevanje na mesto in izvor iz *Gens Romana* so kmalu razširili s politično, državljansko definicijo, ki je bila tesno povezana s kulturnim samozavedanjem (to pa je bilo spet delno specifično le za nekatere sloje). *Constitutio Antoniniana* je rimsko »people by constitution« (ljudstvo po ustavi) razširila na ozemlje cesarstva; kljub temu, ali prav zato, je rimska identiteta nazadnje ostala nedokončana, kot je pokazal Andrea Giardina.¹³ Uspeh rimskega cesarstva je nedvomno slonel nenazadnje na njegovi visoki sposobnosti integracije. Oba kulturna prostora, ki sta poleg zahodnega izšla iz rimskega cesarstva, sta se tudi komaj posluževala etnične identitete kot političnega organizacijskega principa. To, kar mi imenujemo Bizanc, je bilo v grščini cesarstvo *Rhomaioi*, Rimljanov, ki so se izogibali staremu imenu Heleni zaradi njegovih poganskih konotacij.¹⁴ V islamskem svetu je bil arabski jezik sicer povezovalni element poleg islama, toda oblast je bila utemeljena versko in so jo zato lahko prevzeli turški sultani ali celo Kurdi, kot je Saladin, ne da bi to menjavo oblasti razlagali etnično; arabska *umma* ali turško *millet* so bile verske skupnosti, ki so etnični pomen lahko le privzele.¹⁵ Tako kot v Indiji so zaporedne tvorbe oblasti razumeli dinastično in so tudi Safavidsko cesarstvo imeli šele v drugi vrsti za perzijsko, Osmanskega cesarstva pa niso imeli v prvi vrsti za turško, razen seveda v zaznavanjih zahoda.¹⁶

Nikakor torej ni bilo samoumevno, da so se iz razpada zahodnorimskega cesarstva razvila etnično zaznamovana kraljestva. Tega tudi ni mogoče preprosto razložiti s tem, da so tukaj oblast prevzela ljudstva, ki so jih vodili kralji. Kajti ljudstva sama so se konsolidirala šele v novih *regna*.

Obsežno politično oblast, ki bi jo vzpostavila etnično definirana vodilna skupina, je v zgodnjersrednjeveški Evropi vrh tega uspelo vzpostaviti le krščanskim kraljem, ki so razpolagali z latinsko pismenostjo in z elementi poznorimske organizacije. V naslovih kraljev je dobro vidna ta nova povezava. Ko je langobardski kralj Rotar leta 643 v Paviji izdal svoj zakonik, je sam sebe v prologu imenoval »Ego in Dei nomine Rotari, vir excellentissimus, et septimo decimum rex gentis Langobardorum« –¹⁷ dvojno izpeljavo svoje oblasti od Boga in od *gens*

¹² HALL, Jonathan M.: *Ethnic Identity in Greek Antiquity*. Cambridge 1997; COHEN, Edward E.: *The Athenian Nation*. Princeton 2000.

¹³ GIARDINA, Andrea: *L'Italia Romana – storie di una identità incompiuta*. Roma-Bari 1997; malo drugače: CORNELL, Tim: *Ethnicity as a Factor in Early Roman History*. V: *Gender and Ethnicity in Ancient Italy*, ur. Tim CORNELL in Kathryn LOMAS. London 1997, 9–21.

¹⁴ KODER, Johannes: *Byzanz, die Griechen und die Romaiosyné – eine »Ethnogenese« der »Römer«?* V: *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern: Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung*, 27. bis 30. Oktober, 1986, Stift Zwettl, Niederösterreich 1. Ur. Herwig WOLFRAM in Walter POHL. Wien 1990 (*Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 201), 103–112.

¹⁵ LEWIS, Bernard: *Die politische Sprache des Islam*. Berlin 1991, 61; 71.

¹⁶ BABAIE, Sussan: *Slaves of the Shah. New Elites of Safavid Iran*, London 2004; *Ethnicity, Pluralism and the State in the Middle East*, ur. Milton J. ESMAN in Itamar RABINOVICH, Ithaca 1988.

Langobardorum je razglasil v latinskem uradnem jeziku. Predpogoj za to je bil poznorimski diskurz etničnosti, ki so ga napajali etnografski *topoi* (ki so delno segali nazaj do Herodota) in aktualne informacije, predsodki in stalna komunikacija med etničnimi skupinami, ki so se med seboj dobro poznale. Le tako je lahko nastala podoba sveta, v kateri so svet zaznavali kot univerzum *gentes*, ljudstev.

Odločilen – in pogosto podcenjen – je bil nek drug element etničnega diskurza, in sicer Sveto pismo. Judje kot ‚izvoljeno ljudstvo‘, čigar identiteto je določal Bog, so se vsaj od babilonske sužnosti dalje izredno zanimali za etnično identiteto in njeno ohranjanje v neugodnih okoliščinah.¹⁸ Poleg tega so druga ljudstva poskušali klasificirati s pomočjo genealoškega modela. Stara zaveza je ponujala dve veliki pripovedi o etnični in jezikovni raznolikosti sveta: prvič zgodbo o babilonskem stolpu, kjer je Bog zmešal jezike, da bi preprečil skupno delovanje ljudstev; in drugič genealogijo Noeta, iz čigar sinov so izpeljana vsa znana ljudstva. Ti svetopisemski zgodbi sta imeli v srednjem veku velik vpliv (Arno Borst je o tem zbral obsežno gradivo).¹⁹ Kritični element je bil v tem, da teh dveh mitov ni bilo lahko uskladiti. Raznolikost jezikov so si razlagali z babilonskim stolpom, raznolikost ljudstev z Noetovimi sinovi; pa vendar je jezik veljal za kriterij za razločevanje ljudstev. Problem obširno in nikakor ne neprotislovno obravnava Izidor Seviljski. Tako kot drugi pred njim je tudi on ljudstva zahoda kot potomce Noetovih sinov umestil v svetopisemsko odrešenjsko zgodovino.²⁰

Krščanski odnos do ljudstev je bil protisloven. V zadnjem času je bila ponatisnjena knjiga Josepha Ratzingerja z naslovom »Die Einheit der Nationen – Eine Vision der Kirchenväter« (Enotnost narodov – vizija cerkvenih očetov), ki na primeru Origena in Avgušтина poudarja nadnacionalno vizijo poznoantičnega krščanstva – razumljivo v predavanju, ki ga je imel prvotno leta 1962.²¹ Take interpretacije se lahko sklicujejo na pogosto recipirano Pavlovo sporočilo o enotnosti ljudstev v božjem ljudstvu. Kjer je človek prenovljen po podobi Stvarnika, tako beremo v Pismu Kološanom (Kol 3,11), tam »ni več ne Grka, ne Juda, ne obrezanega ne neobrezanega, ne barbara ne Skita, ne sužnja ne svobodnega, ampak vse in v vseh je Kristus.« Toda, ali ne beremo tudi na koncu Matejevega evangelija »Pojdite torej in naredite vse narode za moje učence.« (Mt 28,19), in pri Marku (Mk 13,10) »Najprej pa se mora oznaniti evangelij vsem narodom.«? Svet narodov je po Svetem pismu povsem ustrezal božjim odrešenjskim načrtom. Krščanstvo je v tem smislu *gentes* – v dvojnem pomenu ‚ljudstev‘ in ‚poganov‘ – naredilo za svoje obzorje, ki ga je zmoglo zapolniti šele v teku stoletij.

¹⁷ Edictus Rothari, Prologus. Ur. Friedrich BLUHME. Hannover 1868 (MGH LL 4), 1–225, tukaj 1; skeptično o pomenu etničnih naslovov kraljev: GILLETT, Andrew: Was ethnicity politicized in the earliest Medieval Kingdoms. V: On Barbarian Identity – Critical Approaches to Ethnogenesis Theory. Ur. Andrew GILLETT (Turnhout 2002), 85–122.

¹⁸ BÄCHLI, Otto: Israel und die Völker. Eine Studie zum Deuteronomium, Zürich/Stuttgart 1962; Christiana VAN HOUTEN, The Alien in Israelite Law, Sheffield 1991; Josef SCHREINER, Rainer KAMPLING, Der Nächste – der Fremde – der Feind, Neue Echter Bibel: Themen 3, Würzburg 2000; Ethnicity and the Bible, Ur. Mark G. BRETT, Boston, Leiden 2002, 25–170; ASSMANN, Jan: Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München 21999 [1992], 196–228.

¹⁹ BORST, Arno: Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker. 4 Bde. Stuttgart 1957–63; prim. tudi HASTINGS, Adrian: The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism. Cambridge 1997.

²⁰ Isidor von Sevilla, Etymologiarum sive originum libri XX. Ur. Wallace M. LINDSAY. Oxford 1910, posebno liber IX; Nova izdaja in francoski prevod devete knjige: ur. Marc REYDELLET. Paris 1984 (Collection Auteurs Latins du Moyen Age). Prim. tudi tako imenovani »Frankovski seznam ljudstev«: Generatio regum. Ur. Georg Heinrich PERTZ. Hannover 1848 (Monumenta Germaniae historica, Scriptores 8) 314; gl. POHL, Walter, Telling the difference - Signs of ethnic identity. V: Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300–800. Ur. Walter POHL, Helmut REIMITZ (The Transformation of the Roman World 2, Leiden/New York/Köln 1998) 17–69, ali v: From Roman Provinces to Medieval Kingdoms, ur. Thomas F.X. NOBLE. London/New York 2006, Rewriting History, 120–67.

²¹ RATZINGER, Joseph: Die Einheit der Nationen – Eine Vision der Kirchenväter. Salzburg 2005 [1971].

Starozavezni zgled se je lahko poleg tega uporabljal za razmejitev *gentes* drugo od druge. Sulpicij Sever spomni v svoji kroniki iz 4. stoletja, najbrž ne brez misli na barbare, ki jih je nekoč premagal Rim, na »zdravilen« nasvet Boga Hebrejcem, naj premagane sovražnike iztrebijo, ki pa ga Hebrejci v lastno škodo niso upoštevali.²² V liturgiji vojne so pogosto opozarjali na starozavezne vzorce uničenja sovražnikov po posredovanju Boga.²³ Papež Štefan III. je leta 770/71 pisal Karlu Velikemu, sklicujoč se na Staro zavezo, da bi preprečil njegovo zakonsko zvezo s hčerjo langobardskega kralja Deziderija; kajti vsakogar, tako pravi, »ki vzame ženo iz tujega ljudstva, bo to speljalo v skušnjavo«.²⁴ Primeri kažejo, da cerkev zgodnjega srednjega veka ni enostavno stala nasproti ljudstvom kot varuhinja neke univerzalne ideje, temveč da so krščanske predstave lahko služile tudi temu, da so podpirale in legitimirale etnične ločnice in določitve pripadnosti – vzrok pa ni bil samo v megleni gentilizaciji ali germanizaciji krščanstva, temveč je bilo to zasnovano v samem krščanskem diskurzu. V karolinški dobi je bilo tako *gens Francorum* mogoče stilizirati kot izvoljeno ljudstvo, kot recimo v prologih k *Lex Salica*.²⁵ Univerzalna cerkev je bila urejena v ljudstva, ki jih je povzdignila v obeh pomenih: ni jih samo transcendirala, temveč jim je nudila tudi prostor, celo konstruirala jih je obenem. V tem smislu je kraljestvo Frankov kot žarišče frankovske identitete nastalo s krstom frankovskega kralja Klodvika.²⁶

Mlajše raziskave so pokazale, kako so se od razsvetljenstva dalje krščanske občestvene in odrešenijske predstave prenesle na narod, s čimer je nacionalizem lahko dobil verski naboj.²⁷ To pa je bilo mogoče le, ker je bila že na začetku razvoja narodov prisotna predstava o posebni odrešenijski sposobnosti etnično utemeljene oblasti, ki je izhajala iz privilegirane zveze *gens* z Bogom. Cerkev je organizirala božje ljudstvo in ga s tem podredila kralju, ki je vladal *Dei gratia* in obenem v imenu Frankov (ali nekega drugega ljudstva). To dvojno izpeljevanje politične oblasti je ustvarilo napetost, temeljno za evropsko zgodovino. Evropski narod, tako kot njegove predhodne oblike srednjega veka, vedno vsebuje providencialni moment in pravzaprav izključuje pragmatično-empirično stališče etničnega grupiranja. Možnosti delovanja naroda ni mogoče pojmovati sinhrono, ker je etnična identiteta vedno določena diahrono: korenine ima v daljni preteklosti, usmerjena pa je v udejanjenje v prihodnosti. Srbija je tam, kjer so srbski grobovi in pravoslavne cerkve, pa čeprav živijo danes tam samo še Albanci; to dokazuje (po mnenju srbskih nacionalistov) preteklost in je naloga za prihodnost.²⁸ Obenem je bil vsak narod vključen v skupnost narodov. To raznolikost nosi tudi vsak narod v sebi, kajti posamezno ljudstvo ni nikoli *eno* ljudstvo.

²² Sulpicius Severus, *Chroniques. Introduction, Texte Critique, Traduction et Commentaire* 2, 24. Ur. Ghislaine de Senneville-Grave. Paris 1999 (Sources Chrétiennes 441), 280–283.

²³ POHL, Walter: La liturgia della guerra nei regni altomedievali. V: *Rivista di Storia del Cristianesimo*, v tisku; McCORMICK, Michael: *The Liturgy of War in the Early Middle Ages: Crisis, Litanies, and the Carolingian Monarchy*. V: *Viator* 15 (1984), 1–23.

²⁴ *Codex Carolinus* ep. 45. Ur. Wilhelm GUNDLACH. Berlin 1892 (MGH Epp. 3), 476–657, tukaj 561; POHL, Walter: *Alienigena coniugia. Bestrebungen zu einem Verbot auswärtiger Heiraten in der Karolingerzeit*, v: *Die Bibel als politisches Argument*. Ur. Andreas PEČAR in Kai TRAMPEDACH. München 2007, 159–88; o tem tudi NOBLE, Thomas F. X.: *Literacy and the papal government in late antiquity and the early Middle Ages*. V: *The Uses of Literacy in Early Mediaeval Europe*. Ur. Rosamond McKITTERICK. Cambridge 1990, 82–133, tukaj 87.

²⁵ *Pactus legis Salicae*, ur. Karl A. ECKHARDT, Hannover 1962 (MGH Legum sectio 1, 4, 1).

²⁶ NICOLET, Claude: *La fabrique d'une nation. La France entre Rome et les Germains*, Paris 2003; GEARY, Patrick J.: *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*, Princeton 2001.

²⁷ HASTINGS, Adrian: *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge 1997; SCHULZE, Hagen: *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*. München 1994; WEHLER, Hans-Ulrich: *Nationalismus. Geschichte, Formen, Folgen*. München 2001.

²⁸ Gl. knjigo *The Uses and Abuses of the Past*. Ur. Jörg JARNUT. Paderborn, v tisku. Prim. tudi SUNDHAUSSEN, Holm: *Experiment Jugoslawien. Von der Staatsgründung bis zum Zerfall*, Mannheim 1993.

Dejstvo, da so ljudstva od zgodnjega srednjega veka dalje postajala samoumevni akterji na političnem odru, torej ne pomeni, da so bila naravno dane enote. Posamezniki se razlikujejo drug od drugega na različne načine; katere izmed teh razlik dobijo družbeni pomen in jih razlagamo kot tujost, ni mogoče izpeljati neposredno iz značilnosti samih (npr. jezik ali videz), temveč je vprašanje zaznavanja in predstav.²⁹ Skupino, ki sama sebe doživlja kot močan »Mi«, lahko imajo drugi za zelo heterogeno, pa tudi obratno.³⁰ V različnih etničnih skupinah je poleg tega prav različno, ali se zavedanje različnosti na njihovih robovih izostril ali se nasprotno na periferiji izgublja. Tako opazovalec kot akter sta udeležena pri postavljanju družbenih meja. Večina ljudi zgodnjega srednjega veka se je najbrž ravnala manj po velikih ljudstvih, ki so ustvarjala zgodovino, in bolj po preglednih *face-to-face* skupnostih, v katerih so živeli in ki so verjetno v marsikaterem oziru ustrezale sorazmerno izolirano živečim plemenom, ki jih raziskuje sodobna etnologija. Za njih praviloma držijo najbrž vsi kriteriji, ki so v etnološki in sociološki literaturi navedeni za etnično pripadnost, torej skupni jezik in kultura, morda tudi izvor.³¹ O identiteti takih skupnosti v Evropi I. tisočletja vemo seveda malo. Lahko domnevamo, da njen pojem tujosti ni bil zelo diferenciran in da se je začel že pri sosednji vasi, in sicer tako na latinskem zahodu kot na slovanskem vzhodu.

Prebivalstvo kraljestev srednjega veka je bilo etnično zelo raznoliko, in večinoma so to komajda imeli za pereč problem. V kraljestvu Frankov so Franki sprva predstavljali neznatno manjšino; pod njihovo oblastjo je živela večina Galoromanov, dalje Burgundi in Goti kot tudi manjše skupine Sasov, Alanov, Tajfalov, Alamanov in Bretonov, poleg tega pa še Sirci in Judje.³² V teku zgodnjega srednjega veka se je začelo vzajemno prilagajanje, pri katerem je vladajoči sloj frankovskih vojščakov sprejel jezik večine, ta pa je po drugi strani polagoma sprejela ime ljudstva vladajočih. Podobno je najbrž potekala asimilacija bolgarskih stepskih vojščakov s slovanskim večinskim prebivalstvom. Sodobni avtorji so te spremembe tako rekoč prezrli in so etnične oznake uporabljali povsem ambivalentno. Političnega delovanja kralja ali majhne vodilne skupine v imenu ljudstva načelno niso ločevali od ljudstva kot celote in ozemlja, ki ga je obvladovalo.³³

Delitev sveta na *gentes* v zgodnjem srednjem veku torej nikakor ni bila samoumevna. Identiteta je bila pogosto mnogo bolj specifična, tujost so nasprotno zaznavali veliko bolj pavšalno. To je veljalo tudi za etnične predsodke, ki so se vsekakor pojavljali tudi v zgodnjem srednjem veku. V samostanu sv. Martina v Toursu so se okoli leta 800 menihi pritoževali, ko je njihov opat Alkuin v samostan že spet pripeljal nekega *Engilsaxo*, ki pa so ga brez razlike označevali kot *Britto vel Scoto*.³⁴ Etnična identiteta ni ustvarila enoumnega vzorca delitve, ki

²⁹ GOETZ, Hans-Werner: »Fremdheit« im früheren Mittelalter. V: Herrschaftspraxis und soziale Ordnungen im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Ernst Schubert zum Gedenken. Ur. Peter AUFGEBAUER in Christine VAN DEN HEUVEL, ter sodelavci Brage Bei der Wieden, Sabine Graf in Gerhard Streich. Hannover 2006, 245–265; ISTI: Wahrnehmungs- und Deutungsmuster als methodisches Problem der Geschichtswissenschaft, v: Wahrnehmungs- und Deutungsmuster im Mittelalter. Ur. Hartmut BLEUMER in Steffen PATZOLD. Berlin 2004 (Das Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung 8, 2003, H. 2), 23–33.

³⁰ Social Identity Processes, ur. Dora CAPOZZA in Rupert BROWN, London/Thousand Oaks 2000.

³¹ SMITH, Anthony D.: The Ethnic Origins of Nations, London 1986.

³² ZÖLLNER, Erich: Die politische Stellung der Völker im Frankenreich. Wien 1950 (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 13); WOOD, Ian: The Merovingian Kingdoms, 450–751. London 1994 in ISTI: Defining the Franks: Frankish origins in early medieval historiography, v: Concepts of National Identity in the Middle Ages. Ur. Simon FORDE, Lesley JOHNSON in Alan V. MURRAY. Leeds 1995 (Leeds Texts and Monographs. New series 14), 47–57.

³³ POHL, Walter: Zur Bedeutung ethnischer Unterscheidungen in der frühen Karolingerzeit, v: Studien zur Sachsenforschung 12, Ur. Hans-Jürgen Hässler, Oldenbourg 1999, 193–208; ISTI, Aux origines d'une Europe ethnique: Identités en transformation entre antiquité et moyen âge. V: Annales: Histoire, Sciences sociales 60/1 (2005), 183–208.

³⁴ Vita Alcuini c. 18. Ur. Wilhelm Arndt. Stuttgart i. dr. 1887 (MGH SS 15,1), 182–917, tukaj 193; POHL, Walter: Ethnic names and identities in the British Isles: a comparative perspective. V: The Anglo-Saxons from the Migration

ustreza našim zgodovinskim zemljevidom, temveč je pogosto ostala ambivalentna in mnogoplastna, celo tam, kjer je bila pisno že bolj utrjena. Med barbari je bilo védenje o etnični pokrajini komajda preciznejše.

Spoznanje, da je svet sestavljen iz različnih ljudstev, ki se razlikujejo po zanje specifičnih značilnostih, ni samoumevno, temveč predpostavlja dokajšnjo abstrakcijo. Težava je bila v nadregionalni povezanosti regionalno zakoreninjenih elit. *Franci* so zaobjemali posameznike z obal Rokavskega preliva in iz Alp, iz Kölna ali Marseilla, njihove individualne identitete pa je bilo treba navezati na obsežen politični projekt *regnum Francorum* in *gens Francorum*. Tukaj, ne v lokalnih *face-to-face* skupnostih, je dosežek etnične integracije v zgodnesrednjeveških kraljestvih. Jan Assmann je upravičeno opozoril na razločevanje med etničnimi temeljnimi strukturami, lokalnimi skupnostmi, in »oblikami stopnjevanja« nadregionalne oblasti in etničnosti.³⁵

Utrjevanje nadregionalnih etničnih identitet je terjalo znatne napore družbene proizvodnje pomenov, v ohranjenih besedilih lahko prepoznamo raznovrstne sledi teh naporov. Zato gre za analizo besedilnih sledi in za vprašanje, kako so prispevale k etnični in politični integraciji. Take sledi niso omejene na historiografijo, temveč jih najdemo tudi v zakonih in listinah, pismih in pridigah, življenjepisih svetnikov ali na napisih. Bazo virov lahko razširimo, če ne vzamemo le besedil, ki so natisnjena v izdajah kot rezultat pogosto težavnega rekonstruiranja: ne nazadnje gre za različice rokopisov, sledi raznolike rabe pisave v prizadevanju za predočitev. Kdor je prepisal besedilo, (si) ga je hotel predočiti in to pomeni, da med neštetimi napakami pri prepisu tičijo tudi zavestne ali nezavedne spremembe. Tako se spremeni pomen in prav s tem se pridobi smisel.³⁶

O občutkih pripadnosti ljudstev, ki sama niso zapustila nobenih pisnih sledi, vemo malo. Opazimo pa lahko, da so večinoma vzpostavila močno centralno oblast. Struktura poganskih Alamanov, Sasov, Anglosasov ali Slovanov je ostala do njihovega odločnega pokristjanjenja policentrična, njihove pavšalne oznake tujega pa nestalne. Sodobniki so jih sicer zaznavali prav tako etnično kot druga, centralno urejena ljudstva. Toda če pogledamo natančneje, terminologija tega zaznavanja tujega že znatno niha: nejasen je bil odnos Alamanov do Svebov/Švabov, Anglov do Sasov, Slovane pa so imenovali tudi Vendi.

Tako smo prišli do učinkov ‚etničnega preobrata‘ na srednjevzhodno Evropo. Najprej naletimo na pomembno izjemo v opažanju, da je pokristjanjenje pogoj za stabilno etnično utemeljeno oblast v zgodnjem srednjem veku. Stepska ljudstva – Huni, Avari, Bolgari, Madžari – so bila povsem sposobna izvajati obsežno oblast na popolnoma drugi osnovi.³⁷ Ta stepska kraljestva so se v Evropi sicer uveljavila večinoma le za dobo dveh do treh generacij, dokler je trajala njihova ekspanzivna faza. Od pojava Hunov okoli leta 375 do propada kraljestva po Atilovi smrti je minilo 79 let; od prihoda Avarov, leta 558, do krize po neuspelem obleganju Konstantinopla je bilo 68 let; in od prihoda Madžarov v Karpatsko kotlino do konca ofenziv po bitki na Leškem polju je minilo približno 60 let. Način organizacije stepskih kraljestev je omogočal,

Period to the Eighth Century: an Ethnographic Perspective. Ur. John HINES. Woodbridge 1997, 7–32. Splošno o etničnih predsodkih: MEYVAERT, Paul: Rainaldus est malus scriptor Francigenus – voicing national antipathy in the Middle Ages. V: *Speculum* 66 (1991), 743–763.

³⁵ ASSMANN (kot v op. 18), 144–160.

³⁶ Vprašanje zgodnesrednjeveških ‚besedil in identitet‘ že nekaj časa raziskujemo na Dunaju. Gl. recimo POHL, Walter: History in fragments. Montecassino's politics of memory, v: *Early Medieval Europe* 10/3 (2001) 343–374. Gl. tudi zbornik *Texts and Identities in the Early Middle Ages*. Ur. Richard CORRADINI, Rob MEENS, Christina PÖSSEL in Philip SHAW. Wien 2006 (*Forschungen zur Geschichte des Mittelalters* 12), posebno REIMITZ, Helmut: The art of truth. Historiography and identity in the Frankish world. 87–103.

³⁷ O sledečem gl. POHL, Walter: The role of steppe peoples in eastern and central Europe in the first millennium A.D. V: *Origins of Central Europe*. Ur. Przemysław URBAŃCZYK. Warsaw 1997, 65–78.

da so vzpostavili presenetljivo obsežna območja oblasti. To je bil gotovo najuspešnejši model hitre integracije častihlepnih t. i. gospodarjev vojne, kar jih je poznal stari svet. Takšno koncentracijo moči je bilo mogoče ohranjati, dokler jo je bilo mogoče stalno stopnjevati. Le stalna ekspanzija je lahko priskrbela sredstva, da so zadovoljili rastočo vojsko. Pri tem so nenehno naraščale zahteve in število tistih, ki jih je vladar moral upoštevati, medtem ko so se cilji ekspanzije pomikali vedno bolj v daljavo. Tako politiko je bilo očitno mogoče vzdrževati le približno dve generaciji. Toda poleg teh vzporednic med Huni, Avari in Madžari opazimo tudi vse uspešnejšo integracijo v evropskem okolju. Hunsko kraljestvo je po Atilovi smrti hitro in temeljito razpadlo zaradi ambicioznosti različnih rivalskih zvez vojščakov. Avarom je uspelo prestati krizo po letu 626 in končati ekspanzijo, pri čemer so bistvene temelje nudili nakopičeni zakladi in sobivanje s slovanskimi kmeti. Konstrukcija se je ohranila skoraj dve stoletji, ko so se začeli napadi Karla Velikega, pa je hitro razpadla, ne da bi bila še zmožna bistvenega odpora. Pokristjanjenje avarskih knezov je bilo prepozno, z oblastjo in prestižem pa sta sorazmerno hitro izginila tudi ime in etnična identiteta.³⁸

Prvo stepsko ljudstvo, ki se je končno integriralo v krščanski Evropi, so bili Bolgari (oznaka Protobolgari, ki je običajna v vzhodnoevropskih raziskavah, ni zelo smiselna, saj starih Grkov prav tako ne imenujemo Protogrki ali Perzijcev antike Protoperzijci).³⁹ Etonim je bil sprva verjetno pavšalna oznaka za manjše in večje zveze vojščakov konjenikov, ki so od 5. stoletja dalje omenjene v naših virih. Mnoge so bile po letu 568 pod avarsko oblastjo, druge so v 7. stoletju severno od Črnega morja ustanovile kraljestvo; manjše bolgarske skupine so se premikale tudi proti zahodu, na primer Bolgari pod vodstvom Alzeke, ki so jih Langobardi okoli leta 670 naselili v vojvodini Benevent.⁴⁰ Najtrajneje pa je delovalo kraljestvo, ki ga je okoli leta 680 ustanovil kan Asparuh ob spodnji Donavi, kjer je v sosedstvu Bizanca nastalo kraljestvo, ki je bilo postopoma jezikovno poslovanjeno. V šestdesetih letih 9. stoletja je pokristjanjenje Bolgarov pod kanom oziroma carjem Borisom-Mihaelom dalo oporno točko za trajno integracijo v bizantinski kulturi in pravoslavnem krščanstvu.⁴¹

V Karpatski kotlini se je šele Madžarom uspelo integrirati v njihovem krščansko-srednjeevropskem okolju.⁴² Potencial oblasti, vzpostavljen v sorazmerno ohlapnem združevanju stepskih konjenikov, je bilo mogoče pretvoriti v trajno vladavino. Prestižno gospodarstvo vojščakov konjenikov, ki je temeljilo na plenu, tributu in kroženju premičnih darov, pa se je

³⁸ POHL, Walter: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr. (München 1988, ²2002); ISTI: A Non-Roman Empire in Central Europe: the Avars, v: Regna et Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World. Ur. Hans-Werner GOETZ, Jörg JARNUT in Walter POHL. Leiden-Boston-Köln 2003 (The Transformation of the Roman World 13), 571–595; ISTI: Die Awaren und ihre Beziehungen zu den Slawen. V: Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche Bd. 1, Ur. Rajko BRATOŽ. Ljubljana 2000, 341–354.

³⁹ BEŠEVILIEV, Veselin: Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte. Amsterdam 1981; SHEPARD, Jonathan: Slavs and Bulgars. V: The New Cambridge Medieval History vol. 2, ur. Rosamond MCKITTERICK, Cambridge 1995, 228–48; HALPERIN, Christian J.: Bulgars and Slavs in the First Bulgarian Empire. A reconsideration of the historiography. V: Archivum Eurasiae Medii Aevi 3 (1983), 183–200; CURTA, Florin: Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250. Cambridge 2006; ZIEMANN, Daniel: Vom Wandervolk zur Großmacht. Die Entstehung Bulgariens im frühen Mittelalter (7. bis 9. Jh.). Köln/ Weimar/ Wien 2007.

⁴⁰ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, V, c. 29. Ur. Georg WAITZ. Hannover 1878. (MGH SS rer. Germ. 48) 196sl. Gl. POHL, Awaren (kot v op. 38), 268–74.

⁴¹ TACHIAOS, Anthony-Emil: Cyril and Methodius of Thessalonica. The Acculturation of the Slavs. Crestwood, N.Y. 2001; CURTA, Southeastern Europe (kot v op. 39), 166–79.

⁴² Gl. npr. KRISTÓ, Gyula: Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301. Szekszárd 1993; RÓNA-TAS, András: Hungarians and Europe in the Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History, Budapest 1999; prav tako zbornik *Les Hongrois et l'Europe – conquête et intégration*. Ur. Sándor CSERMAN in Klára KOROMPAY. Paris-Szeged 1999.

zato moralo umakniti stabilnejši preskrbi višjega sloja z zemljo, po zahodnem vzoru. Pokristjanjenje je bilo izraz tega procesa. Ekspanzivni značaj stepskega kraljestva je bil pri tem opuščen. Spomin nanj pa so lahko v raznovrstnih oblikah ohranjali in razvijali naprej, da so lahko zadovoljili identitetne potrebe fevdalnega vrhnjega sloja, ki se je že zdavnaj stalno naselil.⁴³ Temu je končno služilo tudi, da so si nekdanje nasprotnike predstavljali kot sovražnike. Celo apokaliptične strašljive predstave o Gogu in Magogu so precej ponosno razglašali za izvor prednikov, nenazadnje so to počeli tudi humanistični učenjaki na dvoru Matije Korvina.⁴⁴ Tujost, ki so jo ohranjali v spominu, so lahko po potrebi vedno znova pritegnili kot samopodobo ali kot podobo sovražnika, prav ko so se dejanske razlike že zdavnaj razpršile.

Slovanski svet srednjevzhodne Evrope se je v zgodnjem srednjem veku sprva v glavnem razlikoval od porimskega modela krščansko-etnično utemeljene nadregionalne oblasti.⁴⁵ Niti misijon niti tvorjenje oblasti pred 9. stoletjem nista napredovala hitro; temu je ustrezala odsotnost nadregionalno veljavnih imen ljudstev pod posplošeno oznako ‚Slovani‘. Sprva je bil vzrok gotovo v različnih pogojih. Na prostranih območjih severno od nekdanjega limesa ob Donavi je prebivalstvo v 4. do 6. stoletju verjetno močno upadlo, ker se je odseljevanje nadaljevalo; številnih grobišč ne uporabljajo več, celotne kulturne skupine izginejo brez neposrednega nadaljevanja, šele počasi se začne naznanjati novo prebivalstvo.⁴⁶ Obseg kontinuitete prebivalstva ali nove poselitve je trenutno posebno sporen na Poljskem; težko pa si je predstavljati, da bi se prebivalstvo popolnoma zamenjalo.⁴⁷ Na Balkanskem polotoku je od ‚gotskih‘ ljudstev, ki so se selila, ostala le manjšina, večina je šla naprej v zahodnorimsko cesarstvo. Od 6. stoletja dalje so se sprva severno od Donave, v 7. stoletju tudi južno od tod razvijale nove identitete in kulture, pri katerih so sodelovali tako novi priseljenci kot tudi stalno naseljeni prebivalci. Vpliv poznorimsko-mediteranske kulture je občutno upadel, čeprav ni vsepovsod izginil. Sodobniki so te premike prebivalstva in kulturne preobrazbe zaznavali kot ekspanzijo Slovanov. Stoletja dolgo so Slovani (prav tako kot Avari in druga stepska ljudstva) ostajali alternativa rimsko-barbarsko-krščanski kulturi v kraljestvih zahoda. Šele polagoma so se odprli krščanskih vplivom iz Bizanca ali zahodne Evrope.

Na zahodu so proces poslovanjenja večinoma manj opazili in je ostal v senci »germanskega« preseljevanja ljudstev.⁴⁸ To se ujema tudi z neznatno pozornostjo sodobnih virov. Pri tem je bil njegov dolgoročni učinek neprimerno večji, vsaj kar se tiče etničnega zemljevida Evrope. V teku 6. do 8. stoletja so bili trajno poslovanjeni prostrani deli srednje in vzhodne Evrope.

⁴³ Prim. DEÉR, Josef: Entstehung des ungarischen Nationalbewußtseins. V: Studien zum Nationalbewußtsein: Mittelalter und Gegenwart, ur. János M. BAK. East Central Europe 20–23 (1993–96), 11–54; in SZÜCS, Jenő: Zwei Fragmente, prav tam, 55–90.

⁴⁴ Attila: The Man and His Image. Ur. Franz H. BÄUML in Marianna P. BIRNBAUM. Budapest 1993.

⁴⁵ BARFORD, Paul M.: The early Slavs: culture and society in early medieval Eastern Europe. London 2001; CURTA, Florin: The Making of the Slavs: history and archaeology of the Lower Danube region; c. 500–700. Cambridge 2002 (Cambridge studies in medieval life and thought: Fourth series 52); POHL, Walter: Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration. Stuttgart/Berlin/Köln 2005 [2001], 206–212.

⁴⁶ BRATHER, Sebastian: Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Berlin 2001 (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 30); CIGLENEČKI, Slavko: Archaeological investigation of the decline of antiquity in Slovenia. V: Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche Bd. 1, ur. Rajko BRATOŽ. Ljubljana 2000, 119–140.

⁴⁷ URBAŃCZYK, Przemysław: Early Slavs and modern Poland. V: Vergangenheit und Vergegenwärtigung. Frühes Mittelalter und europäische Erinnerungskultur, ur. Helmut REIMITZ in Bernhard ZELLER. Wien 2008 (v tisku) (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 13); Nie-Słowianie o początkach Słowian [Non-Slavs about origins of the Slavs]. Ur. ISTA. Warszawa 2006.

⁴⁸ Splošno o tem tudi URBAŃCZYK, Przemysław: Herrschaft und Politik im frühen Mittelalter. Ein historisch-anthropologischer Essay über gesellschaftlichen Wandel und Integration in Mitteleuropa. Frankfurt i. dr. 2007 (Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel Bd. 14).

Primerjava s preseljevanjem ljudstev na zahodu pokaže, da je šlo za drugačen proces. Zgodnji Slovani niso ustanavljali velikih kraljestev in si niso prizadevali za nadzor poznorimskega državnega aparata. Njihovo ekspanzijo so na mnogih območjih pišoči sodobniki komaj zaznali, pa vendar so se velika ozemlja v sorazmerno kratkem času kulturno in etnično trajno spremenila.

Ta ugotovitev pomeni izreden izziv za zgodovinsko vedo, ki ga doslej še ni adekvatno sprejela. Po eni strani poskuša s kategorijami, razvitimi na primeru »zahodnega« preseljevanja ljudstev, opisati slovansko »preseljevanje ljudstev«, etnogenezo in tvorjenje držav, kar je potekalo sicer pozneje, vendar podobno. To je pripeljalo do razprav, ki so se deloma popolnoma oddaljile od podatkov v virih. V ozadju takih stališč je bil pogosto slovanski nacionalizem, ki so ga gojili dalje celo v Sovjetski zvezi.⁴⁹ Po drugi strani je zgodovinska veda tujost Slovanov določila skoraj ontološko in jo zapisala (kot nespremenljivo) kot temeljno konstelacijo evropske zgodovine, s čimer je ta prostor lahko v glavnem ignorirala, kar je (prav v času železne zavese) ustrezalo razširjeni usmeritvi v zahodnih zgodovinskih raziskavah. Neenakost razvoja zahodne in vzhodne Evrope v času od 18. do 20. stoletja je tako končno lahko razlagala z domnevno primitivnostjo slovanskih priseljencev.

Razvoj, kolikor ga lahko rekonstruiramo iz pičlih virov, je bil bistveno kompleksnejši.⁵⁰ V 7. in 8. stoletju je nastal ogromen prostor s skoraj izključno slovanskimi potezami, ki preseneča s svojo jezikovno in delno kulturno enotnostjo. Avarsko kraljestvo je okoli leta 600 ustvarilo politični okvir, v katerem so bile mogoče obsežne povezave lokalnih in regionalnih slovanskih skupin, in vplivalo na njihov družbeni razvoj. Širjenje avarske oblasti od leta 567 dalje in uveljavitev slovanskih oblik življenja sta bila očitno komplementarna procesa, ki sta potekala na istem prostoru. Na prostranih območjih na obrobju avarskega kraljestva je po koncu avarske oblasti ostala slovanska poselitev. Avarska osvojitvev in poslovanjenje sta v nekdanjih rimskih provincinah radikalneje kot sicer odpravila večinoma poznorimsko infrastrukturo. Iz tega je mogoče sklepati na značaj slovanskega širjenja. Očitno ni šlo, kot v primeru drugih družb, ki so nasledile rimsko, za oblast specializiranih skupin vojščakov nad odvisnimi kmeti, ki je vsaj delno uporabljala strukture, na katere je naletela. Za razliko od zahodnih držav naslednic avarskega kraljestva je očitno ni zanimala ohranitev poznorimskega zemljiškega gospostva ali celo davčnega sistema, čeprav je iz zgodnje avarske dobe vse več sledov o sobivanju z rimsko-barbarsko usmerjenimi skupinami v Panoniji.⁵¹ Predhodno prebivalstvo je bilo pod avarsko oblastjo vključeno v slovanske kulturne in družbene oblike ter poslovanjeno. Avarska oblast in poslovanjenje na istem prostoru zato nista bila protislovna, temveč sta lahko drug drugega dopolnjevala kljub številnim sporom.⁵² Podobno si lahko predstavljamo sobivanje vladajočega sloja vojščakov konjenikov in slovanskega večinskega prebivalstva v bolgarskem kraljestvu na Balkanu, ki je nastalo okoli leta 680 ob spodnji Donavi in je bilo nazadnje poslovanjeno.⁵³

⁴⁹ CURTA, Florin: From Kossinna to Bromley: ethnogenesis in Slavic archaeology. V: *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Ur. Andrew GILLET. Turnhout 2002. (Studies in the Early Middle Ages, 4), 201–218.

⁵⁰ O sledečem gl. POHL, Awaren (kot v op. 38), 94–127.

⁵¹ DAIM, Falko: Avars and Avar archaeology. An introduction. V: *Regna et Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*, ur. Hans-Werner GOETZ, Jörg JARNUT in Walter POHL. Leiden/Boston/Köln 2003 (The Transformation of the Roman World 13), 463–570, posebno 473–81.

⁵² DAIM, Falko: Archaeology, ethnicity and the structures of identification: The example of the Avars, Carantanians and Moravians in the eighth century. V: *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic communities, 300–800*, ur. Walter POHL in Helmut REIMITZ, Leiden-New York-Köln 1998 (The Transformation of the Roman World 2), 71–94.

⁵³ HALPERIN (kot v op. 39), Bulgars and Slavs; FIEDLER, Uwe: Die Slawen im Bulgarenreich und im Awarerkhanat. Versuch eines Vergleichs. V: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*, ur. Darina BIALEKOVÁ in Jozéf ZABOJNÍK, Bratislava 1996, 195–214.

Vzrok hitrega poslovanjenja prostranih območij je najbrž v visoki sposobnosti integracije slovanskih družb, v katerih so lahko ljudje tujega porekla živeli kot svobodni ljudje.⁵⁴ Seveda pa tega ne smemo idealizirati kot multikulturno idilo brez oblasti. Na večini poslovanjenih območij se sledi predhodnih kultur in načinov življenja kmalu izgubijo. Tak primer so arheologi izkopali na Sv. Hemi na Koroškem: okoli leta 600 so naselbino zasedli Slovani, ki so verjetno še nekaj časa živeli skupaj z ostanki predhodnega prebivalstva; pet poznoantičnih cerkva pa je propadlo in naselbina je bila kmalu opuščena.⁵⁵ Slovanski vzorec življenja je bil najbrž privlačen za tiste pripadnike provincialnih nižjih slojev, ki tako ali tako niso bili prav dosti deležni bogastva in visoke kulture pozne antike. Že barbarska oblast na zahodu je bila sprejemljiva za mnoge provincialce, ker so barbari pobirali nižje davke ali jih sploh niso pobirali.⁵⁶ Slovanske družbe so bile za nižje sloje v rimskih provincah morda alternativa zato, ker so lahko svobodni obdelovali zemljo in tudi, ker jim ni bilo treba dajati dajatev kakemu zemljiškemu gospodu. V rimskih provincah, ki so bile poslovanjene, od vzhodnih Alp do Egejskega morja, je zato kompleksna poznoantična delitev dela, na kateri so temeljili cerkvena organizacija, država in njena reprezentanca, mesta, trgovanje z daljnimi kraji, pismenost in visoka kultura, propadla veliko bolj kot v drugih barbariziranih delih cesarstva, in s tem so propadli tudi bistveni temelji politične integracije.

Večja slovanska ljudstva so nastala šele postopoma in jih niso zaznavali vedno enako. »Etnični preobrat« se je na tem prostoru zgodil v glavnem brez rimske infrastrukture, za razliko od osrednjih dežel zahodnorimskega cesarstva nekaj stoletij prej. Model krščanskih *regna* na etnični osnovi je bil sedaj dovolj močan in fleksibilen, da se je lahko uveljavil tudi v srednjevzhodni Evropi. To se je seveda dogajalo postopoma in ne brez nasprotnih teženj. Povezava med pokristjanjenjem in nadregionalnim tvorjenjem oblasti je tukaj bolj očitna kot bolj proti zahodu. Za to je bilo ne nazadnje pomembno ravnanje hegemonskega frankovskega kraljestva z *gentes* na njegovem območju. V 8. stoletju je imela karantanska kneževina med Avari in Bavarci določeno vlogo, vendar je kmalu prišla pod bavarsko-frankovski vpliv.⁵⁷ V teku stoletij se je razvila koroška vojvodina, katere slovanski prebivalci so se za razliko od ‚nemških‘ Korošcev imenovali Slovenci, prav tako kot nekdanji *Carniolenses* na Kranjskem južno od Karavank.⁵⁸ Tudi moravsko kraljestvo 9. stoletja (sodobno zgodovinopisje na osnovi narobe razumljene formulacije nekega bizantinskega vira rado govori o »Velikomoravski«⁵⁹) se je razvilo na obrobju frankovskega kraljestva (kljub posameznim nasprotnim mnenjem je bilo to najverjetneje na današnjem Moravskem), toda vodilo je povsem samostojno politiko.⁶⁰

⁵⁴ POHL, Awaren (kot v op. 38), 94–127.

⁵⁵ LADSTÄTTER, Sabine: Die materielle Kultur der Spätantike in den Ostalpen: eine Fallstudie am Beispiel der westlichen Doppelkirchenanlage auf dem Hemmaberg. Wien 2000 (Mitteilungen der Prähistorischen Kommission/Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse 35); ISTA: Von Noricum mediterraneum zur Provincia Scylaburum. Die Kontinuitätsfrage aus archäologischer Sicht. V: Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche Bd. 1, ur. Rajko BRATOŽ, Ljubljana 2000, 219–240; SZAMEIT, Erik: Zum archäologischen Bild der frühen Slaven in Österreich. Prav tam, 507–48.

⁵⁶ WICKHAM, Chris: Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean. 400–800. Cambridge 2005.

⁵⁷ WOLFRAM, Herwig: Salzburg, Bayern, Österreich. Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und die Quellen ihrer Zeit. Wien-München 1995 (MIOG Erg.-Bd. 31); Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese, 2 Bde. Ur. Rajko BRATOŽ, Ljubljana 2001; ŠTIH, Peter: Die Nationswerdung der Slawen und damit verknüpfte Geschichtsvorstellungen und Geschichtsmymen. V: Carinthia I 197 (2007), 365–381.

⁵⁸ ŠTIH, Peter: Strukture današnjega slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku. V: Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche Bd. 1, ur. Rajko BRATOŽ, Ljubljana 2000, 355–94.

⁵⁹ CHROPOVSKÝ, Bohuslav, in POULIK, József: Großmähren und die Anfänge der tschechoslowakischen Staatlichkeit, Praha 1986.

⁶⁰ WOLFRAM, Herwig: Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Wien 1995 (Österreichische Geschichte 378–907).

Hrvate in Srbe so sodobniki dojemali kot ljudstvi šele od druge polovice 9. in 10. stoletja dalje, ko se je utrdila njihova politična struktura, pri čemer je bilo središče hrvaške tvorbe oblasti v Dalmaciji.⁶¹ Razvoj pa je bil manj dosleden, kot se rado domneva, poleg tega so nanj kmalu vplivali sosednji Madžari. V 10. stoletju je nastala češka kneževina, ki je v bolj ali manj tesni povezavi z rimsko-nemških cesarstvom končno napredovala do kraljestva.⁶² Okoli leta 1000 je uspela tudi konsolidacija poljske države. Vzhodno od tod so Rusi določali politični razvoj v kijevski in novgorodski kneževini.⁶³ Politična centralizacija in krščanska organizacija je vsepovsod dajala okvir za uveljavitev etnične vodilne identitete. Izjeme, kot je zveza Ljutičev in njen propad ter polabskoslovansko območje sploh, potrjujejo to sliko. Tako je tudi v srednji in vzhodni Evropi nastala pokrajina ljudstev in držav.⁶⁴

Te države so se konsolidirale v visokem srednjem veku prav v času, ko so etnične pripadnosti na mnogih drugih območjih celine bolj ali manj izgubile svojo integracijsko moč. Imperializacija *gens Francorum* v 9. stoletju je kljub vsem prizadevanjem preveč zahtevala od virov identitete frankovskega kraljestva.⁶⁵ Zahodno cesarstvo, ki je bilo ponovno ustanovljeno leta 962, je namesto tega poskušalo uveljaviti cesarsko-rimski okvir integracije, kar je dalo Bavarcem, Sasom in drugim *gentes* na vzhodnofrankovskem območju nov prostor za razmah, dokler niso razpadla tudi njihova območja oblasti.⁶⁶ Severnoalpski vladarji so vedno znova poudarjali langobardski značaj italskega *regnum*, kadar so hoteli podpreti svojo legitimnost, vendar je dejanska oblast vse bolj prehajala v roke mest.⁶⁷ V Španiji je sklicevanje na gotsko preteklost prav tako občasno lahko legitimiralo oblast, toda krščanska območja oblasti, ki so se širila, so poimenovali teritorialno, ne etnično. Angleško kraljestvo je z normansko osvojitvijo leta 1066 zašlo v napetost med tradicionalno oznako vladavine in normansko-frankofonskim vodilnim slojem.⁶⁸ Ni čudno, da srednjeveško zgodovino danes komajda še obravnavamo z etničnega stališča. Je mogoče, da so etnična *regna* spet postala fenomen periferije?⁶⁹ Toda ta

⁶¹ POHL, Walter: Die Beziehungen der Awaren zu den Slawen. V: Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche, ur. Rajko BRATOŽ. Ljubljana 2000, 341–354; drugače: MARGETIĆ, Lujo: Dolazak Hrvata, Split 2001; CURTA, Southeastern Europe (kot v op. 39), 135–47.

⁶² TRÉŠTIK, Dušan: Die Tschechen. V: Europas Mitte um 1000. Beiträge zu Geschichte und Archäologie, 3 Bde. Ur. Alfred WIECZOREK, Hans-Martin HINZ, STUTTGART 2000, tukaj Bd. 1, 354–443; toda gl. WOLFRAM, Grenzen und Räume (kot v op. 66) in RYCHTEROVÁ, Pavlína: Aufstieg und Fall des Przemyslidenreiches. Erforschung des böhmischen Früh- und Hochmittelalters in der gegenwärtigen tschechischen Mediävistik, v: Zeitschrift für historische Forschung, v tisku; WOLFRAM, Herwig: Die ostmitteleuropäischen Reichsbildungen um die erste Jahrtausendwende und ihre gescheiterten Vorläufer. Ein Vergleich im Überblick. V: Böhmen und das Reich, Tagung Reichenau 2007, v tisku.

⁶³ FRANKLIN, Simon, in SHEPARD, Jonathan J.: The Emergence of Rus 750–1200, London 1996; The Cambridge History of Russia I. From Early Rus' to 1689. Ur. Maureen PERRIE. Cambridge 2006.

⁶⁴ LÜBKE, Christian: Das östliche Europa. Berlin 2004 (Die Deutschen und das europäische Mittelalter 2); GRAUS, František: Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter. Sigmaringen 1980 (Nationes 3).

⁶⁵ REIMITZ, Helmut: Die Historiographie der Zukunft. Geschichte und Identität in den Frankenreichen der Merowinger- und Karolingerzeit (habilitacijsko delo, v pripravi, Wien 2008); ISTI, Omnes Franci. Identifications and Identities of the early medieval Franks. V: Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe, ur. Ildar H. GARIPZANOV, Patrick J. GEARY, in Przemyslaw URBANCZYK, Bergen 2008 (v tisku).

⁶⁶ Beiträge zur mittelalterlichen Reichs- und Nationsbildung in Deutschland und Frankreich, ur. Carlrichard BRÜHL in Bernd SCHNEIDMÜLLER, München 1997; Heilig - Römisch - Deutsch. Das Reich im mittelalterlichen Europa, ur. Bernd SCHNEIDMÜLLER in Stefan WEINFURTER, Dresden 2006.

⁶⁷ GASPARRI, Stefano: L'Europa del Medioevo. Etnie e nazioni. V: BOITANI, Piero/in dr. (ur.): Lo spazio letterario del Medioevo I: Il medioevo volgare, vol. 1: La produzione del testo, Roma 1999, 17–56.

⁶⁸ REUTER, Timothy: The making of England and Germany, 850–1050: points of comparison and difference. V: SMYTH, Alfred P. (ur.): Medieval Europeans. Studies in Ethnic Identity and National Perspectives in Medieval Europe, Basingstoke/New York 2002, 53–70; THOMAS, Hugh M.: The English and the Normans. Ethnic Hostility, Assimilation, and Identity 1066 – c. 1220, Oxford 2003.

⁶⁹ Prim. BARTLETT, Robert: The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350, Princeton 1993.

periferija je bila sedaj krščanska in je imela velik razvojni potencial, tako da so lahko kraljestva Dancev, Švedov, Poljakov, Čehov, Madžarov itd. vplivala daleč na jug oz. zahod. Obenem so se, kljub vsem ugovorom, ohranili etnično utemeljeni viri identitete frankovsko-francoskega in angleškega kraljestva ter lahko postali skupna točka zgodnjemodernega nacionalnega razvoja.

Etnično utemeljena oblast v srednjeveški Evropi od samega začetka ni bila arhaičen element, primerljiv s ‚plemeni‘, ki so jih opisovali etnografi 19. stoletja, ampak je bila del kompleksnega modela politične kulture, v katerem je bil velik potencial. Princip etnično utemeljene, obsežne oblasti je bil prav zato tako uspešen, ker je ostal prilagodljiv in je dopuščal postopno integracijo ali tudi samo težavno sobivanje različnih skupin prebivalstva. Šele s pojavom nacionalizma v 19. stoletju se etnični izvori narodov sistematično uporabljajo kot ideološki viri za stremenje po etnični čistosti. Tega srednji vek, kljub starozaveznim vzorom, skoraj ni počel. Večini avtorjev v srednjem veku se je zdelo samoumevno, da je konstrukt etnične enotnosti ustrezala stvarna raznolikost. To dejstvo je bilo le začasno izrinjeno iz sodobne zgodovinske vede. Ne smemo zapasti v drugo skrajnost in izhajati iz popolne poljubnosti ali irelevantnosti etničnih vezi, ali iz tega, da je bilo sobivanje v heterogenih družbah brez konfliktov. Toda prav zato, ker ni šlo vse samo od sebe, ampak je bilo potrebno nenehno kognitivno in politično iskanje ravnovesja, se lahko iz srednjeveške zgodovine Evrope veliko naučimo. Omogoča, pač glede na stanje virov, da v t. i. *longue durée* stoletij podoživimo napetost med stvarno raznolikostjo prebivalstva in prizadevanji za simbolično integracijo skupnosti. K temu je že od nekdaj spadala politika pomnjenja, ki se je lotevala spominskih virov, jih interpretirala, obravnavala, preoblikovala in posredovala naprej. Iz teh prizadevanj mnogih generacij za tako ločujočo kot povezujočo zgodovino tudi mi zajemamo svoje poznavanje preteklosti. Do današnjih prisvojitvev in poenostavitvev moramo imeti prav tako kritičen odnos kot do svojih takratnih virov, in vendar lahko poskušamo razumeti njihove nagibe – takratne in današnje.

Prevod iz nemščine Veronika Pflaum

Zusammenfassung

Die ethnische Wende des Frühmittelalters und ihre Auswirkungen auf Ostmitteleuropa

Walter Pohl

Im Frühmittelalter entstanden nicht nur viele Völker, die sich später zu modernen Nationen entwickelten; zugleich entstand überhaupt die abendländische Art und Weise, wie man über Völker dachte und wie ethnische Identitäten zur Grundlage politischer Macht und individueller Selbstwahrnehmung wurden. Der Beitrag diskutiert, warum die politische Landschaft Europas seit mehr als einem Jahrtausend von zumeist ethnisch definierten Staaten geprägt ist. Das liegt nicht an der ethnischen Einheitlichkeit oder politischen Überlebensfähigkeit dieser Völker selbst, denn die meisten davon hatten eine sehr gebrochene Geschichte mit langen Phasen ohne staatliche Selbständigkeit. Es liegt wohl am Modell staatlicher Integration auf ethnischer Grundlage selbst, das großes Potential für immer neue ethnisch-politische Identifizierungen gab. Die frühmittelalterliche Geschichte kann Auskunft über die Entstehung dieses Modells geben. Die Errichtung großräumiger politischer Herrschaft durch eine ethnisch definierte Führungsgruppe im frühmittelalterlichen Europa gelang nur christlichen Königen, die über lateinische Schriftlichkeit und Elemente spätrömischer Organisation verfügten. Entscheidend dafür war nicht nur die römische Ethnographie, sondern auch die Bibel, vor allem das Alte Testament, das zahlreiche Vorbilder für die heilsgeschichtlich aufgeladene Rolle von Völkern bot. Auch im Neuen Testament werden die Jünger aufgefordert, allen Völkern das Evangelium zu bringen. Christliche Vorstellungen waren also nicht

nur universal, sie auch konnten dazu dienen, ethnische Scheidelinien und Zuordnungen zu bekräftigen und zu legitimieren. Ethnizität ist in vormodernen Gesellschaften zunächst ein regionales Phänomen, bei dem Identität sich auf den persönlichen Kontakt stützt. Das Problem der Völker des Mittelalters lag hingegen darin, oft sehr große Herrschaftsbereiche zusammenzuhalten. Die Festigung überregionaler ethnischer Identitäten erforderte beträchtliche Anstrengungen gesellschaftlicher Bedeutungsproduktion, von denen die uns erhaltenen Texte vielfältige Spuren erkennen lassen.

Das Beispiel Ostmitteleuropas im Frühmittelalter zeigt, wie unterschiedlich die ethnischen Verhältnisse und ihre politische Rolle sein konnten. Die Steppenvölker, Hunnen, Awaren oder Ungarn, konnten rasch sehr weiträumige Machtbereiche aufbauen, ohne sich auf die spätantike Infrastruktur zu stützen. Doch hielten diese Machtkonzentrationen nur wenige Generationen. Ob die Herrschaft und damit auch die ethnische Identität aufrechterhalten werden konnten, lag am Erfolg der Integration in das europäische Modell; das misslang den Awaren und gelang erst den Ungarn. Ein ganz anderes Modell repräsentieren die frühen Slawen. Sie bildeten jahrhundertlang keine großräumigen Machtkonzentrationen; und dennoch wurden große Teile Ost- und Mitteleuropas nachhaltig slawisiert. Die rasche Slawisierung weiter Gebiete lag wohl nicht zuletzt an der hohen Integrationsfähigkeit slawischer Gesellschaften, in denen Menschen fremder Abstammung als freie Menschen leben konnten. So konnten viele Gruppen landwirtschaftlicher Produzenten slawisiert werden. Größere slawische Einzelvölker entstanden erst allmählich und wurden nicht immer gleich wahrgenommen. Die „ethnische Wende“ fand in diesem Raum weitgehend ohne römische Infrastruktur statt, zum Unterschied von den Kernländern des weströmischen Reiches einige Jahrhunderte zuvor. Das Modell christlicher Regna auf ethnischer Grundlage war aber stark und flexibel genug, um sich gegen Ende des 1. Jahrtausends auch in Ostmitteleuropa durchzusetzen.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi *Zgodovinskega časopisa* (SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, telefon +1 / 2411 200, e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinskeje**. Zbornik razprav. 1980, 44 str. – **1,00 €**
2. Franc Šebjanič: **Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786)**. 1982 (ponatis 1999), 28 str. – **0,50 €**
3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem**. Zbornik razprav. 1987, 134 str. – **3,00 €**
4. Dušan Kos: **Bela krajina v poznem srednjem veku**. 1987, 76 str. – **1,60 €**
5. Janez Cvirn: **Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861-1907**. 1988, 88 str. – **2,00 €**
6. Predrag Belić: **Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546–1569)**. 1989, 40 str. – **0,80 €**
7. Marta Verginella: **Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju**. 1990, 36 str. – **0,80 €**
8. Rajko Bratož: **Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja**. 1990, 72 str. + pril. – **1,60 €**
9. Petra Svovljšak: **Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno**. 1991, 56 str. – **1,20 €**
10. Bogo Grafenauer: **Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje**. 1994, 44 str. – **1,00 €**
11. Peter Štih: **Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem**. 1994, 266 str. – **6,00 €**
12. Rajko Bratož: **Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev**. 1994, 48 str. – **1,00 €**
13. Miha Kosi: **Templarji na Slovenskem. Prispevek k reševanju nekaterih vprašanj srednjeveške zgodovine Prekmurja, Bele Krajine in Ljubljane**. 1995, 48 str. – **1,00 €**
14. Marjeta Keršič Svetel: **Česko-slovenski stiki med svetovnima vojnama**. 1996, 88 str. – **2,00 €**
15. Olga Janša-Zorn: **Historično društvo za Kranjsko**. 1996, 320 str. – **12,00 €**
16. Tamara Griesser Pečar – France Martin Dolinar: **Rožmanov proces**. 1996, 317 str. – **12,00 €**
17. Andrej Pleterski: **Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov**. 1997, 60 str. – **2,00 €**
18. Rajko Bratož: **Grška zgodovina. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo**. 1997, 268 str. – **razprodano**
19. Rok Stergar: **»Vojski prijazen in zaželen garnizon« : Ljubljanski častniki med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno**. 1999, 88 str. – **3,00 €**
20. Peter Rustja: **Med Trstom in Dunajem**. Ivan Naberger v avstrijskem državnem zboru (1873–1897), 1999, 336 str. – **10,00 €**
21. Herbert Grundmann: **Zgodovinskeje v srednjem veku. Zvrsti – obdobja – posebnosti**. Prev. Janez Mlinar, 2000, 84 str. – **6,00 €**
22. Ivan Vogrič: **Slovenski književniki in 1 svetovna vojna**. 2001, 46 str. – **2,00 €**
23. Božo Repe: **Slovenci v osemdesetih letih**. 2001, 86 str. – **6,00 €**
24. Peter Rustja: **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu. I. del**. 2001, 96 str. – **4,00 €**
25. Erik Dolhar: **Boj za slovenstvo Kanalske dolina. Od TIGR-a do volitev 1946**. 2002, 368 str. – **12,00 €**
26. Rajko Bratož: **Grška zgodovina. Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo**. (Druga, dopolnjena izdaja) 2003, 304 str. – **20,00 €**
27. Janko Pleterski: **Koroški plebiscit 1920. Poskus enciklopedične razlage gesla o koroškem plebiscitu / Kärntner Volksabstimmung 1920. Versuch einer enzyklopädischen Auslegung des Stichwortes »Kärntner Volksabstimmung«**. 2003, 64 str. – **3,00 €**
28. Peter Rustja: **Otokar Rybář v dunajskem parlamentu II. del**. 2003, 376 str. – **14,00 €**
29. **Regionalni vidiki slovenske zgodovine**. 2004, 176 str. – **8,00 €**
30. Janez Cvirn: **Boj za sveti zakon**. 2005, 111 str. – **10,00 €**
31. **Zwittrov zbornik**. 2006, 95 str. – **10,00 €**
32. **Mitsko in stereotipno v pogledu na slovensko zgodovino**. 2006, 369 str. – **12,50 €**
33. Rajko Bratož: **Rimska zgodovina I**. 2007, 528 str. – **48,00 €**
34. Peter Štih, Vasko Simoniti, Peter Vodopivec: **Slovenische Geschichte : Gesellschaft – Politik – Kultur**. 2008, 559 str.
35. **Evropski vplivi na slovensko družbo**, 2008, 490 str. – **16,00 €**
36. Hans-Dietrich Kahl: **Streifzüge durch das Mittelalter das Ostalpenraums ausgewählte Abhandlungen (1980–2007)**. 2008, 502 str. – **45,00 €**

Helmut Reimitz

Zgodovina in identiteta v frankovskih kraljestvih merovinške in karolinške dobe

UDK 940.1+930.22

REIMITZ Helmut, dr., izredni profesor, Princeton University, History Department, USA, Princeton NJ 08544-1017, 129 Dickinson Hall

Zgodovina in identiteta v frankovskih kraljestvih merovinške in karolinške dobe

Zgodovinski časopis, Ljubljana 62/2008 (138), št. 3–4, str. 287–299, cit. 63

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (De., Sn., En.)

Članek na primeru različnih tekstov frankovske historiografije, ki so se nam ohranili v različnih verzijah in različnih povezavah, opozarja na njihovo – deloma tudi konkurenčno – vlogo pri oblikovanju frankovske identitete. Na sploh se zdi, da je pri raziskovanju etničnih identitet in državnih tvorb zgodnjega srednjega veka v Evropi nujno potrebno v večji meri upoštevati raznosterost in tudi konkurenčnost takratnih pogledov na zgodovino.

Avtorski izvleček

UDC 940.1+930.22

REIMITZ Helmut, PhD, Assistant Professor, Princeton University, History Department, USA, Princeton NJ 08544-1017, 129 Dickinson Hall

History and Identity in Frankish Kingdoms during the Reign of the Merovingians and the Carolingians

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 62/2008 (138), No. 3–4, pp. 287–299, 63 notes

Language: Sn. (De., Sn., En.)

By examining historiographic texts from the Frankish period that have been preserved in different versions and contexts the article points out their role in the formation of Frankish identity, together with the fact that they had often assumed a competitive character. In view of this, it is imperative in the study of ethnic identities and state formations of early medieval Europe to take into consideration the diversity as well as the competitive nature of the perceptions of history of that time.

Author's Abstract

Frankom v primerjavi z drugimi *gentes* iz dobe preseljevanja ljudstev pogosto pripisujejo posebno vlogo, predvsem zaradi uspeha in trajnosti kraljestev, ki so jih ustvarili.* Vzpon Frankov v 3. stoletju po Kr. od gentilne zveze na periferiji rimskega cesarstva na severovzhodu galskih provinc do velesile zgodnjersrednjeveške Evrope je dejansko imponanten. Potem ko je merovinškemu kralju Klodviku že okoli leta 500 uspelo, da je frankovsko območje oblasti razširil na večino sedanje Francije, so njegovi potomci naprej utrjevali hegemonialni položaj Frankov v zahodni Evropi.¹ Ko je okoli srede 8. stoletja rodbina Karolingov nasledila Merovinge na mestu frankovskih kraljev, se je pod njihovo oblastjo frankovska ekspanzija ponovno začela z okrepljeno silovitostjo. Kraljestvo drugega karolinškega kralja, Karla Velikega, je že okoli leta 800 zajemalo prostrane dele današnje Evrope, od severne Španije in Italije do Severnega morja in srednjega Podonavja. Že nekaj let po smrti Karla Velikega so se sicer začeli spopadi med njegovimi vnuki za njegovo dediščino in številne delitve kraljestva. Karolinški

* Članek je za objavo prirejeno in prevedeno predavanje, ki ga je avtor imel 29. maja 2007 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani v okviru tematskega bloka Kako bolje razumeti zgodnji srednji vek – štirje pogledi.

¹ Ian Wood, *The Merovingian Kingdoms 482–751* (London 1994); Reinhold Kaiser, *Das römische Erbe und das Merowingereich* (Enzyklopädie Deutscher Geschichte 26, München ²1997); Eugen Ewig, *Die Merowinger und das Frankenreich* (Stuttgar/Berlin/Köln ³1997).

imperij Frankov je kljub temu ostal še dolgo po tem, ko je bil v 10. stoletju razpuščen, odločilni referenčni okvir političnega ravnanja in je tako posredoval svojim evropskim potomcem temeljne politične in družbene strukture.²

Na teh temeljih so gradili še, ko so ustanavljali sodobne nacionalne države, posebno v Franciji in Nemčiji. Kljub temu – ali prav zato, ker ni bilo nepretrganega zgodovinskega razvoja zgodnjerednjeveških Frankov v sodobni francoski ali nemški narod – so si v Franciji in Nemčiji v 18. in 19. stoletju vse močnejše in večinoma v medsebojni konkurenci poskušali prilastiti slavno frankovsko preteklost kot lastno pred-zgodovino.³

O tem je razpravljala tudi zgodovinska veda: tako je, na primer, vprašanje, ali je bil Karel Veliki oz. Charlemagne Nемец ali Francoz, v tridesetih letih 20. stoletja zaposlovalo vrsto najbolj priznanih tedanjih medievistov. Globoko prepričani o znanstvenosti svoje narodne stvari so vodilni učenjaki prisegali na svojega germanskega Karla. Tako v mednarodnem kot v nacionalnem sporu so si prizadevali za priznanje Karla »kot celostne osebnosti germansko-nemške vrste in porekla«, kar je bilo naperjeno seveda predvsem proti njihovim francoskim kolegom, ki so ‚svojega‘ Charlemagna hoteli videti kot Proto-Francoza.⁴ Druga rešitev je bila, da so si frankovsko zgodovino razdelili: na vzhodno in zahodno frankovsko zgodovino. Vodila je do genealogij teh vzhodnih in zahodnih Frankov, ki so segale daleč nazaj v zgodovino in se v nekaterih priročnikih ohranjajo do danes. Večinoma se začenjajo z dualnostjo salijskih in porenških Frankov v dobi preseljevanja ljudstev, ki se potem v merovinški dobi nadaljuje z Nevstrijo na zahodu in z Avstrazijo na vzhodu, v karolinški dobi pa z Zahodnimi in Vzhodnimi Franki ter tako vodi do srednjeveških kraljestev francoskih in nemških kraljev ter končno do Francije in Nemčije. Tako so generirali nepretgani zgodovini in s tem tudi predstave o frankovski zgodovini, ki se je v obeh primerih enodimenzionalno razvijala proti določenemu rezultatu. S tem so posredovali podobo frankovske preteklosti kot določene zgodovine Frankov, ki jo je bilo mogoče kvalificirati ali diskvalificirati bodisi kot pravo ali pa kot napačno.⁵

S tem so prikrivali in potem pogosto do danes spregledovali, da frankovske zgodovine ni mogoče dojemati kot nepretgane geneze Frankov od majhne gentilne skupnosti na robu cesarstva do frankovskega vélikega kraljestva. Tako kot pri Gotih, Vandalih in Langobardih je

² Rudolf Schieffer, *Die Karolinger* (Stuttgart/Berlin/Köln 42006); id., *Die Zeit des karolingischen Großreichs 714–887* (Gebhardt. Handbuch der deutschen Geschichte, Bd. 2, 10. popolnoma predelana izdaja, Stuttgart 2005).

³ Prim. pregled: Karl Ferdinand Werner, *Die Ursprünge Frankreichs bis zum Jahr 1000*, *Geschichte Frankreichs*, Bd. 1 (Stuttgart 1984), 34–56. Arno Borst, *Das Karlsbild in der Geschichtswissenschaft vom Humanismus bis heute*, v: *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben*, Bd. 4, *Das Nachleben*, ur. Wolfgang Braunfels/Percy Ernst Schramm (Düsseldorf 1968) 364–402; Bernd Schneidmüller, *Sehnsucht nach Karl dem Großen. Vom Nutzen eines toten Kaisers für die Nachgeborenen*, v: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 51 (2000) 284–301; Robert Folz, *Le souvenir et la légende de Charlemagne dans l'empire germanique médiéval* (Paris, 1950); Jürgen Voss, *Das Mittelalter im historischen Denken Frankreichs* (München, 1972). O prisivajanju zgodnjerednjeveške zgodovine gl. tudi: Walter Pohl, *Ursprungserzählungen und Gegenbilder: germanisches und archaisches Frühmittelalter*, v: *Meistererzählungen vom Mittelalter: Verlaufsmuster und Epochenimaginationen in der Praxis mediävistischer Disziplinen*, ur. Frank Rexroth (München 2007) 23–41; *Vergangenheit und Vergegenwärtigung: Frühes Mittelalter und Europäische Erinnerungskultur*, ur. Helmut Reimitz/Bernhard Zeller (*Forschungen zur Geschichte des Mittelalters* 14, Wien 2008).

⁴ *Karl der Große oder Charlemagne: Acht Antworten deutscher Geschichtsforscher*, ur. Karl Hampe/Karl Nauemann/Hermann Aubin/Martin Lintzel/Friedrich Baethgen (Berlin 1935), 9–29; prim. Karl Ferdinand Werner, *Karl der Große oder Charlemagne: Von der Aktualität einer überholten Fragestellung* (*Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften* 1995/4, München 1995) 9–10.

⁵ O zgodovinski kritiki takih konstrukcij prim. Matthias Springer, *Gab es ein Volk der Salier*, v: *Nomen et Gens*, ur. Dieter Geuenich/Wolfgang Haubrichs (*Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband* 16, Berlin/New York, 1997) 58–83; idem, *Riparii – Ribuarier – Rheinfranken nebst einigen Bemerkungen zum Geographen von Ravenna*, v: *Die Franken und die Alemannen bis zur Schlacht von Zülpich*, ur. Dieter Geuenich (*Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband* 19 (Berlin/New York 1998) 200–269, posebno 200–2, idem, *Ribuarier* § 2, v: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 2. izdaja (Berlin/New York, 2003) 569–73.

šlo tudi pri Frankih v 5. stoletju v prvi vrsti za temeljni izziv, da kot politična skupnost dosežejo dvojno integracijo: po eni strani integracijo v strukture rimskega cesarstva, po drugi strani pa integracijo heterogene skupine v politično zvezo, ki je bila sposobna skupnega delovanja.⁶ Vendar je integracija Frankov manj slonela na pogodbah s cesarstvom, kot, na primer, pri Gotih, Vandalih ali Burgundih. Nasprotno je bil eden najpomembnejših pogojev za uspešno integracijo frankovske oblasti vključevanje drugih etničnih ali družbenih identitet v *Regnum Francorum*.⁷ Tako so v njem posamezniki lahko dosegali visoke položaje, ne da bi se odpovedali svoji identiteti Romana starega senatorskega plemstva, Burgunda ali tudi meščana Toursa. Ta odprti model identitete frankovske oblasti je bil pomemben posebno po uspešni ekspanziji frankovske oblasti pod Klodvikom. Vojaški uspeh je bilo s tem treba šele politično stabilizirati.⁸ Na tem pa je frankovska oblast temeljila tudi pozneje in v nadaljnjem razvoju in ekspanziji frankovske oblasti so tudi vedno znova nanovo obravnavali njeno etnično podlago.

Zgodovinopisje je imelo v teh procesih pomembno vlogo tudi že v zgodnjerednjeveških frankovskih kraljestvih, pri tem pa je šlo manj za zgodovino Frankov, ki naj bi obstajali v davni preteklosti, temveč predvsem za Franke sedanosti in prihodnosti.⁹ V vseh ohranjenih historiografskih besedilih je mogoče opaziti, kot bi rad poskusil pokazati, da so vlogo Frankov v sedanosti obravnavali preko njenega prikaza v zgodovinopisju. Posebej jasno pa je to v zgodnji karolinški historiografiji. Kot del prizadevanj za legitimiranje Karolingov, ki so kot frankovski kralji vladali sprva poleg merovinskih kraljev in potem namesto njih, so okoli srede 8. stoletja začeli nekaj novih historiografskih projektov. Stremeli so predvsem k temu, da bi s posredovanjem skupne frankovske zgodovine Karolingov in njihovih podložnikov legitimirali in utrdili nova razmerja moči.¹⁰

Tako so že v Nadaljevanjih Fredegarjeve kronike, ki so nastala približno v času, ko je Pipin III. prevzel kraljevsko oblast, vzpon Karolingov in osnovanje frankovske oblasti tesno navezovali drugega na drugega.¹¹ Kot osrednji akterji pripovedi postanejo v njej merilo politične geografije frankovske oblasti karolinški *principes* in kralji od Karta Martela dalje. V zaporednih kratkih obdobjih Karel s Franki odide, podvrže neko mesto, provinco (*provincia*) ali *gens* in se večinoma z Božjo pomočjo vrne v svojo *patria Francia* ali *terra Francorum, solium principatus sui*. Do smrti Karla Martela v poglavju 24 so se po tem vzorcu zaporedoma – in včasih tudi večkrat – borili proti Frizom, Sasom, Turingom, Bavarcem, Alamanom, Burgundom in Akvitanom ter jih podjarmili.¹² Walter Pohl je to retoriko Nadaljevanj Fredegarjeve kronike

⁶ Gl. Walter Pohl, *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration* (Stuttgart/Berlin/Köln 22002); Herwig Wolfram, *Das Reich und die Germanen* (Berlin 21992).

⁷ Walter Pohl, *Die Germanen* (Enzyklopädie deutscher Geschichte 57, München 22004) 22–43; 107–115.

⁸ Pohl, *Die Völkerwanderung 152–185*; gl. tudi Wood, *The Merovingian kingdoms 33–70*; Kaiser, *Das römische Erbe und das Merowingerreich 58–67*.

⁹ O tem gl. kmalu: Helmut Reimitz, *Die Historiographie der Zukunft. Geschichte und Identität in den Frankenreichen der Merowinger- und Karolingerzeit*, v pripravi.

¹⁰ Rosamond McKitterick, *Die Anfänge des karolingischen Königtums und die Annales regni Francorum, v: Integration und Herrschaft. Ethnische Identitäten und soziale Organisation im Frühmittelalter*, ur. Walter Pohl/Max Diesenberger (*Forschungen zur Geschichte des Mittelalters*, Bd. 3, Wien 2002); ead., *Political Ideology in Carolingian Historiography, v: The Uses of the Past in the Early Middle Ages*, ur. Yitzhak Hen/Matthew Innes (Cambridge 2000) 162–174; Sören Kaschke, *Die karolingischen Reichsteilungen bis 831. Herrschaftspraxis und Normvorstellungen in zeitgenössischer Sicht* (Hamburg 2006) 99–130.

¹¹ *Continuationes Fredegarii*, izd. Bruno Krusch, *MGH SS rerum Merovingicarum 2* (Hannover 1888) 168–193; s tem besedilom prim. sedaj: Roger Collings, *Die Fredegar-Chroniken* (MGH Studien und Texte 44, Hannover 2008); Rosamond McKitterick, *History and Memory in the Carolingian World* (Cambridge 2004) 137–40.

¹² Npr. *Continuationes Fredegarii*, c. 13–19, izd. Bruno Krusch, *MGH SS rerum Merovingicarum 2* (Hannover 1888): 175–7: »... praeda multa sublata, bis eo anno ab his hostibus populata, iterum remeatur ad propria;« »... Firmata foedera iudicialia, reversus est victor fiducialiter agens;« »Victor cum pace remeavit, opitulante Christo rege regum et domino dominorum. Amen,« (Akvitanija); »... cum magna spolia et praeda victor reversus est in regnum

upravičeno označil kot »moreče monotono«. ¹³ Vendar so v okviru te retorike osnovali tudi usmeritve frankovske politike k novemu središču frankovske oblasti. ¹⁴

Gesta karolinških principes, posebno Karla Martela v Nadaljevanjih Fredegarjeve kronike, so temelj tudi za *Annales regni Francorum*, ki so ohranjeni v svoji najstarejši izpričani redakciji iz časa okoli leta 790 in so jih malo pozneje nadaljevali do leta 829. ¹⁵ V njih so nadaljevali poročila iz *Continuationes* po smrti Karla Martela, torej po letu 741. Temelječ na Karlovih uspehih so v njih nadaljevali triumfalno pripoved karolinškega vzpona in frankovskega uspeha. Pripovedujejo, kako so okoli leta 751 Karolingi pod Pipinom uzurpirali kraljestvo, kako se je pod Pipinom frankovska oblast uveljavila in razširila, na koncu pa slavijo dejanja in uspehe njegovega sina Karla Velikega, ki je v okviru svojih številnih vojnih pohodov zavzel velike dele Evrope. ¹⁶ Na slavnem mestu o obsegu frankovskega imperija v Einhardovi *Vita Karoli* je učinkovito povzet Karlov vojaški in politični uspeh, opisan v analih. Einhard sodi, da je Karl skoraj podvojil kraljestvo, ki je bilo veliko in mogočno že pod njegovim očetom, nato pa našteje pokrajine in ljudstva, ki jih je Karel podjarmil okrog in okrog kraljestva, ki ga je prevzel od Pipina. Pri tem pa Einhard v svojih opisih frankovskega imperija pod Karlom Velikim temelji tudi na politični geografiji, ki je bila zarisana v besedilih, kot so *Continuationes* ali karolinški anali. Predvsem vzhodna območja karolinškega kraljestva opisuje s tam živečimi Alamani, Bavarci, Turingi, oz. še dalje vzhodno s slovanskimi *gentes*, kot so Abodriti, Boemani ali Sorabi. Prave Francie (*Francia*) ali osrednjega območja, ki ga naseljujejo Franki, pa Einhard ne omenja. ¹⁷ Tudi v tem se navezuje na druga besedila karolinške historiografije, v katerih je svet sicer urejen glede na frankovsko oblast, *Francia*, v katero se vračajo zmagoviti

Francorum,« (Frizi); »... cum magnis thesauris et muneribus in Francorum regnum remeavit, in sedem principatus sui,« (Burgundija); »... gentemque illam sevissimam ex parte tributaria esse praecepit atque quam plures hospitibus ab eis accepit; sicque, oppitulante Domino, victor remeavit ad propria,« (Sasi).

¹³ Walter Pohl, Zur Bedeutung ethnischer Unterscheidungen in der frühen Karolingerzeit, v: *Franken und Sachsen vor 800*, ur. Jörg Jarnut/Matthias Wemhoff (Studien zur Sachsenforschung, Bd. 12, Oldenburg 1999) 193–208, tukaj: 201s.

¹⁴ O tem prim. Helmut Reimitz, Grenzen und Grenzüberschreitungen im karolingischen Mitteleuropa, v: *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*, ur. Walter Pohl/Helmut Reimitz (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 1, Wien 2000) 140–48.

¹⁵ *Annales regni Francorum*, izd. Friedrich Kurze, MGH SS rerum Germanicarum in us. schol. [6] (Hannover 1895); o najstarejši izpričani redakciji besedila v devetdesetih letih 8. stoletja prim. Matthias Becher, *Eid und Herrschaft. Untersuchungen zum Herrscherethos Karls des Großen* (Vorträge und Forschungen. Sonderband 39, Sigmaringen, 1993); o pregledu nad stopnjami redakcije Kaschke, *Die karolingischen Reichsteilungen 173–176; 277–283*.

¹⁶ O tem prim. McKitterick, *Political Ideology*, in ead., *History and Memory* 113–9.

¹⁷ Einhard, *Vita Karoli magni* c. 15, izd. Holder-Egger, MGH SS rerum Germanicarum in usum scholarum [25] (Hannover 1911) 17s: Haec sunt bella, quae rex potentissimus per annos XLVII – tot enim annis regnaverat – in diversis terrarum partibus summa prudentia atque felicitate gessit. Quibus regnum Francorum, quod post patrem Pippinum magnum quidem et forte suscepit, iter nobiliter ampliavit, ut poene duplum illi adiecerit. Nam cum prius non amplius quam ea pars Galliae quae inter Rhenum et Ligerem Oceanumque ac mare Balearicum iacet, et pars Germaniae, quae inter Saxoniam et Danubium Rhenumque ac Salam fluvium, qui Thuringos et Sorabes dividit, posita a Francis qui Orientales dicuntur incolitur, et praeter haec Alamanni atque Baioarii ad regni Francorum potestatem pertinerent: Ipse per bella memorata primo Aquitaniam et Wasconiam tutumque Pyrenei montes iugum et usque ad Hiberum amnem, qui apud Navaros ortus et fertilissimos Hispaniae agros secans sub Dertosae civitatis moenia Balearico mari miscetur; deinde Italiam totam, quae ab Augusta Praetoria usque in Calabriam inferiorem, in qua Grecozum ac Beneventanorum constat esse confinia, decies centum et eo amplius passuum milibus longitudine porrigitur; tum Saxoniam, quae quidem Germaniae pars non modica est, et eiusquae a Francis incolitur duplum in lato habere putatur, cum ei longitudine possit, esse consimilis; postquam utramque Pannoniam et adpositam in altera Danubii ripa Daciam, Histriam quoque et Liburniam atque Dalmatiam, ...; deinde omnes barbaras ac feras nationes, quae inter Rhenum ac Visulam fluvios oceanumque ac Danubium posita, lingua quidem poene similes, moribus vero atque habitu valde dissimiles, Germaniam incolunt, iter perdomuit, ut eas tributarias efficeret; inter quas fere precipuae sunt Welatabi, Sorabi, Abodriti, Boemani – cum his namque bello conflixit –; ceteras, quarum multo maior est numerus, in deditionem suscepit.

karolinški vladarji in njihove vojske, pa je začrtana le skrajno neostro.¹⁸ Vzrok pa ni le v tem, da je položaj Frankov v teh besedilih opisan pač samo posredno – s *circumpositae gentes*, ki so bile podvržene frankovski oblasti. To je prav tako povezano tudi s specifično rabo imena Franki v besedilih karolinške historiografije. V zvezi z obširnimi prizadevanji za legitimiranje po karolinški uzurpaciji kraljestva okoli leta 751 je bil v njih pojem Franki uporabljen predvsem afirmativno, da je posredoval širši konsenz s šele pravkar pridobljeno kraljevsko oblastjo Karolingov.¹⁹

Kako močno je ta zveza poudarjena v tem delu besedila, lahko ilustrira poročilo analov o frankovski osvojitvi Italije leta 773/74, v katerem v skoraj nobenem stavku ni poudarjen samo Karel, ampak tudi njegovo usklajeno ravnanje, konsenz in skupnost s Franki. Že papeževo povabilo, naj gre nad Italijo, je poslano na *gloriosus rex una cum Francis*, nakar se *Carolus* posvetuje *una cum Francis*. Od tam skliče skupščino kraljestva v Ženevi, kjer se *una cum Francis* odloči za vojni pohod v Italijo in ga organizira. Tam pri *clusae una cum Francis* postavi svoj tabor in ko Deziderij pobegne, *Carolus rex una cum Francis* brez izgub vkoraka v Italijo.²⁰ Potem ko si podjarmi Italijo in jo uredi, se v naslednjem letnem poročilu z Božjo pomočjo, velikim zmagoslavjem in seveda tudi *cum Francis* vrne v *Francia*.²¹ *Annales regni Francorum* posebno na gosto opisujejo zvezo med karolinško oblastjo in konsenzom Frankov (*Franci*). Vendar jo vsekakor najdemo tudi v drugih delih karolinške historiografije, ki so bila v tem času napisana v okviru obsežnih prizadevanj za legitimiranje karolinške oblasti. Temelječ na velikem političnem uspehu Karla Velikega se v teh besedilih z afirmativno rabo imena Franki naznanja tudi njegova uveljavitev kot ključni pojem uspele politične integracije.²²

V zvezi s tem procesom so sicer pogosto prezrli dva izmed njegovih elementov. Prvič, da ta raba imena Franki nikakor ne temelji nepretrgano na njegovi rabi v historiografiji merovinške dobe, ampak je samostojna stopnja njegovega prilaščanja. Drugič so pogosto komaj opazili, da so se prav s tem, da se je ime Franki uveljavilo kot ključni pojem uspele politične integracije, že kmalu stopnjevali tudi spori o njegovem pomenu v karolinškem imperiju. Seveda pa je to tudi težko prepoznati v sodobnih izdajah besedil. Za pripravo sodobne izdaje je bila pomembna predvsem čim bolj avtentična rekonstrukcija prvotnega besedila, okoliščine, v katerih so ga prenašali iz roda v rod, pa so komaj upoštevali. Vendar so posebno zgodovinska dela karolinške dobe pogosto ohranjena skupaj z drugimi historiografskimi besedili kot frankovske knjige zgodovine, v katerih so bila povezana z raznimi predzgodovinami.²³ Prav *Annales regni*

¹⁸ Reimitz, *Grenzen und Grenzüberschreitungen im karolingischen Mitteleuropa 145–148*.

¹⁹ O tem prim. Kaschke, *Die karolingischen Reichsteilungen 173–190*; McKitterick, *History and Memory* 133–155.

²⁰ *Annales regni Francorum* a. 773, izd. Kurze 34–36: *Tunc domnus ac praecelsus Carolus rex consiliavit una cum Francis, quid perageret; et sumpto consilio, ut ita, sicut missus apostolici per verbum domni Adriani apostolici postulavit, ita fieret, tunc synodum superscriptus gloriosus rex tenuit generaliter cum Francis Ienuam civitatem. Ibiq; exercitum dividens iam fatus domnus rex, et perrexit ipse per montem Caenisium et misit Bernehardum avunculum suum per montem Iovem cum aliis eius fidelibus. Et tunc ambo exercitus ad clusam se coniungentes, Desiderius ipse obviam domni Caroli regis venit. Tunc domnus Carolus rex una cum Francis castra metatus est ad easdem clusas et mittens scaram suam per montanis. Hoc sentiens Desiderius clusas relinquens, supradictus domnus Carolus rex una cum Francis auxiliante Domino et intercedente beato Petro apostolo sine lesione vel aliquo conturbio clusas apertas Italiam introivit ipse et omnes fideles sui.*

²¹ *Annales regni Francorum* a. 774, izd. Kurze 38: *Tunc gloriosus domnus Carolus rex, ipsa Italia subiugata et ordinata, custodia Francorum in Papia civitate dimittens cum uxore et reliquis Francis Deo adiuvante cum magno triumpho Franciam reversus est.*

²² Gl. Helmut Reimitz, *Zur Krise der fränkischen Identität zwischen der kurzen und der langen Geschichte der Annales regni Francorum*, v: *Völker, Reiche, Namen im frühen Mittelalter*, ur. Matthias Becher, v tisku.

²³ Prim. McKitterick, *History and Memory* 28–59; Helmut Reimitz, *Die Konkurrenz der Ursprünge in der fränkischen Historiographie*, v: *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*, ur. Walter Pohl (*Forschungen zur Geschichte des Mittelalters* Bd. 8, Wien 2004) 191–209.

Francorum in njihova afirmativna raba imena Franki so pogosto ohranjeni kot temeljni kamen besedila v takih zgodovinskih kompandijih.²⁴

Še v teku 9. stoletja so bili anali sestavljeni z vsemi tremi znanimi zgodovinskimi deli merovinške dobe: z delom *Historiae* Gregorja iz Toursa, napisanim konec 6. stoletja,²⁵ s Fredegarjevo kroniko, sestavljeno okoli leta 660,²⁶ in z delom *Liber historiae Francorum*, nastalim malo pred letom 730.²⁷ Pri tem karolinška zgodba o uspehu ni bila povezana le z zelo različnimi pripovedmi zgodnje frankovske zgodovine, ampak tudi z zasnutki identitete, ki so deloma konkurirali drug drugemu.²⁸ Tako je, na primer, pri Gregorju iz Toursa politična in družbena integracija frankovskih kraljestev od samega začetka predstavljena v tesni zvezi z izročili in strukturami poznorimske Galije. Gregor sam je bil iz ugledne senatorske družine in v njegovi podobi kraljestva *regnum Francorum* sta ohranjanje in spoštovanje teh izročil pomembna podlaga za politični uspeh Klodvika in njegovih naslednikov.²⁹ Temu ustrezno Gregor poroča o uveljavitvi frankovskih kraljev le na nekoč rimskih tleh v Galiji, šele potem, ko so prestopili Ren.³⁰ Fredegarjeva kronika je, nasprotno, poskušala privilegirani položaj frankovskih veljakov v merovinških kraljestvih utemeljiti s predzgodovino, ki je segala daleč v mitično preteklost. Kronika začenja zgodovino Frankov s porazom Trojanecv, iz katerih po poročilu kronike izvirajo Franki, tako kot Rimljani.³¹ Čeprav zgodovinsko pripoved v tej kroniki močno zaznamuje pogled z vzhodnih območij merovinških kraljestev, pa družbena in politična prednost Frankov pri tem ni povezana – kot je pozneje v *Liber historiae Francorum* – z določeno pokrajino. V

²⁴ Helmut Reimitz, *Der Weg zum Königtum in historiographischen Kompandien der Karolingerzeit*, v: *Der Dynastiewechsel von 751. Vorgeschichte, Legitimationsstrategien und Erinnerung*, ur. Matthias Becher/Jörg Jarnut (Münster 2004) 277–320, tukaj: str. 280–288, op. 13–43.

²⁵ Gregor von Tours, *Historiae*, izd. Bruno Krusch, MGH SS rerum Merovingicarum 1, 1 (Hanover, 1951).

²⁶ Fredegar, *Chronicae cum continuationibus*, izd. Bruno Krusch, MGH SS rerum Merovingicarum 2 (Hannover 1888) 1–193.

²⁷ *Liber historiae Francorum*, izd. Bruno Krusch, MGH SS rerum Merovingicarum 2 (Hannover 1888) 215–328.

²⁸ Reimitz, *Die Konkurrenz der Ursprünge*, prim. tudi Eugen Ewig, »Trojanmythos und fränkische Frühgeschichte«, v: *Die Franken und die Alemannen vor der Schlacht von Zülpich*, ur. Dieter Geuenich (Reallexikon für Germanische Altertumskunde, Ergänzungsband 19, Berlin/New York 1999) 1–30; id., *Zum Geschichtsbild der Franken und den Anfängen der Merowinger*, v: *Mediaevalia Augiensia. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters*, ur. Jürgen Petersohn (Vorträge und Forschungen, Bd. 54, Stuttgart 2001) 43–58; Ian N. Wood, *Defining the Franks: Frankish Origins in Early Medieval Historiography*, v: *Concepts of National Identity in the Early Middle Ages*, ur. Simon Forde (Leeds Texts and Monographs, new ser., 14, Leeds 1995) 21–46; Helmut Reimitz, *The Art of Truth. Historiography and Identity in Frankish Historiography*, v: *Texts and Identities in the Early Middle Ages*, ur. Richard Corradini, Rob Meens, Christina Pössel in Phil Shaw (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 12, Wien 2006) 87–104; Magali Coumert, *Les récits d'origine des peuples dans le haut Moyen Age occidental (milieu VIème – milieu IXème siècle)* (Paris 2007), in Alheydis Plassmann, *Origo gentis. Identität und Legitimitätsstiftung in früh- und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen* (München 2006), ki sicer v diskusiji komaj upošteva konkurenco različnih pripovedi o izvoru Frankov.

²⁹ Prim. Martin Heinzelmann, *Gregor von Tours (538–594). Zehn Bücher Geschichte. Historiographie und Gesellschaftskonzept im 6. Jahrhundert* (Darmstadt, 1994); Ian N. Wood, *Gregory of Tours* (Bangor, 1994); in Eugen Ewig, *Die Merowinger und das Frankenreich* (Stuttgart 31993) 18–20. Za pregled nad diskusijo o Gregorjevih *Historiae* prim. dodatek Steffena Patzolda v drugem zvezku prevoda Rudolfa Buchnerja Gregor von Tours, *Zehn Bücher Geschichten*, ur. Rudolf Buchner, *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters*, Bd. 3, 9. razširjena izdaja (Darmstadt 2000) 477–91; in zbornika ob 1500-letnici Gregorjeve smrti: Grégoire de Tours et l'espace gaulois, ur. Nancy Gauthier in Henry Galinié, 13e supplément à la Revue Archéologique du Centre de la France (Tours, 1997); in *The World of Gregory of Tours*, ur. Kathleen Mitchell in Ian N. Wood (Cultures, Beliefs and Traditions. Medieval and Early Modern Peoples, Leiden/Boston/Köln 2002).

³⁰ Gregor von Tours, *Historiae* II, 9, izd. Krusch 57s.

³¹ Fredegar, *Chronicae* II, c. 4–6, izd. Krusch 45–6; III, c. 2–7, 93–4; gl. Maximilian Diesenberger/Helmut Reimitz, *Zwischen Vergangenheit und Zukunft. Momente des Königtums in der merowingischen Historiographie*, v: *Das frühmittelalterliche Königtum: Ideelle und religiöse Grundlagen*, ur. Franz-Reiner Erkens (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband 49, Berlin/New York 2005) 214–69; Reimitz, *Die Konkurrenz der Ursprünge* 201–203; Coumert, *Les récits d'origine des peuples* 295–324.

tem *Liber historiae Francorum*, ki je nastal približno sedemdeset let po Fredegarjevi kroniki, prav tako v nasprotju z Gregorjem izvor Frankov in njihovih kraljev izpeljujejo iz trojanskih junakov. Pri tem prav tako izražajo družbeno prednost Frankov zaradi porekla, enakovrednega poreklu Rimljanov. V primerjavi s Fredegarjevo kroniko pa to besedilo tudi pojasni, kdo naj bi bili ti Franki v sedanjosti: elite zahodnih središč kraljestva v Pariški kotlini, ob rekah Seni in Oise. Za njih je v pripovedi rezerviran pojem *Franci*, medtem ko se prebivalci vzhodnega dela kraljestva od njih ločijo kot *Austrasii vel superiores Franci*.³²

Kot sem poskušal nakazati, pa teh treh besedil ne smemo imeti za osamljena dela neke mračne dobe, temveč temeljijo drugo na drugem ali se odzivajo drugo na drugo. Tako je bilo poročilo Gregorja iz Toursa podlaga za pripoved frankovske zgodovine do približno konca 6. stoletja tako za Fredegarjevo kroniko kot tudi za *Liber historiae Francorum*. Vendar so pri poseganju po predlogi skupno preteklost Frankov v izboru, predelavi in dodajanju zgodb oblikovali nanovo glede na aktualne potrebe.³³ To je morda mogoče najboljše ponazoriti s tem, kako v teh treh besedilih obravnavajo izvor Frankov in njihovih kraljev. Gregor iz Toursa v skladu s svojim konceptom integracije Frankov v strukturo in tradicije senatorsko-rimske Galije v glavnem zavrača pogled v zgodovino frankovskih kraljev, preden so prestopili Ren. V dolgih citatih iz vrste slavnihih poznoantičnih *historici* pokaže, da v njih najbrž poročajo o Frankih, kraljev pa pri tem ne omenjajo. Že na začetku te malce dolgotrajne razprave povzame izsledke svojih raziskav: *De Francorum vero regibus quis fuerit primus a multis ignoratur*.³⁴ Vendar so Gregorju prav v tej točki že kmalu oporekali: najstarejšo različico sage o frankovskem izvoru, ki trdi, da frankovski kralji izvirajo iz trojanskih junakov, posreduje Fredegarjeva kronika. Saga je postavljena točno v tisti del kronike, ki pripoveduje frankovsko zgodovino po Gregorjevih poročilih.³⁵ Dobesedno navaja začetek Gregorjevega stavka: *De Francorum vero regibus – toda le, da bi mu oporekal z velikimi literarnimi in duhovnimi avtoritetami. De Francorum vero regibus beatus Hieronymus scripsit, quod prius Virgilii poetae narrat storia: Priamum primum habuisse regi*.³⁶ Vendar je šlo ustvarjalcem kronike, kot sem že na kratko omenil, manj za izvor frankovskih kraljev, temveč predvsem za po prestižu stremeč izvor njihovih spremljevalcev, Frankov. Prav tako v nasprotju z Gregorjevim prikazom so hoteli s tem utemeljiti predvsem že od samega začetka privilegirani položaj frankovskih veljakov v merovinških kraljestvih.³⁷ Prav tako razločno Gregorjevi trditvi nasprotuje *Liber historiae Francorum*. Pri tem pa so to besedilo v vrsti prav zgodnjih rokopisov izdali celo kot delo Gregorja iz Toursa.³⁸ Vendar se začne s stavkom, ki naj bi najbrž pojasnil, da ne bo ostalo odprto nobeno vprašanje o izvoru Frankov in njihovih kraljev: *Principium regum Francorum eorumque origine vel gentium illarum ac gesta proferamus*. Besedilo s tem jasnimi stališčem uvaja svoje poročilo o frankovskem izvoru iz trojanskih junakov, ki je postavljeno še pred zgodovinsko obdobje, ki ga

³² Prim., na primer: *Liber historiae Francorum*, c. 27, 36, in 41, izd. Krusch, 285, 304–5, in 311. O tem tudi: Richard Gerbering, *The Rise of the Carolingians and the Liber historiae Francorum* (Oxford 1987) 146–8; Paul Fouracre/Richard Gerberding, *Late Merovingian France. History and Hagiography, 640–720* (Manchester 1996) 79–80; Wood, *Defining the Franks*.

³³ Za nekatere ugotovitve o tem prim. Dienesberger/Reimitz, *Zwischen Vergangenheit und Zukunft*; izčrpneje o recepciji in predelavi Gregorja: Helmut Reimitz, *Social Networks and Identity in Frankish Historiography. New Aspects of the Textual Tradition of Gregory of Tours' Historiae*, v: *The Construction of Communities in the Early Middle Ages. Texts, Resources, Artefacts*, ur. Richard Corradini/Maximilian Dienesberger/Helmut Reimitz (*The Transformation of the Roman World* 12, Leiden/New York 2003) 229–268, posebno 237–40; Reimitz, *The Art of Truth*.

³⁴ Gregor von Tours, *Historiae* II, 9, izd. Krusch 52.

³⁵ V Kruschevi izdaji je to tretja knjiga Fredegarjeve kronike: *Fredegar Chronicae* III, izd. Krusch 89–118.

³⁶ Fredegar, *Chronicae* III, 2, izd. Krusch 93.

³⁷ Prim. Dienesberger/Reimitz, *Zwischen Vergangenheit und Zukunft* 242–253.

³⁸ Prim. *Liber historiae Francorum*, izd. Krusch 241.

pripoveduje po Gregorju iz Toursa. Samozavest, s katero nasprotuje Gregorjevi historiografski avtoriteti in njegovim trditvam, se dobro ujema z besedilom, katerega avtor je prav tako imel jasno predstavo o tem, kdo naj bi bili odločilni Franki njegovega časa: kot že omenjeno, elite zahodnega središča kraljestva ob rekah Seni in Oise.³⁹

Sodobne zgodovinske raziskave so pogosto le v majhni meri upoštevale razlike in predvsem konkurenco teh zasnutkov frankovske identitete v zgodovinah, kar je bilo najbrž povezano tudi s prizadevanjem, da bi napisali eno samo zgodovino Frankov. Vendar so v zgodnjem srednjem veku te drobne razlike zelo dobro zaznavali in jih pogosto razvijali naprej. To lahko med drugim pokaže tudi združitev teh treh besedil v teku 9. stoletja z *Annales regni Francorum*, v katerih je afirmativna raba imena Franki Frankovskih državnih analov – kot sem poskušal na kratko ponazoriti – povezana s specifičnimi historiografskimi koncepti frankovske identitete.

V tej zvezi komaj preseneča, da je združitev Frankovskih državnih analov z *Liber historiae Francorum* v 9. stoletju v zahodnih pokrajinah karolinškega kraljestva posebno dobro dokumentirana. Primer za to je, na primer, rokopis z najstarejšim popolnim ohranjenim izvodom Frankovskih državnih analov do leta 829: Pariz, BN lat. 10911. V njem anali sledijo delu *Liber historiae Francorum* in kratkemu odseku *Continuationes Fredegarii*. Kompandij je nastal kmalu po zaključku besedila v nemirnih tridesetih ali štiridesetih letih 9. stoletja, domnevno v pariškem prostoru.⁴⁰ Nadaljnje izročilo te knjige zgodovine pa lahko tudi pokaže, da za definiranje in redefiniranje Frankov specifično historiografskih virov niso le uporabljali, ampak so jih tudi dalje obdelovali in preoblikovali. Na združitvi besedil *Liber historiae Francorum* in Frankovskih državnih analov temelji zgodovinski kompandij, ki ga danes hranijo na Dunaju. V njem niso le dodali nekaj dodatnih besedil, temveč so tudi besedilo dela *Liber historiae Francorum* prilagodili takrat aktualnemu političnemu projektu; gre za različico besedila, ki jo je Bruno Krusch le izjemoma uporabil za svojo izdajo *Liber historiae Francorum*.⁴¹ Besedilo predvsem utemeljuje zahodnofrankovsko kraljestvo do Rena, s tem, da preoblikuje merovinško zgodovino *Liber historiae Francorum*.⁴²

Že v zgodbi o izvoru v *Liber historiae Francorum* se je urednikom zdelo, da je trajalo predolgo, da so Franki prestopili Ren na svoji poti v zahodna središča Francie (*Francia*) in so ta prestop Rena prestavili že v mitični čas prvega kralja, *primus rex Faramund*.⁴³ Pozneje niso izpustili le zgodb o avstrazijskih *principes* in kraljih, ampak so dosledno črtali tudi vsako omembo prebivalcev vzhodnega *Regnum*, ki so, na primer, v pariškem rokopisu označeni

³⁹ Prim. zgoraj op. 32.

⁴⁰ O kontekstu nastanka te knjige zgodovine prim. Reimitz, Zur Krise der fränkischen Identität; izčrpnjeje o rokopisu: Reimitz, Der Weg zum Königtum 293–298, Matthias Tischler, Einharts Vita Karoli. Studien zur Entstehung, Überlieferung und Rezeption (MGH Schriften 48, 1 in 2, Hannover 2001) 1201s, s poznejšo datacijo, s katero se sicer ne strinjam (o tem prim. Reimitz, Der Weg zum Königtum 295s); razpravo o rokopisu gl. tudi v McKitterick, History and Memory 9–19.

⁴¹ *Liber historiae Francorum*, izd. Krusch 233. Le v tistem delu *Liber historiae Francorum* od c. 35 dalje, ki ga imajo za samostojni del, Krusch vključi kot dopolnila nekaj mest iz tega rokopisa, ki sicer niso ohranjena.

⁴² O tem izčrpo Helmut Reimitz, Ein fränkisches Geschichtsbuch aus St. Amand. Der Cvp 473, v: Text – Schrift – Codex. Quellenkundliche Arbeiten aus dem Institut für Österreichische Geschichtsforschung, ur. Christoph Egger in Herwig Weigl (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 35, Wien 2000) 34–90.

⁴³ Prim. Dunaj, ÖNB lat. 473, fol. 91v/92r: »Deinde transacto Rheno fluvio cum Faramundo quem primum regem sibi elegerunt crinitum filium Marcomiris. Venerunt * Toringa cum Chlodione rege, filio Faramundi criniti. Tunc criniti reges habere coeperunt;« z različico Pariz, BN lat. 10911: »Faramundum, ipsius filium, et elevaverunt eum regem super se crinitum. Tunc habere et leges coeperunt, quas eorum priores gentiles tractaverunt his nominibus: Uuisouastus, Uuisogastus, Arogastus, Salegastus, in villis quae ultra Hrenum sunt, in Bothagm, Salechagm et Uuidechagm. Mortuo quippe Faramundo rege, Chlodionem, filium eius crinitum, in regnum patris sui elevaverunt. Id temporis crinitos reges habere coeperunt. Venientesque sagaciter in finibus Toringorum, ibique resederunt. Habitavit itaque Chlodio rex in Disbarcho castello in finibus Toringorum regionem Germaniae.«

kot *Austrasii vel superiores Franci*. S tem prikrivanjem avstrazijske dimenzije frankovske zgodovine so tam nadalje konkretizirali in zgladili zahodnofrankovsko pot skozi zgodovino. V primerjavi z različico, ohranjeno v pariškem rokopisu, so v dunajskem rokopisu za zgodovino po Klotarju I. izpuščena nekatera poročila o avstrazijskih in burgundskih vladarjih. Tako se zgodba besedila osredotoča na nevstrijske vladarje po Klotarju I. in s tem pripravi prevzem oblasti Klotarja II. v nevstrobургundskem *regnum Francorum*. Tako Klotarja II. v različici dunajskega rokopisa niso povzdignili v kralja *Franci* iz Avstrazije in Burgundije, temveč le *Franci* iz Nevstrije in Burgundije.⁴⁴ Vendar niso izpustili le avstrazijskih kraljev, temveč dosledno tudi vsako omembo Avstrazijcev, ki so v pariški različici dela *Liber historiae Francorum* in v večini drugih rokopisov te skupine izročila besedila označeni tudi kot *superiores Franci*. Pri različici dunajskega rokopisa, ki je bila v primerjavi z drugimi vedno znova krajšana, bi lahko predpostavljali, da so v njej izpuščena tudi številna mesta, na katerih se pojavljajo Avstrazijci, vendar prav to ne drži. Skoraj vsak stavek, ki v pariškem rokopisu omenja *Auster* ali *Austrasii*, obstaja tudi v različici *Liber historiae Francorum* v dunajskem kodeksu – seveda brez Avstrazijcev ali oznake *Auster*.⁴⁵ Tako je po smrti Teudeberta I. (548) v pariškem rokopisu, tako kot v večini ohranjenih izvodov dela *Liber historiae Francorum*, nasledstvo opisano s stavkom: *Regnum ipsius in superiores Francos in Auster Theudevaldus filius eius accepit*. V dunajskem kodeksu pa o tem zasledimo le: *Quod regnum Teodaldus filius eius accepit*. Tudi za Hildeberta II., sina Sigiberta I., je bilo v dunajskem rokopisu dosledno izpuščeno, da je bil kralj v Avstraziji, in že kot *filius parvulus* leta 575 po umoru njegovega očeta v različici dunajskega rokopisa ne zbeži v *Auster*, temveč v Trier.⁴⁶ Ko Hildebert že kot kralj vkoraka v zahodno frankovsko kraljestvo zoper svojo teto Fredegundo in njenega *maior domus* Landerika, da bi maščeval umor svojega strica Hilperika, njegovo vojsko v večini rokopisov sestavljajo *Burgundiones* in *Austrasii superiores Franci*.⁴⁷ V različici dunajskega rokopisa pa *contra Chlotharium suum nepotem* pošlje *validum exercitum hostium et Burgundiones*.⁴⁸ V spopadih, ki so sledili, v različici *Liber historiae Francorum* dunajskega kodeksa Avstrazijci niso omenjeni niti kot poraženci. Kot je znano, je po pripovedi *Liber historiae Francorum* Fredegunda, vdova Hilperika I., s svojim malim sinom Klotarjem II. v naročju uspela premagati sovražne vojske. Toda medtem ko poročilo v *Liber historiae Francorum* večinoma pripoveduje o boju Frankov (*Franci*) zoper *Austrasii et Burgundiones*,⁴⁹ so v res močno skrajšanem besedilu dunajskega rokopisa porazili Hildebertovo vojsko (*exercitus Childeberti*).⁵⁰ Tako v dunajskem rokopisu sistematično izključevanje Avstrazijcev pripelje do že omenjenega sklepa, da je Klotar II. prevzel oblast le v Nevstriji in Burgundiji.

⁴⁴ Dunaj, ÖNB lat. 473, fol. 99r: »Franci autem super Niustriam et Burgundiam Chlotharium regem fecerunt« prim. *Liber historiae Francorum* c. 40, izd. Krusch 310, kjer različica dunajskega rokopisa ni upoštevana: »Burgundiones et Austrasii, cum reliquis Francis pace facta, Chlotharium regem in totis tribus regnis in monarchiam elevaverunt.«

⁴⁵ Kot izdajo različice *Liber historiae Francorum* v kodeksu Dunaj, ÖNB lat. 473 prim. digitalno izdajo: Drei fränkische Geschichtsbücher aus der Karolingerzeit, ki bo kmalu objavljena na domači strani Inštituta za raziskovanje srednjega veka Avstrijske akademije znanosti (Institut für Mittelalterforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften).

⁴⁶ Dunaj, ÖNB lat. 473, fol. 107r/107v, prim. *Liber historiae Francorum* c. 35s, izd. Krusch 304ss.

⁴⁷ *Liber historiae Francorum* c. 35, izd. Krusch 304.

⁴⁸ Dunaj, ÖNB lat. 473, fol. 108v.

⁴⁹ *Liber historiae Francorum* c. 36, izd. Krusch 305: »Cum haec agerentur, et aurora diei initium daret, inruerunt Franci cum strepitu tubarum super Austrasios et Burgundiones dormientibus cum Fredegunde vel Chlothario parvulo interfeceruntque maxima parte de hoste illo, innumerabilis multitudo, maximus valde exercitus, a maiore usque ad minorem.«

⁵⁰ Dunaj, ÖNB lat. 473, fol. 98r: »Fredegundis vero Chlotharium portans in brachio valde mane inruerunt super exercitum Childeberti.«

Toda tudi po tem so v *Liber historiae Francorum* skrbno prikrivali avstrazijski delež pri frankovski zgodovini. Tudi v dunajskem rokopisu je slavna zgodba, v kateri Dagobert I., sin Klotarja II., v boju proti Sasom pride v hudo stisko in prosi svojega očeta Klotarja, naj mu pride na pomoč.⁵¹ Klotar se takoj odpravi, da bi stal ob strani svojemu sinu, prestopi Ren, ob prihodu pa ga pozdravijo z bučnim vzklikanjem. Ko vodja nasprotnih Sasov, Bertoald, sliši hrup, povpraša po razlogu in ko ga izve, Franke ozmerja kot lažnivce, ki jih je strah oropal razuma. Slišal naj bi bil namreč, da je Klotar že mrtev. Klotar *lurico indutus, galea in captite crines cum canicie variatas obvolutas*, je bil navzoč in ko to sliši, sname čelado in razgali svoje *caput regis*.⁵² Po besedni bitki z Bertoaldom sam začne bitko, ubije Bertoalda in premaga Sase. V ne več popolnoma sodobnih zgodovinskih raziskavah so to epizodo pogosto uporabili, da so ilustrirali merovinško blagoslovljenost dolgolasih kraljev (*reges criniti*).⁵³ V kodeksu 473 pa naj bi epizoda najbrž še enkrat prikazala prednost in uspeh nevstroburgundskega/zahodno-frankovskega vladarja. Da bi to zgodbo lahko povedali na ta način, pa so morali rešiti še nek problem. Klotar je namreč prišel na pomoč svojemu sinu Dagobertu kot avstrazijskemu vladarju. Tako je na začetku poglavja o spopadih s Sasi v *Liber historiae Francorum* zapisano, da je Klotar Dagoberta *una cum Pippino duce in Auster regnaturum direxit. Austrasii vero Franci superiores congregati in unum Dagobertum super se regem statuunt*.⁵⁴ To seveda ni bilo združljivo s konceptom prikaza zgodovine v dunajskem kodeksu. V uredništvu so zato ta del besedila uredili na novo. Če besedilo primerjamo s pariškim rokopisom, v katerem je na tem mestu dobesedno besedilo, ki ga je izdal Krusch, se poglavje v njem in tudi v različici dunajskega kodeksa začne z Dagobertovim rojstvom.⁵⁵ Ob omembi njegovega rojstva so v dunajskem rokopisu obdržali pozitivno karakterizacijo Dagoberta, popolnoma pa manjka podatek, da je bil skupaj s Pipinom poslan v Avstrazijo in v Avstraziji povzdignjen v kralja. Šele v zvezi z mobilizacijo proti Sasom je naknadno mimogrede omenjeno, da je kralj, v stavku *Dagobertus, interea rex, hostilem exercitum contra illos [Sasom] praeparavit*.⁵⁶ Domnevamo lahko, da se je za tem redefiniranjem Frankov (*Franci*) s prikrievanjem avstrazijske identitete v merovinški zgodovini skrivala strategija, ki se zelo dobro ujema s kontekstom kratke vladavine Karla Plešastega v *regnum Lotharii*. S tem, da so *Gesta regum Francorum* zožili tako, da so jih definirali z nevstrijskimi kralji in glede na njih, je povezano tudi to, da so do Rena razširili dežele, ki so jih nevstrijski kralji zavzeli, obdržali in jim vladali. Ta prav radikalna nova interpretacija *Liber historiae Francorum* se odlično ujema s kratko stopnjo v zgodovini zahodnofrankovskega kraljestva. Leta 869 je zahodnofrankovski vladar Karel Plešasti vkorakal v kraljestvo svojega pravkar umrlega nečaka Lotarja II. V Metz u se je dal okronati za kralja *regnum Lotharii*, vendar je moral obširne dele tega kraljestva že po enem letu odstopiti svojemu bratu Ludviku Nemškemu.⁵⁷ Knjiga zgodovine je bila najbrž del obširnih prizadevanj, da bi legitimirali Karlovo oblast v tem *Regnum* v tem prav kratkem času. Zato so bili v *Liber historiae Francorum* Avstrazijci, prebivalci vzhodnega merovinškega kraljestva,

⁵¹ *Liber historiae Francorum* c. 41, izd. Krusch 311ss.

⁵² *Liber historiae Francorum* c. 41, izd. Krusch 313.

⁵³ O dolgolasih kraljih prim. Maximilian Diesenberger, Hair, sacrality and symbolic capital, v: *The Construction of Communities in the Early Middle Ages*, ur. Richard Corradini/Max Diesenberger/Helmut Reimitz (*The Transformation of the Roman World* 12, Leiden/New York 2002) 173–227; o zgodbi o Klotarjevem junaškem dejanju ibid. 201ss; o obširni kritiki koncepta merovinške »blagoslovljenosti kraljev (Königsheil)« v historiografskih virih merovinške dobe gl.: Diesenberger/Reimitz, *Zwischen Vergangenheit und Zukunft*.

⁵⁴ *Liber historiae Francorum* c. 41, izd. Krusch 311.

⁵⁵ *Liber historiae Francorum* c. 41, izd. Krusch 311; Pariz, BN lat. 10911, fol. 39r/39v; Dunaj, ÖNB lat. 473, fol. 99r.

⁵⁶ Dunaj, ÖNB lat. 473, fol. 99r.

⁵⁷ Gl. Janet Nelson, *Charles the Bald* (London 1992) 221–230.

izbrisani iz frankovske zgodovine. Prikrivanje avstrazijske identitete frankovskih kraljev, elit in pokrajin v merovinški zgodovini pa ni bilo v tolikšni meri namenjeno neposredni *damnatio memoriae* avstrazijske identitete merovinške zgodovine. Veliko pomembnejši je bil učinek, ki so ga dosegli z njihovo izključitvijo: ker je merovinška zgodovina postala zgodovina, ki so jo pripovedovali izključno z vidika kraljev v zahodnih središčih kraljestva, so s tem razširili vse do Rena tudi dežele, ki so jih ti kralji zavzeli in jim vladali. V kontekstu političnih sporov leta 869 je lahko zgodovina, kot jo pripoveduje dunajski rokopis *Liber historiae Francorum*, pokazala predvsem eno: *Regnum Lotharii*, ki ga je Karel Plešasti pravkar zavzel, je bilo pravzaprav že od nekdanj del zahodnofrankovskega kraljestva Karla Plešastega, projiciranega nazaj v merovinško zgodovino.

Kratka predstavitev dunajskega kodeksa in konteksta njegovega nastanka nas ne sme voditi naprej v detajle rokopisnega izročila historiografskih besedil.⁵⁸ Vendar je lahko dunajski kodeks dober primer, kako je mogoče že v zgodnjerednjeveškem izročilu neke knjige zgodovine Frankov najti številne različne frankovske zgodovine in zasnutke identitet. V zvezi z vprašanjem frankovske identitete (identitet) v zgodnjem srednjem veku pa se mi zdi pomembne predvsem tri ugotovitve o odnosu historiografije in identitet merovinške in karolinške dobe, ki jih lahko ob koncu lepo navežemo na predstavitev tega kompendija. Prvič, kontekst oblikovanja zgodovinskega dela lahko opozori na to, da so zasnutki identitet v zgodnjem srednjem veku situacijsko pogojeni.⁵⁹ Konec koncev oblast Karla Plešastega v kraljestvu njegovega nečaka ni trajala niti eno leto in zato tudi niso posegali naprej v specifično zasnovano kompendija.⁶⁰ Ob tej situacijski pogojenosti pa lahko opazimo tudi, da je bil pojem Franki še proti koncu 9. stoletja na razpolago in v osnovi odprt. V zgodovinskem kompendiju, ki je temeljil na historiografski definiciji Frankov v *Liber historiae Francorum*, je kljub vsemu še okoli leta 870 z imenom Franki povezan nek popolnoma nov koncept identitete. Tako situacijska vezanost kot tudi razpoložljivost sta bili najbrž povezani s splošnimi strategijami ustvarjanja identitet v zgodnjem srednjem veku. Prav tako kot je pri Gregorju iz Toursa izključena neka možna predzgodovina frankovskih kraljev izven Galije, so tudi v dunajskem kompendiju iz frankovske zgodovine izključeni Avstrazijci. Zdi se, da temeljna strategija ustvarjanja identitete tako v 6. kot tudi še v 9. stoletju ni bila prizadevanje za različnost, temveč za integracijo. Tukaj se zgodnjerednjeveško prisvajanje zgodovine bistveno razlikuje od njegove sodobne instrumentalizacije.⁶¹ Medtem ko je imela predstava, da se svet deli na ljudstva, pri ustanavljanju sodobnih nacionalnih držav že dolgo tradicijo, so jo v zgodnjem srednjem veku šele pravkar razvili.⁶² »Politični in kognitivni dosežek«, da so ime Franki izpolnili s skupno zgodovino

⁵⁸ O tem prim.: Reimitz, *The art of truth*, o še enem izročilu osnovne skupine *Liber historiae Francorum*, *Continuationes Fredegarii in Annales regni Francorum*: Reimitz, *Der Weg zum Königtum*.

⁵⁹ Patrick Geary, »Ethnic Identity as a Situational Construct in the Early Middle Ages«, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 113 (1983) 15–26; Janet Nelson, *Frankish identity in Charlemagne's Empire*, v: *Franks, Northmen and Slavs. Identities and State Formation in Early Medieval Europe*, ur. Ildar Garipzanov/Patrick Geary/Przemysław Urbanczyk (Leiden 2008, v tisku).

⁶⁰ Prim. Reimitz, *The art of truth* 98–103.

⁶¹ O tem prim. tudi prispevke Walterja Pohla, Pavline Rychterove in Herwiga Wolframa v tej številki *Zgodovinskega časopisa*.

⁶² Ta vprašanja so v središču projekta Wittgensteinove nagrade o etničnih identitetah v zgodnjerednjeveški Evropi (nagrajenec Walter Pohl) na Inštitutu za raziskovanje srednjega veka Avstrijske akademije znanosti (Institut für Mittelalterforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften), ki ga financira avstrijski Sklad za podporanje znanstvenega raziskovanja (Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung); o zgodovini raziskav prim. pregled Walterja Pohla, »Tradition, Ethnogenese und literarische Gestaltung: Eine Zwischenbilanz«, v: *Ethnogenese und Überlieferung. Angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung*, ur. Karl Brunner/Brigitte Merta (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Wien/München 1994) 9–26; id., *Telling the difference. Signs of ethnic identity*, v: *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities*, ur.

in njeno pripoved zasidrali v skupnem spominu,⁶³ je bil še v karolinški dobi povezan z vrsto prav različnih poskusov. Šele v teh sporih glede integracijske sposobnosti različnih modelov in konceptov so se ustvarili vzorci etničnih in nacionalnih identitet, ki jih je zahod v naslednjih stoletjih uspešno razvijal naprej.

Prevod iz nemščine Veronika Pflaum

Zusammenfassung

Geschichte und Identität der fränkischen Reichen der Merovingen und Karolingen

Helmut Reimitz

Es gibt wohl wenige historische Epochen, die – wie die fränkische – für so viele und unterschiedliche Identitätswürfe als historische Projektionsfläche verwendet wurden. Vor allem in dem Prozeß der »Etablierung der europäisch geprägten Nationalstaaten« ab dem 18. Jahrhundert orientierte sich die Stilisierung der frühmittelalterlichen Franken und ihrer Reiche als perfekte Vorfahren der Franzosen oder der Deutschen häufig mehr an gerade aktuellen Ansprüchen als an der historischen Realität.

Doch sollte bei aller Kritik an den weitgehenden Konstruktionen in nicht ganz so modernen Geschichtsbildern nicht übersehen werden, wie sehr diese Aneignungen auch auf Auseinandersetzungen um Identität und Identifikation beruhen, die schon im frühen Mittelalter einsetzten. Allerdings fanden damals die Auseinandersetzungen um die Bedeutung und Aneignung des Frankennamens im Rahmen vollkommen anderer Bedingungen statt. So ging es etwa zur Karolingerzeit weniger um Franken, die es in einer weit zurückliegenden Vergangenheit hätte geben sollen, sondern vor allem um Franken, die es in der Gegenwart und in der Zukunft geben sollte. Im Zusammenhang mit den umfassenden Legitimationsbemühungen nach der Usurpation des Königtums durch die Karolinger um 751, wurde der Frankenbegriff in der karolingischen Historiographie vor allem affirmativ verwendet, um breiten Konsens mit der Königsherrschaft der Karolinger zu vermitteln. Aufbauend auf dem großen politischen Erfolg Karls des Großen zeichnet sich in diesen Texten mit dem affirmativen Gebrauch des Frankennamens auch seine Etablierung als Schlüsselbegriff gelungener politischer Integration ab. Im Zusammenhang mit diesem Prozeß sind allerdings zwei seiner Elemente häufig übersehen worden. Zum einen, daß diese Verwendung des Frankennamens keineswegs bruchlos auf seinem Gebrauch in der Historiographie der Merowingerzeit aufbaut, sondern eine eigene Phase seiner Aneignung darstellt. Zum anderen ist oft wenig beachtet worden, daß sich eben durch diese Durchsetzung des Frankennamens als Schlüsselbegriff gelungener politischer Integration schon bald auch die Auseinandersetzungen um seine Bedeutung im karolingischen Imperium intensivierten.

Das läßt sich besonders an den Überlieferungszusammenhängen der Texte der karolingischen Historiographie beobachten. Häufig sind sie mit anderen historiographischen Texten als fränkische Geschichtsbücher überliefert, in denen sie mit verschiedenen Vorgeschichten verbunden wurden. Dabei

Walter Pohl/Helmut Reimitz (The Transformation of the Roman World 2, Leiden/Boston/New York 1998) 17–70; več o tem: id., The construction of communities and the persistence of a paradox, v: The Construction of Communities in the Early Middle Ages, ur. Richard Corradini/Max Diesenberger/Helmut Reimitz (The Transformation of the Roman World 12, Leiden/New York 2002) 1–16; id., Ethnicity, Theory and Tradition: A Response, v: On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnogenesis Theory, ur. Andrew Gillett (Turnhout 2002) 221–240; id., Aux origines d'une Europe ethnique: Identités en transformation entre antiquité et moyen âge, v: Annales: Histoire, Sciences sociales 60/1 (2005) 183–208; id., Identität und Widerspruch: Gedanken zu einer Sinngeschichte des frühen Mittelalters, v: Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters, ur. Walter Pohl (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, Bd. 9, Wien 2004) 23–36; prim. tudi Herwig Wolfram, Auf der Suche nach den Ursprüngen, v: Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters, ur. Walter Pohl (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, Bd. 9, Wien 2004) 11–22; Patrick Geary, The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe (Princeton and New York, 2002).

⁶³ Pohl, Identität und Widerspruch 33.

ist die karolingische Erfolgsgeschichte nicht nur mit sehr unterschiedlichen Erzählungen der frühen fränkischen Geschichte verbunden worden, sondern auch noch im neunten und zehnten Jahrhundert mit teilweise miteinander konkurrierenden Entwürfen fränkischer Identität.

In der modernen Geschichtsforschung sind die Unterschiede und vor allem die Konkurrenz dieser Entwürfe fränkischer Identität in den Geschichten oft wenig beachtet worden, was wohl auch mit dem Bemühen zusammenhing, eine Geschichte der Franken zu schreiben. Doch läßt sich in der Vielfalt der historiographischen Überlieferung der Karolingerzeit auch beobachten und verfolgen, mit welcher unterschiedlichen Experimenten noch im neunten und zehnten Jahrhundert die politische wie kognitive Leistung verbunden war, den Frankennamen mit gemeinsamer Geschichte zu erfüllen und ihre Erzählung in einer gemeinsamen Erinnerung zu verankern. Doch gerade für die Erforschung von gentilen oder ethnischen Identitäten und Staatsgründungen in mittelalterliche Europa scheint es wichtig, die Vielfalt und Konkurrenz dieser Bemühungen stärker in den Blick zu bekommen. Vielfach sind in diesen Auseinandersetzungen um die Integrationsfähigkeit verschiedener Modelle und Konzepte, die mit dem Frankennamen verbunden wurden, auch Muster ethnischer und nationaler Identitäten geschaffen worden, wie sie das Abendland in den folgenden Jahrhunderten erfolgreich weiterentwickelte.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred šestimi desetletji?

Vlada je hotela te spore presekat s tem, da bi se kmetje odkupili in spremenili svoje različne naturalne dajatve zemljiškemu gospodu v enotno odkupno denarno dajatev. Tako je cesar 14. decembra 1846 v posebnem patentu spet enkrat dovolil in priporočil tak odkup. Vsaj na Kranjskem je bil uspeh tega patenta malenkosten.³⁷
(*Bogo Grafenauer – Slovenski kmet v letu 1848, ZČ 2-3, 1948–1949, str. 15*)

... pred petimi desetletji?

Kdaj je prišel prvi krompir na Kranjsko, je težko točno dognati. Valvasor ga v »Slavi vojvodine Kranjske« ne omenja. Prva priporočila glede saditve krompirja segajo v dobo Karla VI. Po patentu iz leta 1740 naj bi bodila vsaka hiša od svoje gosposke po 6 krompirjev za seme.¹⁰ V koliko se je to res izvajalo, je zaradi pomanjkanja arhivskih virov težko ugotoviti. Dognano pa je, da so ga pričeli zaradi slabih žitnih letin sredi 18. stoletja ponekod saditi na poljih ali srenjskih zemljiščih.

(*Marjan Britovšek – Uvajanje novih kultur na Kranjskem v drugi polovici 18. in prvi polovici 19. stoletja, ZČ 12-13, 1958–1959, str. 113*)

... pred štirimi desetletji?

Vprašanje sklepanja zakonov so obravnavali z različnih vidikov policijski redi 16. stoletja. Vendar tudi v njih ne najdemo vsega, kar bi pojasnilo, kako je bilo tedaj s podložnikovo ženitno svobodo. Osnutki policijskega reda, ki so pri nas ohranjeni (okrog 1525), imajo poseben člen o svobodnih porokah (frey zu behewraitten). VSebina tega člena je: Oče in mati ter izvršitelji poroke in varuhi naj svobodno odločajo glede poroke svojih otrok in varovancev.

(*Vlado Valenčič – O ženitni svobodi in njenih omejitvah od fevdalizma do liberalizma, ZČ, 22, 1968, št. 3-4, str. 229*)

... pred tremi desetletji?

Zanimanje za ruščino je v slovenskih deželah neprestano naraščalo, zlasti v drugi polovici šestdesetih let. Leta 1866 so se odkrito zavzemali za učenje ruščine redki Slovenci, npr. G. Blaž, trgovec z Reke, dopisnik glasila mladoslovencev Slovenskega naroda. To je utemeljeval s tem, da je ruski jezik zelo važen za sodobno trgovino in ima razen tega bogato literaturo.⁹

(*Iskra Vasiljevna Čurkina – Rusko-slovenske družbene zveze na koncu šestdesetih in začetku sedemdesetih let 19. stoletja, ZČ, 32, 1978, št. 4, str. 431*)

... pred dvemi desetletji?

Zgodovina kot veda o preteklosti ima dve veliki nalogi: ugotavljanje dejstev in ocenjevanje dogodkov in procesov. O letu 1918 imamo mnogo spominov, monografij in člankov, vendar pa je še precej vprašanj in poglobov, ki čakajo raziskovalcev. Pri ugotavljanju dejstev in razmer nas dostikrat moti pisanje, kakor se je pojavilo po letu 1918, pisanje, ki se je prilagajalo novemu stanju, novi državi, novi gospodujoči ideologiji, gledalo na vse avstrijsko negativno, skušalo sebe in svoje predstaviti kot predhodnike jugoslovanstva, nasprotnike pa kot avstrijakante.

(*Vasilij Melik – Leto 1918 v slovenski zgodovini, ZČ, 42, 1988, št. 4, str. 525*)

... pred desetletjem?

Do leta 1940 so sladkorne bolnike sprejemali na zdravljenje v bolnišnico izključno iz dveh razlogov: zaradi odkritja ali poslabšanja sladkorne bolezni in zaradi komplikacij diabetesa. Tedaj so kot vzrok za hospitalizacijo začeli navajati kontrolo – bolniki so redno prihajali na kontrole v bolnišnico, dokler se ni ustanovila diabetična ambulanta. (772/40). Leta 1952 sta se temu vzroku pridružila še dva: »določitev glukoze tolerance« (199/52) in »zaradi pregleda za upokojitev« (573/53). Od istega leta naprej zasledimo več pljučnih bolnikov-diabetikov, ki so jih v slovenjegraško bolnišnico pošiljali iz bolnišnice v Topolšici zaradi določitve glukoze tolerance. (582/53)

(*Zalika Klemenc – Zvonka Zupanič Slavec – Razvoj diabetologije v slovenjegraški bolnišnici med leti 1925 in 1960, ZČ 62, 1998, št. 4, str. 570*)

Pavčina Rychterová

Vzpon in propad přemyslidske države Raziskovanje češkega zgodnjega in visokega srednjega veka v sodobni češki medievistiki

UDK 940.1(437.1)

RYCHTEROVÁ Pavčina, dr., znanstvena sodelavka, Institut für österreichischen Geschichtsforschung, Universität Wien, A-1010 Wien, Dr. Karl Lueger-Ring 1

Vzpon in propad přemyslidske države. Raziskovanje češkega zgodnjega in visokega srednjega veka v sodobni češki medievistiki.

Zgodovinski časopis, Ljubljana 62/2008 (138), št. 3–4, str. 301–313, cit. 53

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (De., Sn., En.)

Nastanek regionalne vladavine Přemyslidov v 10. in 11. stoletju je ena najpomembnejših tem češke medievistike. Raziskovanje imenovanega obdobja zaznamujeta dva zgodovinska koncepta. Gre za domnevo o t.i. ureditvi gradišč in služnostni organizaciji v 10. stoletju. Oboje naj bi zagotavljalo močno, celo »centralistično državo« zgodnjih Přemyslidov. Oba koncepta močno zagovarja starejša generacija medievistov, ki si vprašanja zastavljajo izključno v horizontu češke zgodovine in se tako navezujejo na nacionalistično zgodovinopisje 19. stoletja. Za novo interpretacijo češkega 10. in 11. stoletja bo treba v bližnji prihodnosti obrniti pogled od »zgodovine Češke« k »srednjeveški zgodovini«.

Avtorski izvleček

UDC 940.1(437.1)

RYCHTEROVÁ Pavčina, PhD, Scientific Collaborator, Institut für österreichischen Geschichtsforschung, Universität Wien, A-1010 Wien, Dr. Karl Lueger-Ring 1

The Rise and Fall of the Přemyslid State. Research of the Czech Early and the High Middle Ages in Modern Czech Medieval Studies

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 62/2008 (138), No. 3–4, pp. 301–313, 53 notes

Language: Sn. (De., Sn., En.)

The origin of the regional ruling system of the Přemyslid dynasty in the 10th and the 11th centuries represents one of the most important themes in Czech medieval studies. The research of this topic is characterized by two historic concepts referring to the so-called settlement structure and the institution of servitude in the 10th century, both of which were to ensure a strong, even »centralized« state in the period of the early reign of the Přemyslids. Both concepts have been adopted by an earlier generation of scholars that have been examining them exclusively within the context of Czech history; in that, they are reminiscent of the historiography of the 19th century and its pronounced nationalist tendencies. However, in order to reinterpret the history of this territory in the 10th and the 11th centuries researchers shall have to replace their interest in »the history of the Czech lands« with studies of »medieval history«

Author's Abstract

Lani je minilo 700 let od nasilnega konca přemyslidska dinastije, dinastije, ki je tri stoletja vladala Češki in Moravski in ki se je skupaj z obema deželama zapisala v zgodovino.* Zadnja princesa iz rodbine Přemysl, sestra umorjenega Vaclava III., Elizabeta, se je na osnovi odločitve češkega plemstva omožila z mladim Ivanom Luksemburškim. Za Češko in Moravsko se je

* Članek je za objavo prirejeno in prevedeno predavanje, ki ga je avtorica imela 29. maja 2007 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani v okviru tematskega bloka Kako bolje razumeti zgodnji srednji vek – štirje pogledi.

Ko je bil ta članek že dokončan, je prišla vest, da je 23. 8. 2007 po kratki bolezni umrl češki zgodovinar Dušan Třeštík, ki ga v svojem delu veliko citiram. Bil je eden redkih medievistov, ki so zmogli oblikovati daljnosežne koncepte in jih nato ponuditi v odprto razpravo. Zato globoko obžalujem, da diskusija z Dušanom Třeštikom o mojih, marsikdaj kritičnih, stališčih ni več mogoča. Za dragocene predloge, popravke in kritiko se zahvaljujem: Alexandru Patschovskemu, Walterju Pohlu, Františku Šmahelu in Herwigu Wolframu.

začela nova doba, ki je svoj vrh doživela med vladavino Karla IV. in svoj zaton v husitskih vojnah, katerih posledice je bilo občutiti vse do konca češkega srednjega veka.

Od 19. stoletja oziroma od začetkov modernega češkega zgodovinarstva, katerega kačipot in merilo je postala monumentalna Zgodovina češkega naroda na Češkem in Moravskem avtorja Františka Palackega, ki je postopoma izhajala od srede stoletja, je bila husitska reformacija in njen zmagoviti boj proti zunanji intervenciji nesporno glavna tema češkega zgodovinarstva. Obširno mednarodno raziskovanje je prispevalo k temu, da je zgodovina husitske reformacije najpozneje od šestdesetih let 20. stoletja opustila svoj češkonacionalni vidik in postala trden sestavni del znanstvene razprave o zgodovini evropskega srednjega veka, zlasti kar zadeva raziskovanje herezij in reformacije.¹ Formulirati zgodovino přemyslske vladavine kot evropsko temo, je teže kot v primeru ne samo husitske reformacije, temveč tudi npr. vladavine češkega kralja in rimskega cesarja Karla IV.

Povsem drugačno je stanje na področju raziskav o Přemyslidih. Češki medievisti se s temo podrobno ukvarjajo, saj predstavljajo začetki »njihove« države pod oblastjo domače dinastije tako rekoč »naravno« področje nacionalnega (ne nujno nacionalističnega) zgodovinarstva.² Kot kaže, je za evropske raziskovalce zgodnjega in visokega srednjega veka ta tema precej manj zanimiva, čeprav so »češki« viri in prispevek češkega zgodovinarstva k zgodovini evropskega srednjega veka v celoti vzeto precej pomembni. Zdi se, da so začetki češkega in sploh vzhodnosrednjeevropskega srednjega veka na različne načine »zamujali« za nekaj stoletij za razvojem, ki se je drugje odvijal med preobrazbo rimske države. Zato se je vse od šestdesetih let 20. stoletja poskušalo umestiti češko zgodovino med 10. in 13. stoletjem predvsem v vzhodnosrednjeevropski okvir in v ta namen doseči sodelovanje s sosedama, Poljsko in Madžarsko. Interpretirali in primerjali so se vzhodnosrednjeevropski materialni in pisni viri, iskale so se analogije in razvijali skupni koncepti.

Leta 2000 je razstava »Sredina Evrope okoli leta 1000« vzbudila splošno pozornost. Od treh zvezkov razstavnega kataloga vsebujeta dva znanstvene prispevke o zgodnjem srednjeveški zgodovini in arheologiji vzhodne srednje Evrope. Članki nikakor niso sinteza, ki je značilna za knjige, temveč vsebujejo tudi programe za prihodnost. Navsezadnje gre za to, katere so posebnosti in skupne lastnosti vzhodnosrednjeevropskega srednjega veka v primerjavi z zahodnim. Upoštevané so tudi evropsko-ameriške raziskave o pozni antiki in zgodnjem srednjem veku.³

¹ Gl. obsežno bibliografijo v nemškem prevodu temeljne, leta 1993 izdane sinteze Františka Šmahela, *Die hussitische Revolution*, Hannover 2002. V tem smislu je treba opozoriti na dela Ferdinanda Seibta in Howarda Kaminskega.

² Število vseh ustreznih monografij, zbornikov in člankov v zadnjem desetletju je znatno in še narašča: Petr Charvát, *Zrod českého státu 568–1055*, Praha 2007; Petr Sommer, *Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve*, Praha 2007; Libor Jan, *Václav II. a struktury panovnické moci*, Brno 2006; Zdeněk Měřínský, *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu I–II*, Praha 2002–2006. *České země v raném středověku*, ur. Petr Sommer, Praha 2006; Jan Klápště, *Proměna českých zemí ve středověku*, Praha 2005; Martin Wihoda, *Zlatá bula sicilská. Podivuhodný příběh ve vrstvách paměti*, Praha 2005; *Svatý Prokop, Čechové a střední Evropa*, ur. Petr Sommer, Praha 2005; Vratislav Vaníček, *Velké dějiny zemí Koruny české III. 1250–1310*, Praha 2002; Josef Žemlička, *Čechy v době knížecí (1034–1198)*, Praha 1997; isti, *Počátky Čech královských (1198–1253)*, Praha 2002; Dušan Třeštík, *Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791–871*, Praha 2001; Petr Sommer, *Začátky křesťanství v Čechách. Kapitoly z dějin raně středověké duchovní kultury*, Praha 2001; Přemyslovský stát kolem roku 1000, ur. Luboš Polanský/Jiří Sláma/Dušan Třeštík, Praha 2000; Dušan Třeštík, *Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935)*, Praha 1997.

³ *Europas Mitte um 1000*, ur. Alfred Wiczorek/Hans-Martin Hinz I: *Beiträge zur Geschichte und Archäologie I–II*, Stuttgart 2000. Vtis, da gre za bilanco konceptov, ki naj bi bila smerokaz za prihodnost, krepi tudi formalni značaj posameznih prispevkov: zgodovinski koncepti se najpogosteje podajajo v obliki zgodbe (»kakor je bilo«), v katero se ne dvomi več, temveč se obravnava kot tema, ki je analizo že prestala. Vendar je za to, bolj kot namen posameznih avtorjev, kriv formalni značaj zbornika kot spremnega zvezka k razstavi. Tudi pri manjših tovrstnih razstavah so razstavní katalogi vedno bolj obsežni in razkošni in pospremljeni z obilico znanstvenih prispevkov, ki pa imajo redko znanstvenoanalitičen značaj, saj so namenjeni širši, ne samo strokovni javnosti.

Vsaj v češkem zgodovinoписju je to povezano z okrepljenim zanimanjem za nadaljnji razvoj teorij in hipotez o dinastiji Přemyslidov in o nastanku srednjeveške češke »države«.⁴

Prizadevanja, da bi zajeli posebnosti družbenega razvoja v »srednjeevropskem« prostoru⁵, so se po trditvah Dušana Třeštika začela v začetku sedemdesetih let. »Večdesetletno delo tesno povezane mednarodne skupine prijateljev« je, tako Třeštík, prineslo spoznanje, da je »srednja Evropa v času od 10. do 12. stoletja ubrala v osnovi drugačno pot kot evropski Zahod. Po razpadu karolinške države je šel zgodovinski proces na Zahodu v smeri fevdalizma, k »zasebni oblasti« plemstva nad podložniki. Nasprotno se je v srednji Evropi zgodnjersrednjeveška država iz različnih razlogov okrepila. V 10. in 11. stoletju se razvoj tam ni navezal na vzporedni »model razpada«, temveč na državno-dirizističen model karolinškega države.«⁶

Najpomembnejša elementa koncepta močne »centralistične« države Přemyslidov sta domnevna ureditev gradišč in služnostna organizacija, ki je vladarjem omogočala, da so češko kotlino obvladovali in upravljali s pomočjo gradišč in posadk, ki so bile odvisne od njih.⁷ V vseh treh »državah«, Češki, Poljski in Madžarski naj bi tedaj vladale enake razmere, kar se pojasnjuje s tem, da so imele skupno vzornico, »Velikomoravsko«.⁸ Družba take močne »države« je bila komaj kaj diferencirana; osnovo je predstavljalo svobodno ljudstvo, ki je vladarju vendarle moralo plačevati različne davke in dajatve. Za to ljudstvo je bil vladar edini lastnik zemlje, »aristokracija« je živela od davkov in je predstavljala (v določenem pogledu) državno uradništvo.

⁴ Oznako »država« povzemam po češkem zgodovinoписju, ki na splošno govori o »zgodnjersrednjeveški državi Přemyslidov«, ne da bi se o pojmu kritično razmislilo. V besedilu je zato pojem država, razen v direktnih citatih, vedno v narekovajih.

⁵ S pojmom »srednjeevropski prostor« se v poljskem, češkem in madžarskem zgodovinoписju običajno označuje srednjeveške oblastne tvorbe čeških Přemyslidov, poljskih Piastov in madžarskih Arpadov. O tem gl. tudi Reinhard Wenskus, *Die slawischen Stämme in Böhmen als ethnische Einheiten*, v: František Graus/Herbert Ludat (ur.), *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*. Wiesbaden 1967, str. 32–48. V direktnih citatih posameznih znanstvenih mnenj bom uporabljala izraz »srednja Evropa«, sicer pa vzhodna srednja Evropa«.

⁶ Dušan Třeštík – Josef Žemlička, *O modelech vývoje přemyslovského státu*, *Český časopis historický* 105 (2007), str. 122–163, tu str. 122.

⁷ Ta organizacijska oblika naj bi bila nastala že v 2. polovici 9. stoletja v t. i. velikomoravski državi. Gl. Dušan Třeštík, *Anläufe zur Gestaltung des slawischen Reiches: Großmähren*, v: *Europas Mitte um 1000 I.* (kot op. 3), str. 298–303, tu str. 300–301: »Še štiri leta je [knez Svatopluk] odbijal napade Ludvika [Nemškega] in šele leta 874 je z njim sklenil mir. Obdobje miru, ki je sledilo, je izkoristil za to, da je izpeljal Rastislavov načrt o izgradnji države. Cilj tega načrta je bila vzpostavitev najemniške, oborožene konjenice, ki bi bila enakovreden nasprotnik vazalskim četam Cesarstva. Ker svojim ljudem ni mogel ponuditi ne zemlje ne ljudi (oziroma deleža davkov od tega), je sklenil, da jih oboroži in plača iz lastnih sredstev, potrebne vire dohodkov pa si zagotovi tako, da vse storitve, od hranjenja prašičev do pranja perila naloži svobodnim ljudem v podeželskih naselbinah kot dedno dolžnost. Da bi lahko zaščitili te služnosti in vire, je bilo najprej treba decentralizirati upravo in jo prenesti z osrednjih gradišč ob Moravi (Mikulčice, Uherské Hradiště in tudi Pohansko pri Břeclavu) na posamezna gradišča v celi deželi. Ta izvirna rešitev, oblikovanje države z opiranjem na dva stebra, storitve in gradišča, je v bila glavnih potezah vzor srednjeevropskim državam v 10. in 11. stoletju in je bila tako zapuščina Velikomoravske.«

⁸ Třeštík/Žemlička, *O modelech* (kot op. 6), str. 122. O vzorniški funkciji velikomoravske države gl. še enkrat Dušan Třeštík, *Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a Střední Evropa v letech 791–871*, Praha 2001, str. 201: [prevod izvirnega češkega besedila P. R.] »Zgodovina slovanskih plemen, ki so se po propadu avarskega kaganata nenadoma znašla na meji, ne samo na meji mogočne države, temveč tudi nove kulture (v tem so plemena videla izziv, na katerega so imela svoj odgovor), je zgodovina cele vrste odločitev, ki jih je morala sprejeti predvsem knežja aristokracija. Odločilni sta bili dve teh odločitve: odločitev za krščanstvo in odločitev za državo. Obe so sprejeli knezi mogočnih gradišč ob Moravi že v začetku 9. stoletja. Takoj zatem ko so ti knezi slekli svoje modne avarske kaftane, so po lastni izbiri sprejeli krščansko »resnico«, ne da bi jih morali k temu pregovoriti misijonarji, za katerimi so stali odredi tujih vojščakov. Hkrati so se [knezi] odločili za državo, maja leta 871 so to odločitev potrdili s spontano vstajo, z obnovitvijo države, s pritrjevanjem lastni državnosti (...) Po maju leta 871 ta srednja Evropa ni bila več nedoločeno, slabo urejeno mejno območje frankovske države, temveč zgled tega, kar je ta srednja Evropa potem z dokončno zgodovinsko veljavnostjo postala okoli leta 1000: sožitje enakovrednih držav, utemeljeno na vseevropskih vrednotah. Rastislavova Moravska in Svatoplukova Velikomoravska sta pokazali, da Cesarstvo ni bilo edini možni okvir za to zgodovinsko odločitev.«

Dosežki gospodarstva, zlasti kmetijstva, pridobivanje zemlje z notranjo kolonizacijo kot tudi novosti v zunanji trgovini so opisani sistem od srede 11. stoletja dalje rahljali; zemljiška posest je pridobila na vrednosti, medtem ko je trgovina s sužnji (do tedaj najpomembnejšim trgovskim blagom) izgubljala vrednost. Gospodarsko preobrazbo so spremljale politične spremembe: vladarji so se pred vsem tem poskušali obraniti s krepitvijo lastne pozicije moči, zato so poskušali (uspešno na Poljskem in Madžarskem in sprva neuspešno na Češkem) pridobiti kraljevsko krono. »Revolucionarne« spremembe, ki so vdirale iz sredozemskega prostora in evropskega Zahoda, so v 13. stoletju nazadnje končale »srednjeevropsko posebno pot«.

Ta koncept zgodnje- in visokosrednjeveške češke oz. srednjeevropske zgodovine prevladuje v sodobnem češkem zgodovinopisju.⁹ V pred kratkim izdani monografiji o življenju in času sv. Prokopija iz Sazave (domnevno 970–1053) začne Petr Sommer svojo razpravo, katere težišče je na 11. in 12. stoletju, takole: »Češka 10. stoletja je neustavljivo korakala proti ustanovitvi države, s katero se je postavila ob bok deželam, ki so ustvarile novo srednjo Evropo. Vendar je lahko ta srednja Evropa svoj obstoj branila le tako, da je prevzela obliko, ki je lahko sledila vzoru močnega in nevarnega sosedu, Cesarstva.«¹⁰ Sommer navaja, da je frankovski model prevzela »Velika Moravska«; po njenem razpadu so začeli osrednječeški Přemyslidi združevati deželo, ki je bila prej razdeljena na več kneževin. Združevanje je potekalo zelo hitro in uspešno, glavno vlogo v tem procesu pripisuje avtor, kot tudi drugi zgodovinarji, knezu Boleslavu I. Přemyslu. Ta naj bi, potem ko je ubil brata, na noge postavil centralistično urejeno »državo«, tako da je uničil stare gradiščne okope »rodovnega plemstva« in namesto njih zgradil nova, svoja gradišča.¹¹ Prejšnji lastniki in prebivalci rodovnih središč so tako postali upravitelji in podložniki Přemyslidov in so v zameno za to, da so jim služili kot zvesti uradniki prejemale plačilo iz knežje zakladnice.¹²

Celoten proces je šel skozi »fazo plenjenja«: truma oboroženih konjenikov, ki so bili za uveljavitev centralno organizirane »države« nujno potrebni, je plačilo večinoma prejemale iz

⁹ Osnutek tega koncepta je sredi šestdesetih let oblikoval F. Graus. Do danes je ostal nespremenjen. Gl. František Graus, *Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa*, v: *Historica* 10 (1965), str. 5–65

¹⁰ Petr Sommer, *Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve*, Praha 2007, str. 9–20, tu str. 9–10. [Prevod izvirnega češkega besedila P. R.]

¹¹ Kot pomemben dokaz takega ravnanja se v češkem zgodovinopisju od šestdesetih let navaja iztrebljenje Slavnikidov. Vendar so viri, ki se nanašajo na ta dogodek, vse prej kot enoumni (gre predvsem za hagiografsko literaturo o osebi svetega Adaberta). Gl. Jiří Sláma, *Slavnikovci ve středověkém písemnictví*, Praha 1987, kjer je navedena tudi starejša literatura. Prim. isti, *Slavnikovci*, in: *Svatý Vojtěch, Čechové a Evropa. Mezinárodní symposium uspořádané Českou křesťanskou akademií a Historickým ústavem Akademie věd České republiky 1997 v Praze*, ur. Dušan Třeštík/Josef Žemlička, Praha 1998, str. 17–36; isti, *Die Přemysliden und die Slavnikiden*, v: *Europas Mitte um 1000* (kot op. 3), str. 441–443.

¹² Prav tam, str. 10–20. Prim. o tem Jiří Sláma, *Boleslav I., Boleslav II. Und Boleslav III.*, v: *Europas Mitte* (kot op. 3), str. 436–440, tu str. 436: »Že leta 936 je Boleslav premagal 'sosednjega kraljiča', ki ga ni mogla zaščititi niti vojaška pomoč s Saške. Přemyslidski knez je skoraj po vsem češkem ozemlju zgradil svoja gradišča, ki so postala središča enotne centralizirane uprave. Na osvojenem območju so bili prebivalstvu naloženi različni davki in dajatve, hkrati je bilo pokristjanjeno.« Prim. Josef Žemlička, *Das »Reich« der böhmischen Boleslaven und die Krise an der Jahrtausendwende. Zur Charakteristik der frühen Staaten in Mitteleuropa, archeologické rozhledy* 47 (1995), str. 267–278, tu str. 267: »Vemo, da so že na prelomu 9. in 10. stoletja Přemyslidi v osrednji Češki vzpostavili organizirano domeno, ki jo je varoval sistem gradiščnih okopov. S pomočjo krščanstva si je knežja oblast tu zagotovila premoč in jo tudi ideološko podkrepila. V združevalni proces je Boleslav I. (935–972) vnesel temeljni preobrat. Objektivnim potrebam nastajajoče države že niso več ustrezale razkosane teritorialne kneževine, ki so morale Přemyslidom morda samo plačevati tribut. Obrambo Češke niso mogla zagotoviti majhna spremstva posameznih »duces«, temveč samo številčno močna vojaška sila z enotnim vodstvom. Zato je Boleslav začel uveljavljati svojo neposredno oblast v vsej Češki. Nova gradišča Přemyslidov so pogosto nastala v bližini počasi propadajočih »preddržavnih« gradiščnih okopov.«

plena z obširnih roparskih pohodov¹³, ki so se stekali v »veliko državo Boleslava II.«¹⁴ Ob tem je treba omeniti, da nekateri zgodovinarji nastanek češke »velike države« postavljajo še v čas Boleslava I.:¹⁵ za najpomembnejši dokaz te domneve velja delo bizantinskega cesarja Konstantina Porfirogeneta, kot prikaže Dušan Třeštík: »Gotovo je pri Konstantinu Porfirogenetu »Bela Hrvaška« istovetna z oblastno tvorbo Boleslava I. V 30. poglavju pravi, da leži Hrvaška za Baigabareio (Bavarsko), ima svojega kneza in je podrejena velikemu kralju Frangije (frankovska država) ali Saške. Beli Hrvati so po njegovem nekrščeni in se poročajo s Turki (Madžari), s katerimi so v prijateljskih odnosih. V 31. poglavju so naselbine belih Hrvatov pravzaprav opredeljene na enak način: ležijo onkraj Turčije (dežele Madžarov), v bližini Frangije, njihovi sosede so Beli Srbi. Beli Hrvati so nekrščeni in so tarča napadov Frankov, Turkov in Pečengov. Njihova dežela je oddaljena trideset dni potovanja od morja, ki se imenuje »Črno«. Beli Srbi, tako poglavje 32, so naseljeni v deželi Boiki, ki leži onkraj Turčije in meji na Bele Hrvatke in Franke. Zdi se, da je glavna neskladnost trditev, da so Beli Hrvati nekrščeni, vendar je z bizantinskega stališča to nujno, saj gre za barbarsko deželo in barbari enostavno morajo biti nekrščeni. (...) Gotovo gre torej za oblastno območje Boleslava I., vključno z Moravsko, katerega sosedi so Madžari, s katerimi se spopada, a tudi ohranja prijateljske odnose. Od časa do časa pa ga napadejo Pečengi, ki živijo daleč na vzhodu. (...) To pomeni, da mora biti mišljena država Boleslava I. v največjem obsegu, vse do meja Rusije v Voliniji.«¹⁶

Kakor koli je že s tem:¹⁷ »faza plenjenja« v razvoju přemyslidske države naj bi se končala s težko sistemsko krizo, saj se je z nastankom poljske in madžarske državnosti v zadnjih desetletjih 10. stoletja prostor za češke vojne pohode postopoma zožil.¹⁸ Sistemska kriza naj bi se izrazila v spodletelih prizadevanjih Přemyslidov, da bi pridobili nadškofijo za Prago oz. kraljevi naslov zase, za razliko od uspehov Poljske in Madžarske. »Travma leta 1000«, tj. za Přemyslida ponižujoča ustanovitev nadškofije v Gnieznu na grobu praškega škofa Adalberta, naj bi po mnenju nekaterih avtorjev Přemyslida preganjala do začetka 13. stoletja, vsaj do tedaj, ko so pridobili dedni kraljevi naslov.¹⁹ Kronanji knezov Vratislava II. leta 1085 in Vladislava

¹³ O »plenilski fazi« zgodnje přemyslidske kneževine gl. Sláma, Boleslav I. (kot op. 12), str. 436: »Učinkovito obrambo Češke pred zunanjo nevarnostjo je tedaj lahko zagotavljala samo številčno močna knežja vojska, ki pa je bila draga. Sredstva, potrebna za vzdrževanje vojske, so zgodnjerednjeveške države pridobile najprej s plenom z vojnih pohodov, ekspanzijo v sosednje države, zvišanjem pristojbin trgovskim karavanam ali s sodelovanjem pri trgovanju. Zato je začel Boleslav I. takoj po nasilnem uničenju nepřemyslidskih kneževin organizirati pohode proti severni Moravski, Šleziji, Mali Poljski in vse do meja Kijevske Rusije«.

¹⁴ Avtor oznake je najverjetneje Thietmar izn Merseburga, ki govori o regnum Bolezlai. Prim. Josef Žemlička, České 13. století: »privatizace« státu, Český časopis historický 1001 (2003), str. 509–541. O »Veliki državi« Boleslava II. gl. zbornik »Boleslav II. Der tschechische Staat um das Jahr 1000, ur. Petr Sommer, Colloquia mediaevalia Pragensia 2, Praha 2001.

¹⁵ O tem gl. Dušan Třeštík, Mýty kmene Čechů (7.–10. století). Tři studie ke »Starým pověstem českým«, Praha 2003, str. 78–89. Odzivi na monografijo so bili zelo različni, delo je sprožilo burno razpravo. Gl. Jaroslav Šulc/Jan Kypta/Jaroslav Jiřík, Kritické poznámky k »Mýtům kmene Čechů« Dušana Třeštíka; Dušan Třeštík, Odpověď: malý seminář pro začátečníky a trocha komentářů; Jaroslav Šulc/Jan Kypta/Jaroslav Jiřík, Několik poznámek k odpovědi Dušana Třeštíka, Dějiny – teorie – kritika 2004/2, str. 72–98. Prim. prav tam, str. 105–112, recenzija Pavline Ryčterove.

¹⁶ Prav tam str. 85. [Prevod izvirnega češkega besedila P. R.]

¹⁷ Če sprejmemo enačenje Konstantinove »Bele Hrvaške« s Češko, govori že negotovost o imenu proti močni češki državi. Konstantin piše, da so beli Hrvati podrejeni Frankom/Sasom, da so tarča napadov vseh sosedov in da imajo manj bojevnikov. Iz tega je težko sklepati na fazo ekspanzije velike države. O datiranju teh Konstantinovih poglavij gl. Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Spis cesarja Konstantina Porfirogeneta De administrando imperio, ki ga je posvetil svojemu sinu Romanu, prevod, spremna beseda in razlaga Klaus Belke/Peter Soustal, Wien 1995, str. 171, op. 362.

¹⁸ Josef Žemlička, Das »Reich« der böhmischen Boleslavs (kot op. 12), str. 267–278, še posebej str. 272–274.

¹⁹ Martin Wihoda, Zlatá bula sicilská. Podivuhodný příběh ve vrstvách paměti, Praha 2005, str. 100–107.

II. leta 1158 se tolmačita kot uspeh přemyslskih knezov v trajnem prizadevanju rodbine, da bi si zagotovila kraljevi naslov v tekmi s sosednjimi srednjeevropskimi dinastijami, oz. kot mejnika v prav tako trajnem stremljenju dežele po novem (zunanje)političnem vzponu. Brez težav se vključita v pripoved o vzponu in padcu přemyslske »države« do leta 1000 in o preporodu, ki je sledil v času preobrazbe, vse do razcveta konec 13. stoletja.²⁰

Glede na razširjeno nagnjenje, da se materialne kot tudi pisne vire tolmači v smislu navedenega koncepta, se moramo vprašati, če niso teoretično-metodološke smeri številnih analiz virov od njega preveč odvisne, kar mora potem neizogibno voditi samo k pritrjevalnim izsledkom. Pomembno je tudi to, da imajo vplivni zagovorniki navedenega koncepta v nekoliko skromni raziskovalni bazi, zahvaljujoč svoji izkušeni in produktivni, prevladujoč vpliv na interpretacijo pisnih in materialnih virov. Kot primer naj tukaj navedemo problematiko kovanja denarja v 10. in 11. st. v čeških deželah: domnevo, da so Přemyslidi kovali denar okoli srede 10. st., ki podpira koncept močne, zgodnje »države« Přemyslidov, zagovarjajo in o njej razpravljajo avtorji in zagovorniki tega koncepta.²¹

Zgodovinska znanost pa se lahko le redkokdaj zedini o enem samem modelu tolmačenja – lahko bi rekli, še dobro, da je tako, saj bi bila njena usoda sicer zapečatená. V več pogledih ambiciozen model »vzpona in padca« države Přemyslidov je medtem napredoval v vseobsegajoči koncept, ki je prav zaradi svoje zahteve po splošni veljavnosti postopoma vedno bolj izpostavljen kritikam iz različnih znanstvenih smeri. Prav v času, ko se zdi najbolj vpliven, se množijo kritični glasovi, ki enkrat zadržano, drugič napadalno, model bodisi v posameznostih ali pa v jedru postavljajo pod vprašaj.²² Vendar se zdi, da se kritika pogosto zaustavi na pol poti: s pogosto kreativno »novo interpretacijo« pisnih virov o Češki večinoma ne more dati bistvenih argumentov, ki bi koristili novemu vrednotenju imenovanega koncepta.

Izkaže se, da stroga češkocentričnost večine čeških medievistov, se pravi predvsem njihova izključna osredotočenost na vire o »zgodovini Češke«, vedno bolj ovira smiselno razpravo. Razlog za to osredotočenost je na eni strani še vedno preozek horizont strokovnega izobraževanja in na drugi strani relativna nezainteresiranost mednarodnih raziskovalcev za temo o Přemyslidih. To slednje se v prihodnje verjetno ne bo izboljšalo; vsakega raziskovalca, ki se je pripravil ukvarjati s temo v vsej njeni širini in globini, čakajo ne le ovire češkega, poljskega, madžarskega oz. slovaškega jezika, temveč predvsem tudi zamudno prizadevanje za popoln vpogled v prek 150 let trajajočo znanstveno razpravo. Tudi danes se ta nikakor ne nanaša zgolj na konceptualna vprašanja, temveč pogosto na temeljne probleme interpretacije

²⁰ Diferencirano o problemu Demeter Malat'ák, *Korunovace přemyslovských králů*, v: *Stát, státnost a rituály přemyslovského věku. Problémy, názory, otázky*, ur. Martin Wihoda/Demeter Malat'ák, Brno 2006, str. 47–66.

²¹ Dušan Třeštík, *Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935)*, Praha 1997, str. 438–439; Zdeněk Petráň, *První české mince*, Praha 1998; isti, *Jaké mince vlastně viděl na pražském tržišti Ibrahím ibn Jákúb? Několik poznámek k počátkům českého mincovnictví*, in: *Dějiny ve věku nejistot, Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka*, Praha 2003, str. 209–219; isti *České mincovnictví 10. století*, v: *České země ve středověku* (kot op. 2), str. 161–174.

²² Gl. npr. novejšo razpravo v Češkem zgodovinskem časopisu, ki se žal vedno znova vname zaradi več ali manj postranskih vprašanj in problemov: Martin Wihoda, *Polská koruna českých králů*, *Český časopis historický* 102 (2004), str. 721–743; odgovor Josefa Žemličke, »Polská koruna« Vratislava II. Aneb čím ho (ne)mohl obdařit Jindřich IV. Glosy ke středověké korunovační symbolice, *Český časopis historický* 104 (2006), str. 1–45; polemíčen odgovor Martina Wihoda, *První česká království*, v: *Stát, státnost a rituály přemyslovského věku. Problémy, názory, otázky*, hg. V. Martin Wihoda/Demeter Malat'ák, Brno 2006, str. 67–99; Libor Jan, *Václav II.* (kot op. 2); odgovor Dušana Třeštíka/Josefa Žemličke, *O modelech* (kot op. 6); Martin Wihoda, *Zlatá bula sicilská*, (kot op. 2); odgovor Josefa Žemličke, *Mocran et Mocran. Třetí basiléjská listina Fridricha II. v kontextu Zlaté buly sicilské*, *Český časopis historický* 104 (2006), str. 733–782.

virov²³: še vedno na primer ni videti konca burni razpravi o datiranju najpomembnejših pisnih spomenikov, ki je bistvena za vsakršno tolmačenje dobe.²⁴ V primeru arheološkega gradiva je položaj še bolj zapleten. Marsikatera daljnosežna hipoteza temelji na spektakularnih najdbah, ki v pionirski dobi arheologije niso bile pospremljene s potrebno dokumentacijo. Pomembna izkopavanja, ki sicer so dokumentirana, so se izvajala v času ideološkega pritiska, kar občasno poraja dvome v verodostojnost objavljenih ugotovitev. Od spremembe sistema leta 1989 je arheologija zaradi gospodarskega booma tako obremenjena z reševalnimi izkopavanji, da ostane komaj kaj časa za kritično objavo in vrednotenje pridobljenega gradiva. To zadnje pa skriva v sebi tudi upanje. Kot je arheolog in zgodovinar Jan Klápště nedavno tega pripomnil²⁵ se že sedaj kaže, da bo mogoče na osnovi tega gradiva v bližnji prihodnosti številne zgodovinske hipoteze in domneve tako potrditi kot ovreči.²⁶

Na področju lastne »češke« baze virov je arheologija verjetno edina disciplina, ki lahko razkrije nove vire, s pomočjo katerih lahko znanost prekine zaključen krog novega interpretiranja starega. Arheolog, ki se spozna na literarne vire, je torej še najbolj usposobljen, da se kritično spoprime s tradicionalno zgradbo hipotez o »zgodnji přemyslidski državi«. Jan Klápště je pred kratkim objavil raziskave o gospodarskem in političnem razvoju čeških dežel do konca 13. stoletja.²⁷ Avtor se pri tem ni odločil za novo »pripoved« o češkem zgodnjem srednjem veku,²⁸ temveč je izhajal iz dognanj lastne stroke in poskušal poznane hipoteze strogo analitično oceniti, jih sprejeti ali ovreči. Oprl se je tako na materialne kot pisne vire, ki so prišli v poštev. Glavno vprašanje, ki si ga je zastavil ni bilo, ali je ponujen model »pravilen« ali »napačen«, temveč, ali pomaga model širiti naše znanje ali ne. Odgovori na zastavljeno vprašanje so bili zelo različni.

Vse izjave o začetkih Přemyslidov²⁹ obstanejo ali padejo z domnevo, da je zgodnja přemyslidska »država« temeljila na služnostni organizaciji, ki je bila značilna zanjo.³⁰ Tako naj bi gospodarsko specializirani podložniki vladarju dolgovali del svoje proizvodnje kot »služnost«, od tod »služnostna organizacija«. Ta naj bi bila porazdeljena v okviru posameznih

²³ To je tudi razlog, da je Ian Wood v svoji razpravi o sv. Václavu le pogojno upošteval legendo t.i. Kristjana (domneven čas nastanka konec 10. stoletja, prvo popolno izročilo iz srede 14. stoletja). Ian Wood, *The Missionary Life. Saints and the Evangelisation of Europe, 400-1050*, Harlow 2001, str. 193. Le mimogrede naj tu pripomnimo, da je hipoteza o času nastanka prav te legende podprta z zelo dobrimi argumenti, vendar se je češko zgodovinopisje navadilo, da se z dobro poznano problematiko ukvarja samo v obliki iztočnic, tako da se mora zdeti raziskovalcu, ki ne pozna struktur komunikacije, argumentacija na zdajšnji ravni nekoliko hermetična.

²⁴ V zadnjem času je o tem pisal. Petr Sommer, *Svatý Prokop* (kot op. 2). Številne Sommerjeve interpretacije ter razlage arheološkega gradiva s pisnim in obratno so odvisne od čim bolj zgodnje datacije tozadevnih hagiografskih virov. Sommerjevo delo je torej izziv predvsem za filologijo, ki meni, da je datiranja legend o Prokopiju že rešeno vprašanje.

²⁵ Klápště, *Proměna* (kot op. 2), str. 340–341.

²⁶ Češka znanstvena pokrajina je pogosto tako nepregledna, da ne more nihče od zunaj uspešno vstopiti v razpravo o eni njenih tem. Gl. npr. prvo angleško monografijo o vladavini Přemyslidov avtorice Lise Wolvertón, *Hastening Toward Prague. Power and Society in the Medieval Czech Lands*, Philadelphia 2001; pred kratkim tudi Alheydis Plassmann, *Origo gentis. Identitäts- und Legitimitätsstiftung in früh- und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen*, Berlin 2006.

²⁷ Jan Klápště, *Proměna* (kot op. 2)

²⁸ Besedna zveza »češki zgodnji srednji vek« ponavadi označuje obdobje češke zgodovine do konca 11. stoletja.

²⁹ Za naslednji odlomek gl. Klápště, *Proměna* (kot op. 2), str. 296–315.

³⁰ Gl. Dušan Třeštík, *Die Tschechen*, in: *Europas Mitte um 1000* (kot op. 3), str. 360: »Češki plemiči niso imeli niti lastnih posesti kaj šele zemljiških gospostev; svobodnjaki so sicer morali plačevati davke, a za pobiranje davkov je bil potreben okoren aparat pooblaščenec, ki jih je bilo treba, tako kot vojsko, plačevati (...) Da bi zagotovili dovolj živil, rokodelskih izdelkov in različnih storitev, od pomoči v gradiščni kuhinji do pranja perila za gradiščne posadke, so določenim ljudem, pogosto celim vasem, naložili eno teh dolžnosti »za vse večne čase«. Knezu tako ni bilo treba vzdrževati številčne služinčadi.«

gradiščnih središč in naj bi oskrbovala elito, ki je bila prav tako odvisna od vladarja.³¹ Če izjavo zaostriamo, bi to pomenilo, da je imel vladar monopol nad vso gospodarsko proizvodnjo Češke, kar mu je omogočilo izgradnjo »centralistične države«.³²

Vendar obstajajo po Klápštějevih navedbah za gospodarsko specializacijo samo arheološki dokazi in ti se nepretrgoma raztezajo od 8. do 11. stoletja. To pomeni, da ilustrirajo potrebe in želje po razkošju zgodnjih elit še pred »velikomoravsko državo«, tj. pred nastankom domnevno prve vzhodnosrednjeevropske »državne tvorbe«. Najdeni so bili predvsem izdelki potujočih zlatarjev, železarne, ki so odvisne od virov in zato vezane na kraje, kot tudi predilnice, ki niso bile odvisne od kakšnih posebnih spretnosti in virov. Obrtniki in drugi specialisti se v listinah omenjajo šele od druge polovice 11. stoletja. Darovnice je izdajal vladar in tudi plemiči, prejemniki so bile predvsem cerkvene institucije, ki so te specialiste prejele v okviru gospodarskih enot (vasi). Nejasno ostaja, kolikšno mero svobode so slednji uživali. Že na osnovi dejstva, da so nekateri od njih lahko zbrali 300 denarjev, da so si kupili svobodo, se domneva, da niso bili na zemljo vezani nesvobodniki. Nikakor pa ni mogoče njihove odvisnosti pojasniti samo z enim vzrokom. Klápště ob tem še opozarja, da se svobodni specialisti v listinah omenjajo veliko redkeje.³³

Problem pomanjkljivih in dvomljivih pisnih pričevanj bi lahko rešila analiza krajevnih imen, ki so se pogosto ohranila do danes in ki naj bi bila izpeljana iz obrtniških poklicev, denimo poklica orožarjev, mlinarjev, lončarjev in iz storitev kot so pralnice (valjalnice?) vzreja psov in sokolov, celo iz poštnih storitev. Tako poimenovane enote (vasi, v katerih so bile prebivalcem zaupane določene služnostne dejavnosti) so spadale k posameznim gradišnim središčem in so zagotavljale delovanje »gradiščne organizacije«.^{34,35} Ta sistem je deloval do trenutka, ko je začel vladar – od druge polovice 11. stoletja dalje – podarjati dragocene vasi in je s tem izgubil absolutni nadzor nad razdeljevanjem gospodarskih dobrin. Josef Žemlička³⁶ vidi vrh sistema podeljevanja fevdov (v katerem naj plemstvo ne bi imelo lastnine in naj bi iz vladarjeve domene prejemale različne beneficije) sredi 11. stoletja: na zaton torej ni bilo treba dolgo čakati.

³¹ Predstava o služnostni organizaciji in ureditvi gradišč v času zgodnjih Přemyslidov se prvič oblikuje sredi šestdesetih let, v dveh sestavkih, katerih avtorja sta se opirala en na drugega: František Graus je, opirajoč se na raziskave Walterja Schlesingerja, razdelal teorijo o posebnem vojnem »spremstvu« (češko »družina«) zgodnjih Přemyslidov, medtem ko je njegov učenec Dušan Třeštík skupaj z Barbaro Krzemienska sočasno razvil metodiko obdelave toponomastičnega gradiva v poljskem zgodovinopisju, in domnevo o t. i. »služnostnih vaseh« prilagodil češkim razmeram. Gl. František Graus, Raně středověké družiny a jejich význam při vzniku států ve střední Evropě, Československý časopis historický 13 (1965), str. 1–18; Barbara Krzemienska/Dušan Třeštík, Služebná organizace v raně středověkých Čechách, Československý časopis historický 12 (1964), str. 637–667.

³² O tem gl. mdr. Josef Žemlička, České 13. století: »Privatizace« státu, Český časopis historický 101 (2003), str. 509–541, tu str. 517, ki z dramatičnim pripovedjo živo podaja vizijo divjega krdela nasilnih »državnih uradnikov«, ki so njega dni svobodnim kmetom pobrali vse kar so lahko odnesli.

³³ Kompleksnost srednjeveške prakse, ko gre za nasprotje svoboden – nesvoboden, nadrobno obravnava Herwig Wolfram, Österreichische Geschichte 378-907: Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung, Wien 1995, 332-336.

³⁴ Dušan Třeštík, Die Tschechen (kot op. 30), str. 359, govori o vsega skupaj tri do šest tisoč konjenikih.

³⁵ O tem gl. Krzemienska/Třeštík, Služebná organizace (kot op. 31), str. 637–667; Ista, Přemyslovská hraděště a služebná organizace přemyslovského státu, Archeologické rozhledy 17 (1965), str. 624–644, str. 649–655; Dušan Třeštík/Barbara Krzemienska, Zur Problematik der Dienstleute im frühmittelalterlichen Böhmen, v: Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit, ur. František Graus/Herbert Ludat Wiesbaden 1967, str. 70–103; Barbara Krzemienska/Dušan Třeštík, Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě (Čechy, Polsko, Uhry v 10. –11. století), Československý časopis historický 27 (1979), str. 113–130.

³⁶ Josef Žemlička, Privatizace (kot op. 32), str. 516–517.

Po Klápštějevem prepričanju skriva »toponomastičen argument« v sebi velike težave.³⁷ Ohranjena krajevna imena sama na sebi ne povedo nič o tem, kako so bile različne dejavnosti, iz katerih so bila imena izpeljana, povezane z vladarjem. Prejemniki 'dejavnosti' so bili prav tako lahko tudi regionalni oblastniki in plemiške skupine. Vire, v katerih se omenja povezava med imenom vasi in ustrezno dejavnostjo, lahko preštejemo na prste ene roke. V številnih vaseh, ki so bile poimenovane po neki določeni dejavnosti, so bile dokazano tudi druge dejavnosti. So pa tudi vasi, v katerih so sicer izpričane visoko specializirane dejavnosti, a njihova imena tega ne izdajajo. Tako arheološki kot pisni viri dokazujejo pravzaprav samo to, da so v vaseh delovali tudi specialisti.³⁸

K temu en splošen preudarek: za domnevni preobrat in prestrukturiranje pravzaprav egalitarne družbe »svobodnih kmetov« v strogo hierarhično (»centralistično«) urejeno družbo bi bilo potrebno izredno simbolično preveličevanje oblasti in vladarja. Družboslovne raziskave so pokazale, da tak podvig potrebuje čas in predvsem medij pisave (»govorce«, kot jih je imenoval F. Graus). Domneva, da naj bi izginile vse sledi razen dvomljivih vaških imen, ne zveni verodostojno. Z drugimi besedami: iskati močno »državo« prav v času, za katerega je na voljo najmanj virov, pomeni konec koncev ločevati državnost od pismenstva. Kaj takega je v zgodnjem srednjem veku uspelo samo stepskim ljudstvom in sicer samo za kratek čas njihove močne aktivne ekspanzije, obsega le-te pa »faza plenjenja« »države« čeških Boleslavov nikoli ni dosegla.³⁹

Klápštějeve analize kažejo, da tradicionalno prikazovanje zgodnje države Přemyslidov in s tem te dobe češkega srednjega veka, nima zadostne osnove v virih. Za konstrukt »avtokratske« »přemyslidske države«, ki naj bi temeljila na gradiški organizaciji in njej pripadajoči služnostni organizaciji, primanjkuje dokazov. Vendar te zgradbe hipotez ne bo lahko porušiti, saj se je desetletja gradila in energično podajala naprej, tako da se je razvila v pravo »mojstrsko

³⁷ Povsem se je »služnostni organizaciji« v svoji razpravi *Arbeit und Wirtschaft im östlichen Mitteleuropa*, Stuttgart 1991, izognil Christian Lübke. Prim. isti, *Fremde im östlichen Europa. Von Gesellschaften ohne Staat zu verstaatlichten Gesellschaften* (9.–11. Jahrhundert. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 23, Köln/Weimar/Wien 2001).

³⁸ Drugače meni v svojem odgovoru Klápštěju Dušan Třeštík, *O modelech* (kot op. 6), str. 137, op. 36: [prevod izvirnega češkega besedila P. R.] »Ravno skupina oznak, kot so pranje perila, skrb za sokolja gnezda, nega [vzreja?] lovskih psov, kurjenje v kopališču idr. zajema osnovni smisel služnostne organizacije. Prvotno je šlo za »služnosti«, ne za organizacijo 'proizvodnje'. Če je šlo za proizvodne dejavnosti, so bile te le »del služnosti« za eno samo stranko – vladarja. Kaj bi bili počeli številni kovači ščitov na tržišču? Komu bi bili prodajali svoje izdelke? Komu bi bili pralci prali perilo? (...) Čuvaji psov krdela niso pazili za katerekoli lovce, temveč za vladarja. (...) Med »napake« hipoteze o »služnostni organizaciji« sodi paradoksalno tudi dejstvo, da je kot celota sumljivo jasna, zaradi česar vzbuja dvome. Vendar se to nanaša samo na posameznosti. Da v vasi Psáče (Pasja vas) v okolici Prage (...) v času, ko je listina nastala, niso prebivali samo čuvaji psov, temveč na štirih »mansih« tudi štirje izdelovalci lesenih sleded (...) je sicer res, vendar to ne pove nič o pravilnosti modela služnostne organizacije. Predpostavke modela, da je vladar nekoč naključno naložil nekaterim ljudem iz te vasi čuvanje psov in da so sosedje to vas poimenovali po tej storitvi, ni mogoče dokazati ali ovreči. En dokaz je vsota takih nesistematičnih in gotovo nepredvidenih primerov v vsej srednji Evropi in ta nudi stvarno diferenciran in miselno enoten rezultat. A to je bistvo vsakega modela. Za »konstruiranje« zgodovinske resničnosti je treba imeti pogum, čeprav dandanes ni lahko, saj so danosti, na katere so zgodovinarji navajeni, v krizi.«

³⁹ Treba se je tudi vprašati, v kolikšni meri si lahko pomagamo z analizami poznoantične in zgodnesrednjeveške zakonodaje oz. posameznih predpisov in uredb, v katerih sta se zrcalili, transformirali in razvijali teorija in praksa centralistične in izredno dobro organizirane rimske države, pri vprašanju o nastanku in delovanju služnostne organizacije (ne glede na to v kakšni obliki in verjetno v manj zahtevnem okviru). Pred kratkim je dal pomemben prispevek k tej temi Stefan Esders. Njegova razmišljanja o »javnih« datjavah in storitvah na prehodu iz pozne antike v zgodnji srednji vek: koncepcije in ugotovitve so bila predstavljena in obravnavana na srečanju reichenavske delovne skupine na temo *Od pozne antike do zgodnjega srednjega veka: kontinuitete in prelomi, koncepcije in ugotovitve*, ki je bilo 27.–30. marca 2007.

pripoved« (*Meistererzählung, Masternarrative*; (zgodovinske) naracije, ki oblikujejo sedanost in zanamce [op. ur.]),⁴⁰ ki ji v sodobni češki medievistiki ni para.

V poljudnoznanstvenem časopisu *Dějiny a současnost* (Zgodovina in sedanost) je Dušan Třeštík, verjetno najvplivnejši avtor in zagovornik imenovanega koncepta, zgodnesrednjeveško zgodovino Češke umestil v širši zgodovinski kontekst: »Nastanek države in pokristjanjenje, ki je šlo z njim z roko v roki, sta do danes zagotovila naš [tj. češki] obstoj in nam dodelila mesto v Evropi. Nasledniki velikomoravskega kneza Mojmirja v 9. stoletju in Přemyslidi v 10. stoletju so morali pri marsičem improvizirati. (...) Do 12. stoletja je bilo njihovo delovanje zaradi omejenih gospodarskih možnosti improvizacija, ki pa je bila učinkovita in to tako zelo, da je omogočila hitro in temeljito modernizacijo, ki je češke dežele dokončno vključila v evropske zgodovinske procese.«⁴¹ Namesto »močne centralistične države« je tu »improvizacija«, poudarek je na »modernizaciji« 13. stoletja, a to položaj komaj kaj spremeni.⁴² Koncept, ki temelji na binarnih opozicijah, lahko vsekakor deluje z različnimi rangiranjmi in se uporabi tudi za kasnejše dobe, rezultat je enoten razvoj celotne češke zgodovine. Tako je dialektično součinkovanje obeh komplementarnih hipotez najpomembnejša osnova za izredno privlačnost celotnega koncepta: po eni strani se postulira centralistična »država« od 10. do 11. stoletja, ki ji po drugi strani zaradi političnih in gospodarskih spremembe v 12. in 13. stoletju sledi propad, ki pa je v sintezi omogočil nov vzpon. S tem je začrtana pot iz zgodnjega in visokega srednjega veka v pozni srednji vek in naprej v novi vek, celo v sodobno zgodovino. Na ta način dobimo celo historizirajoče odgovore na vprašanja sodobnega položaja češke republike po padcu komunizma leta 1989 in po ločitvi od Slovaške štiri leta kasneje: »A v 16. in 17. stoletju so se dežele češke krone spotikale, niso sledile zahodnoevropskim trendom modernizacije in so z zamudo ponovno pristale na agrarni in katoliško-konzervativni periferiji. (...) Prav češke dežele pa so na koncu vendarle ujele (za razliko od drugih dežel srednje Evrope) zadnji veliki val modernizacije, ki jo je prinesla industrijska revolucija ... Ta modernizacija je ustvarila češko družbo.«⁴³

V sedanjih družbenopolitični razpravi je zelo sporno vprašanje, kakšne so prednosti centralistično-socialne države v primerjavi z gospodarskoliberalno. Kot pomoč za razumevanje in argumentacijo lahko pri tem služi tudi zgodnja češka »država«, ki velja za centralistično-socialno. Ta se prikazuje pod oblastjo »lastne« dinastije kot rezultat »zgodovinsko nujnega« procesa in hkrati kot »že obstoječe«. V prizadevanju, da bi po postkomunistični preobrazbi našli ustrezne zgodovinske vzore, se lahko model, ki je bil zamišljen kot strokoven analitičen

⁴⁰ O tem gl. zbornik ob obletnici izumrtja Přemyslidov, ki je v zadnji fazi priprav: Přemyslovci. Budování českého státu a národa, ur. Petr Sommer/Dušan Třeštík/Josef Žemlička, Praha 2007 (v tisku). Zahvaljujem se Petru Sommerju, da mi je omogočil vpogled v zbornik, preden je ta izšel.

⁴¹ Dušan Třeštík, Přemyslovci v naší paměti. Živoucí smetiště dějin, v: Dějiny a současnost 9 (2006) str. 14–17, tu str. 17. [Prevod izvirnega češkega besedila P. R.]

⁴² O konceptu se je v svoji pred kratkim izdani monografiji kritično izrazil tudi Jan, (Václav II., kot op. 2), vendar ni predlagal premišljene alternativne, ki jo je napovedal. To tudi ni prav lahko, saj pičli viri ne dopuščajo odgovorov na vsa vprašanja, ki bi jih radi zastavili. Kritika imenovanega koncepta, ki želi nadomestiti obstoječi model z novim, je obsojena vsaj na delen neuspeh, zaradi česar izgubi udarnost. Dušan Třeštík in Josef Žemličk sta se v skupnem članku odzvala polemično: O modelech (kot op. 6). Na splošno o problemu koncepta přemyslské državy gl. prav tam, str. 125–126: [Prevod izvirnega češkega besedila P. R.] »Predlagani model [razvoja přemyslské državy] je model in kot tak ne more popolnoma zrealiti zgodovinsko stvarnost, temveč naj omogoči, da se ta zgodovinska stvarnost miselno konstruira. Model pusti ob strani vrsto podrobnosti, ki za celoto niso pomembne. Po drugi strani poudarja tiste podrobnosti, ki so temeljne in včasih se to pač zgodi na račun drugih podrobnosti. Vendar model ne nasprotuje nobenemu pomembnemu viru, je logično vzdržen in je vključen v vseevropske zgodovinske procese. Je torej vse, kar lahko človek pričakuje od modela.«

⁴³ Dušan Třeštík, Přemyslovci v naší paměti. Živoucí smetiště dějin, in: Dějiny a současnost 9 (2006) str. 14–17, tu str. 17. [Prevod izvirnega češkega besedila P. R.]

pripomoček, razvije v osmišljajoč privid in nazadnje konča kot psevdoznanstvena miselna tvorba. Vprašljivo je, ali je prizadevanje, da se taka osmišljajoča ponudba formulira, lahko uspešno in ali sploh obstaja »konkretno« družbeno povpraševanje po tem. Gotovo je, da je zanimanje širše javnosti tako za lastno kot za občo zgodovino zelo veliko. Več založniških hiš je začelo izdajati uspešne zgodovinske zbirke. Vodilni medievisti so redni gosti tako v pisnih kot elektronskih medijih, ki soustvarjajo javno mnenje. V tem kontekstu se zdi močno zanimanje dela češke medievistike za »centralizacijo« 10. stoletja ter »preobrazbo« in »modernizacijo«, a tudi »privatizacijo« češke države v 13. stoletju kot deloma premišljeno deloma nezavedno iskanje interpretacijskih modelov, v katerih poskuša zgodovinar uporabiti in tržiti lastno zgodovinsko izkušnjo.⁴⁴

Sem sodi tudi teza o »skupni posebni poti« vzhodnosrednjeevropskih držav. Kot nekdanje satelite Sovjetske zveze je na začetku devetdesetih let 20. stoletja vse povezovalo močno prizadevanje, da bi se hitro »vrnile v Evropo«. Ob tem je šlo tudi za to, da bi poudarili lastno svojevrstnost nasproti zahodnim deželam razvitega kapitalizma. Ni čudno, da je pri iskanju lastne identitete nacionalno zgodovinarje igralo in igra pomembno, osmišljajočo vlogo.

Vendar se ta razprava razlikuje od nacionalistične diskusije s konca 19. stoletja. Zasluge za to ima poleg nekaterih zgodovinarjev sodobne zgodovine prav medievist Dušan Třeštík, ki je vedno znova tematiziral, opisoval in analiziral mehanizme nacionalističnega zgodovinarstva moderne in »postmoderne« družbe.⁴⁵ Toliko bolj se zato vsiljuje vprašanje, zakaj se je paradigma močne države, na nobeni ravni »odvisne« od nemško-rimskega cesarstva, ki izvira še iz 19. stoletja, skoraj neoslabljena sprejela (četudi brez nacionalnopolitične retorike) in postala tako prevladujoča.

En razlog je lahko preprosto dejstvo, da vlada v vzhodnosrednjeevropskem prostoru zgodovinarje črna luknja. Iz vzhodnosrednjeevropskega vidika bi mogli trditi, da je zahodni Evropi (in njenemu vsaj pri preučevanju zgodnjega srednjega veka vedno manj nacionalno naravnemu zgodovinarstvu) laže. *Longue durée* (zahodno)rimskega cesarstva, zgodovinarji kot je bil Gregor iz Toursa, bogati zakladi listin od 8. stoletja dalje, izdelki »karolinške renesanse«, številni spomeniki, ki jih je brez težavnih arheoloških analiz danes še vedno možno občudovati na prostem – vse to in še marsikaj drugega omogoča postavljanje znanstvenih vprašanj, ki jih za sočasno vzhodno Evropo (4.–11. stoletje) ni mogoče postaviti.⁴⁶

Da bi zapolnili vrzel naj bi, nekoliko pretirano rečeno, »velikomoravska država« nadomestilo rimsko državo.⁴⁷ Evropsko-ameriško zgodovinarje začenja raziskovanje zgodnjega srednjega veka s preobrazbo rimskega sveta, češko in vzhodnosrednjeevropsko zgodovinarje

⁴⁴ Zadnji omenjen model je razvil Josef Žemlička, *Privatizace* (kot op. 32) in je sedaj trden sestavni del »mojstrske zgodbe« o Přemyslidih, četudi je bil sprejet bolj zadržano kot drugi elementi imenovanega koncepta. Klápště, *Proměna* (kot op. 2) 19, str. 396–397.

⁴⁵ Dušan Třeštík, *Češi a dějiny v postmoderním očistci*, Praha 2005; isti, *Češi. Jejich národ, stát, dějiny a pravdy v transformaci*, Brno 1999; isti, *Mysliti dějiny*, Praha/Litomyšl 1997. Omembe vreden je avtorjev sklep na koncu premisleka o nacionalistični zgodovinski refleksiji: v narodnoubuditeljski konstrukciji češkega naroda je bila glavna ideja ideja trajnega spora z Nemci. Ker ta konstrukcija ne ustreza sodobnim razmeram, bi bilo nujno na novo »izumiti češko narodno identiteto«.

⁴⁶ Prim. npr. najnovejši poskus, da bi osvetlili zgodovino češke kotline od 6. do 11. stoletja: Petr Charvát, *Zrod Českého státu* (kot op. 2).

⁴⁷ Z viri siromašna doba je že zgodovinarjem 19. stoletja povzročala hude preglavice. Verjetno najvplivnejši zagovornik pristnosti t. i. Zelenogorskih in kraljedvorkih rokopisov, ki naj bi vsebovali najstarejše češke pripovedi in ki sta jih v drugem desetletju ponaredila vneta narodna pisatelja Josef Linda in Václav Hanka, je bil sam oče modernega češkega zgodovinarstva František Palacký. O tem gl. Pavlína Rychterová, *Die Anfänge des tschechischen Mittelalters und ihre Rolle beim Aufbau der nationaltschechischen Identität im 19. Jahrhundert*, v: *Vergangenheit und Vergegenwärtigung*, ur. Helmut Reimitz/Bernhard Zeller. *Forschungen zur Geschichte des Mittelalters* 15, Wien 2007 (v tisku).

pa izhaja iz preobrazbe »velikomoravske države«. Tako se upravičuje uporaba pojmov, metod in konceptov, ki so se razvili in izpopolnili med raziskovanjem zahodnoevropskega zgodnjega srednjega veka.⁴⁸ Kot se zahodnoevropski raziskovalci zgodnjega srednjega veka sprašujejo: »Je Rim umrl ali je bil umorjen?«, se češka in vzhodnosrednjeevropska medievistika sprašuje: »Je velikomoravska država razpadla od znotraj ali je bila uničena od zunaj?«⁴⁹ S tega vidika postane »velikomoravska država« idealnotipična analogija poznoantičnega Rima in s tem tista blumenbergovska metafora, ki stoji na začetku vsakega pojma.

Tudi, če menimo, da so metafore nujen sestavni del vsakršnega miselnega procesa, se vendarle zastavlja vprašanje, ali koncept preobrazbe »velikomoravske države« prispeva k boljšemu razumevanju zgodnje- in visokosrednjeveške zgodovine Češke. Poleg tega, da je stopnja državnosti celo propadajočega zahodnega cesarstva za nekajkrat presejala stopnjo državnosti Regnum Maravorum, vsebuje koncept preveč domnev, ki jih z viri ni mogoče potrditi: tako se denimo predpostavlja, da sta eliti »Velikomoravske« in »češke države« želeli biti pokristjanjeni, ker sta menili, da jima bo krščanstvo koristilo pri izgradnji lastne »države«: nastanek obeh »držav« bi bil potemtakem rezultat samostojne odločitve velikomoravskih in přemyslidskih knezov, kot npr. Rostislava, Svatopluka in obeh Boleslavov. Vendar je to zavajajoč anahronističen pogled: če v tem primeru vero uvrstimo kot »kot-če«-motivacijo, bi se prav tako lahko vprašali, zakaj niso podložniki izstopili iz Cerkve, da bi si prihranili cerkveni davek, beri cerkveno desetino.

Preobrazba rimskega sveta in nastanek barbarsko-rimskih držav nikakor nista potekala na ta način. Še celo Klodvik ni uprizoril svoje spreobrnitve samo zaradi državopolitične računice. Razmišljati je treba o pravi *Conversio*, pravem obratu in s tem duhovni drži, za katero je potrebno daljše obdobje prilagajanja novemu kulturnemu okolju, sprva na robu in kasneje znotraj rimskega cesarstva. Če naj bi bila imela velikomoravska država podoben pomen za vzhodno srednjo Evropo, bi se moralo dati dokazati podoben proces prilagajanja kulturnemu okolju. Vendar za to primanjkuje dokazov, nenazadnje zato, ker je časovno obdobje krajše.

Češki viri (za razliko od nečeških, ki pa se ne upoštevajo v enaki meri ali se na novo interpretirajo v češkokotričnem smislu) dopuščajo začetek zgodovine česke države šele po letu 1000.⁵⁰ Najstarejši izvirajo iz 11. stoletja, ko je rimska Cerkev prišla v češko kotlino in s seboj prinesla stoletne izkušnje z izgradnjo institucij ter simbolnim posredovanjem le-teh. Pomemben del »češke« zgodovine so izumili prav cerkveni pismeni »govorci«.⁵¹ Dokler

⁴⁸ Prim. npr. hipotezo o »privatizaciji« rimskega »davčnega sistema« v procesu poznoantične transformacije. John F. Haldon, *The State and the Tributary Mode of Production*, London 1993; Chris Wickham, *The Other Transition. From the Ancient World to Feudalism, Past and Present* 103 (1984), str. 4–36; isti, *Framing the early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400–800*, Oxford 2005. Če se izrazimo bolj ostro, bi lahko rekli, da od šestih pojasnjevalnih modelov, ki jih je v zvezi s propadom rimskega cesarstva definiral Alexander Demandt, *Der Fall Roms. Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*, München 1984, samo »ciklična dekadencia« ni odmevala v raziskavah o Přemyslidih.

⁴⁹ O stanju raziskav o preobrazbi rimskega sveta gl. Walter Pohl, *Die Anfänge des Mittelalters – alte Probleme, neue Perspektiven*, in: *Mediävistik* im 21. Jahrhundert. Stand und Perspektiven der internationalen und interdisziplinären Mittelalterforschung, ur. Hans-Werner Goetz/Jörg Jarnut, München 2003, str. 361–378.

⁵⁰ Przemysław Urbańczyk: *Władza i polityka we wczesnym średniowieczu*. Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej. Wrocław 2000, vidi npr. v sv. Adalbertu, ki je umrl leta 997, arhitekta »nove« vzhodne srednje Evrope. To bi morda lahko držalo za škofa Adalberta, še bolj pa za sv. Adalberta.

⁵¹ O problemu povratne projekcije gl. izredno navdihujoče delo Patricka Gearyja, *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*, Princeton 2002; isti, *Phantoms of Remembrance. Memory and Oblivion at the End of the First Millennium*, Princeton 1994, str. 25. Prim. tudi Pohl, *Die Anfänge des Mittelalters* (kot op. 49), str. 375: »Polje napetosti med besedili in svetom, ki je v njih prikazan, je treba vedno znova premoščati, interpretacije, ki upoštevajo samo besedilo, so za to nalogo ravno tako neprimerne kot brezskrben poskus neposrednega dostopa do preteklih dejstev, ki obravnava vire samo kot ogledala, katerih slepe pege bi bilo vsekakor treba nekoliko spolirati. Ob vsem spoštovanju do preteklih velikih edicij, vendar je vrnitev k rokopisnemu izročilu virov pogosto nujna, ker lahko kulturnemu spominu kot zgodovinskemu procesu vrne globinsko ostrino.«

to dejstvo ne postane splošna dobrina zgodovinarstva, bo lahko konstrukcija o vzponu in padcu zgodnje države Přemyslůvův nepravilno preživela. Kozma Praški je med leti 1119 in 1125⁵² napisal svojo Zgodovino Češke, v kateri pripoveduje zgodbo o »centralistični« vladavini přemyslidske rodbine. Ta vladavina naj bi bila doživela več vzponov in padcev in nato sredi 11. stoletja dosegla vrh. Seveda Kozma ni pomislil, da so morda Přemyslůvův šele takrat lahko uveljavili svojo oblast v vsej deželi. Zato se zdijo nujno potrebne primerjalne analize na področjih tvorjenja struktur, simboličnega posredovanja le-teh, kulture spomina in narativnih strategij posameznih pisnih spomenikov. Zato je prav posebej potrebno tudi poznavanje sodobnih zahodnih virov. Na novo je treba razmisliti tudi o življenjski odvisnosti oblastne tvorbe moravskih vladarjev kot tudi čeških Přemyslůvův od Cesarstva. Bizantinski misijon je v zgodovini vzhodnosrednjeevropskega prostora ostal le epizoda in ni imel vpliva na zgodovinske interpretacije, razlage in pripovedne modele, katerih avtorji so bili izobraženi kleriki iz rimsko-nemškega cesarstva.⁵³

Zaenkrat še vedno ne vemo dovolj o tem, kaj drži neko družbo skupaj, kaj to kohezijo ogroža in kaj od tega je v vsakokratnih sodobnih prikazih ohranjeno, pripovedovano in tolmačeno. Koncept o vzponu in padcu přemyslidske »države« moramo, kot njegovi avtorji izrecno poudarjajo, razumeti kot predlog, ki naj bi prispeval k boljšemu razumevanju virov in njihovega zgodovinskega konteksta. A če izhajajoč iz tega predloga iščemo dokaze v zgodovinskih virih, se to pričakovanje ne bo uresničilo.

Prevod iz nemščine Andreja Mele

Zusammenfassung

Aufstieg und Fall des Přemyslidenreiches. Erforschung des böhmischen Früh- und Hochmittelalters in der gegenwärtigen tschechischen Mediävistik

Pavlna Rychterová

Die Anfänge der »böhmischen Staatlichkeit«, mit anderen Worten die Entstehung der regionalen Herrschaft der Přemysliden im 10. und 11. Jahrhundert bilden ein von den wichtigsten Themen der tschechischen Mediävistik. Die Erforschung des genannten Zeitraumes wird von zwei geschichtlichen Konzepten geprägt, die in der Mitte der sechziger Jahre von František Graus in Anlehnung an Walter Schlesinger und Karl Bosl entwickelt wurden. Es handelt sich dabei um die Annahme einer sog. Burg- und Dienstorganisation im 10. Jahrhundert. Beides sollte einen starken, ja sogar »zentralistischen Staat« der frühen Přemysliden sichern. Beide Konzepte stehen zur Zeit im Zentrum einer Diskussion, die mal zurückhaltend, mal offensiv einen weiteren Erklärungsbedarf feststellt. Beide Konzepte werden heftig von der älteren Generation der Mediävisten verteidigt, die ihre Fragestellungen ausschließlich im Horizont der böhmischen Geschichte formulieren und somit auf die nationalistische Geschichtsschreibung des 19. Jahrhunderts anknüpfen. Für die Neuinterpretierung des Öböhmisches 10. und 11. Jahrhunderts bedarf es in der nächsten Zukunft einen Perspektivwechsel von der »Geschichte Böhmens« zur »mittelalterlichen Geschichte«.

⁵² O tem gl. František Graus, Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter, Sigmaringen 1980, str. 59–62.

⁵³ O tem gl. František Graus, Velkomoravská říše v české středověké tradici, in: Československý časopis historický 11 (1963), str. 289–305.

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo »**Kronika**«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinsko pisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I.

Ovidiu Albert

Goti v spodnjem Podonavju in njihov pomen za krščanstvo v današnjem romunskem prostoru

UDK 281(498=3)»02/03«

ALBERT Ovidiu, dr., Romania, Piatra-neamt, C. Matase, bl. 14, ap. 100

Goti v spodnjem Podonavju in njihov pomen za krščanstvo v današnjem romunskem prostoru**Zgodovinski časopis**, Ljubljana 62/2008 (138), št. 3–4, str. 315–322, cit. 50

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (De., Sn., En.)

Pregledni znanstveni članek

Pokristjanjenje Gotov na območju spodnjega Podonavja se je začelo v 3. stoletju z njihovimi pohodi čez Donavo, na katerih so zajeli tudi krščanske vojne ujetnike. Majhne krščanske skupnosti so kasneje vodili različni voditelji, med njimi škof Wulfila, prevajalec Biblije v gotski jezik. Množična spreobrnitev »barbarov«, ki je bila politično podprta, je potekala okrog leta 370, ko je Gotom vladal Fritigern. Vpliv gotskega krščanstva na dačansko-romansko prebivalstvo je bil dokaj omejen. Kazal se je kot sprejem krščanskih izrazov latinskega izvora, ki jih je lokalno prebivalstvo prevzelo od Gotov. Vključitev Gotov v svet »vzhodnega romanstva« so omogočile uredbe cesarja Teodozija I, ko so bili Goti že naseljeni v mejah Rimskega cesarstva.

Avtorski izvleček

UDC 281(498=3)»02/03«

ALBERT Ovidiu, Phd., Romania, Piatra-neamt, C. Matase, bl. 14, ap. 100

The Goths in the Lower Danubian Area and Their Significance for Christianity in Present-Day Romania**Zgodovinski časopis (Historical Review)**, Ljubljana 62/2008 (138), No. 3–4, pp. 315–322, 50 notes

Language: Sn. (De., Sn., En.)

The Christianization of The Goths from The Lower Danube started in the 3rd century A.D. with their expeditions to the south of Danube, where they took Christian prisoners. The small Christian communities were shepherded afterwards by various priests among whom by bishop Wulfila, the translator of the Bible in the Germanic language. The mass conversion of the »barbarians«, politically justified, took place around 370 A.D., during the reign of Fritigern. The influence of Goths' Christianity on the Daco-Romans was reduced. It would rather be a taking over of Christian terms of Latin origin by the Goths from the local population. The integration of the Goths in the »oriental Romanity« occurred through the measures taken by Theodosius I, when the Goths were already inside the Roman Empire.

Author's abstract

Pomemben proces v zgodovini krščanstva v IV. stoletju, posebej na ozemlju spodnjega Podonavja, je pokristjanjevanje Germanov. Po poročilih krščanskih virov so prvi kristjani med Goti obstajali že v 3. stoletju. Gre za posledice gotskih napadov na Malo Azijo, zlasti na ozemlje rimskih provinc Galatije in Kapadokije. Krščanski vojni ujetniki so kot prvi začeli širiti krščanstvo med Germane.¹ Na tej podlagi lahko domnevamo, da so prve krščanske skupnosti nastale že pred nastopom Wulfila (310–383).²

¹ Sozomenos, *Historia ecclesiastica* (odslej HE) II, 6, 1; Philostorgios, HE II, 5; Commodianus, *Carmen apologeticum* 5–16. J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris 1918, 408–409, 417, 418; E.A. Thompson, *Christianity and the Northern Barbarians*, v: *The Conflict between Paganism and Christianity in the fourth Century*, essays edited by A. Momigliano, Oxford, 1954, 58; N. Zugravu, *Regiunea Gurilor Dunării și Asia Mică în secolele IV–VI*, *Memoria Antiquitatis*, 22, Piatra Neamț 2001, 469.

² K. Schäferdiek, *Ulfla(s)* (got. Ulfla od. Wulfila, Wölfllein), *Lexikon für Theologie und Kirche*, 10, 2001, 352–353.

V zgodovinopisju se je pogosto domnevalo, da so »barbari« (Germani),³ ki so služili kot vojaki v rimski vojski in so sprejeli krščanstvo, pomembno prispevali k pokristjanjevanju svojih sonarodnjakov. Vendar ta domneva ni sprejemljiva, saj Germani, katerih religiozne predstave so bile trdno zasidrane v religioznem svetu poganstva, niso zlahka sprejemali idej privržencev nove religije. Izjemoma so sprejeli krščanstvo tudi pripadniki vodilnih družbenih plasti med Germani, ki so glede na plemensko družbeno ureditev in vodilno vlogo, ki so jo imeli v vojski, lahko omogočili množične prestopne v krščanstvo. Če bi ti ne imeli takšnega položaja v gentilni družbeni ureditvi, bi posamezniki, kot na primer sv. Saba (okrog 334–372), zaradi sprejema nove religije lahko končali v izgnanstvu ali pa bi ga plačali z življenjem.⁴ Zato vpliva vojakov na širjenje krščanstva med Germani ne smemo precenjevati.

Tudi trgovci niso odigrali pomembnejše vloge pri pokristjanjevanju Gotov, saj ne obstajajo dokazi, ki bi tako njihovo vlogo potrjevali. Ob Donavi je dejansko obstajalo večje število trgovskih postojank,⁵ prav tako so bili na gotskem ozemlju dejavni rimski trgovci.⁶ Takšne razmere so pripomogle k pokristjanjevanju drugih območij na mejah rimskega cesarstva, kot sta bili kraljestvo Axum (Etiopija)⁷ in sabejsko kraljestvo v Arabiji.⁸

Poznana so imena nekaterih vzhodnih škofov, ki so vzdrževali stike z barbari po njihovem vdoru v rimsko cesarstvo.⁹ Wulfilo, »krščanskega škofa v getski deželi«,¹⁰ je posvetil tedanji arijanski škof v Konstantinoplu Evzebij iz Nikomedije († 341),¹¹ z nalogo, da izvaja dušno pastirstvo med že obstoječimi kristjani.¹² Splošno sprejeto je mnenje, da je Wulfila ustanovil prvo arijansko cerkveno skupnost med Goti. Vendar pa se v nekaterih poročilih pri Sokratu,¹³ Sozomenu¹⁴ in Teodoretu¹⁵ omenja kot »pravoverni« škof. Poročilo Avksencija (Auxentius) iz Durostora (dan. Silistra v severni Bolgariji), ki ga navaja njegova *Epistula de fide, vita et obitu Ulfilae*, pa je povsem jasno: gotski škof je bil vseskozi privrženec arijanske veroizpo-

³ K oznaki »barbar« in njenem pomenu v tej dobi glej S. Rugullis, Die Barbaren in den spätrömischen Gesetzen. Eine Untersuchung des Terminus barbarus (Europäische Hochschulschriften 3, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, 513), Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris 1992; A. Chauvot, Opinions romaines face aux barbares au IVe siècle ap. J.-C. (Collections de l'Université des Sciences Humaines de Strasbourg. Études d'archéologie et d'histoire ancienne), Paris 1998.

⁴ Acta sanctorum, Aprilis II, 2–8.

⁵ Themistios, Oratio X, 133–140; Ammianus Marcellinus XXVII, 5, 7. A. Suceveanu, A. Barnea, La Dobroudja romaine, Bucarest, 1991, 236–238, 250; N. Zugravu, Geneza creștinismului popular al românilor, București 1997, 310, 333.

⁶ M. Alexianu, N. Zugravu, Makarios. Sur la signification d'un anthroponyme attesté à Trușești (culture Sântana de Mureș-Cernjakhov), Studia Antiqua et Archaeologica, 3–4, Iași 1997, 173–178.

⁷ Sozomenos, HE, II, 24; Theodoretos, HE, I, 23, 1 in 5.

⁸ Philostorgios, HE III, 4.

⁹ V. Schultze, Geschichte des Untergangs des griechisch-römischen Heidentums, I (1887), 87–122; 298–333; II (1892), 203–339; K. Müller, H. v. Campenhausen, Kirchengeschichte, I, Tübingen 1941, 458–494; B. Kötting, Christentum (Ausbreitung), Reallexikon für Antike und Christentum, 2, 1954, 1139–1159; H. Frohnes, U.W. Knorr, Kirchengeschichte als Missionsgeschichte, I, München 1974; H.Ch. Brennecke, Nicetas (Niceta) von Remesiana, Theologische Real-Enzyklopädie 24, 1994, 461; M. Skeb, Christo vivere. Studien zum literarischen Christusbild des Paulinus von Nola (Hereditas. Studien zur Altenkirchengeschichte 11) Bonn 1997, 192–195; 210, 212; D. Trout, Paulinus of Nola. Life, Letters, and Poems, Berkeley, Los Angeles, London 1999, 198–200.

¹⁰ Philostorgios, HE II, 5.

¹¹ Kronologija Wulfilove posvetitve za škofa je nejasna; prim. K. Schäferdiek, Schwellenzeit. Beiträge zur Geschichte des Christentums in Spätantike und Frühmittelalter, hrsg. von W.A. Löhr und H.Ch. Brennecke, Berlin-New York, 1996, 2–6; N. Zugravu, Erezii și schisme la Dunărea Mijlocie și de Jos în mileniul I, Iași 1999, 65.

¹² N. Zugravu, Geneza creștinismului popular al românilor, 335–336.

¹³ Socrates, HE IV, 33, 6.

¹⁴ Sozomenos, HE VI, 37, 8–11.

¹⁵ Theodoretos, HE IV, 37, 3–5.

vedi (»*semper sic credidi*«).¹⁶ Njegova aktivnost pa ni imela posebno velikega vpliva, saj je bil skupaj s svojimi privrženci leta 348 izgnan. Arheološke potrditve za obstoj arijanskega krščanstva severno od Donave ob koncu 4. stoletja ne obstajajo.¹⁷

Drugi »heretik«, ki je deloval med Goti, je bil *Audios* iz Mezopotamije, ki ga je Konstantin II. (337–361) pregnal v Skitijo.¹⁸ Med Goti severno od Donave je širil nauk, da je imel Bog človeško podobo in da je bila njegova vloga pri stvarjenju sveta minimalna.¹⁹ Njegovi privrženci so spreobrili v krščanstvo del Gotov in celo ustanovili samostan, kjer so živeli po pravilih strogega redovnega življenja.²⁰ Med bolj znanimi pripadniki njegove shizmatične cerkve sta bila *Uranius* (Avdijev naslednik) in Got *Silvanus*. Njegovi privrženci so bili žrtve preganjanja v času Atanarika (371/372). Primer kaže, da so bile med Goti poleg arianizma navzoče tudi druge oblike krščanstva.

Do množične spreobrnitve Gotov v krščanstvo je prišlo okoli leta 370. Gotski voditelj Fritigern je potem, ko je z rimsko pomočjo premagal At(h)anarika, skupaj s številnimi Goti prestopil v krščanstvo.²¹ Eden od razlogov za spopad med obema voditeljema je bila Fritigernova naklonjenost Rimljanom,²² v kateri so drugi Germani videli grožnjo za svojo staro družbeno in državno ureditev ter za svojo vero.²³

Sledilo je Atanarikovo preganjanje kristjanov.²⁴ Spis o mučeništvu sv. Saba posreduje podobo gotskih krščanskih skupnosti v sredini 4. stoletja: navzočnost posameznih klerikov

¹⁶ *Dissertatio Maximini*, 59 in 63: »Ego Ulfila episkopus et confessor semper sic credidi et in hac fide sola et uera transitum facio ad d(omi)n(u)m meum. Credo unum esse D(eu)m Patrem, solum ingenitum et inuisiilem, et in unigenitum Filium eius, d(omi)n(u)m et d(eu)m n(ostrum), opificem et factorem uniuerse creature, non habentem similem suum, – ideo unus est omnium D(eu)s Pater, qui et d(e)i nostri est D(eu)s, – et unum Sp(iritu)m S(an)c(tu)m, uirtutem inluminantem et sanctificantem... nec D(eu)m nec d(eu)m nostrum, sed ministrum Cr(is)ti... subd[i]tum et obediens[em] in omnibus Fili[o]...«. N. Zugravu, *Geneza creștinismului...*, 335–336. Prim. *Patrologia Latina*, Supplementum I, Paris 1958, 706–707.

¹⁷ N. Zugravu, *Geneza...*, 337–338.

¹⁸ Epiphanius, *Panarion (Haereses)* 70, 14, 5. H.-Ch. Puech, *Audianer, Reallexikon für Antike und Christentum* 1, 1950, 910–915.

¹⁹ Theodoretos, *HE*, IV, 10, 2 in 4.

²⁰ Epiphanius, *Panarion (Haereses)*, 70, 14, 5–6.

²¹ Socrates, *HE*, IV, 33, 4; Theodoretos, *HE*, IV, 37, 1–3; Iordanes, *Getica* XXV, 131–132; N. Zugravu, *Geneza...*, 333–334, 336; Ph. Régerat, *La conversion d'un prince germanique au IVe siècle: Fritigern et les Goths, v: Clovis. Histoire et mémoire*, I, *Le baptême de Clovis, l'événement*, sous la direction de M. Rouche, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1997, 171–184.

²² Socrates, *HE*, IV, 33, 7; Ammianus, XXXI, 8; K. Schäferdiek, *Gotien. Eine Kirche im Vorfeld des frühbyzantinischen Reiches*, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, 33, Münster, 1990, 36–52 (= *Schwellenzeit*, 97–114).

²³ Epiphanius, *Panarion (Haereses)*, 70, 15, 5; Iordanes, *Getica* XXV, 131.

²⁴ B. Pfeilschifter, *Kein neues Werk des Wulfila, Festgabe Alois Knopfler zur Vollendung des 60. Lebensjahr*, München, 1907, 192–224; H. Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie*, *Analecta Bollandiana* 31, 1912, 216–224; H. Delehaye, *Les passions des martyrs et les genres littéraires*, Bruxelles, 1921, 145–150; J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, 42, 422, 429–432, 436, 473; J. Mansion, *À propos des chrétiens de Gothie*, *Analecta Bollandiana* 46, 1928, 3–4, 365–366; E.A. Thompson, *The Visigoths in the time of Ulfila*, Oxford, 1960; E. Folieri, *Saba Goto et Saba Stratelata*, *Analecta Bollandiana* 80, 1962, 249–397; P.S. Năsturel, *Les actes de saint Sabas le Goth. Histoire et archéologie*, *Revue des Études Sud-Est Européennes* 7, 1969, 175–185; V. Sibiescu-Cocora, *Sfântul Sava 'Gotul'*, *Glasul Bisericii* 31, 1972, 3–4, 385–388; Ș. Alexe, *1600 de ani de la moartea Sfântului Sava »Gotul«*, *Biserica Ortodoxă Română*, 1972, 557–568; I. Rămureanu, *Actele martirice*, București, 1982 (Părinți și scriitori bisericești 11), 318–324; L. Stiernon, *Gothia, Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique* 21, 1986, 874–880; C. Zuckermann, *Cappadocian Fathers and the Goths*, *A. Scythian presbyter Ascholi, the biographer of St. Sabas the Goth*, *Travaux et Mémoires*, 11, 1991, 473–479; E. Popescu, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994, 112–116; 161–173; E. Popescu, *Qui est l'auteur de l'Acte du martyre de Saint Sabas »le Goth«? Quelques considérations autour d'une nouvelle hypothèse*, *Études byzantines et post-byzantines*, IV, recueillies et publiées par E. Popescu et T. Teoteoi, Iași, 2001, 7–19; N. Dănilă, *Martyrologium daco-romanum*, București 22003, 28–30, 74.

(*Guticas, Sansalax, Sava*)²⁵ v »utrdbah« severno od Donave.²⁶ Njegovi privrženci so lahko samostojno vodili tiste germanske krščanske skupnosti, kjer je Sabas lahko uveljavil svoj vpliv. Istočasno pa so bile te skupnosti pod oblastjo drugih Germanov, ki so zahtevali čaščenje germanskih božanstev in izpolnjevanje s tem skladnih običajev (uživanje žrtvenega mesta) ter izdajanje imen kristjanov v lastnih vrstah itd.²⁷ Po posredovanju Basilija Velikega in ob podpori vojaškega poveljnika ob spodnji Donavi (*dux Scythiae*) Junija Sorana (Iunius Soranus) je uspel prenos posmrtnih ostankov sv. Saba v Kapadokijo.²⁸

Spis o mučeništvu sv. Nichita,²⁹ kot zgodovinski vir za poznavanje razvoja gotških skupnosti severno od Donave ni tako pomemben kot spis o mučeništvu sv. Sabe. Njegov nastanek lahko datiramo najbolj zgodaj v 5. stoletje; besedilo je bilo napisano v Mopsuestiji v Kilikiji, kamor so bile prenešene svetnikove relikvije.³⁰ Vir vsebuje stereotipne formulacije, ki niso v skladu z zgodovinskimi okoliščinami.³¹

V času Atanarikovega preganjanja je 26 vernikov svojo zvestobo krščanski veri plačalo z življenjem. Med njimi se omenjajo kleriki *Bathusios*, *Vercas* in puščavnik *Arpylas*. Njihove posmrtno ostanke je zbrala »krščanska in pravoverna« kraljica *Gaatha*, kasneje (med leti 373–376 ali 383–392) pa so bili prenešeni v mesto Kizik (Cyzicum) ob Marmarskem morju. Sam prenos (*translatio*) kaže na to, da je ob koncu 4. stoletja obstajala duhovna vez med gotškimi skupnostmi ob spodnji Donavi in krščanskimi skupnostmi v Mali Aziji.³²

Od konca 4. stoletja dalje se je v patristični literaturi pojavilo vprašanje veroizpovedi Gotov. Auguštín iz Hippona omenja v »Gotski deželi« samo »katolike«,³³ nasprotno pa označuje Sozomenos gotške mučence kot »arijance«. ³⁴ Ohranjeni fragment gotškega koledarja³⁵ potrjuje pravilnost pričevanja cerkvenega zgodovinarja, saj so bili Goti deležni podpore arijanskih škofov iz Konstantinopla.³⁶ V mučeniških spisih se gotški verniki označujejo kot »kristjani«, kot »pravoverni«, ki so kot mučenci pridobili »krono pravičnosti« in bili sprejeti v »nebeško kraljestvo«. Analiza tipologije mučeniških spisov omogoča več sklepov o njihovi veroizpovedi. Najprej, v tej dobi ni obstajala delitev med »katolike« in »pravoverne«. ³⁷ Večina mučencev

²⁵ Acta Sanctorum, Aprilis II, 4. K. Schäferdiek, Märtyrerüberlieferungen aus der gotischen Kirche des vierten Jahrhunderts, v: H. Ch. Brennecke, E. L. Grasmück, Ch. Marksches (eds.): Logos (Fs Luise Abramowski = Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft, Supplement 67), Berlin 1993, 328–360 (= Schwellenzeit, 169–203).

²⁶ Ker gre za dogodek zunaj meja rimskega cesarstva, bi mogli domnevati, da gre bodisi za star germanski baurgs kot center moči nekega germanskega plemenitaša bodisi za rimski castrum, ki so ga Goti ponovno poselili. Glej P.S. Nästurel, Les actes de saint Sabas le Goth ..., 181, op. 15; K. Schäferdiek, Märtyrerüberlieferungen..., 176, op. 35.

²⁷ Acta Sanctorum, Aprilis II, 3, 4, 6, 7.

²⁸ Basilius, Epistulae CLV in CLXIV; Acta Sanctorum, Apr. II, 8. Zugravu, Geneza, 335.

²⁹ Acta Sanctorum, Septembris 15. N. Dänilä, Martyrologium daco-romanum, 52–53, 74.

³⁰ K. Schäferdiek, Märtyrerüberlieferungen, 180–181.

³¹ Prav tam.

³² O gotških mučencih gl. K. Schäferdiek, Märtyrerüberlieferungen; N. Dänilä, Martyrologium daco-romanum, 24, 57, 72–74.

³³ Augustinus, Civitas Dei XVIII, 52: ... quando rex Gothorum in ipsa Gothia persecutus est Christianos crudelitate mirabili, cum ibi non essent nisi catholici, quorum plurimi martyrio coronati sunt...

³⁴ Sozomenos, HE, IV, 33, 5–7.

³⁵ Gotski koledar je bil sestavljen v času vzhodnogotske oblasti v Italiji (493–553) na podlagi starejšega zahodnogotskega izročila s konca IV. stol. Gl. H. Achelis, Der älteste deutsche Kalender, Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft, I, 1900, 308, 335; R. Loewe, Der gotische Kalender, Zeitschrift für Deutsches Altertum, 9, 1922, 245–290; E.A. Thompson, Christianity and the Northern Barbarians, 73–74.

³⁶ K. Schäferdiek, Das gotische liturgische Kalenderfragment – Bruchstück eines Konstantinopeler Martyrologs, Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 79, 1988, 116–137 (= Schwellenzeit, 147–168).

³⁷ H. Reichert, Die Bewertung namenkundlicher Zeugnisse für die Verwendung der gotischen Sprache. Methodendiskussion an Hand der Namen der Märtyrer aus der Gothia des 4. Jahrhunderts, hrsg. von H. Beck, Berlin, New York, 1989, 119–141, zlasti 122.

nosi oznako »pravovernih«, ki so svoje življenje darovali za Kristusa; verovali so »v eno in edino Cerkev božjega Sina«, ³⁸ v upanju na božjo previdnost (*providentia*) in božje usmiljenje (*misericordia*). Terminološke razlike med mučeniškimi spisi so bolj ali manj odvisne od njihove tipologije oziroma leksikalne stereotipnosti. Nekoliko kasnejši mučeniški spisi iz 5. stoletja, kot npr. *Passio S. Nicetae*, omenjajo nicejski koncil in pravovernega rimskega cesarja Konstantina. Ta omemba bi mogla pojasniti povezavo med gotško veroizpovedjo in naukom Cerkve v rimskem cesarstvu.

Splošno je znano, da se ljudstva zunaj meja rimskega cesarstva v virih redko omenjajo. V primeru Gotov se lahko opremo na onomastiko v mučeniških spisih. Edini štirje kleriki, ki se omenjajo v teh spisih, nosijo gotska imena: *Batuses* (*Batwins*), *Vercas* (*Wereka*), *Guticas* (*Guththikas*), *Arphylas* (ali *Harphylas*).³⁹ Njihov številčni odnos do navadnih vernikov bi bil lahko tudi dokaz za njihov plemiški izvor, ki jim je v skupnosti dajal nekoliko večji ugled. Tako je imel duhovnik *Sansalas*, ki je izhajal od »At(h)arida, sina kralja Rodesteja«, ⁴⁰ boljši družbeni položaj kot sv. Sabas. Ne moremo izključiti možnosti, da so posamezni kleriki izhajali iz vrst gotskega plemstva.

Pogosto pomanjkljivi viri ne omogočajo, da bi precizno določili vsebino in značaj krščanstva pri Gotih. Ko so v rimskem krščanskem cesarstvu v 4. stoletju potekali spopadi z vsakovrstnimi herezijami, se krščanski Goti niso mogli neposredno vključiti v te boje na ozemlju Ilirika. Ko je Wulfila na koncilu v Konstantinoplu leta 360 podpisal veroizpoved,⁴¹ je bil že dolgo časa škof v Gotiji.⁴² Dejstvo, da je celotna gotska skupnost sledila njegovemu arijanskemu nauku, samo na sebi ni tako rekoč nič pomenilo. Znan je primer iz Antiohije v sredini 4. stoletja, ki ga opisuje cerkveni zgodovinar Teodoret: »Večina klerikov je bila okužena s kugo herezije, nasprotno pa si večji del prebivalstva ni upal javno izpovedovati krščanskega nauka, ki je bil brezbožna zmotā.«⁴³

Goti, ki so se nahajali v cesarstvu, so resda sprejeli arijanstvo kot svojo »uradno« veroizpoved, vendar pa niso mogli duhovno vplivati na domače prebivalstvo. Znano je, da so poskušali romunski izraz za »Božič« (*Crăciun*) razložiti na podlagi latinske besede *creatio*, kar naj bi bil element gotskega krščanstva v kasnejši romunski cerkvi.⁴⁴ Vendar pa tako kompleksnega pojma običajni verniki ne bi mogli razumeti in še manj sprejeti. Bolj verjetno je, da so bili Goti pod vplivom latinsko govorečega prebivalstva, na kar kažejo naslednji njihovi izrazi latinskega izvora: *aggilus*, *aikklesjo*, *aipiskaupus*, *aiwaggeljo*, *apaust(a)ulus*, *diab(a)ulus*, *praufetja*, *satana(s)*.⁴⁵

Naselitev Germanov južno od Donave je prinesla rimskemu cesarstvu številne gospodarske, družbene in upravne probleme. Rešitev gotskega vprašanja je videl Teodozij (379–395) v spreobrnitvi celotnega ljudstva k pravovernosti.⁴⁶ Ker so že dolgo časa obstajali stiki med gotško cerkvijo in Konstantinoplom, je cesar na ekumenskem koncilu 381 potrdil obstoječo

³⁸ Auxentius (iz Durostora), Epistula de fide, vita et orbitu Ulfilae.

³⁹ K. Schäferdiek, *Schwellenzeit*, 200; N. Zugravu, *Geneza*, 336.

⁴⁰ *Acta Sanctorum*, Aprilis II, 4.

⁴¹ Sozomenos, *HE*, VI, 37, 8.

⁴² K. Schäferdiek, *Schwellenzeit*, 193.

⁴³ Theodoretos, *HE*, II, 24, 13.

⁴⁴ E. Berneker, *Slavisches Etymologisches Wörterbuch*, A–L, Heidelberg, 1908–1913, 603–604; G. Rohlf, *Von Rom zur Romania. Aspekte und Probleme romanischer Sprachgeschichte*, Tübinger Beiträge zur Linguistik, 226, hrsg. von G. Narr, Tübingen, 1984, 183 (»etimološko še vedno zelo sporno«); *Istoria Românilor*, II, *Daco-romani, romanici, alogeni*, București, 2001, 598.

⁴⁵ P. Scardigli, *Die Goten. Sprache und Kultur*, München, 1973, 102–111; H. Haarmann, *Der Einfluß des Lateinischen in Südosteuropa*, *Handbuch der Südosteuropa-Linguistik*, Wiesbaden, 1999, 545–585, predvsem 572.

⁴⁶ L. Várady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens*, Budapest, 1970, 27.

ureditev cerkve »med barbarskimi ljudstvi«. ⁴⁷ Rimskim cesarjem od Konstantina Velikega (306–337) ⁴⁸ dalje je postalo jasno, da je mogoče Germane vključiti v rimsko državo ne le z zavezniškimi pogodbami (kakršna je bila sklenjena 382), temveč v še večji meri z misijonskim prizadevanjem. ⁴⁹

Učinki Teodozijeve politike integracije Germanov v rimskem cesarstvu so se je s prihodom misijonarjev podvojili. ⁵⁰ V kolikšnem obsegu je ta odločitev vplivala na vsakodnevno življenje kristjanov na obmejnem ozemlju ob Donavi, je težko presoditi. Gotovo pa je, da je trajna naselitev Gotov južno od Donave prinesla vsakovrstne spremembe, ki so domače prebivalstvo prisilile k obliki sožitja z barbari. Pri tem je bila vloga krščanstva nedvomno velikega pomena.

Prevod iz nemščine Marko Planinc

Literatura

- Achelis, H. S., Der älteste deutsche Kalender, *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft*, 1, 1900, 308–335.
- Alexe, S., 1600 de ani de la moartea Sfântului Sava »Gotul«, *Biserica Ortodoxă Română*, 1972, 557–568.
- Alexianu, M., Zugravu, N., Makarios. Sur la signification d'un anthroponyme attesté à Trușești (culture Sântana de Mureș-Cernjakhov), *Studia Antiqua et Archaeologica*, 3–4, Iași 1997, 173–178.
- Chauvot, A., *Opinions romains face aux barbares au IVe siècle ap. J.-C.* Collections de l'Université des Sciences Humaines de Strasbourg. Études d'archéologie et d'histoire ancienne, Paris 1998.
- Dănilă, N., *Martyrologium daco-romanum*, București 2003.
- Delehay, H., Saints de Thrace et de Mésie, *Analecta Bollandiana* 31, 1912, 161–300 (zlasti 216–224).
- Delehay, H., *Les passions des martyrs et les genres littéraires*, Bruxelles 1921 (zlasti 145–150).
- Errington, M. R., Theodosius and the Goths, *Chiron* 26, 1996, 1–27.
- Folieri, E., Saba Goto e Saba Stratelata, *Analecta Bollandiana*, 80, 1962, 249–397.
- Frohnes, H., Knorr, W. U., *Kirchengeschichte als Missiongeschichte*, I, München 1974.
- Liebeschuetz, H. W. G. J., *Barbarians and Bishops. Army, Church, and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, Oxford 2001.
- Lippold, A., *Theodosius der Große und seine Zeit*, Stuttgart 1968.
- Loewe, R., Der gotische Kalender, *Zeitschrift für Deutsches Altertum*, 9, 1922, 245–290.

⁴⁷ Canones oecumenici secundi concilii Constantinopolitani 2 (Les canons des conciles oecuméniques, ed. P.-P. Joannou, Pontificia commissione per la redazione del codice di diritto canonico orientale, Fonti, Fascicolo IX, Grottaferrata (Roma) 1962, 47).

⁴⁸ J.H.W.G. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops. Army, Church, and State in the Age of Arcadius and Chrysostom*, Oxford, 2001, 7.

⁴⁹ Panegyricus Latini Pacati dictus Theodosio 22, 3; Iordanes, *Getica* 145; Suda, *Lexikon* IV, 796 (ed. A. Adler, Leipzig 1928). L. Schmidt, *Die Ostgermanen*, München, 1934, 419; A. Piganiol, *L'Empire chrétien*, Paris, 1947, 235; A. Lippold, *Theodosius der Große und seine Zeit*, Stuttgart, 1968, 31; H. Wolfram, *Geschichte der Goten*, München, 1979, 156; S. Williams, G. Friell, *Theodosius. The Empire at Bay*, London, 1994, 91–102; R. Malcolm Errington, *Theodosius and the Goths*, *Chiron*, 26, 1996, 1–27.

⁵⁰ E. Popescu, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994, 57–73.

- Mansion, J., À propos des chrétientés de Gothie, *Analecta Bollandiana*, 46, 1928, 365–366.
- Müller, K., Campenhausen, v. H., *Kirchengeschichte*, I, Tübingen 1941, 458–494.
- Năsturel, S. P., Les actes de saint Sabas le Goth. Histoire et archéologie, *Revue des Études Sud-Est Européennes* 7, 1969, 175–185.
- Pfeilschifter, B., Kein neues Werk des Wulfila, *Festgabe Alois Knopfer zur Vollendung des 60. Lebensjahr*, München 1907, 192–224.
- Piganiol, A., *L'Empire chrétien (325–395)*, Paris 1947.
- Popescu, E., *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București 1994.
- Rămureanu, I., *Actele martirice* (Părinți și scriitori bisericești, 11), București 1982, 318–324.
- Rămureanu, I., Qui est l'auteur de l'Acte du martyre de Saint Sabas »le Goth«? Quelques considérations autour d'une nouvelle hypothèse, *Études byzantines et post-byzantines IV* (recueillies et publiées par E. Popescu et T. Teoteoi), Iași 2001, 7–19.
- Régerat, Ph., La conversion d'un prince germanique au IVe siècle: Fritigern et les Goths, v: Clovis. *Histoire et mémoire*, I, *Le baptême de Clovis, l'événement*, sous la direction de M. Rouche, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, Paris 1997, 171–184.
- Reichert, H., *Die Bewertung namenkundlicher Zeugnisse für die Verwendung der gotischen Sprache. Methodendiskussion an Hand der Namen der Märtyrer aus der Gothia des 4. Jahrhunderts*, hrsg. von H. Beck, Berlin, New York, 1989, 119–141.
- Rohlf, G., Von Rom zur Romania. Aspekte und Probleme romanischer Sprachgeschichte, *Tübinger Beiträge zur Linguistik*, 226, hrsg. von G. Narr, Tübingen 1984.
- Rugullis, S., *Die Barbaren in den spätromischen Gesetzen. Eine Untersuchung des Terminus barbarus* (Europäische Hochschulschriften 3, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, 513), Frankfurt am Main-Bern-New York-Paris 1992.
- Scardigli, P., *Die Goten. Sprache und Kultur*, München 1973.
- K. Schäferdiek, Das gotische liturgische Kalenderfragment – Bruchstück eines Konstantinopeler Martyrologs, *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 79, 1988, 116–137 (= *Schwellenzeit*, 147–168).
- Schäferdiek, K., Gotien. Eine Kirche im Vorfeld des frühbyzantinischen Reiches, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, 33, Münster 1990, 36–52 (= *Schwellenzeit*, 97–114).
- K. Schäferdiek, Märtyrerüberlieferungen aus der gotischen Kirche des vierten Jahrhunderts. V: H. Ch. Brennecke, E. L. Grasmück, Ch. Marksches (eds.): *Logos* (Fs Luise Abramowski = *Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft*, Supplement 67), Berlin 1993, 328–360 (= *Schwellenzeit*, 169–203).
- Schäferdiek, K., *Schwellenzeit. Beiträge zur Geschichte des Christentums in Spätantike und Frühmittelalter*, hrsg. von W.A. Löhr und H.Ch. Brennecke, Berlin-New York 1996.
- Schmidt, L., *Die Ostgermanen*, München 1934.
- Schultze, V., *Geschichte des Untergangs des griechisch-römischen Heidentums*, I–II, Hildesheim 1887, 1892.
- Sibiescu-Cocora, V., Sfântul Sava ‚Gotul‘, *Glasul Bisericii*, 31, 1972, 3–4, 385–388.
- Skeb, M., *Christo vivere. Studien zum literarischen Christusbild des Paulinus von Nola* (Hereditas. Studien zur Altenkirchengeschichte 11) Bonn 1997.
- Suceveanu, A., Barnea, A., *La Dobroudja romaine*, Bucarest 1991.
- Thompson, A. E., Christianity and the Northern Barbarians, v: *The Conflict between Paganism and Christianity in the fourth Century*, essays edited by A. Momigliano, Oxford 1954, 56–78.
- Thompson, A. E., *The Visigoths in the time of Ulfila*, Oxford 1960.
- Trout, D., *Paulinus of Nola. Life, Letters, and Poems*, Berkeley-Los Angeles-London 1999.
- Várady, L., *Das letzte Jahrhundert Pannoniens*, Budapest, 1970.

- Williams, S., Friell, G., *Theodosius. The Empire at Bay*, London 1994.
- Wolfram, H., *Geschichte der Goten*, München 1979.
- Zeiller, J., *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918.
- Zuckermann, C., Cappadocian Fathers and the Goths, A. Scythian presbyter Ascholius, the biographer of St. Sabas the Goth, *Travaux et Mémoires*, 11, 1991, 473–479.
- Zugravu, N., *Geneza creștinismului popular al românilor*, București 1997.
- Zugravu, N., *Erezii și schisme la Dunărea Mijlocie și de Jos în mileniul I*, Iași 1999.
- Zugravu, N., Regiunea Gurilor Dunării și Asia Mică în secolele IV–VI, *Memoria Antiquitatis*, 22, 2001, Piatra Neamț 439–493.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Goten an der unteren Donau und ihre Bedeutung für das Christentum im heutigen rumänischen Raum

Ovidiu Albert

Ein bedeutendes Problem für das Christentum im 4. Jahrhundert, insbesondere für den Unterdonauraum, ist die Christianisierung der Germanen. Laut christlichen Quellen sind die ersten Christen unter den Goten schon im 3. Jahrhundert nachweisbar, infolge der gotischen Ausgriffe nach Kleinasien bzw. in den römischen Provinzen Galatien und Kappadokien. Christliche Gefangene haben die ersten Germanen bekehrt. So dürfte man annehmen, dass die ersten christlichen Gemeinden an der Unteren Donau schon vor Wulfila (310–383) entstanden sind. Die Massenkonzersion der Goten zum Christentum hat um das Jahr 370 stattgefunden. Fritigern, ein wichtiger Stammesfürst der Westgoten, hat sich entschlossen, gemeinsam mit einer großen Anzahl von Untertanen christlich zu werden. Sein Gegner, Athanarich, bekämpfte die neue Religion und viele Gläubige bezahlten ihre Zugehörigkeit zum Christentum mit dem eigenen Leben. Aus der Schrift über das Martyrium des hl. Sabas sind verschiedene Aspekte der gotischen christlichen Gemeinden um die Mitte des 4. Jahrhunderts ersichtlich: die Anwesenheit mancher Kleriker (Guticas, Sansalas, Sava?) in den »Festungen« nördlich der Donau; die Christen durften sich innerhalb der germanischen Gemeinden, wo sich z.B. Sabas zu seinen Überzeugungen bekennen konnte, bereits selbst verwalten; gleichzeitig standen die Goten aber unter der Herrschaft anderer Germanen, die die Verehrung der germanischen Gottheiten und die heidnischen Bräuche (Essen von Opfern), ebenso wie den Verrat der Christen aus deren eigenen Reihen forderten.

Auch wenn die sich im Reich befindenden Goten selbst den Arianismus als »offiziellen« Glauben angenommen hatten, konnte sich dieser innerhalb der einheimischen Bevölkerung nicht durchsetzen. So wurde versucht, den rumänischen Begriff für »Weihnachten« (*Crăciun*) vom lateinischen »*creatio*« abzuleiten, was ein philologisches Anzeichen für den Einfluss des gotischen Glaubens in der rumänischen Kirchensprache wäre. Ein so komplexer Begriff könnte von den einfachen Gläubigen aber weder verstanden und noch weniger übernommen werden. Eher wurden die Goten von der lateinischen Bevölkerung beeinflusst, wie es aus den folgenden Beispielen ersichtlich ist: *aggilus*, *aikklesjo*, *aipiskaupus*, *aiwaggeljo*, *apaust(a)ulus*, *diab(a)ulus*, *praufetja*, *satana(s)*.

Die theodosianische Politik der Integration der Germanen in das Reich wurde durch die Entsendung der Missionäre verstärkt. Inwieweit diese Entscheidungen den Alltag der Donauchristen beeinflusst haben, kann man nur schwer sagen. Sicher ist aber, dass die Niederlassung der Goten südlich der Donau allerlei Änderungen mit sich brachte, was die Einheimischen zwang, einen *modus vivendi* mit den Barbaren zu finden. Das Christentum hat dazu viel beigetragen.

Mojca Kovačič

Viri za zgodovino žensk v srednjem veku

UDK 940.1-055.2(497.4)

KOVAČIČ, Mojca, dr., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, mojca.kovacic@siol.net

Viri za zgodovino žensk v srednjem veku

Zgodovinski časopis, Ljubljana 62/2008 (138), št. 3–4, str. 323–349, cit. 151

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Ključne besede: zgodovina žensk, zgodovina spola, viri, srednji vek

Avtorica v svojem članku opozori na nekatere vire, s pomočjo katerih se da raziskovati zgodovino žensk v srednjem veku na Slovenskem. Listine, ki so eden od najbolj pristnih virov, direktno pričajo o življenju, delovanju, porokah, dotah, jutrnjah, smrti, rojstvih, oporokah, dedovanju in podobnem. Za raziskovanje žensk so zelo koristni tudi mestni statuti, kronike, kovanci, grbi, pečati, hagiografija in pridige. Daleč največ ohranjenih virov pa predstavljajo dela takratnih piscev oziroma umetnikov, tako cerkvenih kot tudi laičnih.

Avtorski izvleček

UDC 940.1-055.2(497.4)

KOVAČIČ, Mojca, PhD, University in Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, mojca.kovacic@siol.net

Sources for Medieval History of Women

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 62/2008 (138), No. 3–4, pp. 323–349, 151 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Key Words: women's history, history of gender, sources, the Middle Ages

The essay investigates some of the sources for the study of medieval history of women in the territory of present-day Slovenia. Among the most genuine sources, documents speak about the way of life, activities, marriages, dowries, the custom of the so-called jutrnja (husband's present to his wife the morning after their wedding day), deaths, births, wills, inheritance systems, et cetera. Additional valuable data can be found in town statutes, chronicles, sermons, hagiography, and on coins, coats of arms, and seals. However, the works of writers and artists of that period, both ecclesiastical and secular, represent by far the most numerous available sources on the subject.

Author's Abstract

Vsakomur, ki se je kdaj ukvarjal z raziskovanjem žensk v srednjem veku, je še kako znano, da virov za takšno temo ni lahko najti, saj so zelo razkropljeni in jih je potrebno iskati na vseh mogočih koncih. Poleg tega velja še pravilo, da so tudi tisti viri, ki na prvi pogled delujejo nepomembni, saj v njih ne najdemo ničesar o ženskah, lahko zelo koristni in zgovorni. Informacije o življenju žensk je treba namreč iskati tudi tam, kjer žensk ni in se ob tem vprašati, zakaj jih ni. V pričujoči obravnavi bi rada opozorila vsaj na nekatere vire za zgodovino ženske v srednjem veku.¹ Osredotočila sem se predvsem na tiste vire, ki jih lahko uporabimo za raziskovanje žensk, ki so v srednjem veku živele in delovale na našem ozemlju oziroma so bile z njim na nek način povezane.

¹ Temeljna literatura: *Medieval Women and the Sources of Medieval History* (ur. Joel T. Rosenthal), The University of Georgia Press, Athens in London 1990; *Women's Lives in Medieval Europe. A Sourcebook* (ur. Emilie Amt), Routledge, New York in London 1993; *Woman Defamed and Woman Defended. An Anthology of Medieval Texts* (ur. Alcuin Blamires, Karen Pratt in C. W. Marx), Oxford University Press, New York in Oxford 1992. Naj opozorim, da sem občasno navedla tudi spletno stran, na kateri je mogoče najti tekst, o katerem govorim oziroma zgolj kakšno koristno informacijo o avtorju in tekstu. Pri tem je potrebno povedati, da internetnih objav ne gre uporabljati kot vir, temveč nam služijo le kot pomagalo, saj so nekateri od teh tekstov pri nas bolj težko dostopni.

Splošno uveljavljeno mnenje o ženskah in njihovih telesih

Če želimo spoznati življenje in položaj ženske v srednjem veku, se moramo najprej seznaniti s takratno miselnostjo in prisotnost, delovanje in miselnost žensk na eni strani proučiti v kontekstu srednjeveške civilizacije, na drugi pa v kontekstu njenega statusa v družini, državi, družbi in Cerкви. O tem, kakšno je bilo splošno uveljavljeno mnenje o ženskah, je veliko podatkov. Večinoma so ta besedila nastala izpod peresa moških in to tistih, ki so zavrnilo družbo žensk in jih je njihov položaj silil v celibat. Pisano besedo je namreč nadzoroval tisti del duhovščine, ki je bil, zaradi pomanjkanja vsakodnevnih stikov s predstavnicami ženskega spola, v svojih kritikah o ženskih napakah in nepopolnostih zelo oster. Glede na to, da so bili ti moški popolnoma odrezani od žensk, saj so živeli in delali v izključno moških univerzah, bili zaprti za samostanskimi zidovi in v skriptorijih ter v šolah in fakultetah teologije, so si svoje znanje pridobivali izključno iz knjig. Zato pa je bilo njihovo pojmovanje žensk veliko bolj popačena kot pa realna slika. Zato tudi ni presenetljivo, da je bila klerična misel, le-to pa so prevzeli tudi vsi ostali moški: pesniki, pisatelji in učenjaki, v tem obdobju mizoginična.²

O ženskah samo negativno

»Zdaj vidiš, kako nepremišljeno se je poročiti. Kakšen bo tvoj odgovor? Kakšen smisel ima razmišljati o tej zadevi? Ne poroči se, imej ljubico! Če si šibak po naravi, je bolje, da jih imaš sto, kakor pa, da se predaš samo eni; obnašaj se do nje, kot da ni nič bolj pomembna od slamnate bilke. In, če si močan, ubogaj moj nasvet, ne zabredi v močvirju in jih ne imej niti sto niti ene. Prepovedujem ti, da imaš z njimi kakršnikoli opravek, kajti v vrtu preži nate kača: in nihče se ji ne približa, ne da bi pozneje obžaloval.«³

Zbirka tekstov, *Woman Defamed and Woman Defended. An Anthology of Medieval Texts*, nam ponudi številne primere takšnega pisanja, pri čemer se nekateri izmed njih v knjigi, *Women's Lives in Medieval Europe. A Sourcebook*, spet ponovijo.⁴ Tako spoznamo, da sta se z ženskim značajem ukvarjala že antična pisca Ovidij (*Ars amatoria, Amores*)⁵ in Juvenal (*Saturae*).⁶ Vsekakor je izjemno pomembno poznati tudi Sveto pismo, saj je v njem napisanega toliko tega, da bi podrobna analiza zagotovo zahtevala posebno, samo temu posvečeno knjigo. Preučiti bi bilo potrebno zgodbe o Samsonu, Juditi, Esteri in ostalih. Nujna bi bila podrobna analiza Pregovorov, Pridigarja in Sirah, treh knjig, kjer je izrečenega največ negativnega o ženskah. Pozornost zbujujoči so komentarji sv. Pavla v Prvem pismu Korinčanom.⁷

² A History of Women in the West, II. Silences of the Middle Ages (ur. Christiane Klapisch-Zuber), The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 1998, str. 7, 15 in 16.

³ Jehan le Fevre, Les Lamentations de Matheolus: Monstrous Woman (II. 4095–4142); prevod iz: Woman Defamed and Woman Defended, str. 195.

⁴ Knjiga Women's Lives in Medieval Europe prinaša v večji meri tekste, ki se tičejo bolj specifične zgodovine žensk (npr. različni zakoni).

⁵ Ovidove pesmi lahko najdete tudi v slovenskem oziroma hrvaškem prevodu. Glej: Publius Ovidius Naso, Umetnost ljubezni (ur. Bronislava Avbelj), Modrijan, Ljubljana 2002; isti, Ljubavi; Umiječe ljubavi; Lijek od ljubavi, Znanje, Zagreb 1973.

⁶ Žal njegova dela niso prevedena v slovenščino. Glej angleško ali nemško izdajo: Decimus Iunius Iuvenalis, The Satires, Oxford University Press, Oxford in New York 1999; Decimus Iunius Iuvenalis, Satiren, Reclam, Stuttgart 1994.

⁷ Sveto Pismo Stare in Nove zaveze, Društvo Svetopisemska družba Slovenije, Ljubljana 1997. Glej predvsem: Prva Mojzesova knjiga (Geneza), 1: 25–27, 2: 15–23 in 3: 1–7; Druga Samuelova knjiga, 11: 1–27; Pregovori, 7: 4–27; Pridigar, 7: 26–30; Sirah, 25: 22–31 in 42: 11–14; Evangelij po Janezu, 20: 1–18; Prvo pismo Timoteju, 5: 9–15 in 2: 8–15.

Na mestih, kjer je bilo v ospredju proučevanje ženskega telesa, se je srednjeveški nauk o medicini in fiziologiji znova in znova zatekal k menstruaciji. Na področju religije je žensko mesečno perilo predstavljalo njeno nečistočo in nedotakljivost, medtem ko je na področju fiziologije to pomenilo, da ženska ne more biti enakovredna popolnoma razvitemu človeku, tj. moškemu, saj že navzven kaže dokaze o svojem nepopolnem telesnem sistemu, ki se mora čistiti odvečne umazanije. Ogromen vpliv na srednjeveške pisce je od konca 12. stoletja, ko so njegova ponovno odkrita dela začeli preučevati na Univerzi v Parizu, prav gotovo imel Aristotel (*De generatione animalium*),⁸ ki je vlogo ženske pri oploditvi tako zmanjšal, da je bila potrebna le še kot prostor, kjer se je oploditev začela. Podobno legendarno je v srednjem veku postalo tudi pisanje Galena (*De usu partium*).⁹ Čeprav se je v nekaterih pogledih razlikoval od Aristotela, še posebej pri tem, da je zagovarjal prisotnost ženskega »semena« pri spolnem aktu (on je v primerjavi s predhodnikom že vedel za jajčnike), je v veliki večini podpiral Aristotelovo hierarhično teorijo o spolih. Pravzaprav je svoja medicinska dognanja utemeljeval na trditvi o stopnji temperature med moškim in žensko. Razmnoževalni organi so se med seboj dopolnjevali, pri čemer naj bi bili ženski inverzni moškimi. Tudi velika enciklopedija znanja, znana pod imenom Etimologije (*Etymologiae*), ki jo je napisal Izidor Seviljski¹⁰ in je bila zelo priljubljena po vsej Evropi, saj so jo citirali še veliko stoletij, se je ustavila pri razmnoževanju in menstruaciji ter prikazala žensko kot manjvredno, šibkejšo in bolj pohotno. S podobnimi temami sta se soočala še avtorja iz poznejšega obdobja, in sicer sv. Anzelm (*Monologium*)¹¹ in sv. Tomaž Akvinski (*Summa Theologiae*).¹²

Zelo zgovorni so nekateri izmed cerkvenih očetov.¹³ Najbolj »vreščече« izjave Tertulijana so zbrane v njegovem delu *De cultu feminarum*.¹⁴ Sv. Janez Krizostom (Zlatousti) je bil vpliven razlagalec Svetega pisma in je bil v srednjem veku znan zlasti po zagovarjanju devištva ter grajanju žensk (Homilije k pismu sv. Pavla Timoteju).¹⁵ Sv. Ambrozij Milanski si je svoj mizoginični sloves deloma zgradil na protiporočni propagandi, o kateri je razpravljaval v besedilih *De Viduis* in *De virginibus: De virginitate*.¹⁶ Superiornost devištva nad poroko je goreče zago-

⁸ Aristotle, *Generation of Animals* (prevod: A. L. Peck), Harvard University Press, London, Heinemann in Cambridge 1963; Angleški izvod najdeš tudi na internetu: Aristotle, *On the Generation of Animals* (prevod: Arthur Platt); <http://etext.library.adelaide.edu.au/a/aristotle/generation/>.

⁹ Galen, *On the Usefulness of the Parts of the Body* (prevod: Marqaret Tallmadge May), Cornell University Press, Ithaca in New York 1968.

¹⁰ Zgolj v latinščini. Isidori Hispalensis Episcopi, *Etymologiarum sive originum* (ur. W. M. Lindsay), Oxford University press, Oxford 1991. Glej tudi: <http://www.thelatinlibrary.com/isidore.html>. V knjigi *Women Defamed and Women Defended*, str. 43–45, so odlomki, ki se nanašajo na žensko prevedeni v angleščino.

¹¹ Hrvaški prevod v: Anselmo Canterburyjski, *Quod vere sit deus*. Svezak prvi (prevod: Marina Miladinov), Demetra, Zagreb 1997. Glej zlasti *Monologium*, 42. poglavje, str. 183–185.

¹² Glej nemški in angleški izvod: Andreas Speer, Thomas von Aquin, *Die Summa theologiae. Werkinterpretationen*, Walter de Gruyter, Berlin in New York 2005; Thomas Aquinas, *The Summa theologiae* (prevod: Laurence Shapcote), Encyclopedia Britannica, Chicago 1996. Glej tudi spletno stran: <http://www.aristoteles-heute.de/SeinAlsGanzesUnbewegtDt/Theologie/summa/InhaltD/summa.html>.

¹³ Številne njihove tekste je v angleščini mogoče najti na spletni strani: <http://www.tertullian.org/fathers/>.

¹⁴ Tertulliani Opera (ur. A. Kroymann), Brepols, Turnhout 1964. v: *Women Defamed and Women Defended* angleški prevod nekaterih odlomkov. Glej še: <http://www.tertullian.org/>.

¹⁵ Homilije k pismu sv. Pavla Timoteju žal v slovenskem prevodu nimamo. Glej: Svetega Janeza Krizostoma izbrani spisi (prevod: Franc Ksaver Lukman in Franc Pavlanski Omerza), prvi zvezek, Ljudska knjigarna v Ljubljani, Ljubljana 1942. Tukaj je mogoče najti druge zanimive odlomke, ki se nanašajo na ženske. Angleška verzija v: *The Homilies of S. John Chrysostom on the Epistles of St Paul to Timothy, Titus and Philemon*, Library of Fathers of the Catholic Church, John Henry Parker, Oxford 1843.

¹⁶ Angleški prevod: *The Principal Works of St Ambrose, Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers* (prevod: H. de Romestin), X, Parker & Co, Oxford, Christian Literature Co, New York 1896. Za hrvaško verzijo razprave O devištvu glej: Ambrosius, *Spisi o djevičanstvu* (prevod: Jozo Marendić), Samostan sv. Klare, Split 2001. Latinski tekst obeh del: Ambrosius Mediolanensis, *Operum S. Ambrosii pars tertia, Per Ioannem de Amerbach, Basileae 1492*.

varjal tudi sv. Hieronim (*Adversus Helvidius, Adversus Jovinianum*). Hčeri svoje prijateljice Pavle, Juliji Evstohiji, ki se je zavezala k deviškemu življenju, je napisal pismo oziroma bolj rečeno navodila za deviško življenje.¹⁷ Enega izmed traktatov o devištvu je okrog leta 1412 napisal tudi klerik po imenu Jurij iz Brežic, ki je bil najverjetneje doma iz slovenskih dežel. Čeprav je v svojem delu več ali manj sledil takratni cerkveni doktrini in nam pri razkrivanju takratne miselnosti ne prinese nič novega, je njegova razprava vredna omembe, saj je ena od najstarejših ohranjenih teološko-moralnih del, ki jo je napisala oseba slovenskega rodu. Svojo knjigo o devištvu je napisal za Isabelle de Villeblanche, ko se je ta odločila sprejeti redovne zaobljube in postati redovnica v samostanu benediktink v Beaumont-lès-Tours.¹⁸ Vnet nasprotnik poroke je bil prav tako sv. Avguštin, ki je kar nekaj let celo živel z žensko, vendar pa jo je odslovil takoj, ko je njegova mati začela načrtovati njuno poroko. Čeprav je njegova doktrina bolj nevtralna in prefinjena, je še vedno verjel, da morajo biti žena in otroci podrejeni svojemu možu oziroma očetu (*Confessiones, De genesi ad litteram, De civitate dei*).¹⁹

Čeprav je cerkvenim očetom sledilo še veliko znamenitih teologov, so ostali izjemno pomembni in njihova dediščina se je prenesla na veliko srednjeveških avtorjev. Kako globoko v srednji vek so se zakoreninili cerkveni očetje, je mogoče razbrati tudi iz besedila *Decretum*, enega od osrednjih priročnikov v srednjem veiku, ki ga je okrog leta 1140 napisal Gratian iz Bologne.²⁰ Priročnik je ena izmed najpomembnejših zbirk kanonskega prava. Drugi del, od skupno treh, je sestavljen iz šestintrideset predmetov (*causae*), ki so razdeljeni na »vprašanja« in »poglavja«. Med drugim se pojavljajo tudi vprašanja o porokah, vzdržnosti, spolnih odnosih in moževi avtoriteti. Vpliv cerkvenih očetov je mogoče čutiti še pri že omenjenem Tomažu Akvinskem, na katerega je imel ogromen vpliv sv. Avguštin, Gottfriedu von Strassburg-u in njegovem *Tristanu* (priredba romana Tristan in Izolda),²¹ kakor tudi pri Pravilu za puščavnice (*Ancrene riwle*),²² kjer se mlada dekleta, ki so se odločila za religiozno življenje, opozarja, da ne smejo biti obsedena s svojo lepoto in ne tako nepremišljena, da kukajo iz svojih celic.

Med cerkvenimi avtorji je potrebno omeniti še Marboda iz Rennesa, ki je v svojo knjigo *Liber decem capitulorum* vključil poglavje o prostitutkah (*De meretrice*) in slabih ženskah (*De muliere mala*).²³ Walter Map je napisal knjigo *De Nugis curialium*, polno opravljanja in anekdot. V njej lahko najdemo Pismo Valerija Rufinu, kjer eden prijatelj prepričuje drugega o tem, kako slaba je poroka.²⁴ To temo obravnava tudi vesela in nespoštljiva pesem *De coniuge non ducenda*,²⁵ ki so jo našli v kar petinpetdesetih izvodih, kar nedvomno kaže na to, da je bila

¹⁷ Pismo Evstohiji imamo tudi v slovenskem prevodu: Svetega Hieronima izbrana pisma, prvi del (prevod: Franc Ksaver Lukman), Družba sv. Mohorja v Celju, Celje 1941, str. 114–163.

¹⁸ Janez Šumrada, Jurij iz Brežic in njegovo pojmovanje devišva, v: Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev (ur. Aleksander Žižek), Celje, 30. september – 2. oktober 2004, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Celje 2004, str. 287–292.

¹⁹ V slovenskem prevodu: Avrelij Avguštin, Izpovedi (prevod: Anton Sovre), Mohorjeva družba, Celje 1991; v hrvaški verziji: Sveti Augustin, O državi božjoj = De civitate Dei, Krščanska sadašnjost, Zagreb 1982 in Aurelius Augustinus, O državi božjoj = De civitate Dei (prevod: Tomislav Ladan), Krščanska sadašnjost, Zagreb 1995–1996, trije zvezki. Za ostalo glej: St Augustine, The Literal Meaning of Genesis (prevod: John Hammond Taylor), 2 zvezek, Ancient Christian Writers, št. 42, Newman Press, New York in Ramsey 1982, str. 75, 170 in 171, 175 in 176. Glej tudi: Aurelius Augustinus, Zakonski stan in poželenje (prevod: Nataša Homar), Knjižna zbirka Krt, 83, Študentska organizacija Univerze, Ljubljana 1993.

²⁰ Novi angleški prevod v: Woman Defamed and Woman Defended, str. 83–87.

²¹ Nemški prevod: Gottfried von Strassburg, Tristan, zv. 1–3 (ur. Friederich Ranke), Stuttgart 1996–1998. Angleški prevod: Gottfried von Strassburg, Tristan (prevod: A. T. Hatto), Penguin, Harmondsworth 1960.

²² Angleška verzija: The Ancrene Riwe (prevod: M. B. Salu), Burns & Oates, London 1995.

²³ Nov angleški prevod v: Woman Defamed and Woman Defended, str. 100–103.

²⁴ Walter Map, De Nugis Curialium. Courtiers' Trifles (prevod: M. R. James), Oxford Medieval Texts, Clarendon Press, Oxford 1983, str. 287–313.

²⁵ Gavain on Marriage: De coniuge non ducenda (prevod: A. G. Rigg), Pontifical Institute of Medieval Studies,

zelo brana, še posebej med kleriki in v univerzitetnem okolju. V veliki meri črpa iz Svetega pisma, natančneje iz Pregovorov in Sirah. O Andreasu Cappellanusu sicer ni veliko znanega, se je pa ohranilo njegovo delo *De Amore*,²⁶ ki zelo spominja na Ovidove *Ars amatoria*.

Od 12. stoletja naprej so na Zahodu postale zelo popularne kratke zgodbe.²⁷ Nastale so živahne t. i. *fabliau* oziroma zgodbe o zvijačah, v katerih so nastopale dominantne in zvite žene, ki so pogostokrat varale svoje može. Kajpada so obstajale tudi zgodbe o zvestih ženah, a te so bile izjemno redke. Ženska prefriganost in spolna lakota sta bili v teh zgodbah sami po sebi umevni (*El libro de los enganos e los asayamientos de las mugeres* – Knjiga o ženskih zvijačah,²⁸ Gautier le Leu: *La veuve* – Vdova²⁹). Nekatere med njimi so bile vključene celo med pridige (Jaques de Vitry: *Sermones vulgares*).³⁰

Je že res, da je bila večina tekstov napisanih v latinskem jeziku, vendar pa so od 13. do 15. stoletja dela začela nastajati tudi v drugih jezikih. Jean de Meun je okoli leta 1245 napisal *Le roman de la rose*,³¹ nekje okoli leta 1355 je Giovanni Boccaccio ustvaril *Il corbaccio*³² in med letoma 1371 in 1372 je na dan prilezla še knjiga *Les Lamentations de Matheolus*, katere avtor je Jehan le Fevre.³³ Vsekakor je treba omeniti še Geoffrey-a Chaucer-ja in njegovo *The Wife of Bath's Prologue*, ki je izšla v *The Canterbury Tales*.³⁴

Odgovori na sovražne poglede

»In, če kdor koli reče, da moramo verjeti knjigam, ki so jih napisali ugledni in modri moški, ki se ob dokazovanju, kako slabe so ženske, nikoli ne ponižajo z lažjo, je moj odgovor, da sem o teh moških, ki so v svojih knjigah napisali takšne stvari, odkrila, kako v svojem privatnem življenju ne počnejo nič drugega, kakor zapeljujejo ženske; nikoli se jih ne nasitijo: vsak dan hočejo drugo žensko in ne znajo biti zvesti niti najlepšim med njimi.«³⁵

Toronto 1986, str. 81–99.

²⁶ Andreas Capellanus, *On Love* (prevod: P. G. Walsh), Duckworth, London 1982, str. 243 in 305–321.

²⁷ O vplivu popularne kulture v srednjem veku glej: Aron Gurevič, Kategorije srednjovekovne kulture, Matica srpska, Novi Sad 1994 in Aron Gurevič, Problemi narodne kulture u srednjem veku, Grafos, Beograd 1987.

²⁸ Angleški prevod: *The Book of the Wives of Women* (prevod: John E. Keller), University of North Carolina Studies in the Romance Language and Literatures, 27, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1956, str. 25 in 26, 30–32, 39–41.

²⁹ *Fabliaux: Ribald Tales from the Old French* (prevod: Robert Hellman in Richard O'Gorman), Thomas Crowell Co., New York 1965, str. 145 in 146.

³⁰ Nov prevod nekaterih odlomkov iz latinščine v: *Woman Defamed and Woman Defended*, str. 144–147.

³¹ Določeni odlomki so prevedeni tudi v slovenščino: Jean de Meun, *Roman o Roži*. Odlomki (prevod: Janez Menart), v: *Rast*. Revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja, XIII, 2002, št. 2 (80), str. 121–125. In še: Guillaume de Lorris, *Roman o Roži*: verzi 1–84, Starost: verzi 339–394 (prevod: Janez Menart), v: *Rast*, 12, 2001, št. 12, str. 545–547. Za ostalo glej: *The Romance of the Rose* by Guillaume de Lorris and Jean de Meung (prevod: Charles Dahlberg), Princeton University Press, Princeton 1971.

³² Angleški prevod: Giovanni Boccaccio, *The Corbaccio* (prevod: Anthony K. Cassell), University of Illinois Press, Urbana, Chicago in London 1975. Italijansko verzijo najdeš tudi na internetu: <http://www.stg.brown.edu/projects/decameron/itCorIndex.php>.

³³ Novi prevod določenih odlomkov v: *Woman Defamed and Woman Defended*, str. 177–197.

³⁴ Žal imamo v slovenščino preveden le del *Canterburyjskih* zgodb (Glej: Geoffrey Chaucer, *Iz Canterburyjskih* zgodb (prevod: Marjan Strojman), Mladinska knjiga, Knjižica Kondor 145, Ljubljana 1974), in sicer Veliki Prolog, Mlinarjevo povest in Odpustkarjevo povest. Za angleški tekst glej: *Woman Defamed and Woman Defended*, str. 198–222. Najti ga je mogoče tudi na spletnih straneh: <http://www.litrix.com/canterby/cante029.htm> in <http://www.universalteacher.org.uk/poetry/wifebath.htm>.

³⁵ Christine de Pizan, *L'epistre au Dieu d'Amours* (309); prevod iz: *Woman Defamed and Woman Defended*, str. 281.

Ne gre misliti, da so v srednjem veku nastajala samo do žensk sovražna besedila, čeprav so bila ta v primerjavi s tistimi, ki so ženske zagovarjala, seveda veliko številnejša.

Angleška pesem *The Trush and the Nightingale*³⁶ (Drozg in slavček) iz 13. stoletja je primer tako negativnega kakor tudi pozitivnega pogleda na ženske, kar je bilo v srednjem veku zelo popularno. Sestavljena je namreč kot razprava med dvema pticama, pri čemer drozgov predstavlja moško stran, medtem ko slavček zastopa ženski spol.

Ponovno je treba opozoriti na Marboda iz Rennesa, ki je v svoji knjigi *Liber decem capitulorum* v žaljivo poglavje *De meretrice* vključil še *De matrona* (Dobra ženska).³⁷ Na pobudo Heloize, da naj ji razloži izvor ženskih samostanskih redov, je Abelard napisal zelo pozitivne misli o ženskah (*De auctoritate vel dignitate ordinis sanctimonialium*).³⁸ Albertano de Brescia, odličen italijanski sodnik, je napisal besedilo *Liber consolationis et consilii*,³⁹ ki je bilo v 13. in 14. stoletju izredno razširjeno in prevedeno v številne evropske jezike. Delo je zamišljeno kot dialog med Melibeusem, plemičem, ki se je hotel maščevati nad sovražniki, ki so brutalno napadli njegov dom, in njegovo pametno ženo Prudentio, ki ga je rotila, naj ne hiti v takšno maščevanje. Omeniti gre še *The Response to Richard de Fournival's Bestiary of Love (Li bestiaire d'amour)*,⁴⁰ *The Southern Passion*, John Gowerja in njegovo pesem *Confessio Amantis*, *The Trial of Walter Brut, Dives and Pauper* in *Gesta Romanorum*.⁴¹

Posebno mesto gre vsekakor Christine de Pizan, saj je po današnjih podatkih edina ženska, ki je branila ženske. Kot je rekla sama, ženske največkrat niso mogle odgovoriti na številne proti ženskam nastrojene izjave, saj so bila besedila v veliki večini pisana v latinskem jeziku, katerega pa ženske niso razumele (razen seveda izjem). No, Christine de Pizan je ustvarila kar nekaj del, ki zagovarjajo ženske (*L'epistre au Dieu d'Amours* – Pismu bogu ljubezni,⁴² *La querelle de la rose* – Prepir o Romanu o roži,⁴³ *Le livre de la cité des dames* – Knjiga o mestu dam⁴⁴). *Knjiga o mestu dam* je knjiga prelomne vrednosti, saj je imela velik vpliv na prvo generacijo žensk, ki so postale vidne in so imele pomembno vlogo v javnem življenju: Luiza Savojska, Margareta Navarska, Ana Francoska in ne nazadnje Margareta Avstrijska. Vse so namreč imele in brale knjige Christine de Pizan.⁴⁵ Še bolj kot *Knjiga o mestu dam* pa je bila brana njena naslednja knjiga, za katero se očitno nikoli ni mogla odločiti, kako naj jo naslovi. Tako se je v rokopisih včasih pojavil naslov *Knjiga o treh vrlihah (Le Livre des Trois Vertus)* včasih pa Zakladnica mesta dam (*Le Trésor de la Cité des Dames*).⁴⁶ Ta knjiga

³⁶ V knjigi *Woman Defamed and Woman Defended*, str. 224–228, nov prevod nekaterih odlomkov.

³⁷ Nov prevod: *Woman Defamed and Woman Defended*, str. 228–232.

³⁸ Interpretacijo in nadaljnje informacije o tem glej v: M. T. Clanchy, Abelard. Človek v srednjem veku, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1999, str. 221–231. Za celotno pismo v angleškem prevodu pa: *The Seventh Letter: Touching the Origin of Nuns* (prevod: C. K. Scott Moncrieff), v: *The Letters of Abelard and Heloise*, Cooper Square Publishers, New York 1974, str. 131–175. Glej še: *The Letters of Abelard and Heloise* (prevod: Betty Radice), Penguin Books, Harmondsworth 2003.

³⁹ Novi angleški prevod v: *Woman Defamed and Woman Defended*, str. 237–242. Originalni latinski tekst glej: http://www.fh-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost13/Albertanus/alb_con0.html.

⁴⁰ *Master Richard's Bestiary of Love and Response* (prevod: Jeanette Beer), University of California Press, Berkeley, Los Angeles in London 1986, str. 41–43.

⁴¹ Za vse te tekste glej novi angleški prevod v: *Woman Defamed and Woman Defended*, str. 244–277.

⁴² Nemška verzija v: Christine de Pisan, *Der Sendbrief vom Liebesgott = L'epistre au Dieu d'Amours*, Leykam, Gradec 1987. Novi angleški prevod v: *Woman Defamed and Woman Defended*, str. 279–286.

⁴³ Angleška verzija v: *Woman Defamed and Woman Defended*, str. 286–289. V francoski verziji najdeš oba teksta (*L'epistre au Dieu d'Amours* in *La querelle de la rose*) tudi na spletni strani: http://www.fh-augsburg.de/~harsch/gallica/Chronologie/15siecle/Christine/chr_ro00.html.

⁴⁴ Knjiga je prevedena v slovenščino: Christine de Pizan, *Knjiga o mestu dam*, Delta, Ljubljana 1999.

⁴⁵ Življenje in delo Christine de Pizan, v: Christine de Pizan, *Knjiga o mestu dam*, str. 312–315.

⁴⁶ Knjiga je prevedena tudi v moderno angleščino: Christine de Pizan, *The Treasure of the City of Ladies or the Book of Three Virtues*, Penguin Books, London 1985.

je bolj praktična in Christine de Pizan je v njej skušala oblikovati pravila, po katerih naj bi se ženske v vsakdanjem življenju obnašale. Za vsak družbeni sloj in za vsako življenjsko obdobje je Christine napisala drugačna pravila. Glede na to, da je bila knjiga posvečena Margareti Burgundski, ki se je malo pred tem pri svojih desetih letih poročila s sedemletnim francoskim prestolonaslednikom Ludvikom, je več kot polovica knjige namenjena napotkom in obveznostim, ki naj bi jih imele princeze in druge visoke plemkinje. V tej knjigi se pokaže, da je bila tudi Christine de Pizan le otrok svojega časa in njeni napotki ženskam se velikokrat ne razlikujejo od drugih vzgojnih traktatov. Tukaj ni več govora o ženski sposobnosti, da lahko tekmuje z moškim na vseh področjih, kakor smo lahko o tem brali v njeni predhodni knjigi. Sedaj je prepričana, da mora žena ljubiti, poslušati in vedno ubogati svojega moža. Vse ženske, ne glede na njihovo izobrazbo, morajo zmeraj podpirati svojega moža ter biti skromne, zadržane in zmerne.⁴⁷

Te vrste viri so vsekakor zanimivi in izjemno berljivi. A kljub temu moramo imeti pred očmi dejstvo, da vse kar piše v njih, ne velja kot pribito. Ženske nikakor niso živele na takšen način, kot je opisan v teh besedilih. Proti ženskam nastrojene trditve nam lahko samo približajo takratno mentaliteto in mnenje, ki so ga (moški) skušali širiti o ženskah. Na drugi strani pa imamo zagovornike žensk, ki so bili nedvomno v manjšini in njihov vpliv na ljudi je bil zaradi tega seveda manjši. Ta besedila si lahko predstavljamo kot današnje medije, ki imajo prav tako ogromen vpliv na miselnost ljudi. Včasih so pisali le posamezniki in še to v latinskem jeziku, ki ga navadni neizobraženi ljudje, ženske pa še posebej, zagotovo niso razumeli. Zato so njihova dela morala priti do občinstva na drug način. Na primer pridige so lep primer, kjer je določena trditev najlažje prodrla do množic, saj so pridigarji nagovarjali izjemno številno množico ljudi, pri čemer so ženske navadno predstavljale večinski del. Nekatere od njih pa so bile naslovljene neposredno na ženski del populacije. Prav tako so lahko tudi srednjeveške freske s svojimi predstavami o vsakdanjem življenju dosegle določen namen. Danes pa imamo pač številne *Cosmopolitane* in *Playboye*, reklame za pralne praške, *Seks v mestu* in *Razočarane gospodinje*, ter internet, ki nam zopet skušajo prikazati žensko v takšni ali drugačni luči.

Besedila o babištvu, porodništvu in ginekologiji

Zgodovina o babištvu in ginekologiji iz zgodnjega obdobja je bila razdeljena v dve različni zgodbi, in sicer tisto o zdravnikih in ono o babicah. Prva je videti pomembnejša. Že od antike naprej so namreč obstajali zdravniki, katerih ideje o ženskem reproduktivnem sistemu so imele velikanski vpliv na evropsko kulturo. Takratni zdravniki so govorili, da morajo imeti ženske redne spolne odnose, da njihove maternice ne bi tavale naokrog in iskale spermo oziroma se zastrupile z neaktivnostjo. Cerkveni uslužbenci so bili zelo hitri pri obtoževanju žensk čarovništva, ker naj bi bile zelo željne spolnega odnosa s hudičem. Zdravniki so trdili, da je ženski spol biološko podrejen, družba pa je bila oblikovana tako, da je povsem sprejemala ženske fiziološke omejitve.

Na drugi strani imamo popolnoma drugačno zgodbo o babicah. Ta pripoveduje, da so že od nekdaj obstajale pametne ženske, ki so bile sicer neizobražene, a spretno v svetu magije in ljudske modrosti. Znale so zdraviti, a tudi škoditi. Poleg tega, da so potrpežljivo brisale čelo ženski, ki je rojevala, ji stregle z zeliščnim čajem, ki je bodisi pospešil popadke bodisi ublažil bolečine, so jo tudi strašile z neštetimi vražami in okužile z umazanimi rokami. Medtem ko so zdravniki zdravili in predpisovali zdravila, so se babice samo dotikale z rokami in izrekale

⁴⁷ McLeod, *The Order of Rose*, str. 133–146.

uroke, dokler se tehnologija in znanje nista razvila tako daleč, da so postale nekoristne in celo nevarne.

Zlasti druga zgodba temelji na skopih virih, saj je prakso in verovanja velike nepismene skupine ljudi iz tako oddaljene preteklosti zmeraj težko razkriti. Nekaj podatkov o tej ženski kulturi najdemo v ginekoloških traktatih, ki so bili namenjeni babicam ter tu in tam prevedeni v domač jezik, v statutih, ki so urejali babištvo po mestih, v pogojih, da je morala pri razveljavitvi zakona sodelovati modra ženska, v inkvizitorskih obtožbah in čarovniških procesih.⁴⁸ Za naše področje žal te vrste virov razen statotov, ki pa o babicah molčijo, ne poznamo. V statutih lahko določene podatke najdemo le o pripravi ljubezenskih napojev in o višini kazni, ki so takemu dejanju sledile.⁴⁹ Kar se pa tiče čarovniških procesov, je treba spomniti, da je pri nas večina od njih potekala bolj v novem veku.

Nasprotno pa so viri, ki pričajo o srednjeveški medicini, dokaj obsežni. Znanje in izkušnje antike ter arabskih in srednjeveških strokovnjakov glede tako bistvenega problema človeštva, kot ga je predstavljajo rojevanje otrok, njihova nega in vzgoja, so se v srednjem veku tudi pri nas zbirali v najrazličnejših rokopisih po samostanih. Tako je na primer v benediktinskem samostanu v Gornjem gradu že v 14. stoletju nastal rokopisni traktat o seksologiji ter o ženskah in njihovem ustroju, sto let poznejši pa je nemški prevod Razesovega traktata o otroških boleznih, katerega danes hranijo v knjižnici Teološke fakultete.⁵⁰

Navodila za pravilno obnašanje

Z zgornjimi viri so v določeni meri povezani »bontoni« za pravilno in primerno vedenje, ki so bodisi zahtevali bodisi priporočali ljudem, kako naj se obnašajo. Na tem področju je bila Cerkev seveda vodilna, a v imenu religije so velikokrat spregovorili tudi drugi. Tarče njihovega pisanja so bile najpogosteje ženske. Ne glede na to, da so bile v političnem smislu zgolj napol »državljanke«, so bile celostne in popolne moralne osebe, in to bodisi kot povzročiteljice bodisi kot predmet moralnih oziroma nemoralnih dejanj. Njihove duše je bilo treba na eni strani rešiti, medtem ko so bile na drugi vpletene v rešitev drugih – družinskih članov, ljubimcev, prijateljev.⁵¹

Pridige so zagotovo najbolj bogat tovrsten vir informacij o ženskah. Besedila so pisali kleriki, ki so v javnosti tudi edini lahko govorili, medtem ko laični družbi (med njimi tudi ženskam) pridiganje na javnem mestu ni bilo dovoljeno. Zanje so bile rezervirane samo zasebne pridige, ki pa so bile med občinstvom veliko bolj odmevne.⁵² Ženska podoba je bila v pridigah navadno prikazana negativno. Pridigarji so pogosto naglaševali moralne slabosti, ki so veljale kot tipične ženske: puhlost, prevzetnost, prepirljivost, sitnarjenje in spolni grehi, kot sta kontracepcija in splav. Tu in tam pa so prikazali tudi idealno podobo ženske in ji čestitali za vrline, pri katerih so bile, po njihovi oceni, ženske nad moškimi: spodobnost, sočutje, usmiljenje in pobožnost.⁵³

⁴⁸ Helen Lemay, *Women and the Literature of Obstetrics and Gynecology*, v: *Medieval Women and the Sources*, str. 189 in 190.

⁴⁹ O tem glej: Mojca Kovačič, *Ženska v srednjem veku na Slovenskem*, magistrska naloga (tipkopis), Filozofska fakulteta, Ljubljana 2004.

⁵⁰ Maja Žvanut, *Od viteza do gospoda*, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1994, str. 140.

⁵¹ David Herlihy, *Women and the Sources of Medieval History. The Towns of Northern Italy*, v: *Medieval Women and the Sources*, str. 136.

⁵² Jacques Berlioz, *Exempla: A Discussion and a Case Study. I. Exempla as a Source for the History of Women*, v: *Medieval Women and the Sources*, str. 41.

⁵³ David Herlihy, *Women and the Sources of Medieval History*, str. 136; Jacques Berlioz, *Exempla: A Discussion and a Case Study*, str. 44.

Pridige so bile polne zanimivih zgodbic, kot so tiste o nezvestih ženah in spreobrnjenih prostitutkah. Te pripovedi so slikale situacijo, ki je bila svojevrsna in dobro znana v tistem času, v katerem je nastala, da bi pritegnila poslušalčevo pozornost. Ne glede na to, da ne odsevajo dejanskih struktur tedanje družbe in vsakdanjega življenja, še vedno vsebujejo realistične podobe in podrobnosti. Pri analizi teh virov je treba biti pozoren predvsem na kronologijo, saj neka pridiga, ki opisuje raznolikost moralnih naukov in običajev v 15. stoletju, zagotovo ni bila citirana tudi v 13. stoletju in nasprotno. Če imamo to pred očmi, lahko po mnenju Jacques Berlioz iz pridig in njihovih predlog potegnemo marsikateri koristen podatek o vsakdanjem življenju, rutinah in ritualih žensk. Seznanimo se z njihovim načinom življenja. Hiša je bila izključno ženska domena, kjer je imela nesporno avtoriteto in ugled, čeprav je bila ženska poslušnost prvo pravilo družinskega življenja. Ženske so skrbele za gospodinjstvo in za komunikacijo s služinčadjo.⁵⁴

Žal pa velika večina pridig še vedno počiva le v rokopisih in njihova obdelava je zato zelo težavna. Primanjkuje kritičnih izdaj in še zdaleč ne moremo ugotoviti pristnosti za mnoge od njih.⁵⁵ To žal velja tudi za pridige, ki so nastale na našem ozemlju. Knjižnice in muzeji po Sloveniji hranijo kar nekaj primerov pridig in načrtov za pridige, ki se nanašajo na ženske oziroma so njim v celoti tudi namenjene. V Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, Narodnem muzeju, knjižnici ljubljanske in mariborske Teološke fakultete, Frančiškanskem samostanu in župnišću v Kranju najdemo med rokopisi tudi številne pridige.⁵⁶ Branje teh rokopisov zahteva zelo veliko časa in ogromno truda in za zdaj še vedno čakajo, da jih kakšen nadebudni znanstvenik obdela.

Zelo pomembno vlogo je imela *poučna oziroma didaktična literatura*, ki je bila namenjena učenju lepega oziroma primernega vedenja mladih deklet. Potrebno se je bilo naučiti, kako postati koristna in aktivna, a predvsem ubogljiva žena. Izobrazba deklet je v poglavitni meri stremela k temu, da je ustvarila žensko kot koristni drugorazredni spol. Čeprav se je izobrazba deklet razlikovala od enega družbenega stanu do drugega, je bil način podajanja znanja vsem slojem skupen. Učenje je namreč največkrat potekalo ustno. Najpogosteje je bila dekletova učiteljica njena mama ali kakšna druga ženska, a tudi vloga moških klerikov, družinskih članov in delodajalcev ni bila zanemarljiva. Od besedil, ki so jih mlada dekleta lahko brala in so bila vključena v njeno vzgojo, so prišla v poštev besedila o lepem vedenju, ljubezenska literatura, življenjepisi svetnikov, liturgična in pobožna besedila, pogodbe o vajištvu, pridige in molitve. Iz teh knjig so se mlada dekleta naučila predvsem lepega oziroma bolj rečeno primernega vedenja. Za dekleta se je spodobilo, da so bila molčeča, da je bila njihova drža pravilna in da so se pojavljala le na mestih, ki so bila za njih primerna.⁵⁷ Vsi poznosrednjeveški vzgojni traktati so se ukvarjali z vprašanjem, »brati ali ne brati« in pri vseh je prevladovalo prej omahovanje in omejevanje kot pa odobravanje. Najpomembnejša naloga ženske naj bi bila ohranjanje njenih kreposti (sposobnost branja bi ji bila samo v škodo), ki jih je morala s spodobnim, z ljubkim in s skromnim obnašanjem stalno kazati tudi v javnosti, saj si je s tem zagotovila dobro poročno partijo.⁵⁸ Po vsej verjetnosti so znala pisati le dekleta visokega plemstva, medtem ko

⁵⁴ Jacques Berlioz, *Exempla: A Discussion and a Case Study*, str. 45 in 46.

⁵⁵ Helga Schüppert, *Frauenbild in Predigtliteratur, v: Frau und spätmittelalterlicher Alltag, Internationaler Kongress Krems an der Donau 2. bis 5. oktober 1984, Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 9, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1986, str. 106.*

⁵⁶ Natančen popis teh pridig glej v: Milko Kos, *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji, Umetnostno-zgodovinsko društvo v Ljubljani, Ljubljana 1931.*

⁵⁷ Kim M. Phillips, *Medieval Maidens. Young Women and Gender in England, 1270–1540, Manchester Medieval Studies, Manchester in New York 2003, str. 61–107.*

⁵⁸ Dagmar Thoss, *Frauenerziehung im Späten Mittelalter, v: Frau und spätmittelalterlicher Alltag, str. 304 in 306.*

so predstavnice nižjega plemstva in meščanstva večino pisanja obvladale le za silo in kolikor so to potrebovale. Prav gotovo pa dekleta nižjih slojev (obrtnikov in kmetov) pisati sploh niso znala, saj niti niso imela priložnosti niti potrebe, da se pisanja naučijo. Vsekakor je potrebno na tem mestu izvzeti tista mlada dekleta, ki so jih dali v uk k pisarjem.⁵⁹

Poleg bolj znanih avtorjev (Francesco Barberino in Philippe de Navarre), ki so pisali o vzgoji mladih deklet, naletimo na podoben vir tudi pri nas. Jožef Lamberg je namreč v svoji avtobiografiji kar precej verzov namenil vzgoji hčera. Prav nič se ni razlikoval od drugih piscev, saj je tudi on poudarjal predvsem neomadeževanost, čistost in čednost, sramežljivo vedenje, nič pretiranega govorjenja, zavijanja oči in glasnega smejanja, nevpadljivost pri oblačenju ter izogibanje slabi družbi, kjer bi dekleta lahko slišalo besede, ki bi jo žalile.⁶⁰ Omeniti gre še dubrovniškega trgovca Benka Kotruljevića, ki je v enem poglavju svoje knjige *O trgovini* delil nasvete o zakonskem življenju in družini. Njegovo mnenje o smislu zakona, obredu poroke in odnosih med zakoncema, je popolnoma enako kanonskemu. Iz tega je razvidno, da kanonska pravila in prepovedi niso bila samo črka na papirju, temveč so v veliki meri vplivala na vsakdanje zakonsko življenje.⁶¹

Pravni viri

Življenje v srednjeveških mestih so na teoretični ravni urejala pravila, ki so bila zapisana v posebnih *mestnih zakonikih, statutih*. Ti so predpisovali ravnanje članov mestne skupnosti v različnih okoliščinah in predvideli kazni za kršilce svojih določil. Statutarno pravo pa ni urejalo samo javnopravnih odnosov, kot so organizacija oblasti, sodni postopki in kazniva dejanja, temveč so posegali še v zasebnopravne odnose, saj so mestni zakoniki regulirali tudi osebno, poročno z družinskim, stvarno, obvezno in dedno pravo. Statuti so bili akti pozitivne zakonodaje, kajti oni niso popisovali dejanskega stanja, ampak so predpisovali, kakšno naj bi bilo le-to glede na obstoječi (ne)red. Izražali so želje oziroma zahteve oblasti, za njihovimi določili pa je pogosto mogoče slutiti drugačno prakso. To se pravi, da če so statuti v svojih odredbah določali kazni za različne kršitve in prestopke, so se le-te med prebivalci takratnih mest morale pojavljati, saj drugače mestna oblast proti njim zagotovo ne bi ukrepala.

Ne glede na to, da so torej statuti le odraz volje oblasti in da so to viri, ki jih je težko interpretirati, saj nam ne povedo zagotovo, ali so se odločbe dejansko upoštevale in sankcije v praksi tudi izvajale, se iz njih vendarle lahko potegne marsikaj. Za raziskovanje zgodovine žensk namreč ni bistvenega pomena, ali je bila neka ženska za svoje dejanje tudi v resnici kaznovana tako, kot je bilo določeno v statutu. Dovolj je že to, da se iz mestnih zakonikov lahko zagotovo prepričamo, kdaj in kako so se ženske poročale, kakšen je bil njihov položaj znotraj zakonske zveze, kako so dedovale, pisale oporoke, kako so živele vdove, ali so delali razlike med dečki in deklicami, da je takratna družba poznala konkubinat, posilstva in seveda tudi prostitutke ter druge veliko bolj cenjene ženske poklice.

⁵⁹ Kim M. Phillips, *Medieval Maidens*, str. 61–107.

⁶⁰ Janez Vajkard Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Crain*, III. Teil, Rudolf Trofenik, München 1971, IX. knjiga, str. 46–50; Maja Žvanut, *Od viteza do gospoda*, str. 77.

⁶¹ Benko Kotruljević, *O trgovini i o savršenom trgovcu* (prevod: Žarko Muljačić), Dubrovnik 1989, 4. knjiga, str. 379–469; Zdenka Janeković Römer, *Rod i grad*. Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća, Hrvatska akademija znanosti in umetnosti, Dubrovnik 1994, str. 63.

Kako so bila ta vprašanja zakonsko urejena v naših srednjeveških mestih, je mogoče ugotoviti le za Piran,⁶² Koper,⁶³ Izolo⁶⁴ in Ptuj,⁶⁵ saj so se ohranili zgolj ti statuti. Je pa res, da ptujsko pravo ni veljalo samo za mesto Ptuj, ampak je bilo podeljeno tudi nekaterim drugim mestom na Štajerskem in celo na Kranjskem. Iz nekaterih podatkov bi lahko sklepali, da je imel ptujski statut celo večjo težo. Zapis prava z vsebino, zelo podobno ptujskemu mestnemu zakoniku, so v nekem primeru predstavljali kar kot štajersko pravo.⁶⁶ Tako kot istrski statuti je tudi ptujski statut bogat vir za proučevanje javne uprave, gospodarskega, civilnega, rodbinskega, dednega in kazenskega prava. Statut je pisan v nemškem jeziku, a je v nam dostopni objavi preveden tudi v slovenščino.

Na oblikovanje srednjeveškega prava so imela določen vpliv *rimsko, langobardsko, bavarsko in frankovsko pravo*. Kontinuiteta rimskega prava je pri nas občutna le v primorskih mestih, pa še to v skromni meri. Povsod drugod je ta kontinuiteta zelo rahla.⁶⁷ Odlomke iz rimskega prava, ki se nanašajo na doto, poroko, ločitev in prešuštvo je mogoče najti v *Women's Lives in Medieval Europe*.⁶⁸ Možnosti za langobardske vplive so bile vsekakor odprte, vendar so imeli Langobardi oziroma njihovi furlanski potomci malo deleža med zemljiškimi gospodi na Slovenskem, med prebivalstvom pa jih praktično ni bilo. Nekoliko drugače je z Bavarci, ki so bili od 8. stoletja naprej rahlo odvisni od Frankov, leta 788 pa vključeni v frankovsko državo. Njihovo plemensko pravo je bilo kot *Lex Baiuvariorum* zapisano verjetno sredi 8. stoletja, prav v času, ko je Karantanija prešla pod njihovo nadoblast. Pri zapisu tega prava se vidi močan vpliv nekaterih drugih germanskih plemenskih prav in celo majhen cerkveni vpliv. O prenosu bavarskega prava v velikih razsežnostih lahko govorimo le v naših severnejših pokrajinah. Največji pomen se na Slovenskem pripisuje frankovskemu pravu. Plemensko pravo Salijskih Frankov in s tem obenem merovinške dinastije je bilo zapisano pod Klodvikom v začetku 6. stoletja kot *Lex Salica*.⁶⁹ Pravo Ripuarskih Frankov pa je ohranjeno kot *Lex Ripuaria* v zapisu okrog leta 800. Vpliv teh plemenskih prav pri nas ni zaznaven niti verjeten. Naši kraji so doživeli frankovsko dobo šele pri njenem vrhuncu in kmalu sledečem razpadu frankovske države. Sam frankovski vpliv, ki se je uveljavil za časa Karla Velikega, se je šele rahlo ukoreninil. Trajnejši je bil vpliv frankovskega prava pozneje, ko se je uveljavilo po posredovanju vzhodnofrankovske naslednice frankovskega kraljestva. Ta vpliv ne pomeni, da bi k nam presadili do kraja dograjen pravni sistem v celoti, pač pa je pospešil nastanek osnovnih razmerij fevdalne družbe in nekaterim izmed njih dal posebne oblike. Splošna trditev o vplivu frankovskega prava je točna le toliko, kolikor so mišljene zgolj neke panoge tega prava, predvsem neke upravne oblike.⁷⁰

⁶² Miroslav Pahor in Janez Šumrada, Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja, Viri za zgodovino Slovencev, knjiga deseta, SAZU v Ljubljani, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana 1987.

⁶³ Lujo Margetič, Statut koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668, Pokrajinski arhiv Koper in Center za zgodovinske raziskave Rovinj, Koper, Rovinj 1993.

⁶⁴ Luigi Morteani, Isola ed i suoi statuti. Gli statuti d'Isola, v: Atti e memorie, Volume IV., Fascicolo 3–4, Presso la Società istriana di Archeologia e Storia patria, Parenzo 1889, 349–421 in nadaljevanje v: Atti e memorie, Volume V., Fascicolo 1–2, Parenzo 1889, 155–193.

⁶⁵ Marija Hernja Masten in Primož Premzl (ur.), Statut mesta Ptuj 1376, študijska izdaja, Viri 2, Zgodovinski arhiv Ptuj, Umetniški kabinet Primož Premzl, Maribor 1998; Marija Hernja Masten in Dušan Kos (ur.), Statut mesta Ptuj 1513, Viri 3, Zgodovinski arhiv Ptuj, Znanstvenoraziskovalni center, SAZU, Ptuj, Ljubljana 1999.

⁶⁶ Vladimir Simič, Ptujsko pravo v poznem srednjem veku, v: Hernja Masten in Premzl, Statut mesta Ptuj 1376, str. 45.

⁶⁷ Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Slovenska matica, Ljubljana 1996, str. 40.

⁶⁸ Women's Lives in Medieval Europe, str. 33–35.

⁶⁹ Odlomke iz tega prava najdeš v: Women's Lives in Medieval Europe, str. 38–44.

⁷⁰ Sergij Vilfan, Pravna zgodovina, str. 43–48.

Kot ostala zgodnesrednjeveška plemena so tudi slovanska živela po svojem plemenskem pravu. V primerjavi z zahodnimi, germanskimi sosedi, kjer je bilo to pravo zapisano, se je pravo slovanskih plemen ohranjalo nezapisano, kot *običaji*. »*Ritus gentis*«, »*leges et consuetudines*« ali pa »*običaji slovanski*« so pojmi virov iz 9. stoletja, ki so pokrivali pravo, po katerem so živele slovanske gentilne kneževine.⁷¹ Po izvoru je običajno pravo podobno ljudski pesmi. Mnogi jo poznajo, a nihče ne ve, odkod je prišla in kdo jo je zložil. Običajno pravo so bila pravila, ki so prehajala iz roda v rod in so veljala kot pravno obvezna. To pravo se je sicer spreminjalo, včasih tudi precej, a razvoj je bil tako počasen, da navadno nihče ni vedel, od kod se je neko pravilo vzelo.⁷²

Namesto zakonodaje, ki je največjemu delu fevdalnega obdobja tuja, je bil značilen drug način uvajanja novih pravnih pravil po vladarju, t.j. *izstavljanje privilegijev*. Privilegij ni bil zakon, veljaven za vse, bila je le pravica, dana posamezni osebi, kraju ali skupinam oseb.⁷³

Štajerskim ministerialom so bile njihove pravice zagotovljene s tako imenovanim Georgenberškim privilegijem iz leta 1186. Ta listina predstavlja enega temeljnih dokumentov štajerske ustave in je nastala v zvezi z pripravljajočo se menjavo vojvodske dinastije. Mladi štajerski vojvoda Otokar IV., ki zaradi gobavosti ni mogel imeti otrok, se je namreč zelo dobro zavedal bližine smrti in dejstva, da je zadnji svojega rodu. Zato je za svojega naslednika določil vojvodo Avstrije iz rodu Babenberžanov, istočasno pa svojim ministerialom, ki so se v procesu nastanka dežele povzpeli do najpomembnejše družbene skupine, zagotovil njihove pravice.⁷⁴ Štajerski ministeriali so bili po tem privilegiju še vedno osebno nesvobodni, kar je pomenilo med drugim tudi to, da se niso smeli svobodno poročati.⁷⁵ To pravico pa štajerski ministeriali dobijo leta 1237, ko je cesar Friderik II. potreboval njihovo podporo proti svojemu nasprotniku, zadnjemu Babenberžanu Frideriku Bojevitemu, in jim je ob tej priložnosti potrdil pravice in običaje, ki so jih prejeli že s privilegiji štajerskega vojvode Otokarja in avstrijskega vojvode Leopolda V. A odslej so se ministeriali lahko svobodno poročali.⁷⁶ Sledili so še deželni mir (1276)⁷⁷ in privilegij (1277)⁷⁸ cesarja Rudolfa ter privilegij njegovega sina Albrehta (1292), ki se vsebinsko niso razlikovali od prejšnjega.

Štajerska se je v vsem vzhodnoalpskem prostoru prva in najhitreje razvila v deželo, medtem ko je bil razvoj na Kranjskem in Koroškem veliko počasnejši. To njeno prvenstvo se je kazalo tudi v tem, da sta deželna privilegija, izdana leta 1338 posebej za Kranjsko in posebej za Koroško,⁷⁹ določala, naj se plemstvo teh dveh dežel v zadevah, ki s privilegijema niso posebej urejene, ravna po pravu štajerskega plemstva. Štajersko pravo je tako postalo pomožni vir prava na Koroškem in Kranjskem.⁸⁰

⁷¹ Peter Štih in Vasko Simoniti, Slovenska zgodovina do razsvetljenstva, Mohorjeva družba v Celovcu in Korotan Ljubljana d.o.o., Ljubljana 1996, str. 38 in 39.

⁷² Sergij Vilfan, Pravna zgodovina, str. 89.

⁷³ Prav tam, str. 90.

⁷⁴ Peter Štih in Vasko Simoniti, Slovenska zgodovina, str. 84 in 85.

⁷⁵ Heinrich Fichtenau in Erich Zöllner, Urkundebuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich, I. zvezek, Verlag Adolf Holzhausens Nachfolger, Dunaj 1950, št. 65 (17. avgust 1186), str. 85–90; Ernst v. Schwind in Alphons Dopsch, Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-Geschichte der deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter, Innsbruck 1895, št. 13 (17. avgust 1186), str. 20–22.

⁷⁶ Joseph Zahn, Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark (= URBST), Verlag des historischen Vereines für Steiermark, Gradec 1879, II. zvezek (1192–1246), št. 354 (april 1237), str. 461–464; Ernst v. Schwind in Alphons Dopsch, Ausgewählte Urkunden, št. 36 (april 1237), str. 77–80; Milko Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, Leonova družba, Ljubljana 1928, 5. knjiga (1201–1246), št. 671 (april 1237), str. 318 in 319.

⁷⁷ Ernst v. Schwind in Alphons Dopsch, Ausgewählte Urkunden, št. 52 (3. december 1276, Dunaj), str. 106–108.

⁷⁸ Joseph Zahn, Codex diplomaticus Austriaco-Frisigensis, I. zvezek (763–1300), Dunaj 1879, št. 329 (18. maj 1277, Dunaj), str. 351.

⁷⁹ Ernst v. Schwind in Alphons Dopsch, Ausgewählte Urkunden, št. 94 (14. september 1338), str. 175–179.

⁸⁰ Peter Štih in Vasko Simoniti, Slovenska zgodovina, str. 85.

Leta 1365 je goriški grof Albert III. kot deželni knez podelil privilegij še plemstvu v posebni deželi, v Grofiji v Marki in Metliki. Privilegij z enakim besedilom pa je istočasno prejelo tudi plemstvo v drugi Albertovi deželi, v Pazinski grofiji v Istri.⁸¹

Z Ernestom Železnim je od leta 1414 naprej postala navada, da je deželno plemstvo predložilo vsakemu novemu vladarju prepis svojih dozdajšnjih privilegijev v pisмено potrditev. Taka zbirka deželnih privilegijev skupaj z uvodno in končno potrditveno klavzulo je dobila ime *deželni ročin*. Ti pa so bili temeljne listine za tako imenovane *Zlate bule*. Proti koncu leta 1443 je Zlato bulo kot prva dobila Štajerska, in le nekaj tednov za njo (januarja 1444) tudi Koroška. Kranjska pa je morala na svojo Zlato bulo počakati še vse tja do leta 1460.⁸²

Na nemškem ozemlju so obstajali tudi različni zasebni zapisi prav. V njih so posamezni avtorji na svojevrsten način ustvarili mešanico najrazličnejših elementov, predvsem ostankov plemenskega prava najožje avtorjeve okolice, nekkih pravil državnega prava in vrste različnih živih običajev novejšega in starejšega izvora. Ti zapisi so bolj dragoceni kulturnozgodovinski viri kakor pa resnični pravni sistemi. Zapisi so polni kontrastov od misticizma in starodavne simbolike do pravnih konstrukcij in podrobnosti iz vsakdanjega življenja. In ravno zato lahko iz njih potegnemo koristne podatke o življenju žensk. V slikovitem jeziku tiste dobe so taki zapisi dobili ime »zrcala«. Najbolj znana med njimi, oba iz 13. stoletja, sta *Saško in Švabsko zrcalo*. Ohranjena sta v številnih, ponekod predelanih rokopisih.⁸³ Čeprav so pravna zrcala vsebovala lokalno veljavna pravila, so, še posebno v 14. stoletju, v praksi pridobila velik ugled in so jih uporabljali na širših območjih. Kolikšen vpliv pa so imela na našem ozemlju? Po vsej verjetnosti je zlasti Švabsko zrcalo v določeni meri vplivalo tudi na Slovenskem, vendar ga zagotovo niso uporabljali v celoti in povsod.⁸⁴

Ena vrsta zakonodaje je bila izredno pomembna za ženske. To so bili tako imenovani *zakoni proti razkošju*, ki so se v Evropi pojavili nekje okrog leta 1300. Bili so naperjeni proti domnevni razsipavanju, ki se je v največji meri kazalo pri razkošnih družbenih dogodkih, kot so bile poroke in pogrebi. Nasprotovali so tudi nošenju dragih oblek, sicer tudi moškim, a predvsem je šlo tukaj za ženski spol. Srednjeveški pisci so se delali norca iz teh zakonov in hvalili žensko premetenost, da so se tem zakonom uspešno izogibale.⁸⁵ Zakoni proti razkošju so bili namenjeni tudi razlikovanju med družbenimi stanovi, saj je imela srednjeveška družba za neprimerno, da se je bogata meščanka oblačila enako kot plemkinja. Uporabljali pa so jih tudi za razlikovanje med prostitutkami in »uglednimi« ženskami.⁸⁶ Tako pa je bil tudi nadzor nad razuzdankami lažji. V večjih evropskih mestih so morale prostitutke nositi že od daleč razpoznaven kos oblačila. Na primer v Augsburgu so morale nositi pajčolan, na katerem je bila za dva prsta široka zelena črta. Dunajski oblačilni red pa je za prostitutke določal rumeno ruto, ki so jo morale nositi na rami.⁸⁷ Iz našega ozemlja žal ni znan noben primer zakona proti razkošju. Nam najbližje mesto, kjer so obstajali takšni predpisi, je Trst. Tržaške zvodnice in

⁸¹ Prav tam, str. 102. Glej še: Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 200 in 201.

⁸² Natančneje o tem glej: Sergij Vilfan, *Zlata bula Kranjcev*, v: *Zbornik znanstvenih razprav*, 53, 1993, str. 119–228.

⁸³ *Schwabenspiegel: Kurzform 3. Fassung* Kt. Tambacher Handschrift, handschriftliche Grundlagen, Land- u. Lehnrecht, Registra (ur. Karl August Eckhardt), Scientia, Aalen 1972; *Sachsenspiegel, oder, Sächsisches Landrecht: zusammengestellt mit dem Schwäbischen nach dem Cod. Pal. 167, unter Vergleichung des Cod. pict. 164* (ur. Carl Robert Sachsse), Reprint-Verlag-Leipzig, Holzminden.

⁸⁴ Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 220 in 221.

⁸⁵ David Herlihy, *The Towns of Northern Italy*, str. 138.

⁸⁶ *Women's Lives in Medieval Europe*, str. 74. Tukaj najdete tudi primere teh zakonov, in sicer iz Benetk in Anglije, str. 74–78.

⁸⁷ Brigitte Rath, *Prostitution und spätmittelalterliche Gessellschaft im österreichisch-süddeutschen Raum*, v: *Frau und spätmittelalterlicher Alltag*, str. 562.

prostitutke niso smele nositi nikakršnega srebrnega, pozlačenega in zlatega pasu. Če se so kljub tej določbi v statutu kdaj pa kdaj hotele olepšati s čim takim, so morale plačati petindvajset malih liber.⁸⁸ To, da se niso smele malo bolj dragoceno okititi, jih je verjetno zaznamovalo manj kot pa kak kos oblačila določene barve. S takšnimi in podobnimi predpisi je bilo omogočeno zaznamovanje prostitutk, saj so bile tako razpoznavne in točno se je vedelo, da pripadajo določeni skupini.⁸⁹

Listinsko gradivo

Listina je v določeni formi izdelan zapis oziroma dokaz o pravnem dejanju. Osnovna naloga listine je čuvati pravno vrednost dejanja in ga vedno znova po potrebi dokazovati. Ima pa tudi sekundarni, to je historiografski in kulturnozgodovinski pomen. Oblike listine so izredno raznovrstne, kar se kaže že na zunaj, in sicer pri obravnavi gradiva, pisave, posebnih zaznamkov in podpisov, umetniške opreme, overovitve oziroma pečata. Še bolj se ta raznolikost pokaže v notranji zgradbi besedila, saj formule, jezik, predloge (formularji), diktat (slog), pravna vsebina, stvarna vsebina itd. niso dejansko v nobeni ohranjeni listini popolnoma enake. Vloga, forme in zunanji videz listine so se namreč nenehno spreminjale. V določenem obdobju je obstajalo veliko podvariant, odvisno pač od pisarne in posameznega pisarja. Poznamo darovnice, odpovedi, predaje, prodajne listine, zakupne, zastavnodolžniške, poroštvene in odškodninske listine, listine, povezane s sodnimi postopki, listine, ki so zadevale konkretne ministerialne zadeve in njihove privilegije, listine o cerkvenih zadevah in tudi listine, ki so potrjevale starejše že izdane listine. Jezik listin je bil do zadnje četrtine 13. stoletja latinski, ki je imel univerzalno vlogo v tedanjem pismenstvu. V tem stoletju pa so se pokazali rezultati uvajanja nemškega (ljudskega) jezika v poslovanje, ki so imeli korenine že vsaj stoletje pred prvimi pojavi.⁹⁰

Glede na to, da se srednjeveški dokumenti že od 19. stoletja naprej objavljajo v posebnih zbirkah, nam velike večine virov ni treba več iskati po arhivih, temveč jih preprosto dobimo v knjižni obliki. S tem je naše raziskovanje seveda zelo olajšano, saj vsi vemo, kako zamudno in težavno je branje originalnih listin.

Za osvetlitev ženske zgodovine pride v poštev vsaka od teh zbirk, odvisno, katero področje raziskovalca zanima (ženski samostani, celjske, goriške, andeške oziroma druge plemkinje, ljubljanske ali mariborske gospe). Za splošno sliko ženskega življenja in delovanja pa je najbolje pregledati čim več gradiva. Na tem mestu še zdaleč ne nameravamo naštetih vseh obstoječih zbirk, temveč opozoriti le na nekatere. Sprva je najboljšo vzeti v roke *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, kjer so v petih zvezkih objavljene regeste listin, ki se nanašajo na slovensko ozemlje.⁹¹ Ob stoletnici izida prvega zvezka pa se je začeto delo nadaljevalo. Izšel je namreč šesti zvezek *Gradiva*, ki se ne sklicuje več samo na regeste, ampak

⁸⁸ M. de Szombathely, Statuti di Trieste del 1421, v: AT, vol. XX della III Serie, Trst 1935, 3. knjiga, 85. člen, str. 314.

⁸⁹ Brigitte Rath, Prostitution, str. 563.

⁹⁰ Dušan Kos, Pismo, pisava, pisar. Prispevek k zgodovini kranjskih listin do leta 1300, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 14, Ljubljana 1994, str. 7–44.

⁹¹ Franc Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, zv. I (501–800), Ljubljana 1902, zv. II (801–1000), Ljubljana 1906, zv. III (1001–1100), Ljubljana 1911, zv. IV (1101–1200), Ljubljana 1915, zv. V (1201–1246), skupaj z Milkom Kosom, Ljubljana 1929. Peti zvezek se še posebej odlikuje s skrbno izdelanim imenskim in stvarnim kazalom.

izhaja iz virov samih.⁹² Viri za raziskovanje Maribora in Ljubljane so zbrani v *Gradivu za zgodovino Ljubljane*⁹³ in *Gradivu za zgodovino Maribora*,⁹⁴ za Radovljico pa v *Gradivu za zgodovino Radovljice v srednjem veku*.⁹⁵ O rodbini Celjskih grofov najdemo podatke v *Celjski knjigi listin*⁹⁶ in *Cillier Urkunde*.⁹⁷ Za ženske samostane nedvomno velja, da je treba iskati podatke povsod, a nekaj listin je zbranih tudi v katalogu razstave *Samostani v srednjeveških listinah na Slovenskem*.⁹⁸ Božo Otošec je zbral gradivo, ki se nanaša na slovensko zgodovino, a se nahaja v Vidmu.⁹⁹ Dobro pa je prebrskati vsaj še: *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark*,¹⁰⁰ *Monumenta historica ducatus Carinthiae*,¹⁰¹ *Urkunden und Regestenbuch des Herzogthums Krain*,¹⁰² *Urkunden zur Geschichte Krains*,¹⁰³ *Salzburger Urkundenbuch*,¹⁰⁴ *Das Schloßarchiv in Auersperg*,¹⁰⁵ *Codex diplomaticus Austriaco-Frisigensis*,¹⁰⁶ *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-Geschichte der deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter*,¹⁰⁷ *Urkundenbuch zur der Geschichte der Babenberger in Österreich*,¹⁰⁸ *Codice diplomatico*

⁹² France Baraga, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, 6/1, listine 1246–1255, Ljubljana 2002.

⁹³ Božo Otošec, *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku I–XI*, Ljubljana 1956–1966.

⁹⁴ Jože Mlinarič, *Gradivo za zgodovino Maribora I–XI, XIII–XIV, XVII*, Maribor 1975–1985, 1987–1988, 1991.

⁹⁵ Božo Otošec, *Gradivo za zgodovino Radovljice v srednjem veku*, v: *Radovljiški zbornik*, 1995.

⁹⁶ Dušan Kos, *Celjska knjiga listin I. Listine svobodnih gospodov Žovneških do leta 1341*, Znanstveno raziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti in Muzej novejšje zgodovine Celje, Ljubljana in Celje 1996.

⁹⁷ Christiane Thomas, *Cillier Urkunde. Archivbehelf zu den durch das Österreichisch-Jugoslawische Archivabkommen betroffenen Beständen der allgemeinen Urkundenreihe*, v: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 35, 1982 – 1. del; 37, 1984 – 2. del; 38, 1985 – 3. del; 39, 1986 – 4. del.

⁹⁸ *Samostani v srednjeveških listinah na Slovenskem*, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1993.

⁹⁹ Božo Otošec, *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine 1270–1405)*, Viri za zgodovino Slovencev 14, Ljubljana 1995.

¹⁰⁰ Joseph Zahn, *URBSt*, I. zvezek (798–1192), Gradec 1875, II. zvezek (1192–1246), Gradec 1879, III. zvezek (1246–1260), Gradec 1903; Hans Pirchegger in Otto Dungen, *Ergänzungsheft zu den Bänden I bis III*, Gradec 1949; Heinrich Appelt in Gerhard Pferschy, IV. zvezek, 1. Lieferung (1260–1265), Dunaj 1960, 2. Lieferung (1266–1270), Dunaj 1964, 3. Lieferung (1270–1276), Dunaj 1967.

¹⁰¹ Avgust Jaksch, *Monumenta historica ducatus Carinthiae, Die Gurker Geschichtsquellen*: I. zvezek (864–1232), Celovec 1896, II. zvezek (1233–1269), Celovec 1898, *Die Kärntner Geschichtsquellen*: III. zvezek (811–1202), Celovec 1904, IV. zvezek (1202–1269), Celovec 1906, *Ergänzungsheft zu Band I–IV*, Celovec 1915; Herman Wiessner, *Monumenta historica ducatus Carinthiae, Die Kärntner Geschichtsquellen*: V. zvezek (1269–1286), Celovec 1956, VI. Zvezek (1286–1300), Celovec 1958, VII. Zvezek (1300–1310), Celovec 1961, VIII. Zvezek (1310–1325), Celovec 1963, IX. zvezek (1326–1335), Celovec 1965, X. zvezek (1335–1414), Celovec 1968, XI. Zvezek (1414–1500), Celovec 1972.

¹⁰² Franz Schumi, *Urkunden und Regestenbuch des Herzogthums Krain (=URBK)*, I. zvezek (777–1200), Ljubljana 1882/1883, II. zvezek (1200–1253), Ljubljana 1884.

¹⁰³ Franz Schumi, *Urkunden zur Geschichte Krains*, v: *Archiv für Heimatkunde*, I. zvezek, Ljubljana 1882/1883, II. zvezek, Ljubljana 1884 u. 1887.

¹⁰⁴ Willibald Hauthaler, *Salzburger Urkundenbuch*, I. zvezek: *Traditionscodices*, Salzburg 1898–1910, II. zvezek: *Urkunden von 790–1199*, Salzburg 1916, III. zvezek: *Urkunden von 1200–1246*, Salzburg 1918; Franz Martin, *Salzburger Urkundenbuch*, IV. zvezek *Ausgewählte Urkunden 1247–1343*, Salzburg 1928–1933.

¹⁰⁵ France Komatar, *Das Schloßarchiv in Auersperg*, v: *Mitteilungen des Musealvereins für Krain*, 5. in 6. zvezek, 18, 1905.

¹⁰⁶ Joseph Zahn, *Codex diplomaticus Austriaco-Frisigensis* (zbirka *Fontes rerum Austriacarum. Österreichische Geschichts-Quellen*, 31., 35. in 36. zvezek), I. zvezek (763–1300), Dunaj 1879, II. zvezek (1300–1365), Dunaj 1871, III. zvezek, Dunaj 1871.

¹⁰⁷ Ernst v. Schwind in Alphons Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*.

¹⁰⁸ Heinrich Fichtenau in Erich Zöllner, *Urkundenbuch zur der Geschichte der Babenberger in Österreich*, I. zvezek (do 1215), Dunaj 1950, II. zvezek (1216–1279), Dunaj 1955.

Istriano,¹⁰⁹ *Documenti Goriziani*,¹¹⁰ *Documenti per la storia del Confine Orientale d'Italia nei secoli XIV e XV*¹¹¹ in *Urkundliche Beiträge zur Adelsgeschichte*.¹¹²

Je že res, da listinsko gradivo daje vtis, da iz njega ne moremo razbrati ničesar o ženskah v srednjem veku, a podrobnejši in natančnejši pregled nas prepriča v nasprotno. Zbirke objavljenih listin lahko namreč uporabimo na primer za zgodovinsko rekonstrukcijo posamezne plemiške rodbine oziroma določene skupine, ki pripada specifičnemu družbenemu sloju. Indeks, ki je v vsaki zbirki skoraj vedno naveden na koncu, je dobra izhodiščna točka, saj lahko tam na podlagi družinskega imena rodbine poiščemo, kje vse je treba podatke iskati. Tako pa ne sestavimo samo genealogije in ne ugotovimo le, koliko posesti je rodbina imela, temveč odkrijemo tudi podatke o približni starosti pri porokah in pričakovani življenjski dobi.¹¹³ Povsem jasno je, da dokumentacija nudi veliko več podatkov o moških, a marsikaj izvemo tudi o ženskah. Ženske sicer res niso smele nastopati kot priče, a pri transakcijah so bile kljub temu pogostokrat udeležene. Tu in tam spoznamo celo kakšno vdovo, ki je po smrti svojega moža sama upravljala z družinsko lastnino. Vidimo lahko, kako je neka rodbina s pomočjo poroke z dedinjo prišla do izjemno pomembnih posesti, ki so vplivale na njihov poznejši vzpon. Med listinami naletimo še na podatke o zarokah, poročnih pogodbah, dotah in jutrnjah, oporokah ter razveljavitvah ali ločitvah zakona.

V življenju in poslovanju srednjega veka, ko znanje pisanja in branja še ni bilo množično, temveč so ti veščini obvladali le redki posamezniki, so bile zelo pomembne *notarske knjige*. Notar je bil pooblaščen oseba, specializirana za sestavo pravnih, poslovnih in podobnih zapisov. Notarski zapis je imel kot javna listina pomen samostojnega dokazila. Notarska praksa v mestih sredozemskega prostora je pogosto potekala tako, da je notar vpisoval skrajšane predloge bistvene vsebine listine (*imbreviaturae*) v poseben zvezek, to je notarsko knjigo (*quaternus notariis*). Ob tem je nepomembne listinske besedne formule in fraze izpuščal in tako premišljeno skrčil obseg besedila. Redno vodenje notarskih knjig z jedrnatimi zabeležkami vsebine listin je postalo v Italiji običajno od konca 12. stoletja, od 13. stoletja pa tudi v naših primorskih mestih.¹¹⁴ Darja Mihelič je v treh zvezkih obdelala že kar precejšen del piranskih notarskih knjig.¹¹⁵ Iz njih lahko med drugim potegnemo tudi koristne informacije o življenju žensk v srednjem veku, saj vsebujejo oporoke, pobotnice in poročstva za dote, izjave o poravnavi in rzsodbe glede dot, ženitne dogovore oziroma obnove ženitnih dogovorov in dogovore o peki kruha za prodajo. Naletimo tudi na primer, ko ženska sprejme nečaka v najem ali pa se nečakinjo odda v najem.

¹⁰⁹ Pietro Kandler, *Codice diplomatico Istriano*, I-V. zvezek, Trst 1986.

¹¹⁰ Vincenzo Joppi, *Documenti Goriziani*, v: *Archeografo Triestino*, N. S. 11 (1884), 12 (1886), 13 (1887), 14 (1888), 15 (1890), 17 (1891), 18 (1892); Vincenzo Joppi, *Appendice ai documenti Goriziani*, v: *Archeografo Triestino*, N. S. 19 (1893).

¹¹¹ Fabio Cusin, *Documenti per la storia del Confine Orientale d'Italia nei secoli XIV e XV*, v: *Archeografo Triestino*, XXI, Serie III, 1936.

¹¹² Joseph Chmel, *Urkundliche Beiträge zur Adelsgeschichte Die Herren von Wallsee im 14. Jahrhundert*, v: *Notizenblatt* 4 (1854). Beilage zum Archiv für Österreichische Geschichts Quellen.

¹¹³ John B. Freed, *German Source Collections. The Archdiocese of Salzburg as a Case Study*, v: *Medieval Women and the Sources*, str. 86.

¹¹⁴ Darja Mihelič, *Piranska notarska knjiga (1289–1292)*, *Thesaurus memoriae fontes* 1, 3. zvezek, *Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU*, Ljubljana 2002, str. 13.

¹¹⁵ Darja Mihelič, *Najstarejša piranska notarska knjiga (1281–1287/89)*, *Viri za zgodovino Slovencev* 7, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 1984; ista, *Piranska notarska knjiga*, 2. zvezek (1284–1288), *Viri za zgodovino Slovencev* 9, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana 1986; ista, *Piranska notarska knjiga (1289–1292)*.

Pečati in grbi

Na srednjeveških listinah, ki jih hranijo v Arhivu Slovenije, se je ohranilo osemindemdeset odtisov ženskih pečatnikov. Lastne pečatnike je sicer imelo še osem žensk, a se ti žal niso ohranili. Najstarejša ohranjena ženska pečata visita na listinah, izstavljenih v sredini 13. stoletja. S konca istega stoletja se je ohranila še ena listina, ki jo je izstavila in pečatila ženska, ampak se njen pečat ni ohranil. Večina vseh srednjeveških ženskih pečatov je iz 14. stoletja. Glede na podatke je največ žensk pečatilo nekje od 30. let pa vse tja do konca stoletja. Nekaj pečatov je tudi iz prve polovice 15. stoletja, medtem ko je iz druge polovice ohranjena ena sama listina, vendar njen pečat ni.¹¹⁶

Kaj pa nam pečati lahko povedo o položaju ženske v srednjem veku? Da najdemo odgovor na to vprašanje, moramo ženske pečate primerjati z moškimi in jih obravnavati skupaj z vsebino listine.

Vsekakor so ženski pečati imeli enako težo kot moški, saj se nikoli ni zgodilo spodbijanje neke listine samo zato, ker jo je pečatila ženska. Vendar pa je to veljalo le za tiste listine, ki so jih ženske izstavljale v svojem imenu. Znano je namreč, da so plemiči na višjem položaju pritrdili na listino, ki jo je izstavila oseba nižjega stanu, še svoj pečat in ji s tem dali večjo težo. Čeprav so bili ženski pečati v teoriji enakovredni moškim, se zdi, da so bili v praksi pečati laičnih žensk rezervirani izključno za osebne in družinske zadeve. Na drugi strani pa imamo pečate opatinj, ki se po veljavi in teži nikakor niso razlikovali od opatovih. To je še dokaz naprej, da se je uporaba pečatov razlikovala, kadar je šlo za zasebne oziroma javne zadeve in da je bil položaj laične ženske povsem drugačen od religiozne. Nadalje, veliko listin, ki sta jih zakonca izstavila v skupnem imenu, je bilo potrjenih le z moškim pečatom.¹¹⁷ Ženska si je dala svoj pečatnik po navadi izdelati po poroki, saj pečatenje neporočenih žensk ni bilo tako razširjeno. To je kajpada spet posledica tega, da ženske pred poroko niso imele kaj pečatiti, saj niso razpolagale z lastno posestjo ali s premoženjem. Ob poroki so v zameno za doto prejele jutrnjo, s katero so lahko prosto razpolagale.

Iz pečatnih napisov in grbov, ki so upodobljeni na njih, lahko pridobimo podatke o sorodstvenih vezeh. Podobno kot pri listinah so se tudi na pečatih ženske predstavljale kot žene, hčere ali vdove nekega moškega. Prav tako so se tudi moški vedno identificirali v povezavi z moškim in nikoli s pomočjo matronimike. Kar zadeva grbe na pečatih, lahko ugotovimo, da so ženske vedno prevzele grbe svojih očetov oziroma mož. Nekatere med njimi so uporabljale kar oba dva. Ob tem je treba poudariti, da so v primerjavi z ženskami moški velikokrat prevzeli grb od materine rodbine, kar je nedvomno posledica dedovanje materinega posestva.¹¹⁸

Kovanci

Pravica žensk, da se je na kovancih pojavilo njihovo ime, je bila ena pomembnejših sestavnih delov njihove vladarske pravice. Kovanje denarja je bilo morda celo najvidnejša javna dejavnost vsakega srednjeveškega vladarja. In glede na to je bil pojav ženskega imena na kovancu znak priznanja njenega dejanskega vladanja. V primerjavi z listinami, ki so bile namenjene ozkemu krogu ljudi, so bili kovanci neposredno in splošno razširjeni. Bili so

¹¹⁶ Katja Mahnič – Žvanut, Srednjeveški ženski pečati, v: *Ženske skozi zgodovino*, str. 31.

¹¹⁷ Brigitte Bedos-Rezak, *Medieval Women in French Sigillographic Sources*, v: *Medieval Women and the Sources*, str. 3, 4, 9 in 10.

¹¹⁸ Katja Mahnič – Žvanut, Srednjeveški ženski pečati, str. 34–36; Brigitte Bedos-Rezak, *Medieval Women in French Sigillographic Sources*, str. 4–9.

edini produkt vladarske aktivnosti, s katerim je bila seznanjena resnično celotna populacija. Medtem ko so listine in druge dokumente lahko izdajali ljudje, ki so pripadali različnim družbenim skupinam, in je v njih mogoče najti več omenjenih oseb, so srednjeveški kovanci nosili samo ime tistega, ki je vršil dejanski nadzor nad določenim ozemljem. Ob tem je seveda treba poudariti, da sama omemba ženskega imena na kovancih še ni pomenila, da je ona tudi v resnici odločala pri vladanju, kar pa je večkrat veljalo tudi za moške vladarje. A nič ne de za to, ime, ki se je pojavilo na kovancu, je kljub vsemu pripadalo tistemu, katerega je imel naveden posameznik za vladarja.¹¹⁹

Za območje današnje Slovenije je živahno delovanje številnih kovnic cerkvene in posvetne gosposke značilno v 12. in 13. stoletju. Pri nas so denar kovali v Slovenj Gradcu, Kamniku, Ljubljani, Kostanjevici, Sv. Križu, Čatežu, na Otoku, na Ptuju, Brežicah, Brestanici in Pilštanju. Pri kovanju teh kovnic gre predvsem na začetku delovanja za verno posnemanje kovanja novcev koroških kovnic Breže, ki je začela delovati okoli leta 1125, oziroma Šentvid, v kateri so denar začeli kovati nekoliko kasneje. Šele pozneje je mogoče opaziti na denarju, ki je bil skovan na našem ozemlju delujočih kovnicah, specifične slogovne značilnosti.¹²⁰

Prenos pravic do kovanja denarja je bil deden, to pomeni, da je oče svoje pravice prenesel na otroka oziroma nekega drugega krvnega sorodnika. V večini primerov je to potekalo z očeta na sina oziroma sinove, a poznamo kar nekaj rodbin, ki niso imele moškega potomca. V tem primeru se je bilo potrebno odločiti, ali pripustiti hčerko k nasledstvu ali pa prenesti vladarske pravice na stransko vejo rodbine. Kadar je ženska podedovala očetovo posest in v primeru vladarskih rodbin prevzela tudi oblast, je to po navadi pomenilo le za kratek čas, saj je predstavljala le sredstvo, s katerim se je oblast prenesla od njenega očeta na njenega moža in pozneje na njenega sina.

Ženska imena so se lahko na kovancih pojavila samo kot posledica dejstva, da je bila ženska pač soproga nekega moža in pri tem ni imela nikakršnih vladarskih pravic. Nekatere med njimi so bile tudi vdove ali regentke svojih mladoletnih sinov. Ti dve kategoriji sta bili po navadi med seboj prepleteni. V večini primerov pa so ženske pravico do kovanja denarja podedovale od svojih očetov, čeprav so jo izvajale samo v času pred, med ali po poroki. Zelo pogosto se je namreč zgodilo, da se je žensko ime na kovancih pojavljalo le tako dolgo, dokler se ženska ni poročila, saj je potem namesto njenega imena nastopilo moževo. Če pa je bila ženska v času, ko je podedovala pravico do kovanja denarja, že poročena, se njeno ime velikokrat sploh ni pojavilo. Edina skupina žensk, ki je imela to pravico ne glede na to, da so bile ženske, so bile opatinje v samostanih. Ne gre misliti, da so imeli kovanci, ki so jih kovali pod žensko avtoriteto, tudi žensko ikonografijo. To so bili le redki primeri, saj so bile podobe na kovancih navadno pokazatelj izjave in rodbine in ne samega izdajatelja. Resnični dokaz za žensko vladanje je omemba njenega imena na napisu, ki je bil na sprednji strani kovanca.¹²¹

Ali je tudi katera izmed »naših« plemkinj podedovala pravico do kovanja denarja? Za zdaj vemo le za novce Agnes Andeške¹²² in njene matere Beatrikse. Agnes Andeška se je kot dedinja andeških posesti na Kranjskem (s tem tudi kovnice Kamnik) najprej poročila z zadnjim Babenberžanom Friderikom II. Z njim je živela malo manj kot dvajset let, tri leta pred svojo smrtjo (1246) pa se je Friderik od nje ločil. Od ločitve (1243) pa do ponovne poroke (1248) je imela Agnes kovnico Kamnik v svoji lasti¹²³ in iz tega časa so ohranjeni njeni kovanci. O

¹¹⁹ Alan M. Stahl, *Coinage in the Name of Medieval Women*, v: *Medieval Women and the Sources*, str. 321.

¹²⁰ Peter Kos, *Denarništvo na prostoru današnje Slovenije v času od 12. do 14. stoletja (stanje raziskav)*, v: *Zgodovinski časopis (ZČ)*, 48, 1994, št. 3, str. 308, 311 in 312.

¹²¹ Alan M. Stahl, *Coinage in the Name of Medieval Women*, str. 322–328.

¹²² Slika novca glej v: *Enciklopedija Slovenije*, 2. zvezek (Ce-Ed), Mladinska knjiga, Ljubljana 1988, str. 229.

¹²³ Glej prilogo 1: *Shematični pregled kovnic 13. stoletja na slovenskem prostoru*: v: Peter Kos, *Denarništvo na prostoru današnje Slovenije*, str. 311.

njeni vladavini priča še njen naziv, saj se je ob poroki z Ulrikom III. Spanheimom titulirala kot »*ducissa quondam Austrie et Stirie, Carniole domina*«. ¹²⁴

Andeško-Meranski grofje so imeli poleg kamniške kovnice kovnici še v Slovenj Gradcu in na Otoku pri Kostanjevici. Na podlagi tabele, ki jo je v svojem članku izdelal Peter Kos, lahko ugotovimo, da je imela v kovnici na Otoku nekaj časa pravico do kovanja tudi mati Agnes Andeške in žena Otona VII., Beatrika, ¹²⁵ ki je bila nečakinja Filipa Švabskega in burgundska princesa. ¹²⁶

Slikovno gradivo

Slikovno gradivo je v preteklosti veljalo za manjvreden zgodovinski vir, saj po mnenju raziskovalcev in raziskovalk ni moglo govoriti zase in se ga je težko interpretiralo. Kvečjemu se ga je lahko uporabilo le kot pristržno ilustracijo zgodovine. Dandanes pa slikovnemu gradivu vsekakor pripisujejo veliko težo, saj je neposredna priča preteklih dogodkov in ne pači podobe preteklosti (kakor se lahko zgodi pri nekritični analizi pisnih virov). Po mnenju Jasne Horvat slike predstavljajo kar »zamrznjeno« podobo zgodovine in so najbolj pristni viri časa, ki je minil. ¹²⁷ A mislim, da jih je kljub temu treba zelo previdno in kritično analizirati. Je že res, da je avtor neke slike prikazoval podobe, ki jih je poznal iz vsakdanjega življenja, a glede na to, da srednjeveške freske, ki so se ohranile v naših cerkvicah, zelo pogosto prikazujejo ženske le pri opravljanju tekstilnih in gospodinjstkih opravil, kar pa še zdaleč ni bilo tako, saj so ženske sodelovale tudi pri mnogih drugih dejavnostih, ¹²⁸ moramo slikovno gradivo uporabiti bolj kot pomožni vir pri interpretaciji pisnega gradiva in oba dva med seboj primerjati ter dopolnjevati. Lahko bi morda rekli, da so bile slike, glede na to, da je bila večina ljudi nepismena, tisti medij, skozi katerega so hoteli takratnemu prebivalstvu prikazati, kako je treba živeti in kakšno delo naj ženske opravljajo. Slike so bile potem neke vrste »*biblija za nepismene*«, kot je zapisal Gerhard Jaritz. ¹²⁹

Podoba, ki si jo je popotnik Santonino ustvaril o moškem oziroma ženskem delu, je nedvomno prikaz vsakdanjega življenja na podeželju. ¹³⁰ Žal pa ne moremo biti tako prepričani za iz tistega časa ohranjene likovne upodobitve, ki nam sicer zelo nazorno predstavljajo živahno obrtniško življenje takratne dobe, a nam kljub temu ne povedo, ali gre za podeželsko/domačo ali za mestno/poklicno obrt. Ena od teh je tudi freska v cerkvi sv. Primoža nad Kamnikom, ki nam predstavlja dve ženski pri tkanju in šivanju. V tej cerkvi se je ohranilo še več drugih

¹²⁴ Franz Schumi, URBK, II, št. 155, str. 119 in 120.

¹²⁵ Glej prilogo 1 v: Peter Kos, Denarništvo na prostoru današnje Slovenije, str. 312.

¹²⁶ Alois Schütz, Henrik Istrski in njegova povezava s kraljevim umorom v Bambergu, v: Grofje Andeško-Meranski. Prispevki k zgodovini Evrope v visokem srednjem veku. Zbornik razprav z mednarodnega znanstvenega simpozija, Kamnik, 22. – 23. september 2000 (ur. Andreja Eržen in Toni Aigner), Zveza kulturnih organizacij Kamnik, Kamnik 2001, str. 124 in 125.

¹²⁷ Jasna Horvat, Pictorial Sources for Objects belonging to Residential Interiors on Medieval Wall Paintings in Slovenia, v: Annales. Anali za istrske in mediteranske študije. Series Historia et Sociologia, 12, 2002, št. 2, str. 270.

¹²⁸ Glej: Darja Mihelič, Žena v rokodelstvu in obrti slovenskih mest na prehodu v novi vek, v: Acta hist.-oecon., vol. 28–29, 2001/2002, str. 79–96; ista, Crafts and Trades practised by Women in Urban Settlements in the Territory of Slovenia during the Middle and Early Modern Ages, v: Annales, Anali za istrske in mediteranske študije, Series Historia et Sociologia, 12, 2002, št. 2, Koper 2002, str. 307–320; Mojca Kovačič, Ženska v srednjem veku na Slovenskem.

¹²⁹ Gerhard Jaritz, Seelenheil und Sachkultur. Gedanken zur Beziehung Mensch – Objekt im späten Mittelalter, v: Europäische Sachkultur des Mittelalters (ur. Manfred Mayrhofer), Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, št. 4, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980, str. 8.

¹³⁰ Mojca Kovačič, »Prijazne, pobožne, skromne, čednostne in plemenite« – Kako je Paolo Santonino videl in opisal ženke in kako so ženske dejansko živele, v: ZČ, 56, 2002, št. 1–2, str. 95–132.

fresk. S fresko *Kužna podoba* se je ukvarjal Jure Mikuž v svoji knjigi *Kri in mleko*.¹³¹ Ta freska nam je namreč poznana v dveh različnih oblikah. Na eni je Marijin dekolte spodobno zakrit, njeni roki sta pobožno prekrizani na prsih, medtem ko druga različica kaže Jezusovo mater, kako si z dlanjo levice podpira golo desno dojko. In tako nas avtor te knjige popelje v svet srednjeveške ikonografije, religije, poželenja, človeških predstav o medicini, moškem oziroma ženskem telesu in ljudske miselnosti.

Celotno serijo slik iz takratnega gospodarskega življenja nam nudi tudi znamenita crngrob-ska freska iz cerkve Marijinega oznanjenja v Crngrobu pri Škofji Loki. To romarsko cerkev so večkrat prezidavali oziroma povečevali. Tako imenovano tretjo crngrobsko cerkev iz dobe pred letom 1453, je na pročelju krasila slika trpečega gregorijanskega Kristusa, obdanega z skupino majhnih slik, ki nam kažejo vsakdanja opravila, s katerimi so ljudje žalili Kristusa ob nedeljah in dnevih postenja. Nas bodo na tem mestu zanimale samo tiste, ki sodijo v okvir naše raziskave, torej predvsem tiste, ki pričajo o ženski udeležbi pri različnih opravilih. Ena izmed teh slik, ki je nekoliko zabrisana, predstavlja beljenje platna. Medtem ko dva moška (eden na drevesu, drugi spodaj) po vsej verjetnosti privezujeta platno na drevo, sklonjena ženska poliva drugo platno, ki je še razgrnjeno po tleh. Desno od te slike lahko vidimo moža, kako moči lan, ki ga žena suši. Nad Kristusom naletimo na moškega, ki prede na kolovratu. Poleg njega so tri ženske, od katerih ena navija klobčič na vreteno, druga drži predivo, tretja pa tke ob statvah. Na freski je mogoče najti tudi prizore iz gostilne. Ob kockarjih, »kvartopircih« in pijancih se v krčmi znajde tudi natakaraica, ki dvema gostoma prinaša pijačo.

Še najbolj nam provincialno okolje prikaže freska v cerkvi s Hrastovlja, katere začetki segajo v konec 15. stoletja in ki stoji v agrarnem zaledju, nekoč pripadajočemu mestu Koper. Na tej upodobitvi Adam okopava zemljo, Eva pa obenem doji dvojčka in prede.¹³²

»Življenja« svetnic

Čeprav so »življenja« svetnikov in svetnic (*vitae*) v preteklosti vzbudili mnoga zanimanja, so strokovnjaki v zadnjih treh desetletjih diskreditirali njihovo zgodovinsko vrednost in do teh življenjepisov izkazali globoko nezaupanje. A vendar so se izkazali za zanesljiv vir, še posebej pri raziskovanju krajevine zgodovine, splošno razširjenih idej, verovanj in miselnosti takratne družbe. Prav tako so spise o življenju svetnikov in svetnic v zadnjem času prepoznali kot zelo dragocen in koristen vir za raziskovanje žensk v srednjeveški cerkvi in družbi. Še posebej pomembni so za odstiranje zgodnjersrednjeveškega obdobja, za katerega imamo na razpolago že tako ali tako zelo malo virov.

S pomočjo »življenj« se lahko preselimo ne samo v svet ženske, temveč tudi v svet družine v zgodnjem srednjem veku. Pisci teh »življenj« so namreč zelo veliko pozornost namenili družini svetnice in tako lahko marsikaj izvemo o njenih starših in rodu. Včasih nam opisujejo celo gospodarski položaj posamezne družine, še zlasti velikodušne daritve, ki so jih svetnice in njeni sorodniki podarjali samostanom in drugim cerkvenim ustanovam. Prav tako se *vitae* bežno dotaknejo veliko detajlov iz vsakdanjega družinskega življenja, saj med drugim izvemo nekaj še o porokah, naklonjenosti znotraj zakonske zveze, spolnih aktivnosti, problemih neplodnosti, rojevanju otrok, carskih rezih, poimenovanju novorojenčkov, skrbi o nedonošenčkih, detomo-

¹³¹ Jure Mikuž, *Kri in mleko*. Sugestivnost podobe I, *Studia humanitatis*, Apes, 10, Ljubljana 1999.

¹³² Pavle Blaznik, *O cehih na Slovenskem*. Ponatis iz Zbornika slovenskega obrta 1918 – 1937, Ljubljana 1940 (Loški razgledi, Doneski 2), Muzejsko društvo Škofja Loka, Loški muzej v Škofji Loki, Obrtna zbornica, Škofja Loka 1994, str. 3 in 4; Darja Mihelič, *Crafts and Trades practised by Women*, str. 309 in 310.

rih, zapustitvi novorojenčkov, zlorabi otrok, puberteti, incestu, mačehah, odnosih med materjo in hčerjo, gospodarski neodvisnosti žensk, vlogah v družini, nasilju zoper ženske (posilstvih in pretepanju), odslovitvi žen oziroma ločitvi, vdovstvu, smrti, pogrebih in ostalih temah.

Glede na to, da je prihajala velika večina svetnic iz vrst redovnic, nam »življenja« nudijo edinstven pogled v ženske samostane. Opisujejo namreč ustanovitev samostana, prakso in probleme sprejemanja novih članic, pravila za sprejem, zaobljube, velikost skupnosti, organizacijo samostanov in priključenih hiš, odnose med menihi in redovnicami, upravljanje samostana, vlogo opatinje in sprejetje samostanskih pravil. Vključujejo še natančne opise samostanskih cerkva, ureditve samostana in njegovih zgradb ter pokopališč. Razpravljajo tudi o aktivnostih ženskih skupnosti, omembe vrednem izobraževanju, branju, ilustraciji rokopisov, rokodelstvu in slikarstvu, skrbi za bolne in dobrotelne. Ne nazadnje nam *vitae* povedo marsikaj celo o ženskah oblekah, striženju las, higieni, prehrani, asketični praksi posta, prikrajšanju spanja, ki je bilo pogostokrat tudi skrajno ekstremno. »Življenja« so prav tako dragocen vir za gospodarsko zgodovino ženskih samostanov. Prinašajo podatke o organizaciji zemljiških posesti, kmetijskih in trgovskih aktivnostih. Te informacije morajo biti seveda dopolnjene s podatki iz listin in drugih dokumentov. »Življenja« pripovedujejo o invazijah in o tem, kakšno škodo je to povzročilo samostanu. Nekateri slikajo naraščanje revščine, lakote in kužnih bolezni, ki so tako zdesetkale samostane, da so jih veliko od njih morali celo zapreti.

S prebiranjem »življenj« svetnic se nam razkrije še eno področje, ki govori o ženskem odporstvu in deviantnem obnašanju. Velikokrat je šlo za opise žensk, ki so ubrale določeno strategijo, s katero so se branile pred izgubo nedolžnosti in poroko. Za doseg svojega cilja so se ženske celo same pohabile, hlinile bolezni ali norost. Znanе so tudi zgodbe o bradatih ženskah ali svetnicah, ki so se preoblačile v moške, da bi tako lahko na skrivaj vstopile v moške samostane in svetišča, kamor je bilo ženski nogi prepovedano stopiti. Govor je tudi o poznejših čudežih, ki so jih ženske svetnice naredile in o neprizanesljivem kaznovanju, ki naj bi ga pretrpele zaradi svojega predrznega obnašanja. Čudeži so še posebej bogati s podatki o ljudski miselnosti in verovanju v čudeže. Pogosto nam nudijo izjemno nenavadne opise fizičnih in duševnih bolezni, medicinskih znanj ter praks kot tudi čudežnih ozdravljenj in izganjanja hudičev. Prav tako pa lahko nekaj izvemo še o romarskih navadah, spolu, razredu in starosti romarjev, saj so ljudje pogosto odhajali po pomoč v sam center svetniškega kulta.

Čeprav so *vitae* zelo bogat in izčrpen zgodovinski vir, jih moramo preučevati z veliko previdnostjo. Ne smemo jim dajati nič večjo težo, kot jo upravičujejo. Glede na to, da nam kot vir nudijo bolj posredne kot neposredne dokaze, moramo delati le približne in nikakor ne popolne sklepe. »Življenja« svetnikov in svetnic so se na podlagi cerkvenih in družbenih potreb sčasoma spreminjali. Zato je treba proučiti, kadar je to seveda mogoče, več »življenj« istega svetnika oziroma svetnice. Podobno kot drugi viri iz tega obdobja, nam tudi *vitae* predstavljajo pogled le iz enega zornega kota in so nepopolni že sami po sebi. Bolje je torej proučevati več opisov hkrati in ne zgolj enega samega *vita*. Podatke iz »življenj« lahko velikokrat dopolnimo še z drugimi hagiografskimi informacijami, kot so koledarji, življenjepisi mučenikov, liturgije, hvalnice in pridige. Za popolno in uspešno rekonstrukcijo ženskega življenja v zgodnjeresrednjeveški cerkvi in družbi moramo hagiografsko literaturo proučevati skupaj z drugimi zgodovinskimi viri iz tistega časa (kronike, kanonsko in posvetno pravo, samostanska pravila, listine, korespondenca, traktati, arheološki in pisni viri ter ikonografija). Na vrhu vsega gre poudariti še, da je »življenje« nekega svetnika oziroma svetnice odraz miselnosti in sveta posameznega hagiografa, ki je »življenje« sestavil.¹³³ Hagiografija nam

¹³³ Jane Tibbetts Schulenburg, *Saints' Lives as a Source for the History of Women, 500–1100*, v: *Medieval Women and the Sources*, str. 285–320.

torej lahko služi bolj kot pomožni zgodovinski vir in naša opažanja nikakor ne smejo temeljiti zgolj na tej vrsti virov.

Kar se tiče podatkov o življenju svetnic, ki so bile z našim ozemljem na nek način povezane, je največ podatkov mogoče dobiti o Hemi Krški,¹³⁴ ki jo je cerkev za svetnico razglasila leta 1938. Prav tako je kar nekaj žensk iz andeške rodbine (sestri sveta Hedvika in blažena Matilda ter njuna nečakinja sveta Elizabeta) postalo svetnic, ki so s svojim delom in življenjem zapustile pomemben pečat v evropski zgodovini, z nesebičnim delom pomagale ubogim in bolnim, ustanovljale samostane ter si tako zaslužile svetniški naziv.¹³⁵

Narativni viri

Narativni viri so tisti viri, ki v primerjavi z listinami, pogodbami, fevdnimi knjigami in z urbarji bralcu skušajo približati mnenje nekega pisca. Taki spisi so v vsakem primeru subjektivni in prav ta subjektivnost povedanega predstavlja največji zaklad narativnih virov. Oseb, ki se pojavljajo v teh zapisih, ne spoznamo samo po imenu in priimku, temveč si lahko zamislimo tudi njihov obraz in njihovo podobo ter se malo podrobneje seznanimo celo z njihovo osebnostjo.¹³⁶

Med narativne vire sodijo kronike, pisma, spomini in dnevniki. Da je teh virov ogromno, je nakazal že Janez Mlinar v svoji monografiji o *Celjskih grofih v narativnih virih*, kjer lahko najdete poleg pregleda velike večine narativnih virov, ki omenjajo Celjske grofe, še posamezne odlomke iz le-teh. Nima smisla, da na tem mestu ponovno naštevam vse tiste *kronike*, kjer se omenjajo Celjske plemkinje. Naj samo opozorim, da je Mlinarjeva knjiga dober kažipot in izredno dobro izhodišče za nadaljnje iskanje podatkov, ki jih lahko iz kronik izbrskamo tudi o plemkinjah iz drugih plemiških rodbin.¹³⁷

¹³⁴ Glej predvsem: Jože Till, Hema Krška. Njen svet in njeni sledovi, Mohorjeva družba, Celovec 2005.

¹³⁵ Glej: Andreja Eržen, Svete žene Andeške, v: Kamniški zbornik, XVII, 2004, str. 81–86; Marijan Smolik, Sveti in blaženi Andeški, v: Grofje Andeško-Meranski, str. 99–105.

¹³⁶ Janez Mlinar, Podoba Celjskih grofov v narativnih virih, Znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana 2005, str. 10.

¹³⁷ Naj naštejemo le nekaj primerov kronik in drugih narativnih virov, ki so dostopni tudi pri nas (kot že rečeno podrobneje glej: Janez Mlinar, Celjski v narativnih virih): Franz Krones, Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. I: Die Freien von Saneck und der erste Graf von Cilli. II: Die Cillier Chronik, Gradec 1883 (v elektronski obliki jo najdete na: <http://patriot.lib.byu.edu/cdm4/document.php?CISOROOT=/FH4&CISOPTR=18447&REC=17&CISOSHOW=7435>). Obstaja pa tudi slovenski prevod, ki je na določenih mestih malo pomanjkljiv: Kronika grofov Celjskih (prevod: Ludovik Modest Golia), Obzorja, Maribor 1972). Jakob Unrest, Österreichische Chronik (ur. Karl Grossmann), Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar 1957; Johannis Abbatis Victoriensis, Liber certarum historiarum (ur. Fedorus Schneider), Scriptorum rerum Germanicorum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historice separatim editi, Impensis bibliopolii hahniani, Hannoverae in Lipsiae, Tomus I 1909, Tomus II 1910; Thomas Ebendorfer, Chronica Austriae (ur. Alphons Lhotsky), Monumenta Germaniae historica, Scriptorum rerum Germanicorum, Nova series, Tomus XIII, Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, Berlin in Zürich 1967; Ottokars österreichische Reimchronik (ur. Joseph Seemüller). Monumenta Germaniae historica, Deutsche Chroniken 5, 1 in 2, Monumenta Germaniae historica, München 1980; Aeneas Silvius Piccolomini, Historia Bohemica (ur. Joseph Hejnic in Hans Rothe), Band I: Historisch-kritische Ausgabe des lateinischen Textes, Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Dunaj 2005; Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP. II de viris illustribus (ur. Adrianus van Heck), Bibliotheca Apostolica Vaticana, Citta del Vaticano 1991; Pius II, Commentarii: Rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt (ur. Adrianus van Heck), Bibliotheca Apostolica Vaticana, Citta del Vaticano 1996; Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini (ur. Rudolf Wolkon), Dunaj 1918; Aeneae Sylvii Piccolominei Senensis, ... opera quae extant omnia ...: nunc demum post corruptissimas editiones summa diligentia castigata ...: his quoque accessit gnomologia ex omnibus Sylvii operibus collecta, & Index rerum ..., Unveränderter Nachdruck, Minerva, Frankfurt a. M. 1967. Nekaj tekstov Piccolominija je prevedenih v nemščino in zbranih v: Enea Silvio Piccolomini, Über Österreich (ur. Felix Kucher), Verlag Turia + Kant, Dunaj 2002.

Ženske so pogosto vzbudile zanimanje avtorjev različnih spisov in kar nekaj plemkinj iz našega ozemlja je omenjenih v kronikah in pismih. Poznamo celo spomine, ki jih je zapisala ženska, in sicer *Spomine Helene Kottaner*,¹³⁸ dvorne dame in zaupnice ogrske kraljice Elizabete. Če njeni spomini v prvi vrsti osvetljujejo posege izredno ambicioznega Ulrika Celjskega v veliko srednjeevropsko politiko, so za nas veliko bolj zanimivi zaradi osebnih tonov v njenem pripovedovanju. Iz tega stališča je treba pri raziskovanju zgodovine žensk ta dragoceni vir tudi obravnavati, saj nas zanima predvsem, kako ženska sama opisuje in vidi svoje življenje.¹³⁹

Poleg spominov so za nas zelo razveseljiva tudi *pisma*, ki so jih pisale plemkinje in so se morebiti ohranila vse do danes. Vemo, da je potekala živahna korespondenca med goriškim grofom Henrikom IV. in njegovo ženo Katarino. A žal so se ohranila le Henrikova pisma, medtem ko ni ohranjeno niti eno samo pismo goriške dame.¹⁴⁰ Drugačna slika pa se kaže pri dopisovanju med plemiško družino Gonzaga in goriškimi grofi, saj so tukaj ohranjena tudi pisma, ki so nastala izpod ženskega peresa. Govor je o triindvajsetih italijanskih, devetindvajsetih nemških in tridesetih latinskih pismih, ki so se v letih 1476 in 1495 izmenjala med omenjenima rodbinama, ki sta bili med seboj sorodstveno povezani, saj je bil goriški grof Leonhard poročen s Paolo Gonzago. Pisma predstavljalo zaklad informacij o družinskem življenju obeh rodbin. Istočasno pa se z njihovo pomočjo lahko seznanimo s tedanjo bogato socialno in kulturno zgodovino ter pokukamo v vsakdanje življenje posameznih družinskih članov.¹⁴¹

Kot zelo uporaben vir za žensko zgodovino so se izkazali tudi *Popotni dnevnik* Paola Santonina,¹⁴² ki so nastali med letoma 1485 in 1487. V teh treh letih so namreč potekale po naših krajih vizitacije oglejskega patriarha in med popotno družino je bil kot kancler tudi Santonino. In ker je on, po mnenju Klause Voigta, poročal v slogu svojega časa: z zanimanjem za vse in vsakogar, zelo podrobno in najverjetneje na podlagi vsakodnevnih zapiskov, najdemo v njegovih dnevnikih poleg veliko tematskih področij, ki so vsebinsko dovolj bogata za samostojne publikacije tudi številne razkropljene podatke, ki predstavljajo majhne, a nepogrešljive zidake pri obravnavanju določenih vprašanj. Glede na to so se zgodovinarji lotili že veliko tem. Čeprav nam ta vir nudi veliko zanimivih podatkov tudi o življenju, pomenu in vlogi žensk v poznem srednjem veku, pa ga še nihče ni obravnaval iz tega vidika. Vsekakor je Santonino svoje *Popotne dnevnike* pisal za svoje sodobnike in ne za nas. Mi postavljamo vprašanja, na katera njegovo delo nikdar ni imelo namena odgovarjati. Naše zanimanje se v veliki meri razlikuje od avtorjevega, kot tudi od interesov njegovega takratnega bralstva, in ker v nobenem primeru nismo neposredni naslovljenci *Popotnih dnevnikov*, niti sodobniki, tudi ne posredujemo takratnega miselnega obzorja.¹⁴³ Kar je Santonino na svojih poteh videl

¹³⁸ Slovenski prevod v: Igor Grdina in Peter Štih, *Spomini Helene Kottaner. Ženski glas iz srednjega veka*, Zbirka Korenine, Nova revija, Ljubljana 1999.

¹³⁹ *Spomine Helene Kottaner* sem uporabila tudi sama v: Mojca Kovačič, »Prijazne, pobožne, skromne, čednostne in plemenite«.

¹⁴⁰ Christine Thomas, *Kampf um die Weidenburg*, v: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 24, 1971, str. 36.

¹⁴¹ Christina Antenhofer, *Briefe zwischen Süd und Nord: Vielsprachigkeit und Umgangstöne in der Korrespondenz der Gonzaga mit dem Hause Görz*, v: *Circa 1500. Leonhard und Paola: Ein ungleiches Paar. De ludo globi: Vom Spiel der Welt. An der Grenze des Reiches, Landesausstellung 2000 Mostra storica, Skira*, str. 13–15; ista, *Briefe zwischen Süd und Nord – Einblicke in die Korrespondenz von Paola de Gonzaga und Leonhard von Görz*, v: *Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten 2000* (ur. Franz Nikolasch) (referati iz simpozija), str. 134–140; italijanska verzija: Christina Antenhofer, *Lettere tra sud e nord: uno sguardo sulla corrispondenza epistolare attorno a Paula Gonzaga e Leonhard di Gorizia*, v: *Goriziani nel medioevo* (ur. Sergio Tavano), Libreria Editrice Goriziana, Gorica 2002, str. 207–226.

¹⁴² Mojca Kovačič, »Prijazne, pobožne, skromne, čednostne in plemenite«.

¹⁴³ Helmuth Hundsbichler, Pavel Santonino v Sloveniji (1486 in 1487). Stvarnost in mentaliteta v potopisu iz pozne gotike, v: *ZČ*, 50, 1996, št. 2, str. 188, 189 in 193.

in doživel, je hotel opisati sebi v spomin, svojim videmskim prijateljem pa v pouk in zabavo ter morda v zagovor proti kakšnim obrekovalcem, češ da se je podal le na zabavno in trgovsko potovanje.¹⁴⁴

Zanimiv vir sta tudi obe epski pesnitvi štajerskega plemiča in viteza *Ulrika Lichtensteinskega*. Prva je *Frauenbuch* (Knjiga o dami),¹⁴⁵ ki je nastala nekje okoli leta 1257 in v obliki dialoga med damo in vitezom opisuje viteško dvorno kulturo. Ta naj bi razpadala zaradi porušenega razmerja med obema spoloma. Na koncu pesnitve nastopi pripovedovalec, ki se poimenuje kot sam Ulrik Lichtensteinski in pogladi spor, pri čemer stopi v bran dami.¹⁴⁶ Njegova druga pesnitev pa nosi naslov *Frauendienst* (Služba dami),¹⁴⁷ ki je razdeljena v dve vsebinsko zaokroženi celoti, od katerih je vsaka posvečena služenju drugi dami. Pripoved teče o vitezu od njegove vzgoje v mladosti, mimo raznih poskusov, da bi se približal svoji izvoljeni dami. Govori o viteških turnirjih, na katerih zaradi nje zavzeto sodeluje, o trpljenju, ki ga prenaša zaradi nje, in o poti na turnir v preobleki boginje Venere v službi svoje dame. Prvi del zgodbe se konča s prenehanjem služenja prvi dami, vitezovim razočaranjem in jezo nad ženskami. A kljub negativni izkušnji je pripravljen svoje služenje nadaljevati pri novi dami. Tokrat so njegove izkušnje pozitivnejše.¹⁴⁸

Prav tako izjemnega pomena so *Zgodbe o ljubezni (Lais)*, ki jih je v 12. stoletju napisala *Marie de France*.¹⁴⁹ Zelo so dragocene že zato, ker so nastale izpod peresa ženske in to v času, ko je le nekaj žensk znalo brati in pisati. Na drugi strani pa nam njene zgodbe o romancah in avanturah nudijo zanimiv pogled na dvorno ljubezen. Poleg vsega je Marie pisala v domačem jeziku in ne v latinščini, kot je bila to v tistem času pogosta navada. *Zgodbe o ljubezni* so izmišljene in napisane samo za razvedrilo ljudi. Njeno občinstvo so bili plemiči, knjiga pa je bila najverjetneje posvečena angleškemu kralju Henriku II. Plantagentu (1154–1189), na čigar dvoru je Marie de France verjetno tudi delovala. Tematiko za svoje pesmi je iskala v keltskih legendah, ki jih je nato upesnila v francoskem jeziku.¹⁵⁰

Zaključne misli

Zgodovinopisje se je šele v zadnjih štiridesetih letih začelo intenzivneje ukvarjati tudi s tako imenovano zgodovino žensk. Prej, že od antike naprej, so bila namreč v središču historiografskih interesov dejanja velikih mož. Čeprav so se v svet ženske v srednjem veku podali tudi nekateri slovenski zgodovinarji in zgodovinarke, menim, da je na tem področju še vedno premalo narejenega. Imamo nekaj člankov in drobcev o določenih temah oziroma posameznih ženskah, vendar pogrešam kakšno knjigo ali obširnejšo raziskavo, kjer bi našli vsaj malo

¹⁴⁴ Josip Turk Santoninov Itinerarium, Glasnik muzejskega društva za Slovenijo XXIV, 1943, separaten odtis, Ljubljana 1943, str. 95 in 96.

¹⁴⁵ Ulrich von Liechtenstein, *Frauenbuch* (ur. Christopher Young), Reclam, Ditzingen 2003.

¹⁴⁶ Janez Mlinar, *Celjski v narativnih virih*, str. 26.

¹⁴⁷ Za angleško verzijo glej: Ulrich von Liechtenstein's Service of Ladies (prevod: John Wesley Thomas), Boydell Press, Woodbridge, Suffolk, UK, Rochester, New York 2004; nemški tekst pa najdeš v kritični izdaji: Ulrich von Liechtenstein, *Frauendienst* (ur. Franz Viktor Spechtler), Kümmerle, Göppingen 1987.

¹⁴⁸ Janez Mlinar, *Celjski v narativnih virih*, str. 26.

¹⁴⁹ Prevedene so tudi v slovenščino: Marie de France, *Lais. Zgodbe o ljubezni* (prevod: Marija Javoršek), Delta, Ljubljana 2001.

¹⁵⁰ Katarina Marinčič, *Domnevo o Marie de France*, v: Marie de France, *Lais. Zgodbe o ljubezni*, str. 211–227; glej tudi: http://www.geekicon.net/writing/caritas_amour/marie.htm. Obstaja celo mednarodno združenje Marie de France. Več informacij o tem najdeš na spletni strani: <http://www.people.vcu.edu/~cmarecha/#Treasure>, kjer lahko poslušаш pesmi Marie de France celo v uglasbeni obliki (<http://www.mariedefrance.org/>).

bolj obsežen seznam literature in virov, s katerimi se lahko zgodovine žensk v srednjem veku sploh lotimo. Predvsem je pomembno vprašanje virov, saj brez njih seveda ne more nastati nobena resnejša raziskava.

Na podlagi šestletnega raziskovanja zgodovine žensk v srednjem veku sem prišla do zaključka, da je potrebno pri tej temi upoštevati vse ohranjene vire. Listine nam razkrijejo le eno stran zgodbe. Ti viri nam omogočijo, da se seznanimo s konkretnim življenjem meščank in plemkinj v srednjem veku. Listine, ki so eden od najbolj pristnih virov, direktno pričajo o življenju, delovanju, porokah, dotah, jutrnjah, smrti, rojstvih, oporokah, dedovanju in podobnem. A treba je vedeti, da v listinah najdemo le suhoparne in gole podatke o življenju posamezne plemkinje in meščanke. Iz njih ne izvemo nič o položaju ženske v srednjem veku. Ne pomagajo nam odkriti, kakšno vlogo je igrala ženska v zakonski zvezi, na dvoru ali v mestu. Pečati, grbi in kovanci, ki so poleg listin definitivno pristni viri, nam že povedo nekaj več o položaju ženske, saj pričajo o njeni moči in visokem položaju. Za raziskovanje žensk v srednjeveških mestih so vsekakor zelo koristni mestni statuti, saj so ti poleg javnopравnih urejali tudi zasebnopravne odnose (osebno, poročno z družinskim, stvarno, obvezno in dedno pravo). Tako se lahko iz mestnih zakonikov prepričamo, kdaj in kako so se ženske poročale, kakšen je bil njihov položaj znotraj zakonske zveze, kako so dedovale, pisale oporoke, kako so živele vdove, ali so delali razlike med dečki in deklicami, da je takratna družba poznala konkubinatus, posilstva in seveda tudi prostitutke ter druge veliko bolj cenjene ženske poklice.

Daleč največ ohranjenih virov predstavljajo dela takratnih piscev oziroma umetnikov, tako cerkvenih kot tudi laičnih. V svojih opisovanjih ženske narave in zakonske zveze so izjemno zanimivi in slikoviti. Skoraj vsi raziskovalci, ki so se ukvarjali z zgodovino žensk v srednjem veku, so jih citirali in povzemali, čeprav so istočasno poudarjali, da življenje žensk v srednjem veku ni bilo takšno in da je bila praksa nekaj povsem drugega od teorije. Meni se zdi, da jih je treba še kako upoštevati. Na njih namreč gledam kot na današnje medije, ki so v veliki, če že ne v poglavitni, meri oblikovali tedanje mišljenje moških o ženskah in močno vplivali tudi na samo obnašanje žensk. Ljudje so to brali, poslušali oziroma gledali, če je šlo za sliko, kot danes beremo revije, dnevno časopisje, knjige, gledamo televizijo, kjer skušajo vplivati in oblikovati naše mnenje z raznimi oddajami, nanizankami, filmi, reklamami in resničnostnimi šovi. Vsi opozarjajo na vpliv medijev, ki kažejo suhe manekenke, katere so postale vzornice mladih deklet, kar vodi v anoreksije in bulimije. Še in še bi lahko kritizirala razne *Cosmopolitane*, *Seks v mestu*, *Razočarane gospodinje* in ameriške humoristične nanizanke, kjer je ženska vedno prikazana kot dobra gospodinja, zvesta žena in skrbna mati, a to ni tema moje razprave. Ne vem kolikokrat sem prejela po elektronski pošti pismo z naslovom, kot je npr. »*Če bi ženske vladale planetu*«. Besedilo ali slike v njem so me močno spominjali na besedila srednjeveških avtorjev. Kakor koli že, ljudje so tudi v srednjem veku brali in poslušali napotke, kako naj živijo in kako naj se obnašajo. Največkrat so ti napotki leteli na ženske oziroma so moškimi svetovali, kako naj z ženskami ravnajo. Ta besedila so brale tudi ženske, ki so popolnoma sprejele splošno uveljavljeno mnenje o ženski »slaboumnosti« in napakah ter se oblekle v obleko, ki so jo krojili drugi (največkrat so bili to moški). »*Zasmilila se nam je tvoja nesreča in hočemo te iztrgati iz tvoje nevednosti; zaradi nje si tako zaslepljena, da zavračaš tisto, kar z vso gotovostjo veš, in se hočeš pridružiti nekemu mnenju, ki mu ne verjameš, ga ne poznaš, in ki temelji zgolj na nakopičenih tujih predsodkih. Podobna si tistemu bedaku iz vsem znane zgodbe, ki so ga našemili v ženska oblačila, ko je zaspal v mlinu, in ko se je prebudil, je bolj verjel lažem tistih, ki so se iz njega norčevali, češ da se je spremenil v žensko, kot da bi se oprl na lastno izkustvo.*«¹⁵¹ Takšna proti-propaganda pa je seveda vplivala na izoblikovanje

¹⁵¹ Christine De Pizan, *Knjiga o mestu dam*, str. 38 in 39.

miselnosti tako takratnih moških kot tudi samih žensk. Ženske so bile pač tako vzgojene – da postanejo zveste žene in podrejene svojemu možu – in zato se jim ni zdelo nič nenavadnega, če so se moški nad njimi tudi fizično izživljali. Iz odredb statutov Umaga in Trsta namreč vidimo, da je moški lahko pretepal in kaznoval svojo ženo, svojega sina in priležnico, kolikor je hotel in jo pri tem odnesel brez kakršnekoli kazni. Ne glede na to, na kakšen način je to storil, bodisi z orožjem bodisi s palico bodisi z roko bodisi, da jih je zbil na tla, in ne glede na to, ali je tekla kri ali ne, mu za svoja dejanja ni bilo treba odgovarjati. Proti nasilnemu soprogu se v obravnavo ni sprejela nobena pritožba, ki bi jo morda vložila žena ali kdo drug, in proti njemu ni bil sprožen postopek.

Skratka, pri proučevanju zgodovine žensk v srednjem veku je dobro, če naredimo nekakšno zmes vseh virov. Življenje in položaj ženske v srednjem veku se je res razlikovalo od dežele do dežele. Zato moramo pri raziskovanju zgodovine žensk na Slovenskem upoštevati listine in statute, ki so nastali na našem ozemlju oziroma so se nanašali na ljudi, ki so tukaj živeli. A kar se tiče tekstov, traktatov, pridig in drugega podobnega gradiva, menim, da ni pomembno, v kateri deželi in kakšnem jeziku je to gradivo nastalo. Teksti se namreč vsebinsko ne razlikujejo in zato lahko vsakega izmed njih upoštevamo tudi pri raziskovanju življenja in položaja žensk v srednjem veku na Slovenskem. Da je bilo mnenje o ženskah povsod približno enako, nam priča tudi edini te vrste zapis, ki je nastal na našem ozemlju, in sicer izpod peresa Jožefa Lamberga.

Torej vsi tisti viri, ki nam pomagajo osvetliti splošno srednjeveško zgodovino, nam odkrivajo tudi drobce iz vsakdanjega življenja ženske v srednjem veku. In to ne glede na to, ali vzamemo v roke vir, ki ga ni še nihče pregledoval, ali ponovno in iz drugega zornega kota proučimo vir, ki ga je zgodovinar oziroma zgodovinarica pred nami sicer že obdeloval(a), a je imel(a) pri tem v mislih povsem drugačen cilj.

Summary

Sources for Medieval History of Women

Mojca Kovačič

Historiography has started to examine more intensively the so-called women's history only during the last four decades. Since the antiquity, historic studies and writings have been largely focusing on the activities of prominent men. Although several Slovene historians (of both genders) have already ventured into the medieval world of women not enough has been done in this area. There are several articles and fragments on specific related subjects or on particular women. However, as yet there has been no book or extensive study with a more thorough list of literature and sources that would enable scholars to tackle this subject comprehensively. An especially burning problem is the question of sources without which there can be no serious research.

Due to the nature of this topic all available sources need to be taken into account and examined, and documents reveal but one side of the story. Various sources enable researchers to learn about actual life of town dwellers and noblewomen of the Middle Ages. Among the most genuine sources, documents speak about the way of life, activities, marriages, dowries, the custom of the so-called jutrnja (husband's present to his wife the morning after their wedding day), deaths, births, wills, inheritance systems, and so on. Yet these documents contain only dry data concerning women's lives in that period. They do not reveal the actual role of women in the matrimony, in court, or in town. Seals, coats of arms, and coins, all of which definitely represent as genuinely original sources as documents, testify to a woman's power and high social standing, thus recounting a little more about her position. Just as valuable are town statutes that, in addition to public legal relationships, also regulated private legal relationships

(personal-rights law, nuptial and family law, property law, obligation law, and inheritance law). These statutes tell us why, and in what way, women married, what was their matrimonial position, how they inherited, wrote their wills, or lived as widows. Scholars learn whether boys were treated differently than girls, that the society of that time knew the institution of concubinage, that there were rapes, and, naturally, that there were also prostitutes. Researchers are also able to obtain some data on other, more esteemed, professions of women.

However, the works of writers and artists of that period, both ecclesiastical and secular, represent by far the most numerous available sources on the subject. With their extremely interesting and picturesque descriptions of the female nature and matrimony they were cited by almost any scholar who was investigating the history of women in the Middle Ages; nearly all, however, simultaneously stressed that the real life of women of that period was actually very different, and that theory by no means equaled actual practice. Medieval works of this nature exerted considerable influence upon the minds and prevalent opinions of both men and women, and certainly affected women's behavior. The texts, sermons, paintings, etc. were read, listened to, and looked at in much the same way than the people of today read magazines, newspapers, books, or watch television whose many programs, films, commercials, and reality shows are made to invade and form people's minds and opinions. Similarly, the medieval people also read and listened to advice on how to live and behave. The advice was mostly meant for women, or, better yet, was directed at men in order to instruct them how to handle women. Meekly and utterly accepting the prevalent opinion about the female »weak-mindedness« flaws, and defects, women abided by them and donned the clothes cut out by others (usually men). It is clear that such ideas greatly influenced the men and women of that day. Having been raised to become faithful wives and to obey their husbands, women did not think it odd if men were abusing them verbally or physically.

It is useful in the study of this subject to explore a mixture of all available sources. Since women's lives and positions differed from country to country it is necessary to examine and consider documents and statutes that had originated in the territory of present-day Slovenia, or referred to people who had lived in this territory, in order to examine the history of women in Slovenia. As far as texts, tractates, sermons, and similar sources of this nature are concerned, however, it is unimportant in which country and language they had originated. Their nature is more or less the same and can therefore shed additional light upon the subject under investigation.

To sum it up, any source that contributes to our knowledge of the general medieval history shall very likely also reveal interesting fragments on everyday lives of medieval women – irrespective of whether we use a heretofore-unexamined source or one that had already been investigated by many historians whose main topic was very different from ours.

Zbornik 33. zborovanja ZZDS v Kranju leta 2006 z naslovom Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino, je izšel kot dvaintrideseti zvezek Zbirke Zgodovinskega časopisa. Knjigo lahko naročite na sedežu uredništva Zgodovinskega časopisa, SI-1000, Ljubljana Aškerčeva 2, tel. 01 241 1200, info@zgodovinskicasopis.si

Boris Golec

Valvasorjevo neznano potomstvo do današnjih dni (1. del)

UDK 929.52 Valvasor

GOLEC, Boris, dr., doc., višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, bgolec@zrc-sazu.si

Valvasorjevo neznano potomstvo do današnjih dni

Zgodovinski časopis, Ljubljana 62/2008 (138), št. 3–4, str. 351–383, cit. 200

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (De., Sn., En.)

Ključne besede: Valvasor, Scarlich, Jurič, Dienersperg, Paradeiser, Gadolla, Resingen, plemstvo, rodoslovje

Obe genealogiji polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja (1641–1693), objavljeni konec 19. in v začetku 20. stoletja, se končata že pri prvi generaciji njegovih potomcev, nadaljnje potomstvo pa doslej sploh ni bilo znano. Življenjske poti tiste slabe polovice Valvasorjevih otrok, ki je preživela otroštvo, so si bile v določeni meri podobne: konca življenja ni nihče dočakal na lastnem domu in kar pet od šestih otrok je umrlo v samostanih. Vnuke je imela edinole najmlajša hči Regina Konstancija por. Dienersperg, ki je bila po dobrem stoletju pozabe ponovno odkrita šele pred kratkim. Rodbinska veja njene prve hčerke, grofice Paradeiser, je na Kranjskem izumrla leta 1823, štajerska veja, izšla iz druge hčerke, poročene pl. Dienerspergove, pa se nadaljuje do današnjih dni. Njen zadnji potomec, ki je prebival na slovenskih tleh, je umrl tragične smrti leta 1941, medtem ko glavna polihistorjevega potomstva danes živi v Avstriji. Od Valvasorjevih nagnjenj in talentov so naslednji rodovi podedovali predvsem ljubezen do uniforme – med 18. in 20. stoletjem so dali vrsto častnikov različnih vojska –, a vsaj nekateri vendarle tudi afiniteto do peresa. Polihistorjeva materialna zapuščina se je, nasprotno, porazgubila že pri prvi generaciji, pa tudi vedenje o Valvasorju kot predniku je pri potomstvu razmeroma hitro potonilo v pozabo.

Avtorski izveček

UDC 929.52 Valvasor

GOLEC, Boris, PhD, Assistant Professor, Senior Scientific Collaborator, Milko Kos Historical Institute, Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, bgolec@zrc-sazu.si

Valvasor's Unknown Offspring up to the Present

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 62/2008 (138), No. 3–4, pp. 351–383, 200 notes

Language: Sn. (De., Sn., En.)

Key Words: Valvasor, Scarlich, Jurič, Dienersperg, Paradeiser, Gadolla, Resingen, nobility, genealogy

Both genealogies of polyhistor Janez Vajkard Valvasor (1641–1693), published at the end of the 19th and at the beginning of the 20th centuries, end with the first generation of his offspring. Until recently, his subsequent descendants had been completely unknown. Less than a half of his children had survived childhood. Their subsequent life stories were relatively similar: none of them passed away in their own home and as many as five out of six died in monasteries. The youngest daughter, Regina Konstancija, whose married name was Dienersperg, has been recently rediscovered after having disappeared into oblivion for over a century; she was the only one of Valvasor's children to bear children herself. While the family tree of her first daughter, Countess Paradeiser, died out in Carniola in 1823 the Styrian branch of her second daughter, mar. Dienersperg, has been continuing to the present. Her last child, who had lived in Slovenia, died a tragic death in 1941. The majority of Valvasor's descendants still live in Austria. Of his many talents and interests, they inherited primarily his love of uniform, with a number of officers having served in different armies, but at least some of them also inherited the affinity for the written word. On the other hand, Valvasor's material legacy had already been lost in the first generation of his children. Among his descendants, the knowledge of their famous ancestor passed into oblivion relatively swiftly.

Author's Abstract

»Baronovi prezrti potomci in njihova razlita kri. Otroci povečini pomrejo v kloštrih, do nedavna neznan hči zapusti moža in edina dočaka vnuke. Dva pravnuka zblaznita in končata v zavetišču. Rod slavnega kranjskega polihistorja z njima na Kranjskem ugasne. Nadaljuje se na Štajerskem, kjer tretji pravnuk, edini up za nadaljevanje rodbine, s svojo družino skorajda konča pod ruševinami grajskega poslopja. Valvasorjevo štajersko potomstvo se povečini zapiše uniformi, sčasoma popolnoma pozabi na slavnega prednika in se proslavi z lastnimi dejanji. Zadnjega potomca na slovenskih tleh okrutno umorijo, današnji potomci pa so razseljeni po širnem svetu.«

Ko bi Janez Vajkard Valvasor lahko videl v prihodnost, bi najbrž s podobnimi besedami uvedel nikoli napisano poglavje o svojem potomstvu. Temu bi dodal, da smo šele dobrih tristo let po njegovi smrti odkrili, da ni imel le številnih otrok, ampak tudi vnuke, in izsledili njegove še živeče potomce, ki pa ne znajo več »kranjsko«.

Valvasorjev rod je bil namreč doslej malo obravnavan in je ostajal takorekoč neraziskan. Edina izvorna objavljena pregleda polihistorjevih prednikov in sorodnikov sta dve strnjeni genealogiji rodbine Valvasor iz desetletja pred in po letu 1900, prva Wittingova in druga Radicseva,¹ ki pa se obe ustavita že pri prvi generaciji polihistorjevih potomcev in niti pri tej ne ponujata veliko več podatkov, kot jih je v Slavi vojvodine Kranjske objavil Janez Vajkard sam. Njegove vnuke in pravnike, ki so vsi nosili že drugačne priimke, tako najdemo raztresene le po objavljenih in neobjavljenih rodovnikih rodbin njihovih plemiških očetov. In ker Valvasorjevih potomcev ni nihče sistematično zasledoval, je Peter Radics svojo monografijo o polihistorju pred slabim stoletjem (1910) lahko sklenil samo s pavšalno oceno svojega sodobnika, plemiškega genealoga Ludwiga Schiviza von Schivizhoffna: »Teh, v katerih se pretaka valvasorska kri, ne samo pisca Slave vojvodine Kranjske, je za celo legijo!«² V resnici bi bila takšna trditev v začetku 20. stoletja težko resnična, tudi če bi upoštevali celotno potencialno potomstvo začetnika kranjskih Valvasorjev, polihistorjevega deda Hieronima. Toliko manj bi seveda veljala za neposredne potomce Janeza Vajkarda, za katere Schiviz von Schivizhoffen sploh ni vedel, čeprav je za prenekaterega objavil rodoslovne podatke v svojih pregledih kranjskega in graškega plemstva.³

Če torej ni verjetno, da bi bilo celotno Valvasorjevo krvno sorodstvo številčno res primerljivo z legijo, pa bi se samo tistih potomcev kranjskega polihistorja, ki so oblekli vojaško uniformo, skozi stoletja vendarle nabralo skorajda za vod. Kot bomo videli, je bilo v drugi polovici 18. stoletja v aktivni častniški službi kar pet njegovih pravnukov, bratov Dienerspergov s štajerske Ponikve, od katerih je eden v času Napoleonovih vojn dosegel celo visoki čin avstrijskega »feldmaršallajtnanta«. Mnogi Valvasorjevi večkratni pravnuki so se zapisali ofirciski karieri tudi pozneje, vse do druge polovice 20. stoletja. Tako je cvet mladosti v različnih uniformah tretjega rajha pobrala druga svetovna vojna. Toda med zadnjimi in njihovim znamenitim kranjskim prednikom, za katerega daljni potomci sploh niso vedeli, je minilo četr tisočletja, zato pojdemo po vrsti. .

Za izhodišče naj služi naslednja preglednica, ki podaja rodoslovne in druge osebne podatke ožje družine Janeza Vajkarda Valvasorja – njega samega, njegovih dveh žena in trinajstih otrok iz obeh zakonov.⁴

¹ J. B. WITTING, Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. V: Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft »Adler«. Neue Folge IV. Wien 1894, 142–145; P. RADICS, Johann Weikhard Valvasor (geb. 1641, gest. 1693). Mit 5 Porträts und 15 anderen Abbildungen; samt Anhang, Nachtrag und der Genealogie der Familie Valvasor, Laibach: Verlag der Krainischen Sparkasse 1910, 343–350.

² »Die Anzahl derer, in denen valvasorisches Blut, nicht nur jenes des Verfassers der »Ehre des Herzogtums Krain« fließt, ist Legion!« (P. RADICS, Johann Weikhard (kot v op. 1) 350).

³ L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain. Görz: Selbstverlag 1905; ISTI, Der Adel in den Matriken der Stadt Graz. Graz: Eigentum und Verlag von Lydia Schiviz von Schivizhoffen geb. Haas von Bingen 1909.

⁴ Podatki o rojstvih in krstih: J. W. VALVASOR, Die Ehre deß Hertzogthums Crain, Laybach 1689, IX. Buch, 109; Nadškofijski arhiv Ljubljana (= NŠAL), ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, R 1638–1643, R 1643–1653, R 1653–1664; NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji: R 1665–1674, R 1674–1688; NŠAL, ŽA Krško, R 1670–1729. – Podatki o porokah: NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, P 1660–1720; A. KASPRET, Ženitni dogovor Ivana Vajkarda Valvasorja z Ano Maksimilo baronico Zečker dne 20. juli. 1687. I. V: Časopis za zgodovino in narodopisje I (1904), 186–189; Arhiv Republike Slovenije (= ARS), AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani (= Zap. inv.), šk. 18, fasc. XI, D–25, 25. 2. in 7. 3. 1755, str. 4; prav tam, šk. 123, fasc. L, W–81, 11. 7. 1724, str. 42–43; L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain. Görz: Selbstverlag 1905, 337. – Podatki o smrtih in

Kratice: r. = rojen/a, k. = krščen/a, p. = poročen/a, vst. = vstop v samostan, posv. = duhovniško posvečenje, u. = umrl/a, pok. = pokopan/a.			
Ime (in starši)	rojstvo in krst	poroka, vstop v samostan in duhovniško posvečenje	smrt in pokop
Janez Vajkard (baron) Valvasor oče: Jernej pl. Valvasor mati: Ana Marija roj. baronica Ravbar	k. 28. 5. 1641 v Ljubljani	poročen dvakrat (gl. pri obeh ženah)	u. pred 16. 11. 1693 v Krškem pok. na Mediji ali v Krškem
1. žena: Ana Rozina pl. Graffenweger oče: Baltazar pl. Graffenweger mati: Ana Marija roj. pl. Scharffenegk	k. 11. 10. 1658 v Ljubljani	p. 10. 7. 1672 v Šmartnem pri Litiji	u. 25. 4. 1687 pok. na Mediji
Otroci iz 1. zakona:			
1) Marija Sidonija	r. 16. 4. 1674 na Bogenšperku k. 29. 4. 1674 v Šmartnem pri Litiji	–	u. 17. 7. 1676 pok. na Mediji
2) Maksimila Kordula	r. 10. 4. 1675 neznankje	–	u. 13. 6. 1677 pok. na Mediji
3) Ana Terezija	r. 15. 2. 1677 neznankje	–	u. 27. 11. 1681 pok. na Mediji
4) Ivana Rozina (Johana) por. Scarlichi	r. 11. 6. 1678 neznankje	p. 9. 11. 1705 na Svibnem, mož: Franc Ludvik pl. Scarlichi (pred 1670 – pred 1732)	u. v Velesovem pok. 9. 3. 1748 prav tam
5) Wolfgang Vajkard (franciškan p. Alojzij)	r. 25. 9. 1679 na Bogenšperku k. 2. 10. 1679 v Šmartnem pri Litiji	franciškan vst. 11. 8. 1697 v Nazarjah posv. 17. 5. 1704 v Zagrebu	u. 10. 12. 1737 v Samoboru pok. prav tam
6) Janez Gotlieb	r. 16. 7. 1681 neznankje	–	u. 4. 3. 1687 pok. na Mediji

pokopih: J. W. VALVASOR, Die Ehre (kot v isti opombi zgoraj) IX, 109; Arhiv frančiškanskega samostana v Novem mestu (= AFS NM), Necrologium Provinciae, fol. X. Decembris, fol. XXIX. Aprilis; J. MLINARIČ, Kostanjeviška opatija 1234–1786. Kostanjevica na Krki : Galerija Božidar Jakac 1987, 516; NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, M 1735–1770; A. FURLAN, Zgodovina frančiškanske cerkve v Novem mestu. Novo mesto : Frančiškanski samostan Novo mesto 1937, 28 in 29; P. RADICS, Valvasor-Studien I. Aus dem Archive der Pfarre St. Martin bei Littai. V: Laibacher Zeitung 114 (1895), 1426; ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, fasc. 6, Gradivo za biografske študije, Lit. V – Valvasor, mapa XXIII, enota XV. – Podatki o posvetitvah duhovnikov: Nadbiskupski arhiv u Zagrebu (= NAZ), Prot. varia 9a, str. 186, 208. – V glavnem besedilu gl. vire o smrti in pokopu Janeza Vajkarda in njegove druge žene, o njegovih zetih ter o vstopih sinov v samostane.

7) Janez Ludvik (frančiški p. Donat)	r. 18. 4. 1683 na Bogenšperku k. 21. 4. 1683 v Šmartnem pri Litiji	frančiški vst. 7. 8. 1701 v Nazarjah posv. po 29. 5. 1706 neznankje	u. 29. 4. 1752 v Kamniku pok. prav tam
8) Janez Volf Engelbreht (cistercijan p. Štefan)	r. 25. 7. 1684 neznankje	cistercijan vst. marca 1705 posv. 23. 2. 1709 v Zagrebu	u. 21. 12. 1752 v Kostanjevici pok. prav tam
9) Franc Jožef	r. 13. 6. 1686 neznankje	–	u. 14. 3. 1687 pok. na Mediji
2. žena: Ana Maksimila baronica Zetschker oče: Franc Erazem baron Zetschker mati: Marija Sidonija roj. grofica Tattenbach očim: Janez Jurij pl. Wernegk	r. najpozneje leta 1663, verjetno na Novem gradu v Jablanici	1. p. 20. 7. 1687 na Vrhovem pri Šentjerneju 2. p. 28. 8. 1699 verjetno na Gracarjevem turnu, 2. mož: Janez Herbard pl. Buset († 1724)	u. med 5. 5. 1713 in 19. 4. 1716 na Gracarjevem turnu, pok. v Šentjerneju ali Novem mestu
Otroci iz 2. zakona:			
1) Katarina Frančiška por. baronica Jurič	r. 28. 4. 1688 neznankje	p. 2. 2. 1704 na Gracarjevem turnu, mož: Adam Sigfrid baron Jurič (1683–1741)	u. 12. 6. 1747 v Ljubljani pok. 17. 6. 1747 v Novem mestu
2) Regina Konstancija por. Wernegk in Dienersperg	r. 1689–1692 neznankje	1. p. 28. 5. 1707 na Gracarjevem turnu, mož: Janez Lovrenc pl. Wernegk († 1710) 2. p. 28. 5. 1711 na Volavčah, mož: Volf Sigmund pl. Dienersperg (ok. 1669–1751)	u. 19. 1. 1755 v Novem mestu pok. prav tam
3) hči N.	r. 1689–1692 neznankje	–	u. 28. 1. neznane leta (1690–1692) pok. v Šmartnem pri Litiji
4) Franc Engelbert	k. 15. 4. 1693 v Krškem	–	u. pred 1716, verjetno kmalu po 15. 4. 1693 v Krškem

Brez Valvasorjevega rodovnika v Slavi vojvodine Kranjske⁵ bi bilo védenje o njegovi ožji družini precej osiromašeno. V krstnih matičnih knjigah župnij Šmartno pri Litiji in Krško so namreč dokumentirani le krsti štirih otrok, kar zelo verjetno kaže, da se je večina rodila na

⁵ J. W. VALVASOR, Die Ehre (kot v op. 4) IX, 109.

očetovih potovanjih, na katerih sta ga spremljali obe ženi.⁶ Tako se je tudi lahko pripetilo, da so raziskovalci Valvasorjevega življenja prezrli pomembno dejstvo – obstoj še ene hčerke, ki je kranjskemu polihistorju edina dala pravnuke in potomstvo do današnjih dni, rodila pa se je neznanokje že po izidu Slave.

Ko Valvasor v IX. knjigi Slave ne bi objavil rodoslovnih podatkov svojih sinov in hčera, rojenih do leta 1689, za štiri od petih dotlej umrlih otrok zagotovo ne bi vedeli, tako kot ne poznamo imena zgodaj umrle hčerke iz drugega zakona, sicer edine, ki so jo pokopali v Šmartnem pri Litiji.⁷ Tudi kraj pokopa preostalih petih, umrlih na Bogenšperku, bi ostal neznan, če o njem ne bi spregovoril polihistor sam pri opisu gradu Medija.⁸ Od te peterice bi poznali zgolj njegovo najstarejšo hčerko, ker je bila krščena v domači župnijski cerkvi v Šmartnem pri Litiji.⁹ Janez Vajkard Valvasor je torej doživel smrt šestih ali skoraj polovice potomcev prve generacije, kolikor ni preživel tudi sedmega, svojega najmlajšega, že v Krškem rojenega sina. Ta zanesljivo ni odrasel, saj bi ga v nasprotnem srečali vsaj v zvezi z dediščino njegove matere, pri kateri je prišlo na dan tudi ime tako dolgo prezrte hčerke Regine Konstancije.¹⁰

Kot bomo videli, so bile življenjske poti tistih šestih Valvasorjevih otrok, ki so preživeli otroštvo, različne, a ob izteku življenja podobne; nihče od šestih namreč ni umrl na lastnem domu, obdan s svojimi domačimi. Sinovi so tako ali tako že v zgodnjih letih odšli zdoma in postali redovniki, potem ko so še kot otroci ostali brez obeh staršev. Pomrli so v starosti 59, 68 in 69 let za samostanskimi zidovi, v okolju, ki so ga že od mladih nog najbolj poznali in je bilo najbolj »njihovo«. Nasprotno so se vse tri hčerke poročile, a so nazadnje kot vdove druga za drugo iskale zatočišča pri tujih ljudeh, prvi dve v samostanih, najmlajša pa v plačani oskrbi. V povprečju so umrle malce mlajše od bratov oziroma polbratov, saj so dočakale 59, okoli 65 in 70 let. Sicer pa so se življenjske poti kar petih od Valvasorjevih šestih odrastlih otrok sklenile v samostanih, četudi hčerki nista bili redovnici, temveč zadnjih nekaj let samo samostanski varovanki. Bržčas je pred smrtjo občutila še največ domačnosti najstarejša Ivana Rozina pl. Scarlichi, umrla pri velesovskih dominikankah, kjer je živela s svojo hčerko in kjer je bil spovednik njen brat frančiškan p. Donat Valvasor. Vseh šest polihistorjevih odrastlih otrok je torej po letih preživelo očeta, umrlega v 53. letu starosti, a v nekaterih drugih potezah »zvesto« sledilo njegovi usodi. Nihče ni umrl v izobilju, nihče, kot že rečeno, na lastnem domu ali pri svojcih, vsaj vse tri hčerke pa so malo pred smrtjo zamenjale bivališče in preminile v »začasnem« domu, prav tako kot nekoč Janez Vajkard v Krškem.

I. Polihistorjevi trije sinovi – redovniki

Usode Valvasorjevih treh sinov – redovnikov so bile vsaj v osnovi dovolj znane že doslej in jih kaže zgolj dopolniti z novimi objavljenimi in še neobjavljenimi podatki. S sinovi se sicer ni nihče ukvarjal zaradi njih samih, kajti po dosežkih se niti približno niso mogli meriti z očetom. Njihove življenjske poti so zato v podrobnostih dolgo ostale neraziskane. Tako še v Reispovi monografiji o Valvasorju iz leta 1983 pogrešamo celo datuma in kraja smrti prvega in tretjega sina,¹¹ saj so bili ti podatki prvič objavljeni pozneje.

⁶ B. GOLEC, Neznano in presenetljivo o življenju, družini, smrti, grobu in zapuščini Janeza Vajkarda Valvasorja. V: Zgodovinski časopis 61 (2007), 314–316, 320–322.

⁷ B. GOLEC, Neznano in presenetljivo (kot v op. 6) 314.

⁸ B. GOLEC, Neznano in presenetljivo (kot v op. 6) 317–318; J. W. VALVASOR, Die Ehre (kot v op. 4) XI, 164.

⁹ B. GOLEC, Neznano in presenetljivo (kot v op. 6) 314.

¹⁰ B. GOLEC, Neznano in presenetljivo (kot v op. 6) 357, 358, 360.

¹¹ Prim. B. REISP, Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor, Ljubljana: Mladinska knjiga 1983, 267.

O najstarejšem **Wolfgangu Vajkardu Valvasorju**, rojenem 25. septembra 1679 na Bogenšperku, je znano, da je star dvanajst let leta 1691 vstopil v ljubljansko jezuitsko latinsko šolo (gimnazijo).¹² Z redovnim imenom **Alojzij** je pri osemnajstih 11. avgusta 1697 postal frančiškan v Nazarjah, noviciatni hiši hrvaško-kranjske province.¹³ Že naslednje leto je tam kot novic resno zbolel in zato celo napisal oporoko, s katero je svoje premičnine in 800 goldinarjev gotovine volil bratoma, skrbniku stricu Janezu Jožefu Graffenwegerju in nazarskemu samostanu.¹⁴ Po okrevanju, ki ni trajalo tako malo časa,¹⁵ najdemo Alojzija v Ljubljani, kjer je 24. septembra 1701 prejel tonsuro in štiri nižje redove ter bil 11. marca naslednje leto posvečen v subdiakona.¹⁶ V Ljubljani je končal tudi filozofski in teološki študij, nato pa še študij moralke v samostanu v Karlovcu. Od tam je 19. avgusta 1703, malo pred dopolnjenim 24 letom, prosil tamkajšnjega krajevnega ordinarija, zagrebškega škofa, za predčasno diakonsko in mašniško posvečenje. V prošnji se je skliceval na očetovo dobroto do zagrebške škofije, zlasti s tem ko naj bi ji njegov oče prostovoljno poklonil svojo knjižnico.¹⁷ Škof se je držal predpisov in je Alojziji prošnji ugodil šele naslednje leto. 3. maja 1704, je bil Alojzij v Zagrebu posvečen v diakona in takoj zatem, 17. maja, v duhovnika.¹⁸ Svoje nadaljnje redovniško in duhovniško življenje je preživel na Kranjskem, Goriškem, Štajerskem in Hrvaškem, skoraj v vseh samostanih frančiškanske province sv. Križa.¹⁹ Njegovo pot po duhovniški posvetitvi je mogoče precej natančno rekonstruirati po provincialnih protokolih in Faidigovi zgodovini province.²⁰ Kje se je zadrževal, tako ne vemo samo za nekaj let, kadar ni opravljal nobene službe, medtem

¹² V letih 1692 in 1693 je omenjen v »Historia Seminarii Labacensis« kot učenec »druge latinske šole« in gojenec jezuitskega kolegija (Ž. ČRNIVEC (ur.), Ljubljanski klasiki 1563–1965. Ljubljana: Maturanti Klasične gimnazije (1951–1958) 1999, 126; prim. P. RADICS, Johann Weikhard, (kot v op. 1) 81).

¹³ AFS NM, Tyrocinium Seraphicum Siue Liber Indultionis Fratrum 1656–1753, str. 20. – Nazarski samostan je bil namenjen noviciatu od leta 1686 do 1781 ter ponovno od 1827 dalje (A. TOMINEC, Pregled zgodovine frančiškanov med Slovenci. V: Cvetje z vrtov sv. Frančiška XXXIV (1927), 50). – V literaturi se ponavlja zmotna trditev I. Vrhovnika, da je Wolfgang Vajkard kot novic vstopil v frančiškanski samostan v Karlovcu (I. VRHOVNIK, Kako je prišla Valvasorjeva knjižnica v Zagreb? V: Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo IX (1928), 108; prim. B. REISP, Kranjski polihistor (kot v op. 11) 266). Vrhovnik se je skliceval na objavljeno Alojzijevo pismo zagrebškemu škofu Martinu Brajkoviću, v katerem pa Alojzij pravi, da je v Karlovcu končal moralko šele po končanem filozofskem in teološkem študiju v Ljubljani (VRHOVNIK, Kako je prišla (kot v isti opombi zgoraj) 109).

¹⁴ ARS, AS 308, Zbirka testamentov deželnega sodišča v Ljubljani, II. serija, fasc. V 1–16, testament V–7, 21. 7. 1698. Oporoka je ena redkih, pisanih v latinščini. Potrdil jo je gvardijan Vincenc Lampretič, za izvršitelja je oporočnik imenoval svojega skrbnika Janeza Jožefa Graffenwegerja, ki bi mu pripadla tudi glavnina zapuščine – 400 goldinarjev in premičnine, brata bi si razdelila 300 goldinarjev, 100 goldinarjev pa bi ostalo nazarskemu samostanu. Zanimivo, da se mladi frater v oporoki ni spomnil sestre, ki ji je bilo takrat dvajset let in je neomogućena še živela pod stričevim skrbništvom. O usodi oporoke vemo le to, da jo je skrbnik stric Graffenweger 31. januarja 1699 predložil kranjski deželni pravdi, ki mu je priznala dedovanje in izvršiteljstvo oporoke (ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. št. 16, protokoli 1698–1701, fol. 104). Da bi bila oporoka, deponirana pri deželni pravdi v Ljubljani, kakor koli upoštevana, ko je Alojzij skoraj štiri desetletja pozneje res umrl, je malo verjetno. Arhivski fond ograjnega sodišča je sicer prav za čas njegove smrti pomanjkljiv, saj so ohranjeni le protokoli dvorne pravde (prav tam, knj. št. 22, protokoli dvorne pravde 1722–1744).

¹⁵ Glede na to, da je skrbnik Graffenweger sodišču predložil oporoko skoraj pol leta po njenem nastanku, bi bila takrat še lahko aktualna, toda namesto nečaka je čez dobro leto umrl stric.

¹⁶ NŠAL, Zapuščine duhovnikov, fasc. 383, Zapuščina Franc Pokorn, Ordinacijski zapisnik 1577–1824, s. p., pola med str. 272 in 273.

¹⁷ I. VRHOVNIK, Kako je prišla (kot v op. 13) 108, 109 (objava pisma, Karlovac, 19. avgusta 1703). Alojzij je škofa Martina Brajkovića prosil, da bi ga posvetil v kvartnem tednu meseca septembra, tri dni pred dopolnjenim 24 letom kot zahtevanim pogojem za mašništvo.

¹⁸ Nadbiskupski arhiv v Zagrebu (= NAZ), Prot. varia 9a, str. 184, 186. – Za vse podatke iz knjige posvečenj se iskreno zahvaljujem arhivarju g. Stjepanu Razumu.

¹⁹ Do leta 1708 se je provinca imenovala še Bosensko-hrvaška, nato pa Hrvaško-kranjska provinca sv. Križa (A. TOMINEC, Pregled zgodovine frančiškanov med Slovenci. V: Cvetje z vrtov sv. Frančiška XXXIII (1926), 39).

²⁰ Za kopije provincialnih protokolov in Faidigove kronike ter strokovno pomoč se iskreno zahvaljujem kolegu Jožetu Škofljanu iz Arhiva Republike Slovenije.

ko sta bili doslej znani le njegova služba gvardijana v hrvaškem Brdovcu (1725)²¹ in smrt v Samoboru (1737).²² Pater Alojzij se je zelo veliko selil, saj v istem samostanu ni nikoli ostal več kakor štiri leta. Poleg tega je opravljal različne službe, od rednega prek nedeljskega in prazničnega pridigarja, spovednika redovnic, slovenskega pridigarja na Trsatu in nemškega v Karlovcu do gvardijana treh samostanov, v Klanjcu, Brdovcu in Brežicah. Izmenično ga srečujemo v naslednjih redovnih hišah, v nekaterih po večkrat: takoj po posvetitvi v Brežicah (1705 in 1706), nato v Ljubljani (1707 in 1708), ponovno v Brežicah (1709 in 1710), Nazarjah (1711), na Sveti gori pri Gorici (1712), na Trsatu (1713), v Kamniku (1715 in 1716), drugič v Ljubljani (1717, 1718, 1719), v Klanjcu (1720 kot gvardijan), Karlovcu (1721), tretjič v Ljubljani (1722), drugič v Brdovcu (1723 in 1724 kot gvardijan), v Samoboru (1725), tretjič v Brežicah (1729 kot gvardijan), kjer je naslednje leto začel graditi nov samostan, nato vnovič v Klanjcu (1730 kot gvardijan), v Novem mestu (1732, 1733, 1734, 1735) in slednjič v Kotarih pri Samoboru (1736).²³ Od tod je isto ali naslednje leto spet odšel v bližnji Samobor in tam po 40 letih redovništva preminil 10. decembra 1737, star 58 let.²⁴ Čeprav ni bil najstarejši od odrastlih otrok Janeza Vajkarda, je umrl prvi in tudi med vsemi živel najkrajše življenje. A pomembnejša je naslednja ugotovitev, ki sicer ni nova: pater Alojzij Valvasor se je edini od polihistorjevih sinov udeleževal tudi kot pisec. Že leta 1715, ko mu je bilo 36 let, ga Janez Gregor Dolničar v bibliografiji kranjskih piscev označuje kot učenega in pobožnega redovnika, vendar je njegov opus nabožnih del ostal v rokopisih in danes razen po naslovih ni znan.²⁵ Če torej ne bi šlo za sina Janeza Vajkarda, najbrž sploh ne bi bil uvrščen v moderne biografske leksikone in preglede.

V frančiškanski red mu je sledil štiri leta mlajši brat **Janez Ludvik Valvasor**, rojen na Bogenšperku 18. aprila 1683, nekako od leta 1695 tudi sam učenec jezuitske šole v Ljubljani.²⁶ Tako kot starejši brat je z osemnajstimi leti, natančneje 7. avgusta 1701, vstopil v noviciatni samostan Nazarje in dobil redovno ime **Donat**.²⁷ Subdiakon in diakon je postal 27. februarja oziroma 29. maja 1706 v Ljubljani,²⁸ ni pa bilo mogoče ugotoviti, kam je šel po mašniško

²¹ Prim. B. REISP, Kranjski polihistor (kot v op. 11) 267.

²² Gesli v: Slovenski biografski leksikon. Četrta knjiga Táborska – Žvanut. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti 1980–1991 (odslej SBL IV), 345; K. BAČER, Gradivo za dolenski biografski leksikon. Novo mesto : Knjižnica Mirana Jarca 2004, 312.

²³ Frančiškanski provincialni arhiv Ljubljana (= FPAL), Provincialni protokoli, zv. 1, str. 349, 358, 368, 389, 405, 416, 423, 427, 432, 449, 458, 468, 477, 529. 540, 547, 551, 561, 574, 590, 648, 688, 730, 735, 752, 795, 834. – Omemba v Brežicah 1709 tudi po: AFS NM, Kanonska vizitacija hrvaško-kranjske frančiškanske province »In Nomine dei Amen«, Nazaret, 6. 7. 1709. – Omemba kot pridigarja mekinjskim klarisam 1715 in 1716 v: Knjižnica frančiškanskega samostana v Ljubljani (= KFS LJ), Faidiga, Bosnia Seraphica seu Chronologico-Historica descriptio Provinciae Bosnae dein Bosnae Croatiae nunc Prov. S. Crucis Croatiae Carnioliae Ordinis Minorum S. Francisci scrittoris observantiae nuncupatae, 1777, fol. 1204. – O začetku gradnje novega brežiškega samostana v času njegovega gvardijanstva: prav tam, fol. 1147, 1136; A. TOMINEC, Pregled zgodovine (kot v op. 13) 52. – O pridigarski službi v Novem mestu tudi: AFS NM, Discretorium Conventus 1732–1752–1769, str. 1–10. – Funkcijo gvardijana v Brdovcu, Klanjcu in Brežicah navaja tudi: KFS LJ, Faidiga, Bosnia Seraphica (kot v isti opombi zgoraj), fol. 990, 1020 in 1147. – Patra Alojzija ne srečamo samo v treh obrobnih samostanih (Pazin, Jaska, Senj) od skupno 15 redovnih hiš, kolikor jih je provinca sv. Križa štela od druge polovice 17. stoletja do leta 1783 (o tem A. TOMINEC, Pregled zgodovine (kot v op. 19) 39).

²⁴ Nekrologij in katalog hrvaško-kranjske frančiškanske province navajata, da je bil gvardijan in vikar, 40 let redovnik in star 58 let (AFS NM, Necrologium Provinciae, fol. X. Decembris; Catalogus priori, str. 563).

²⁵ Geslo v: SBL IV (kot v op. 22) 345; B. REISP, Kranjski polihistor (kot v op. 11) 266–267.

²⁶ V zgodovini ljubljanskega seminarja naj bi bil prvič naveden leta 1695, a ga v sami objavi vira ni, temveč le v kazalu (Ž. ČRNIVEC (ur.), Ljubljanski klasiki (kot v op. 12) 257). Leta 1698 se omenja kot dijak četrte latinske šole in naslednje leto v peti šoli (prav tam, 134 in 136; prim. tudi P. RADICS, Johann Weikhard (kot v op. 1) 82).

²⁷ AFS NM, Tyrocinium Seraphicum Siue Liber Indultionis Fratrum 1656–1753, str. 22.

²⁸ NŠAL, ŠAL (= Škofijski arhiv Ljubljana), Škofijski protokoli, fasc. 12, knj. 23, škofijski protokoli 1704–1706, str. 319 in 371. Prim. NŠAL, Zapuščine duhovnikov, fasc. 383, Zapuščina Franc Pokorn, Ordinacijski zapisnik 1577–1824, s. p., pola med str. 272 in 273.

posvečenje.²⁹ Tudi, kakšna je bila Donatova redovniška in duhovniška pot, ni ugotovljeno tako natančno kot za njegovega starejšega brata. Donatovo ime se namreč v frančiškanskih provincialnih protokolih dolgo ne pojavlja, ker do svojega štiridesetega leta ni opravljal nikakršne pastoralne ali vodstvene službe.³⁰ Protokoli ga prvič omenjajo šele leta 1723 kot spovednika v Kamniku, ne vemo pa, kje vse je bival dotlej. Drugače kot brat in večina drugih frančiškanov je nato vse do smrti ostal v istem, kamniškem samostanu, kjer ga redno srečujemo kot spovednika mekinjskih klaris in velesovskih dominikank, leta 1728 in 1729 hkrati tudi kot gvardijana samostana.³¹ Njegovo dolgoletno spovedniško službo in čas njenega nastopa potrjuje provincialni nekrologij, po katerem je kot spovednik redovnic obeh samostanov deloval celih trideset let.³² Umrli je 29. aprila 1752 v Kamniku,³³ kjer je v kripti tamkajšnje samostanske cerkve tudi pokopan. Ob smrti mu je bilo dobrih 69 let in je od treh Valvasorjevih odrastlih sinov živel najdlje. V nasprotju s starejšim bratom in redovnim sobratom Alojzijem se je najbrž bolje znašel v pastorali kakor v znanosti. A kaže, da je bil ljubitelj knjig, saj se je po njem nekoč imenovala knjižnica kamniškega frančiškanskega samostana.³⁴ Nedvomno je prav Donat posredoval, da sta prišli v velesovski samostan živeti njegova sestra Ivana Rozina pl. Scarlichi in nečakinja Ana Sibila (Ivana), ki sta tam tudi umrli.³⁵

Tretji polihistorjev sin **Janez Volf Engelbreht**, rojen 25. julija 1684, si je kot cistercijan pater **Štefan** izbral nekoliko drugačno, strožje redovniško življenje od obeh starejših bratov. Zdi se, da je bil tudi po naravi resnejši in duhovno bolj poglobljen. Po jezuitski gimnaziji v Ljubljani, kjer ga najdemo v letih 1698 in 1699 skupaj z leto dni starejšim bratom Janezom Ludvikom,³⁶ je leta 1703 omenjen kot »logicus« na graškem liceju.³⁷ Glede na navedbo o preživeli redovniški dobi je postal cistercijan meseca marca 1705.³⁸ Duhovniško pot pa je tako kot Janez Ludvik začel v Zagrebu, kjer je konec leta 1708 prejel subdiakonot in diakonat³⁹ in bil

²⁹ V ljubljanskih škofijskih protokolih za obdobje 1706 do 1718 njegovega imena ni med posvečenimi duhovniki, vendar za leti 1709 in 1710 tudi ni nikakršnih podatkov o posvečenjih (NŠAL, ŠAL, Škofijski protokoli, fasc. 12, 13, 14). Donat ni bil posvečen v Zagrebu (NAZ, Prot. varia 9a) niti ne med letoma 1706 in 1710 v Vidmu (dopis Nadškofijskega arhiva v Vidmu avtorju 29. januarja 2008). Tja bi lahko šel po posvečenje k svojemu krajevemu ordinariju, oglejskemu patriarhu. Ta je bil namreč krajevni škof tako Donatove rodne župnije Šmartno, kakor tudi župnije Kamnik, kjer je Donat pozneje deloval.

³⁰ Zanesljivo je bil ves ta čas frančiškan, saj so mu ob smrti 1752 pripisali 51 let redovništva (AFS NM, Necrologium Provinciae, fol. XXIX. Aprilis; Catalogus priori, str. 728; prim. tudi P. RADICS, Johann Weikhard (kot v op. 1) 82).

³¹ FPAL, Provincialni protokoli, zv. 1, str. 561, 573, 589, 598, 622, 634, 649, 659, 670, 688, 735, 752, 834; zv. 2, str. 142, 199, 223, 237, 262, 284, 301, 427, 501, 526, 575. – V protokolih je kot gvardijan omenjen samo ob zasedanju vodstva province 1728 (prav tam, zv. 1, str. 634), po Faidigovi zgodovini pa je bil na tem mestu tudi naslednje leto (KFS LJ, Faidiga, Bosnia Seraphica, fol. 889), kar je glede na enoletno trajanje mandata vsekakor točno.

³² AFS NM, Necrologium Provinciae, fol. XXIX. Aprilis.

³³ Prav tam; AFS NM, Catalogus priori, str. 728. Podatek o njegovi smrti je P. Radics dobil iz nekrologija frančiškanskega samostana v Kamniku (P. RADICS, Johann Weikhard (kot v op. 1) 82; po njem tudi: B. REISP, Kranjski polihistor (kot v op. 11) 267). Pokop ni vpisan v kamniško mrliško matično knjigo, ker frančiškanov v tem času vanjo niso vpisovali (NŠAL, ŽA Kamnik, M 1747–1765).

³⁴ Na podatek o knjižnici na stalni razstavi v kamniškem frančiškanskem samostanu me je prva opozorila kolegica Metoda Kemperl, za kar se ji iskreno zahvaljujem. O knjižnici za zdaj ni znanega skoraj ničesar; o njenem poimenovanju po patru Donatu naj bi pričal neki dokument, nastal šele v letih po 2. svetovni vojni (po informacijah prokuratorja g. Ignaca Navernika 23. februarja 2007 in p. Ernesta Žižmonda 24. februarja 2007).

³⁵ NŠAL, ŽA Velesovo, M 1745–1802, str. 2, 49.

³⁶ Ž. ČRNIVEC (ur.), Ljubljanski klasiki (kot v op. 12) 134 in 136. Pri Volfgangu Vajkardu je osebno ime obkrajano zapisano deloma napačno kot Joannes Wolffgangus.

³⁷ J. ANDRITSCH, Die Matrikeln der Universität Graz 1663–1710, Band 3, Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt 1987, 173; prim. tudi P. RADICS, Johann Weikhard (kot v op. 1) 82.

³⁸ Ob smrti 21. decembra 1752 naj bi imel za seboj 47 let in 9 mesecev redovništva ter 43 let in 9 mesecev duhovništva (J. MLINARIČ, Kostanjeviška opatija (kot v op. 4) 516).

³⁹ NAZ, Prot. varia 9a, str. 207; prim. tudi J. MLINARIČ, Kostanjeviška opatija (kot v op. 4) 516.

tam 23. februarja 1709 posvečen tudi v duhovnika.⁴⁰ Ni dvoma, da je v cistercijanski red vstopil v Kostanjevici, kjer je najverjetneje ostal brez prekinitve vse svoje redovno življenje. Leta 1708 je namreč pri prejemu prvih dveh redov posvečenja že naveden kot kostanjeviški cistercijan, najpozneje omenjenega leta, če ne že 1705, pa je prišel v varstvo tamkajšnjega opata Friderika (1703–1708) tisti del zapuščine Janeza Vajkarda Valvasorja, ki je pripadel njegovim otrokom iz prvega zakona.⁴¹ O Štefanu vemo na splošno zelo malo zaradi slabo ohranjenih cistercijanskih virov in ker v samostanu ni opravljal vidnejših funkcij. V Kostanjevici ga srečujemo kot redovnega duhovnika v času manjših zapletov pri delitvi očetove dediščine v letih 1712–1716,⁴² kot konventuala in zakristana pa leta 1723. Umrl je nenadne smrti 21. decembra 1752 v 69. letu starosti, zadet od kapi.⁴³

Kraji na Kranjskem, povezani z življenjem J. V. Valvasorja, njegovih dveh žena in potomcev

⁴⁰ NAZ, Prot. varia 9a, str. 208.

⁴¹ ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. št. 19, protokoli 1710–1714, fol. 327 (11. 1. 1712).

⁴² ARS, AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. št. 19, protokoli 1710–1714, fol. 327 (11. 1. 1712), fol. 493 (11. 6. 1712), fol. 611 1/2 (24. 3. 1713), fol. 670 (1. 7. 1713), fol. 710 (11. 7. 1713), fol. 795–796 (5. 3. 1714); prav tam, knj. št. 20, protokoli 1714–1718, fol. 71 (24. 1. 1715), 489 (23. 6. 1716).

⁴³ Po biogramu v: J. MLINARIČ, *Kostanjeviška opatija* (kot v op. 4) 516. Navedba starosti ob smrti – 68 let, 4 mesece in 26 dni – je povsem točna, zato se je mogoče zanesti tudi na druga dva podatka, o trajanju redovništva in duhovništva. Glede na navedbe o starosti ter o preživetih redovniških in duhovniških letih, mesecih in dnevih je cistercijan postal meseca marca 1705, duhovnik pa marca 1709, kar se skoraj povsem ujema z znanim datumom posvečenja 23. februar 1709. – Četudi ne sodi v besedilo, naj pripomnim, da so se s tem Valvasorjevim sinom zanesljivo poznali predniki pisca tega prispevka po mamin strani, meščanska družina Kuntarič v ruralnem mestecu Kostanjevica. Pater Štefan je namreč v kostanjeviški cisterci zelo verjetno preživel vseh 47 let redovništva, moj šestkrat praded, usnar Janez Kuntarič (ok. 1689–1769), pa je bil v tem času mestni svétnik in vsaj en mandat od 1740 do 1741 tudi mestni sodnik (kot tak omenjen v: NŠAL, *ŽA Kostanjevica*, P 1726–1770, 27. 11. 1741). Za njim sta kot mestna svétnika izpričana njegova sinova Janez (roj. pred 1723) in Anton Kuntarič (1724–1805), petkrat praded avtorja teh vrstic. Cistercijanski samostan in mesteca z lastno župnijico, ki mu je cisterca nudila tudi duhovno oskrbo, sta sicer živela v nenehnih medsebojnih posestnih in drugih sporih (prim. J. MLINARIČ, *Kostanjeviška opatija* (kot v op. 4) 365, 384, 385, 400–401, 448–449, 459).

II. Valvasorjeve hčerke in njihovo potomstvo na Kranjskem

Drugače kakor z biografijami Valvasorjevih sinov se doslej ni prav nihče ukvarjal z usodami njegovih odrastlih hčerk, edinega upanja za nadaljevanje polihistorjevega rodu. Oba Valvasorjeva življenjepisca Radics in Reisp sta objavila zgolj podatka o poroki dveh hčera, medtem ko tretje hčerke sploh nista poznala. Ime Regine Konstancije, poročene Wernegk in Dienersperg, sicer ni bilo neznano, saj je doživelo objavo že konec 19. stoletja in bi ga torej moral zaslediti še Radics, ki to objavo celo citira (1910), enako kot 73 let pozneje Reisp (1983).⁴⁴ Rodovnik rodbine Valvasor, v katerem je navedenih tudi enajst otrok Janeza Vajkarda, manjka pa najmlajši, rojen že v Krškem, je namreč leta 1894 objavil Johann Baptist Witting v dunajski periodični publikaciji rodoslovnega društva »Adler«. Tu sicer pogrešamo podatek o vnovični možitvi Valvasorjeve vdove in datume smrti njegovih odrastlih otrok, zato pa so navedene vse štiri možitve treh hčera, čeprav le ena tudi z letnico.⁴⁵

Hčerke so pred oltar stopile druga za drugo dobro desetletje po Valvasorjevi smrti, med letoma 1704 in 1707, najmlajša ponovno leta 1711, vendar vse skupaj niso povile niti polovice toliko otrok, kot jih je imel v obeh zakonih njihov oče. Poleg tega je ena ostala brez potomstva in druga brez vnukov, tako da se je Valvasorjev rod nadaljeval le po dveh hčerah njegove najmlajše, doslej širši javnosti neznane hčerke.

Shematizirani rodovnik treh hčera Janeza Vajkarda Valvasorja

hči iz 1. zakona
Ivana Rozina
por. pl. Scarlichi
3 vnuki
brez pravnukov

hči iz 2. zakona
Katarina Frančiška
por. baronica Jurič
brez vnukov

hči iz 2. zakona
Regina Konstancija
por. pl. Dienersperg
2 vnukinji
17 pravnukov
8 prapravnukov
potomstvo do danes

Zdi se, da je imela med vsemi Valvasorjevimi otroki najmanj »blagoslova« najstarejša **Ivana Rozina**, ki so jo klicali Johana in se je po navedbi v Slavi rodila 11. junija 1678.⁴⁶ Zgovorni sta že dejstvi, da je bila četrti, a hkrati prvi preživeli Valvasorjev otrok, za njo pa je v istem zakonu prišlo na svet pet fantov. Še ne devetletna je leta 1687 v nekaj tednih izgubila dva mlajša bratca in mater ter tri mesece pozneje dobila mačeho, ki je v kratkem času rodila vsaj štiri otroke. Kot najstarejša in za povrh dekle je Ivana Rozina zgodaj prevzela odgovornosti in bremena, kakršne gredo osirotelim prvorojenkam, četudi rojenim v plemiški družini. Pri petnajstih je ostala še brez očeta, prepuščena skrbništvu enega in nato drugega strica po materini strani. Kje je živela po smrti Janeza Vajkarda, ko sta za starejšim bratom odšla v šole še mlajša dva, ostaja neodgovorjeno,⁴⁷ tako kot tudi, kje se je zadrževala večji del

⁴⁴ B. REISP, Kranjski polihistor (kot v op. 11) 293, 340–341; P. RADICS, Johann Weikhard (kot v op. 1) 343; prim. B. GOLEC, Neznano in presenetljivo (kot v op. 6) 312–313. – Kot hčerko Janeza Vajkarda Valvasorja je Regino Konstancijo identificiral tudi Marko Štuhec, in sicer na podlagi Wernegkovega rodovnika; podatek je v drugem kontekstu, ne da bi ugotavljal, ali je bil že znan ali ne, navedel v svoji še neobjavljeni doktorski disertaciji iz leta 2000 (M. ŠTUHEC, Materialna kultura plemstva na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja (doktorska naloga, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino) Ljubljana 2000, 78).

⁴⁵ J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 1) 142–145. – Tu gre iskrena zahvala kolegu Mihi Preinfalku, ki mi je priskrbel kopije omenjene objave. Obenem se mu zahvaljujem za njegovo dejavno spremljanje nastajanja pričujoče razprave ter za vse druge koristne napotke in pomoč.

⁴⁶ J. W. VALVASOR, Die Ehre (kot v op. 4) IX, 109.

⁴⁷ V krstnih knjigah župnij Šmartno pri Litiji in Vače pred poroko nikoli ne nastopa kot botra, kar pa še ne pomeni, da ni živela pri materinih bratih pl. Graffenwegerjih na Slatni (do njene prodaje 1692) in Knežji (prim. NŠAL, ŽA Šmartno pri Litiji, R 1693–1703; ŽA Vače, R 1689–1705).

svojega poznejšega življenja. Mladost je najverjetneje preživela pri stricu Janezu Jožefu pl. Graffenwegerju na Knežiji, saj sta se prav s Knežijo istovetila njena brata, ko sta študirala pri ljubljanskih jezuitih.⁴⁸ Dekle brez omembe vredne dote, ki si je moralo s tremi študirajočimi brati deliti skromno dediščino, pa še to ob mačehinem oporekanju, pri iskanju življenjskega sopotnika seveda ni imelo posebne perspektive. Ivana Rozina bržčas tudi zato ni stopila pred oltar tako mlada kot njeni dve mlajši polsestri. Šele ko ji je bilo 27 let, jo je vzel **Franc Ludvik pl. Scarlichi**, vdovec s kopico otrok in tanko mošnjo. V zakon jo je oddal najstarejši iz Valvasorjeve rodbine, bratranec Jurij Maksimilijan Valvasor (1658–1717), sin očetovega polbrata Janeza Karla in lastnik graščine Zavrh v bližini Dol pri Litiji. Poroka dne 9. novembra 1705 je bila zato vpisana v poročno matico župnije Svibno, bratranec je nastopil kot poročna priča,⁴⁹ vendar ni znano, ali se je Ivana Rozina prišla tja samo možit ali pa je pred možitvijo pri sorodniku na Zavrhu tudi živela.⁵⁰ Nemara jo je Jurij Maksimilijan res vzel k sebi, potem ko je leta 1700 umrl še drugi skrbnik Valvasorjevih otrok iz prvega zakona Janez Jožef Graffenweger.⁵¹ Nihče od otrok, niti najstarejša Ivana Rozina – Johana, stara 22 let, ob skrbnikovi smrti še ni bil polnoleten, njeni trije bratje pa so se medtem že razkropili po šolah in samostanih. Kakor koli, pri dogovarjanju za Johanino poroko je imel zanesljivo glavno besedo prav bratranec Jurij Maksimilijan Valvasor, kot završki graščak bližnji sosed Semeničev iz graščine Dole, iz družine katerih je izhajala prva soproga ženina pl. Scarlichija.⁵² Poleg Jurija Maksimilijana je v vlogi poročne priče, pomenljivo, nastopil Scarlichijev priženjeni sorodnik Franc pl. Semenič.⁵³

Johanin mož Franc Ludvik pl. Scarlichi je moral biti od nje starejši vsaj osem let in je imel v prvem zakonu z Ano Maksimilo pl. Semenič sedem otrok.⁵⁴ Izhajal je sicer iz znane in ugledne rodbine,⁵⁵ to pa je bilo bolj ali manj tudi vse, saj je sam že v rosnih letih postal sirota po obubožanem očetu in je zgodaj izgubil še mater. Rodil se je med letoma 1660 in 1670, bliže zadnji letnici kot prvi, vendar očitno ne v očetovi graščini Stara Loka pri Škofji Loki.⁵⁶ To ne prav veliko posest je leta 1634 kupil njegov ded Julij († 1644), oče Franc Karel

⁴⁸ Ž. ČRNIVEC (ur.), Ljubljanski klasiki (kot v op. 12) 134.

⁴⁹ Podatek o poroki, vpisan v danes izgubljeno poročno matico župnije Svibno, je objavil L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 337, vendar z bistveno napako, saj nevesto naslavlja kot vdovo, namesto kot hčerko Janeza Vajkarda Valvasorja, in s skrajšanim imenom Ana Rozina.

⁵⁰ V svibenskih krstnih maticah se pred poroko nikoli ne pojavi kot krstna botra (NŠAL, ŽA Svibno, R 1685–1701, R 1701–1713). Vsaj nekaj časa je bil njen skrbnik dr. Janez Jožef Wallich, ki se kot tak omenja v vlogi skrbnika Valvasorjevih otrok iz prvega zakona leta 1700, ob smrti prejšnjega skrbnika, strica Janeza Jožefa Graffenwegerja (P. RADICS, Johann Weikhard (kot v op. 1) 333).

⁵¹ V oporoki izraženo željo, naj ga pokopljejo v cerkvi sv. Nikolaja na Savi v župniji Vače (ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. G 1–54 1/2, testament G–27, 1. 3. 1700), so udejanili že pet dni pozneje, 6. marca 1700 (NŠAL, ŽA Vače, M 1687–1723, s. p.). Knežijo je podedovala (njegova hči?) Marija Ana pl. Adlersfeld, v imenjsko knjigo sicer vpisana šele leta 1707 (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 178).

⁵² O Semeničih na Dolah gl. J. W. VALVASOR, Die Ehre (kot v op. 4) XI, 573. – Jurij Maksimilijan je bil tudi eden od inventurnih komisarjev zapuščine dolskega graščaka Franca Vajkarda pl. Semeniča (ARS, AS 309, šk. 104, fasc. XXXXIII, S–94, februar 1710, str. 3, 34).

⁵³ L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 337.

⁵⁴ ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 120, Genealogica R–Z, Scarlichi; AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 221, Scarlichi.

⁵⁵ Korenine Scarlichijev so segale v dalmatinski Zadar, med kranjsko plemstvo so leta 1634 sprejeli njegovega deda Štefana Julija, najpomembnejši član rodbine pa je bil dedov brat Rajnald (Reinaldo) Scarlichi, sprva tržaški in v letih 1630 do smrti 1640 ljubljanski škof (ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 120, Genealogica R–Z, Scarlichi; AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 221, Scarlichi).

⁵⁶ Pri določitvi časa njegovega rojstva se je mogoče opreti predvsem na dva podatka. Prvič, njegov oče Franc Karel je umrl leta 1670 (ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 221, Scarlichi), in drugič, Franc Ludvik je leta 1690 prvič postal oče (NŠAL, ŽA Škofja Loka, R 1688–1702, 2. 5. 1690). V Stari Loki je bila 3. aprila 1668 krščena samo njegova sestra Marija Terezija (NŠAL, ŽA Stara Loka, R 1651–1671), sam pa je prejone prišel na svet v času, ko je bila posest Stara Loka zastavljena (o zastavitvi prim. P. BLAZNIK, Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803). Škofja Loka : Muzejsko društvo 1973, 328) in Scarlichijevi tu očitno niso prebivali. Vnovič omožena mati Marija

Scarlichi pa najprej zastavil in leta 1669, malo pred svojo smrtjo, prodal Janezu Pečaherju v zameno za hišo v bližnji Škofji Loki in pristavo pred mestom.⁵⁷ Plemičeva »degradacija« iz graščaka v lastnika dveh hiš v škofjeloškem mestu in majhne desetine⁵⁸ spominja na Valvasorjevo dobrih dvajset let pozneje, le da je bil Scarlichijev padeč glede na izhodišče milejši. Tako je polihistorjev poznejši zet Franc Ludvik v otroških letih doživel nekaj podobnega kot njegova žena Johana Valvasor. Njuno otroštvo kaže poleg tega še več skupnih potez. Tudi Francu Ludviku je neposredno po »bankrotu« umrl oče, osem let pozneje je izgubil mater in slabih šest let zatem še očima, tako da je zaradi mladoletnosti, enako kot Johana, slejkoprej pristal pri skrbnikih. Oče Franc Karel pl. Scarlichi je preminil že leta 1670⁵⁹ in ga sin morda sploh ni poznal, ovdovela mati Marija Elizabeta roj. Juliani pa se je leto dni pozneje (1671) v domači Škofji Loki omožila z dr. Gabrijelom Lukančičem, tajnikom kranjskih deželnih stanov.⁶⁰ Njen drugi mož je izhajal iz premožne škofjeloške trgovsko-podjetniške družine, bil tudi sam podjeten,⁶¹ zapovrh izobražen, sin plemkinje in plemeniten s predikatom pl. Hertenfels.⁶² Zaradi uradniške službe pri deželnih stanovih je z družino v glavnem prebival v Ljubljani,⁶³ kjer je imel v lasti več velikih in donosnih hiš,⁶⁴ kupil pa je tudi nekoč Scarlichi-

Elizabeta Lukančič v svoji oporoki leta 1678 imenuje Franca Ludvika »sinček« (Söndl), kar kaže na njegovo mladost, neomemba sestre in morebitnih drugih sorojencev v materini oporoki pa priča, da je bil Franc Ludvik edini preživeli otrok svojih staršev (ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 184, Lukančič, str. 300–302, testament Marije Elizabete Lukančič, 8. 4. 1678, prepis).

⁵⁷ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 101, fasc. XXXXII, S–40, 5. 6. 1670, str. 11–12; prim. P. BLAZNIK, Škofja Loka, (kot v op. 56) 167, 328; prim. M. SMOLE, Graščine na nekdanjem Kranjskem. Ljubljana: Državna založba Slovenije 1982, 458; prim. tudi ŠTUKL, Knjiga hiš v Škofji Loki III. Stara Loka in njene hiše (Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 17). Ljubljana – Škofja Loka 1996, 82, 131. – V kranjski imenjski knjigi 1662–1756 je na začetku kot lastnik Stare Loke z imenjsko rento dobrih 18 funtov vpisan še Julij Scarlichi, prodaja sina Franca Karla pa je bila vpisana leta 1670 (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 184). Scarlichiji so tu vsaj določen čas tudi živeli, saj sta Julij in žena Elizabeta v štiridesetih letih 17. stoletja v starološki župniji izpričana kot krstna botra (L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 282).

⁵⁸ Poleg skromnih nepremičnin v mestu, pristave in nekaj manjših zemljišč ter desetine od osemnajstih hub na Kokrici je Scarlichi ob smrti premožni le 565 goldinarjev gotovine in nekaj dvomljiivega kapitala v zadolžnicah (ARS, AS, Zap. inv., šk. 101, fasc. XXXXII S–40, 5. 6. 1670, str. 3–8).

⁵⁹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 101, fasc. XXXXII, S–40, 5. 6. 1670; prim. tudi ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 221, Scarlichi.

⁶⁰ ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 221, Scarlichi; ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 184, Lukančič, str. 289–291, ženitna pogodba Gabrijela Lukančiča in Elizabete Scarlichi roj. Julian, 28. 6. 1671. – Ženitna pogodba je datirana v Škofji Loki, vendar v škofjeloški in starološki poročni matici vpis poroke pogrešamo, prav tako pa tudi v poročni matici ljubljanske stolne župnije (NŠAL, ŽA Škofja Loka, Ind P 1652–1791, P 1652–1680; ŽA Stara Loka, Ind P 1652–1789, P 1652–1719; ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, P 1682–1718). – Gabrijel Lukančič je bil sicer tudi skrbnik otrok Valvasorjevega očeta Jerneja Valvasorja (ARS, AS 730, fasc. 86, Scarlichi, zaščitno pismo 7. 5. 1663, shranjeno v skladišču Zbirke listin ARS).

⁶¹ P. BLAZNIK, Škofja Loka (kot v op. 56) 329.

⁶² J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 1) 125; K. F. FRANK, Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918, 3. Band, K–N. Schloss Senftenegg: Selbstverlag 1972, 168; ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 156, Lukantschitsch.

⁶³ V Ljubljani so se rodili vsi Lukančičevi otroci, štirje iz prvega in trije iz drugega zakona, dva polbrata in polsestra Franca Ludvika Scarlichija (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Ind R 1653–1692; R 1653–1692, str. 159, 226, 327; R 1664–1669, str. 16; R 1669–1678, str. 166, 237, 269; prim. L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 13, 15, 18, 19, 25). Marija Elizabeta Lukančič je v Ljubljani napisala tudi oporoko (ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 184, Lukančič, str. 300–302, testament Marije Elizabete Lukančič, 8. 4. 1678, prepis), oba z možem pa so sicer pokopali v Škofji Loki, čeravno je vsaj Gabrijel Lukančič preminil v Ljubljani (NŠAL, ŽA Stara Loka, M 1677–1715, 18. 5. 1678, 1. 1. 1684; ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, M 1658–1735, 30. 12. 1683; L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 179).

⁶⁴ Zapuščinski inventar njegove zapuščine v Ljubljani razkriva posedovanje kar sedmih hiš, od tega dveh predmestnih (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 61, XXIX/B, L–29/III, 7. 2. 1684, str. 9–11). Od šestdesetih let 17. stoletja do smrti je Lukančič v Ljubljani izpričan kot posestnik petih hiš, večinoma na prestižnih lokacijah (J. SUHADOLNIK, S. ANŽIČ, Mestni trg z okolico in Ciril-Metodov trg. Arhitekturni in zgodovinski oris predela med grajskim hribom,

jevo graščino Stara Loka.⁶⁵ A njegov pastorek Scarlichy po očimovi smrti 1683 ni bil deležen ničesar od Lukančičeve zapuščine.⁶⁶ Ostalo mu je skromno imetje, ki mu je pripadlo po očetu, in kar mu je v oporoki zapustila mati.⁶⁷ Kranjska plemiška okolica je tako Francu Ludviku utegnila nameniti nekaj več pozornosti kvečjemu zaradi (nekoč) zvencega priimka Scarlichy in očimovega še ne povsem pozabljenega ugleda.⁶⁸ Ni znano, kje se je mladenič oženil z Ano Maksimilo pl. Semenič⁶⁹ in kje je prišla na svet večina od sedmih otrok iz njegovega prvega zakona.⁷⁰ Le za najstarejšega vemo, da so ga leta 1690 krstili v Škofji Loki, edino hčerko pa 1695 v ljubljanski stolnici.⁷¹ Po nekaj letih družinskega življenja se je Franc Ludvik, kot nekoč njegov ded in oče, končno spet uvrstil med zemljiške gospode, čeprav med najmanjše na Kranjskem. V kranjsko imenjsko knjigo je bil leta 1697 vpisan dvakrat, prvič, ko je od ženinega brata⁷² Janeza Andreja pl. Semeniča kupil hubo pri Mokronogu, in nato od istega

Cankarjevim nabrežjem, Trančo, Stritarjevo ulico in podgrajskega dela Ciril-Methodovega trga ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Ljubljana: Zgodovinski arhiv 2000, 91; J. SUHADOLNIK, S. ANŽIČ, Stari trg, Gornji trg in Levstikov trg. Arhitekturni in zgodovinski oris mestnih predelov in objektov, lastniki hiš ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Ljubljana: Zgodovinski arhiv 2003, 87; J. SUHADOLNIK, S. ANŽIČ, Novi trg z okolico. Arhitekturni in zgodovinski oris mestnega predela in objektov, lastniki hiš in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana. Ljubljana: Zgodovinski arhiv 2006, 91, 94, 97).

⁶⁵ Graščino s pripadajočo posestjo je kupil leta 1676 od Janeza Pečaerja in je bila ob Lukančičevi smrti še v njegovi lasti (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 61, XXIX/B, L–29/III, 7. 2. 1684, str. 7, 74–75; L–29/1, 14. 3. 1684, str. 1).

⁶⁶ Gabrijel Lukančič v svoji obsežni oporoki niti z besedo ne omenja pastorka (ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. L 1–49, testament L–16, 27. 12. 1683).

⁶⁷ Mati Marija Elizabeta Lukančič je v oporoki imenovala za dediče otroke iz obeh zakonov, pri čemer je Francu Ludviku, edinemu preživelemu iz prvega zakona, pripadla zapuščina po pokojnem očetu, njeno lastno premoženje pa se je v enakih deležih razdelilo na vse otroke (ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 184, Lukančič, str. 300–302, testament Marije Elizabete Lukančič, 8. 4. 1678, prepis).

⁶⁸ Na to bi moglo kazati dejstvo, da sta bila njegovi hčerki Ani Feliciti za krstna botra v ljubljanski stolnici stiški opat Anton pl. Gallenfels in Marija Ana kneginja Auersperg roj. grofica Herberstein (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, R 1692–1699, str. 78, 7. 3. 1695).

⁶⁹ Po Scarlichijevem rodovniku je bila Ana Maksimila hči Janeza Sigmunda pl. Semeniča in Ane Regine roj. pl. Apfaltrer iz Črnomlja (ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 120, Genealogica R–Z, Scarlichy). Za njen rojstni kraj se potegujejo vsaj štiri dolenske graščine: stara posest Semeničeve rodbine Dole (Thall) pri Litiji, ki sta jo v letu izida Slave posedovala njen oče in stric (J. W. VALVASOR, Die Ehre (kot v op. 4) XI, 573), prav tako stara Semeničeva posest Grumlof pri Šentpavlu na Dolenskem z bližnjim Selom, ki ga je na novo zgradil njen oče (J. W. VALVASOR, Die Ehre (kot v op. 4) XI, 231–232; prim. M. SMOLE, Graščine (kot v op. 57) 432, 433) ter Klevišče pri Polšniku, v posesti njenega očeta približno od 1649 do 1672, nato pa do 1685 v rokah njenega brata (J. W. VALVASOR, Die Ehre (kot v op. 4) XI, 305; prim. M. SMOLE, Graščine (kot v op. 57) 219). Najverjetnejša si zdi zadnja možnost, a zaradi izgubljenih krstne matice župnije Polšnik ni preverljiva, tako kot iz istega razloga ni mogoče ugotoviti, ali je bila krščena v župnijah Šentrupert in Šentvid pri Stični; pri slednji se krstne matice po daljši vrzeli začenejo z letom 1664 (prim. T. KRAMPAC, Vodnik po matičnih knjigah Nadškofijskega arhiva Ljubljana (Nadškofija Ljubljana, Arhiv, Priročniki 2). Ljubljana 2003, 64, 89, 90). Poroke med Ano Maksimilo in Scarlichijem vsekakor ni bilo v Stari Loki in Škofji Loki niti v ljubljanski stolnici (NŠAL, ŽA Stara Loka, Ind P 1652–1789, P 1652–1719; ŽA Škofja Loka, Ind P 1652–1791, P 1652–1680; ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, P 1682–1718), ampak verjetno v župnijah Šentvid pri Stični ali Šentrupert, katerih poročne matice za ta čas niso ohranjene.

⁷⁰ Imena otrok so znana iz rodovnikov (ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 120, Genealogica R–Z, Scarlichy; AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 221, Scarlichy).

⁷¹ NŠAL, ŽA Škofja Loka, R 1688–1702, 2. 5. 1690; ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, R 1692–1699, str. 78, 7. 3. 1695; krst drugega otroka tudi: L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 36. – Imena in nekaj drugih podatkov o skupno sedmih otrocih iz prvega zakona navajajo trije rodovniki v: ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 221, Scarlichy; ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 120, Genealogica R–Z, Scarlichy. Nobeden ni bil krščen v župniji Škocjan pri Novem mestu, kjer sta se Francu Ludviku v drugem zakonu rodila dva otroka (prim. NŠAL, ŽA Škocjan pri Novem mestu, R 1688–1701, R 1702–1711).

⁷² Da sta imela Janez Andrej in Ana Maksimila istega očeta, če že ne tudi matere, je razvidno iz podatka v Slavi, po katerem je Janez Andrej od svojega očeta Janeza Sigmunda okoli leta 1686 kupil graščino Selo pri Šentpavlu na Dolenskem (J. W. VALVASOR, Die Ehre (kot v op. 4) XI, 232).

še imenje petih hub in pol v sosednji župniji Šentrupert.⁷³ Ob drugi poroki z Johano Valvasor leta 1705 je po besedah svibenske poročne matice prebival na Mirni.⁷⁴ Ker je ta takrat sodila v šentrupeško župnijo, je torej očitno živel in gospodaril na lastni posesti. Vendar ne dolgo, kajti kupljeno imenje petih hub in pol je moral že naslednje leto 1706 spet odstopiti prodajalcu pl. Semeniču.⁷⁵ Sodeč po imenjski knjigi je s tem ostal brez podložniške posesti, saj iz knjige pozneje ni razvidna niti huba pri Mokronogu. Tako vemo komaj kaj o tem, od česa je živel, potem ko je kot vdovec vzel za ženo ubožno Valvasorjevo hčerko.

Po poroki jeseni 1705 sta se zakonca Scarlichi vsaj še nekaj let zadrževala na Dolenjskem, vendar ne na Mirni ali njeni okolici, kjer je Franc Ludvik bival ob poroki. Izpričana sta namreč v matičnih knjigah župnije Škocjan pri Novem mestu. Tu je bil 4. avgusta 1706 krščen njun najstarejši sin *Karel Jožef Vajkard*, drugega sina *Friderika Jožefa Zaharijo* so 5. februarja 1709 nesli h krstu v ljubljansko stolno cerkev sv. Nikolaja, tretjerjeno *Ano Sibilo* pa so 22. maja 1710 krstili spet v Škocjanu.⁷⁶ Kraj rojstva Scarlichijevih krščencev v škocjanskih krstnih knjigah ni naveden, a skoraj ni dvoma, da sta se rodila v gradiču Vrh (Auenthal) pri Škocjanu. Za tega je potrjeno, da je bil pred letom 1713 nekaj časa v rokah očeta Franca Ludvika, ni pa znano kdaj natanko. Vemo le, da ga je Scarlichi prodal svojemu nekdanjemu svaku Janezu Andreju pl. Semeniču, ki je tukaj omenjenega leta preminil.⁷⁷ Zanimivo je dejstvo, da Vrha ne najdemo v opisu gradov in graščin v XI. knjigi Valvasorjeve Slave, čeprav zgradba, sodeč po arhitekturi, ni bila skromna.⁷⁸ Razlog njene odsotnosti v Slavi je očitno ta, da je šlo pri Vrhu le za stanovanjski dvorec s hubo, in ne za pravi fevdalni sedež. Vse, kar vemo o drugih nanj vezanih nepremičninah, povečini raztresenih po Mirnski dolini, pa kaže, da je bil Vrh sestavni del prej omenjene Scarlichijeve posesti pri Mokronogu in v šentrupeški župniji, ki jo je Franc Ludvik od Semeniča najprej kupil (1697) in nato istemu vrnil (1706).⁷⁹ V tem

⁷³ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 143, 184.

⁷⁴ L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 337.

⁷⁵ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 184.

⁷⁶ NŠAL, ŽA Škocjan pri Novem mestu, R 1702–1711, R 1711–1720; ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, R 1700–1712, str. 281. Prva dva otroka navaja tudi L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 47 in 300.

⁷⁷ Regest kupoprodajne pogodbe v zapuščinskem inventarju Janeza Andreja pl. Semeniča namreč ni datiran (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 105, fasc. XXXXIII, S–102, 3. 1. 1714, str. 4). Prav tako ne kupna pogodba za Vrh (wegen Auenthall), sklenjena med Ano Regino Semenič in duhovnikom Jakobom Kolšico (prav tam, str. 6), in kupno pismo istega Kolšice za to posest (Auenthall betr.) (prav tam, str. 3).

⁷⁸ O lokaciji Vrha in arhitekturnih značilnostih stavbe, ki je nastala vsaj v prvi polovici 17. stoletja, gl. I. STOPAR, Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. Dolenjska. Prva knjiga. Porečje Krke. Ljubljana : Viharnik 2000, 302; prim. tudi I. JAKIČ, Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine. Ljubljana : Državna založba Slovenije 1997, 375.

⁷⁹ Ob smrti prvega znanega lastnika Volfganga Blande leta 1667 je sama posest Vrh (Auenthall oder Nadullich) obsegala hubo, na kateri je živel njen lastnik, ter stanovanjsko zgradbo z gospodarskimi poslopji. Blanda je poleg tega premozel še nekoliko oddaljeno posest s težiščem v Mirnski dolini, raztreseno sicer od zgornjega toka Temenice do bližine Škocjana: devet hub, več mlinov, gornino, žitno desetino in gozdarino (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 9, fasc. V, B–17, 27. 6. 1667, str. 1–5). Pomenljivo tudi zapuščinski inventar Janeza Andreja pl. Semeniča iz leta 1714 navaja Vrh le kot toponim »Auenthall« brez kakršnih koli pridatkov, kot so dvorec, graščina, imenje in podobno (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 105, fasc. XXXXIII, S–102, 3. 1. 1714, str. 3, 4, 5, 10, 11), pokojnik pa naj bi po urbarskem izvlečku in vdovini izjavil posedoval devet hub in pol v Mokronogu in okolici (prav tam, str. 1). Slednje kaže, da gre najverjetneje za iste hube kot pol stoletja prej v rokah Volfganga Blande (1667) in vsaj v osnovi za prav tisto podložniško posest (pet hub in pol v župniji Šentrupert), ki jo je po imenjski knjigi med letoma 1697 in 1706 posedoval Franc Ludvik Scarlichi (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 184). O nadaljnji usodi Vrha in njegove posesti viri dolgo molčijo, medtem ko je v literaturi vrsta pomot, saj vsi avtorji povzemajo po M. SMOLE, ki podatke za Vrh (Auenthal) zamenjuje s podatki za graščino Dole (Thal) pri Litiji. Čeprav pozna lastnika Janeza Andreja pl. Semeniča, umrlega leta 1713, iz njegovega zapuščinskega inventarja (1714) začuda ne povzema regesta kupoprodajne pogodbe za Vrh, sklenjene s Francem Ludvikom Scarlichijem, in tega ne navaja med lastniki, pač pa naj bi Semenič sledil Janezu Vajkardu pl. Semeniču, umrlemu leta 1710 (prim. M. SMOLE, Graščine (kot v op. 57) 538–539). V resnici je bil Janez Vajkard lastnik graščine Dole (Gschloß vnd Guett Thal) (ARS, AS 309,

primeru so torej Scarlichijevi nekaj let prebivali v že prodanem dvorcu, zdaj ponovno v rokah sorodnikov Semeničev.

Zakonca Franc Ludvik in Ivana Rozina (Johana) tu vsekakor nista ostala več dolgo po rojstvu tretjega otroka spomladi 1710. Poleg izpričane, a žal ne tudi datirane prodaje posesti, je tako soditi tudi glede na njuno odsotnost v škocjanskih krstnih matičnih knjigah, kjer po hčerkinem krstu ne nastopata ne kot starša ne kot krstna botra.⁸⁰ Tudi če bi družinski oče in sinova preminili še v gradiču Vrh, tega zaradi izgubljenih mrliških matičnih knjig ne bi mogli ugotoviti.⁸¹ Zanesljivo vemo samo to, da niso umrli ali bili pokopani v Scarlichijevi rodni Škofji Loki⁸² ne v Ljubljani,⁸³ ki se je zdela zelo verjeten novi dom družine glede na krst drugega otroka v ljubljanski stolnici (1709). Naslednja desetletja Scarlichijeve družine so zavita skoraj v popolno temo, vključno s ključnim vprašanjem, kje so sploh živeli. Franc Ludvik je preminil najpozneje leta 1732, ko je Ivana Rozina kot vdova sklenila neko pogodbo s svojima pastorkoma Markom Henrikom in Jožefom Ernestom Scarlichijem.⁸⁴

Od najmanj treh otrok iz drugega zakona Franca Ludvika pl. Scarlichija z Ivano Rozino Valvasor je znana le usoda edine hčerke, medtem ko lahko o sinovih z veliko mero gotovosti sklepamo, da sta zgodaj umrla, ker ju pozneje ni nikjer več zaslediti.⁸⁵ Hči Ana Sibila pl. Scarlichij, še ena plemkinja brez sredstev, je kot laikinja vstopila k velesovskim dominikankam, kjer jo srečamo kot Ivano. Po velesovski mrliški matici je bila pokopana 15. februarja 1758 v kripti župnijske cerkve sv. Marjete, ob smrti stara okoli 48 let in v samostanu približno 14 let.⁸⁶ V Velesovo je torej prišla okoli leta 1744, ko ji je bilo 34 let, pač potem ko dovolj dolgo ni bilo blizu nobenega ženina. Zanj in za mater Ivano Rozino je nesporno poskrbel stric Janez Ludvik Valvasor, frančiškanski pater Donat, dolgoletni spovednik velesovskih dominikank.

Zap. Inv., šk. 105, fasc. XXXXIII, S–111, šk. 105, 8. 6. 1724), prav tako kot njegova naslednica Katarina, umrla leta 1773 (prav tam, šk. 9, fasc. XXXV, S–215, 27. 9. 1773, str. 1), in Franc Ksaverij Aparnik, ki je Dole po njeni smrti kupil na dražbi (prav tam, šk. 7, fasc. IV, A–97, 14. 5. 1784, str. 5). Poleg podobnih nemških imen za Vrh in Dole (Auenthal in Thall) ter slovenskega sinonima »Na dulih« za Vrh (1667) je M. Smole zavedlo dejstvo, da sta bila oba v istem času v rokah članov rodbine Semenič (prim. M. SMOLE, Graščine (kot v op. 57) 310, 538). Drugače kot za Dole ne vemo, kaj natanko se je v desetletjih po letu 1714 dogajalo z Vrhom. Ker ga kot samostojen dominij sprva pogrešamo tudi v terezijanskem katastru, je ob dvorcu očitno ostala le prvotna huba. V kataster so Vrh kot dvorec (Hof Auenthal) vnesli šele leta 1768, ko je z nakupom pridobil povsem novo podložniško posest (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 139, RDA, N 230 1/2, No. 1, No. 7).

⁸⁰ NŠAL, ŽA Škocjan pri Novem mestu, R 1702–1711, R 1711–1720.

⁸¹ Najstarejša ohranjena mrliška matična knjiga župnije Škocjan se začenja šele poznega leta 1768 (prim. E. UMEK, J. KOS (ur.), Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije I–II. (Skupnost arhivov Slovenije. Vodniki). Ljubljana 1972, 700). To bi bil tudi verjeten razlog, zakaj smrti moških članov te družine ne navaja L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4). – Krstov ali pokopov članov te družine ni niti v maticah ljubljanske stolne župnije: NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, R 1700–1712, R 1712–1722, R 1722–1731, M 1658–1735, M 1735–1770.

⁸² NŠAL, ŽA Stara Loka, Ind M 1678–1789.

⁸³ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, M 1658–1735; prim. L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 181 sl.

⁸⁴ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 108, fasc. XXXIV, S–168, 15. 11. 1762, str. 12, No. 27. V izvlečku pogodbe je Ivana Rozina navedena kot vdova Ana Rozina.

⁸⁵ Med jezuitskimi študenti v Ljubljani se od leta 1710 oz. 1712 pojavljata dva Scarlichija, ki bi bila lahko kvečjemu njuna polbrata, a v tem primeru z netočnim drugim osebnim imenom (Ž. ČRNIVEC (ur.), Ljubljanski klasiki (kot v op. 12) 154, 158, 164, 166, 169, 171). Močna referenca za podmeno, da sta Valvasorjeva vnuka Scarlichija mlada umrla, je tudi njuna odsotnost v: L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4). M. SMOLE v inventarju cerkvenega dela vicedomskega urada za Kranjsko zmotno navaja, da je bil leta 1738 župnik na Blokah neki Jožef Scarlichij (M. SMOLE, Vicedomski urad za Kranjsko 13. stol. – 1747. 2. del: Cerkevne zadeve Lit. G (Publikacije Arhiva SR Slovenije. Inventarji. Serija Arhivi državnih in samoupravnih organov in oblastev. Zvezek 4). Ljubljana 1989, 152), v resnici pa gre za napačno prebran priimek (ARS, AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 16, fasc. I/10, lit. G XII–17, str. 221–224, 8. 3. 1738).

⁸⁶ NŠAL, ŽA Velesovo, M 1745–1802, str. 49; prim. L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 325.

Mati in hči sta šli k nunam bržčas skupaj, le nekaj let pred materino smrtjo, vendar vsaj hči šele po tem, ko ju je z volili iz svojega premoženja podprla polsestra oziroma teta baronica Juričeva.⁸⁷ Ivano Rozino pl. Scarlichi roj. Valvasor so pokopali deset let pred hčerko, 9. marca 1748, prav tako v kripti velesovske župnijske cerkve.⁸⁸ Od vseh Valvasorjevih otrok je živela najdlje, nekaj mesecev manj kot 70 let. Kolikor vemo, ni imela vnukov, zato je njena ženska rodbinska veja Valvasorjev s smrtjo hčerke ugasnila. Posreden dokaz o tem ponuja tudi oporočka hčerke Ivane Sibile, sestavljena leta 1755 v Velesovem, v kateri oporočnica razdeljuje svoje nadvse skromno premoženje – nekaj denarja in obleke, ne da bi se spomnila kakšnega sorodnika, denimo bratov ali morebitnih nečakov.⁸⁹

Kot smo videli pri obravnavi preostanka življenja Valvasorjeve vdove Ane Maksimile, je znala ta dobro poskrbeti za svoji dve rodni hčerki. Obe sta za življenja okusili več gmotnih blagodat in svoje starejše polsestre Scarlichijeve, ki kot sirota ni imela pravega zaščitnika. Najbolje se je omožila Katarina Frančiška, saj je bil njen ženin mlad, edinec in razmeroma premožen baron. Nasprotno se zdi, da mlajša hči iz drugega zakona Regina Konstancija ob pomanjkanju dovolj velike dote, enako kot njena polsestra, ni mogla unovčiti niti telesne lepote. Tako kot polsestra Ivana Rozina je bila »dovolj dobra« le za dva priletna vdovca. Toda hčerki iz Valvasorjevega drugega zakona sta imeli pri možnostih izdatno podporo v spretni materi, zato so njuni trije ženini premogli precej zajetnejše možnje kakor svak Franc Ludvik Scarlichi.

Katarina Frančiška, Valvasorjeva prvorojenka v drugem zakonu, rojena 28. aprila 1688,⁹⁰ je še ne šestnajstletna 2. februarja 1704 stopila pred oltar na Gracarjevem turnu,⁹¹ kjer je z materjo in sestro živela zadnja štiri leta in pol od materine vnovične poroke poleti 1699. Tudi ženin je bil nedoleten mladenič, 20-letni **Adam Sigfrid baron Jurič (Juritsch)** z gradu Struga ob Krki, rojen 26. decembra 1683.⁹² Nevesto je oddal v zakon njen očim Janez Herbard pl. Buset, obetavna možitev pa je zagotovo najbolj veselila mater Ano Maksimilo. Mladi baron Adam Sigfrid je bil namreč edini sin, čigar sestre, sedem po številu, so odšle k nunam ali pa so se pozneje omožile. Rodil se je kot peti otrok Wolfganga Friderika barona Juriča in Judite Terezije roj. grofice Barbo, bil sorodstveno povezan z vplivnimi kranjskimi rodbinami in veljal za dediča stare rodbinske posesti, graščine Struga.⁹³ Graščino ob Krki je skupaj s Starim Gutenbergom še v 16. stoletju kupil njegov prapraded Karel pl. Jurič, sin uskoškega poveljnika na Ogrskem, praded Janez Jakob pa je bil leta 1634 povzdignjen v baronski stan s predikatom »zum Strugg«.⁹⁴ Struški grad in gospostvo sta nato v rokah Juričeve rodbine ostala vse do začetka 19. stoletja.⁹⁵ Adam Sigfrid, mladi ženin Valvasorjeve hčerke, je bil kot lastnik vpisan v imenjsko knjigo leta 1707 in je ostal gospodar do smrti 34 let pozneje. Da je manjši del podložnih kmetij odprodal,⁹⁶ bržčas ni bilo posledica njegovega slabega gospodarjenja, ampak

⁸⁷ ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. I 1–13, testament I–12, 4. 5. 1743.

⁸⁸ L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 325; NŠAL, ŽA Velesovo, M 1745–1802, str. 2.

⁸⁹ ARS, AS 308, Zbirka testamentov, III. serija, fasc. S 1–158, testament S–82, 28. 10. 1755.

⁹⁰ J. W. VALVASOR, Die Ehre (kot v op. 4) IX, 109.

⁹¹ Poročna pogodba je navedena v zapuščinskem inventarju njene mlajše sestre Regine Konstancije pl. Dienersperg (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 18, fasc. XI, D–25, 25. 2. in 7. 3. 1755, str. 4).

⁹² Genealoški podatki o Adamu Sigfridu Juriču po: ARS, AS 1975, Zbirka rodovnikov, št. 119, Juritsch; J. B. J. B. WITTING, Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. V: Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft »Adler«. Neue Folge V–VI, Wien 1895, 169; prim. P. RADICS, Johann Weikhard (kot v op. 1) 347.

⁹³ Prim. J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 92) 169–170.

⁹⁴ J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 92) 168–169. O baronskem stanu prim. ARS, AS 1064, Zbirka plemiških diplom, t. e. 42, 11. 5. 1634 (prepis iz 1826); K. F. FRANK, Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918, 2. Band, F–J. Schloss Senftenegg: Selbstverlag 1972, 276. O graščini Struga prim. M. SMOLE, Graščine (kot v op. 57) 470.

⁹⁵ M. SMOLE, Graščine (kot v op. 57) 470.

⁹⁶ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 68.

bi bile lahko vzrok tega tudi visoke dote, ki jih je moral izplačati svojim številnim sestram. V zakonu z Valvasorjevo hčerko ni imel otrok in ko je po 37 letih zakona 3. septembra 1741 umrl, je vdova Katarina Frančiška naslednje leto prepustila Strugo sinu njegovega bratranca. Novi gospodar je postal Karel Ignac baron Jurič, sin Antona Jožefa iz druge, radeljske rodbinske veje, imenovane po graščini Radeljca pri Bučki.⁹⁷ Mladi novi lastnik se je čez leto dni oženil z grofico Auerspergovo in leto zatem dobil prvega otroka.⁹⁸ Tako se je vdova »teta« Katarina Frančiška roj. Valvasor v lastnem domu znašla pri tujih ljudeh in se odločila za »umik« v samostan. 4. maja 1743 je še na Strugi sestavila oporoko, v kateri se je izdatno spomnila svojih Valvasorjevih sorodnic – obeh sester in treh nečakinj. Rodni sestri Regini Konstanciji pl. Diensperg, ovdoveli polsestri Rozini pl. Scarlichi in njeni hčerki Ivani Sibili je nekaj denarja izročila še za življenjeja, sicer pa za svoji dedinji določila obe nečakinji Dienspergovi, ki jima je moral Karel Ignac baron Jurič leto dni po njeni smrti izročiti znatno dediščino, vsaki po 5.000 goldinarjev nemške veljave.⁹⁹ Zelo čedna vsota, če pomislimo, da je ta Valvasorjeva hčerka 39 let prej prinesla baronu Juriču v zakon kar petkrat manjšo doto.

Katarina Frančiška je preminila štiri leta pozneje, 12. junija 1747, v uršulinskem samostanu v Ljubljani, stara 59 let. Kot priča mrliška matica ljubljanske stolne župnije, so njeno truplo prepeljali v Novo mesto in ga tam pokopali.¹⁰⁰ Zadnji dom je našla v novomeški frančiškanski cerkvi, kjer je počival njen mož, pozneje pa še sestra in svak pl. Dienspergova.¹⁰¹ Katarina Frančiška je tako umrla kot prva med Valvasorjevimi hčerkami in druga od njegovih odrastlih otrok. Njena smrt je bila tudi nekakšen uvod v naglo umiranje prve generacije potomcev Janeza Vajkarda, saj so ji v manj kot osmih letih, do začetka leta 1755, sledili vsi še živeči sorojenci – polsestra, oba polbrata in sestra. Z njo samo, ki ni imela otrok, pa je že v prvem rodu ugasnila tudi prva ženska veja na Valvasorjevem rodovniku.

Potomstvo v več naslednjih rodovih vse do današnjih dni je, kot je bilo že povedano, dala edinole tretja Valvasorjeva ženska veja, katere začetnica je bila polihistorjeva najmlajša hči **Regina Konstancija**, rojena neznanokje okoli leta 1690. Kolikor je bila leto ali celo dve mlajša,

⁹⁷ J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 92) 169–170. – Valvasorjeva hči Katarina Frančiška je Strugo kratek čas po moževi smrti vsekakor posedovala, saj je v imenjski knjigi zabeleženo, da je leta 1742 odprodala dve hubi. Z deželnotanovskim dekretom je bila Struga v imenjski knjigi šele leta 1745 prepisana na Karla Ignaca barona Juriča (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 68). Poleg tega Katarina Frančiška v svoji oporoki izrecno govori o izročitvi gospostva Karlu Ignacu s pogodbo z dne 18. aprila 1743 (ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. I 1–13, testament I–12, 4. 5. 1743). – M. SMOLE, Graščine (kot v op. 57) 470, ki se opira predvsem na Zbirko rodovnikov v ARS, ne pa tudi na imenjsko knjigo, Adama Sigfrida kot lastnika sploh ne pozna, ampak za gospodarjem Francem Adamom, umrlim leta 1704 (pravilno 1714), napačno navaja njegovega sina Jožefa Antona (1696–1749), ki je v resnici posedoval Radeljco, in ne Struge, za njim pa njegovega sina Karla Ignaca (1718–1765). Toda ta je Strugo dejansko dobil kot dediščino po struški veji Juričev.

⁹⁸ J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 92) 170.

⁹⁹ ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. I 1–13, testament I–12, 4. 5. 1743.

¹⁰⁰ L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 193; NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, M 1735–1770, str. 94. Mrliška matica ni natančna pri navedbi njenega osebnega imena: »Illustrissima Dna Catharina Josepha L. B. à Juritsh«, ustreza pa je starost 59 let in poveden podatek, da je umrla »in Monasterio D: D: Ursulinarum ibid.«. O njenem bivanju v samostanu ali smrti ni v samostanski kroniki zaslediti ničesar, saj ni bila redovnica (Arhiv Uršulinskega samostana v Ljubljani (= AULj), fasc. 6, VIII/1). L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 193, jo zmotno imenuje uršulinka.

¹⁰¹ A. FURLAN, Zgodovina frančiškanske (kot v op. 4) 28–29. Furlan je po frančiškanskih virih povzel o pokopu naslednje podatke (str. 28): »Baronica Jurič, umrla 17. jun. 1747 v Ljubljani in tu pokopana.« Dejansko se je moral datum 17. junij nanašati na pokop, in ne na smrt v Ljubljani, saj je Katarina Frančiška izpričano umrla pet dni prej. Mrliška matična knjiga novomeške kapiteljske župnije njenega pokopa ne beleži, ker pri njem očitno ni bil navzoč noben duhovnik iz kapitlja; iz istega razloga nima pokopov njenega moža, sestre in svaka. Primerjava objavljenega seznama pokopanih po frančiškanskih virih (A. FURLAN, Zgodovina frančiškanske (kot v op. 4) 28–31) in kapiteljskih mrliških matic (Kapiteljski arhiv Novo mesto (= KANM), šk. 66, M/3 1736–1752, M/4 1752–1769) je dala precej trdno pravilo, kdaj je pokop, opravljen pri frančiškanih, zabeležen tudi v župnijski matici, in kdaj ne.

se edina od Valvasorjevih odraslih otrok sploh ni spominjala svojega proslavljenega očeta. Mati Ana Maksimila si jo je kot najmlajšo pridržala v bližini doma vse do svoje smrti, tudi po obeh hčerkinih porokah. Prvič jo je po zgledu starejše hčerke omožila na domačem Gracarjevem turnu 28. maja 1707,¹⁰² ko je bilo Regini Konstanciji kakšnih šestnajst ali sedemnajst, morda celo samo petnajst let. Ženin **Janez Lovrenc pl. Wernegk** ni bil več tako mlad, zato pa v primerjavi s kakšnih dvajset let mlajšo nevesto precej premožen. Ko je dve leti pozneje umrl, je v šentjernejški okolici posedoval tri manjše posesti: Volavče, Golo in Ostrož.¹⁰³ Luč sveta je najverjetneje zagledal na Golem, in sicer kot najstarejši sin Baltazarja pl. Wernegka in Elizabete pl. Siegersdorf, ki sta se poročila leta 1669.¹⁰⁴ Skromno očetovo imenje je nasledil šele po smrti mlajšega brata Volfa Andreja († 1702), v imenjski knjigi pa je bilo prepisano na njegovo ime v letu ponovne poroke 1707. Takrat so mu skupno pripisali kar pet imenj, med drugim Volavče in Ostrož, tako da se je z dobrimi 55 funti imenjske rente približal najvišji imenjski renti, kot jo je kdaj premozel njegov tast Janez Vajkard Valvasor (64 funtov).¹⁰⁵

Valvasorjeva vdova Ana Maksimila, ki je poskrbela, da se je »bogati dedič« Janez Lovrenc oženil z njeno veliko mlajšo hčerko, je bodočega zeta dobro poznala še iz otroških let. Bil je namreč nečak Janeza Jurija pl. Wernegka, ta pa njen očim in gospodar Vrhovega pod Gorjanci.¹⁰⁶ Janez Lovrenc je le manjši del posesti podedoval po očetu oziroma bratu – dvo-rec Golo je imel formalno v fevdu od freisinškega škofa –,¹⁰⁷ skupaj z ženo Marijo Kristino roj. baronico Hallerstein pa je leta 1703 kupil še bližnjo graščinico Volavče,¹⁰⁸ kjer je odtlej prebival. V zakonu, ki ni trajal dolgo, ni imel otrok, in ko je ovdovel,¹⁰⁹ se Ana Maksimila ni dolgo zamujala s pripravami na njegovo poroko s svojo najmlajšo hčerko Regino Konstancijo. S poročno pogodbo z dne 28. maja 1707 so gotovo vsaj v osnovi določili tudi najpomembnejše – nevestino pravico do dedovanja po možu. Soprogu je v zakon prinesla 2.000 goldinarjev¹¹⁰ in s tem bržčas izpolnila še zadnji pogoj, da jo je umirajoči pl. Wernegk v svoji oporoki

¹⁰² Poročna pogodba se omenja med listinami v zapuščinskem inventarju Regine Konstancije: ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 18, fasc. XI, D–25, 25. 2. in 7. 3. 1755, str. 4, No. 3.

¹⁰³ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W–70, 8. 4. 1710, str. 4, 9, 68 in 76. – O lastništvu graščin prim. M. SMOLE, Graščine (kot v op. 57) 157, 337 in 535.

¹⁰⁴ ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 279, Wernegk. Kdaj natanko se je rodil, ni znano niti ni mogoče izračunati iz starosti ob smrti, ker sta tako krstna kakor mrliška matica župnije Šentjernej za ta čas izgubljeni.

¹⁰⁵ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 93, 94, 106, 130, 214, 222, 103 (Valvasor). Eno imenje je podedoval po Mariji Sidoniji pl. Wernegk, ki je lahko le Valvasorjeva tašča (prim. ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 279, Wernegk).

¹⁰⁶ Po M. SMOLE, Graščine (kot v op. 57) 542, naj bi Janez Lovrenc po stričevi smrti leta 1696 nasledil njegovo graščino Vrhovo. M. Smole se je opirala samo na sklepanja glede na podatke v rodovnikih pl. Wernegkov in Dienerspergov v Zbirki rodovnikov ARS, kar pa sta zgolj sekundarna vira. V prvem je Janez Lovrenc po graščinah Vrhovo in Volavče imenovan »Werneck zum Freyhof und Volautsche«, v drugem pa je navedeno, da se je z njegovo vdovo Regino Konstancijo roj. Valvasor poročil Volf Sigmund pl. Dienersperg in »z njo« (!) postal gospod Vrhovega, Gracarjevega turna in Volavč (ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 52 in 279). Druga dejstva temu ne pritrjujejo, še zlasti ne imenjska knjiga kot primarni vir (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 96, 89, 189, 213).

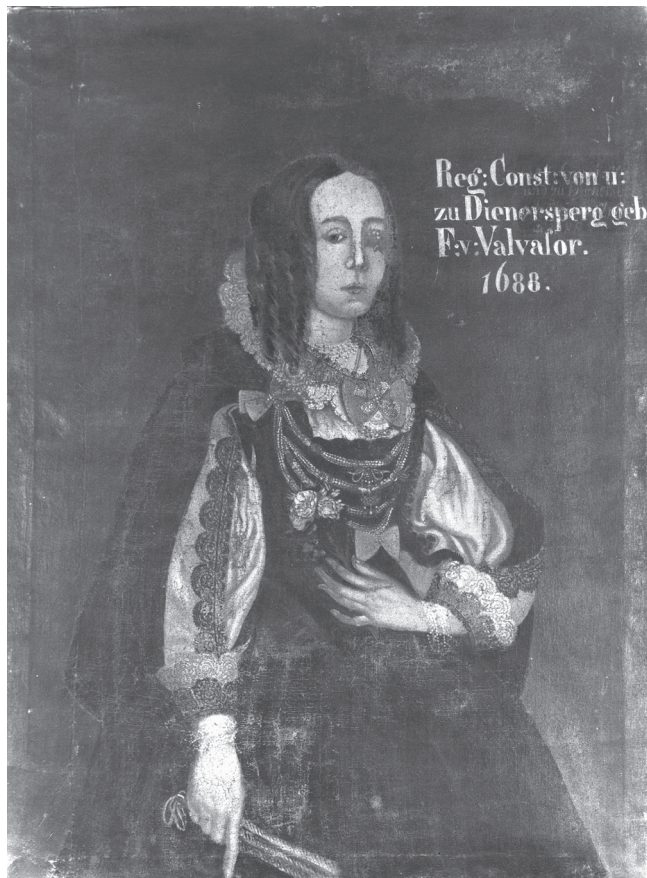
¹⁰⁷ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W–70, str. 34–35, No. 35. Fevdno pismo škofa Franca, izstavljeno Janezu Lovrencu pl. Wernegku, v njegovem zapuščinskem inventarju ni datirano. Izstavljeno vsekakor ni bilo pred letom 1694/1695, ko je postal freisinški škof edini z imenom Franc – Johann Franz Eckher von Kapfing und Liechteneck († 1727).

¹⁰⁸ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W–70, 8. 4. 1710, str. 36–37, No. 37. – V Zbirki rodovnikov ARS je napačna letnica poroke 1705 (ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 279).

¹⁰⁹ Z Marijo Kristino je bil poročen vsaj že 11. marca 1700, ko je ta s priimkom pl. Wernegk zabeležena kot krstna botra, zadnjič pa je v tej vlogi nastopila skupaj z možem 17. marca 1705 (ŽU Šentjernej, R 1698–1729, dejansko 1698–1712 in 1728–1729).

¹¹⁰ 16. septembra 1709 je ženi Regini Konstanciji na Volavčah izstavil pobotnico, da mu je v zakon prinesla 2.000 goldinarjev nemške veljave (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 18, fasc. XI, D–25, 25. 2. in 7. 3. 1755, str. 4, No. 5).

imenoval za edino dedinjo. Že slaba tri leta po poroki, spomladi 1710, je namreč Janez Lovrenc pričakovano zatisnil oči,¹¹¹ Regina Konstancija pa zagospodarila na Volavčah in obeh pridruženih posestvih.¹¹²

Regina Konstancija pl. Dienersperg, neznani avtor, olje na platnu¹¹³

¹¹¹ Njegova oporoka nosi datum 24. februar 1710, zapuščinski inventar pa 8. april 1710 (ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. W 1–49, testament W–27; AS 309, Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W–70, 8. 4. 1710). Oporoko omenja tudi zapuščinski inventar njenega drugega moža Volfa Sigmunda pl. Dienersperga (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 18, fasc. XI, D–22, 14. 3. 1752, str. 4).

¹¹² M. SMOLE, Graščine (kot v op. 57) 542. – Rodovnik Wernegkov navaja tako kot M. Smole napačno letnico smrti 1709 (ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 279, Wernegk). Umrl je namreč med 24. februarjem in 8. aprilom 1710 (gl. prejšnjo opombo), pri čemer preseneti podatek v zapuščinskem inventarju, da so inventurno komisijo – očitno v prezgodnjem pričakovanju smrti – imenovali že 17. novembra prejšnje leto (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W–70, 8. 4. 1710, str. 1 in 5–7).

¹¹³ Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG S 906. – Objava reprodukcije: A. VRIŠER, Noša v baroku na Slovenskem. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete 1993, 89, št. 27. – Portret Regine Konstancije je verjetno nastal leta 1738, ko so bili na dveh ločenih oljnih slikah na platnu portretirani njeni štirje štajerski vnuki Dienerspergi (Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG S 907, 908; objava v: VRIŠER, Noša v baroku (kot v isti opombi zgoraj) 127, št. 140 in 141). Avtorstvo in provenienca portretov nista znana, vendar zaporedje inventarnih števil skupaj s številkami treh drugih portretov Dienerspergov – njenega pastorka, hčerke in zeta (inv. št. NG 905, 909 in 910) – kaže na skupen izvor, verjetno z enega dolenskih gradov, ki so bili svojčas v lasti te rodbine.

Zdaj je mlada, kvečjemu dvajsetletna vdova, premogla zadostno doto tudi za boljše možnostne možnosti. Mati in očim pl. Buset sta ji z novim soprogom zagotovila Busetovo dediščino – graščino Gracarjev turn, saj je bil izbranc **Volf Sigmund pl. Dienersperg**, Busetov bratranec in dedič.¹¹⁴ Nekaj let prej, leta 1706, je kupil tudi že znano, nekoč Wernegkovo graščino Vrhovo,¹¹⁵ kjer je prebival s prvo ženo in družino.¹¹⁶ Po ženini smrti se ni razgledoval prav daleč, saj je njegov pogled obstal na sosedovi rosno mladi vdovi. Poročna pogodba je bila sklenjena 28. maja 1711, natanko štiri leta po prvi poroki Regine Konstancije, tokrat na Volavčah.¹¹⁷ Zakonca pl. Dienersperg sta torej v zakon prinesla Volavče z dvema manjšima dvorcema v lasti žene, Vrhovo v lasti moža ter zagotovilo slednjemu za dedovanje Gracarjevega turna. To graščino in posest sta sicer do smrti uživala ostarela zakonca Buset – nevestina mati Ana Maksimila vdova Valvasor († med 1713 in 1716)¹¹⁸ in ženinov bratranec Janez Herbard pl. Buset († 1724), ki je po ženini smrti še tretjič stopil pred oltar.¹¹⁹

Novi zet Volf Sigmund pl. Dienersperg je bil torej za Valvasorjeve ženske dobra »naložba«, čeprav kakšnih 10–13 let starejši od Regine Konstancije¹²⁰ in vdovec z dvema otrokoma. Ko se je leta 1698 prvič oženil, z Marijo Agnes pl. Mospach iz graščine Ribče, je v poročni matici župnije Vače zapisano, da je doma iz župnije Šentjerneje, s Šentjernejskega polja,¹²¹ ne vemo pa, kje in kdaj natanko se je rodil in v mladosti živel. Bržčas je naredil prve korake v očetovi graščinici Pred malim mostkom (Neuhof) v predmestju Novega mesta.¹²²

¹¹⁴ M. SMOLE, Graščine (kot v op. 57) 165. – Janez Herbard pl. Buset je v oporoki poleg njega imenoval za dediča tudi Franca Rajmunda pl. Buseta, ta pa je svoje pravice z odpovedjo, datirano na Volavčah 29. decembra 1724, prenesel na Dienersperga (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 18, fasc. XI, D–22, 14. 3. 1752, str. 6–7, No. 3).

¹¹⁵ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 96, 189.

¹¹⁶ V šentjernejski krstni matici ni navedeno, kje je družina živela, ko je bil 28. 8. 1700 krščen prvi otrok Jožef Avguštin Herbard, pri krstu naslednjih dveh, 19. 1. 1704 in 27. 9. 1706, pa je kot kraj rojstva označeno Vrhovo: »in Freihoff« (ŽU Šentjerneje, R 1698–1729 (dejansko 1698–1712 in 1728–1729)).

¹¹⁷ Regest poročne pogodbe najdemo v zapuščinskih inventarjih ženina in neveste: ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 18, fasc. XI, D–22, 14. 3. 1752, str. 11, No. 12; prav tam, D–25, 25. 2. in 7. 3. 1755, str. 4, No. 4.

¹¹⁸ Šentjernejska mrliška matica za ta čas ni ohranjena. Ana Maksimila je nazadnje izpričana kot živa 5. maja 1713, ko ji je mož podpisal pobotnico za prejetih 113 goldinarjev, umrla pa je pred 19. aprilom 1716, ko sta njeni hčerki sklenili pogodbo z ovdovelim očimom (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W–81, 11. 7. 1724, str. 21–22, No. 11; str. 43, No. 56).

¹¹⁹ ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W–81, 11. 7. 1724, str. 5. – Kolikor se po moževi smrti ni odselila drugam, je njegova tretja žena Felicita najverjetneje umrla pred jesenjo 1732, ko se začenja ohranjena mrliška matična knjiga šentjernejske župnije.

¹²⁰ Točnega datuma in kraja njegovega rojstva ne poznamo, zato pa je mogoče iz podatka o starosti na nagrobniku izračunati rojstno letnico. F. A. Breckerfeld je konec 18. stoletja v šentjernejski župnijski cerkvi še videl komaj berljiv napis na nagrobni plošči, zabrisan: Volf Sigmund naj bi umrl decembra 1743, star 72 let (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, Gracarjev turn, str. 375). V resnici je preminil decembra leta 1751, pravilno prebrana pa je starost. V mrliški matici župnije Šentjerneje 1747–1759 vpisa njegove smrti ni, ker so ga pokopali v frančiškanski cerkvi v Novem mestu (A. FURLAN, Zgodovina frančiškanske (kot v op. 4) 29). Glede na podatek o starosti 72 let na nagrobni plošči se je rodil okoli leta 1679, kar se sklada tudi s starostjo njegovega očeta Janeza Sigmunda, rojenega leta 1651 (L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 8), in s podatkom o poroki staršev 20. oktobra 1676 na Gracarjevem turnu (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 18, fasc. XI, D–22, 14. 3. 1752, str. 8, No. 7).

¹²¹ NŠAL, ŽA Vače, P 1685–1711, 15. 7. 1698; L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 353. – Graščina Ribče je bila krajši čas v lasti nevestinega očeta Kristofa Jakoba Mospacha ali Mospacherja (M. SMOLE, Graščine (kot v op. 57) 420). Marija Agnes je umrla najpozneje v prvih mesecih leta 1711, vsekakor pa ne pred 27. 9. 1706, ko je v šentjernejski krstni matici zadnjič omenjena pri krstu najmlajšega otroka, rojenega na Vrhovem (ŽU Šentjerneje, R 1698–1729 (dejansko 1698–1712 in 1728–1729)). Istega leta 1706 je bila skupaj z možem vpisana v imenjsko knjigo kot lastnica kupljenega imenja (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko: št. 6 (1662–1756), fol. 96, 189).

¹²² Ohranjene matične knjige župnije Šmihel pri Novem mestu, pod katero je spadala graščina Pred malim mostkom, se začenjajo šele leta 1707 (E. UMEK, J. KOS (ur.), Vodnik (kot v op. 81) 384). Starši Volfa Sigmunda so bili Janez Sigmund pl. Dienersperg in Marija Rozalija roj. pl. Buset, Dienerspergov rod pa je svoj čas gospodaril

Neprimerno več je znanega o njegovem poznejšem življenju. Rokopisni rodovnik Dienspergov navaja, da se je kot poročnik Palfjevega pehotnega polka bojeval v »turških vojnah« (tj. v dunajski vojni 1683–1699) in bil pri Temišvaru hudo ranjen. V vojaško kariero sta se podala tudi njegov sin Jožef Avguštin iz prvega zakona, ki je umrl med vnovično turško vojno prav v Temišvaru (1737), in zet Adam Nikolaj pl. Iljašić, hrvaški podban, od leta 1730 poročen z Dienspergovo najstarejšo hčerko Marijo Ano.¹²³

Ko se je ovdoveli Volf Sigmund leta 1711 priženil na Volavčce k Valvasorjevi hčerki Regini Konstanciji, je bilo vojaško življenje že preteklost. Kot gospodar lastne in priženjene graščine ter bodoči dedič Gracarjevega turna je lahko začel »brezskrbno« uživati zrele leta. Z njim in njegovo drugo ženo sta zelo verjetno odraščala tudi Dienspergova otroka iz prvega zakona, saj se je hči Marija Ana leta 1730 poročila na mačehinih Volavčah.¹²⁴ Koliko otrok se je zakoncema Diensperg rodilo v moževem drugem zakonu, pa bo ostalo neznanica, saj so šentjernejske krstne matice prav za ta čas (1712–1728) izgubljene.

Preživeli sta dve hčerki, ki ju poznajo Dienspergovi rodovniki in rodovna debela rodbin njunih mož.¹²⁵ Ti viri so sploh omogočili nadaljnje zasledovanje Valvasorjevega potomstva. Sestri *Marija Ksaverija Katarina* in *Antonija Jožefa Katarina*¹²⁶ sta bili edini Valvasorjevi

na graščini Bokalce pri Ljubljani (ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 52, Diensperg; Steiermärkisches Landesarchiv Graz (= StLA), A. Diensperg, K 1, H 1, Diensperg : Familien Acten). Bokalce so po M. Smole pripadle njegovemu staremu stricu Ditrihu, ki jih je že leta 1657 prodal (M. SMOLE, Graščine (kot v op. 57) 91). Oče Janez Sigmund, krščen 1651 v ljubljanski stolnici (L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 8), naj bi bil po rodovniku Dienspergov sicer lastnik Bokalc in dvorca Pred malim mostkom (Neuhof) pri novomeški Kandiji (gl. zgoraj). Tega je leta 1694 prodal pl. Gusičem (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 18, fasc. XI, D–22, 14. 3. 1752, str. 12, No. 13).

¹²³ Dienspergova otroka iz prvega zakona z Ano Agnes pl. Mospach sta se rodila v župniji Šentjernej. Hči Marija Ana, rojena na Vrhovem in krščena 27. 9. 1706 kot Marija Frančiška (?), se je leta 1730 omožila z Nikolajem pl. Iljašićem, majorjem in poveljnikom Kraljevice (Serinwar) (ARS, AS 309, Zap. inv. šk. 18, fasc. XI, D–22, 14. 3. 1752, str. 15–16, No. 21–22; prav tam, D–25, 25. 2. in 7. 3. 1755, str. 4, No. 7) in umrla 29. novembra 1740 (ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 115, Illiaschitsch). Sin Jožef Avguštin pl. Diensperg, krščen 28. 8. 1700, pa je postal nadporočnik in generalni adjunkt pri Bathyanijevem dragonskem polku. Še neporočen je med vojno proti Turkom leta 1737 umrl v Temišvaru (ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 52, Diensperg; ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 18, fasc. XI, D–22, 14. 3. 1752, str. 9–11, No. 11).

¹²⁴ Poroke začuda ni v šentjernejski poročni matici (ŽU Šentjernej, P 1717–1760) in jo poznamo le iz regista poročne pogodbe z dne 27. novembra v zapuščinskih inventarjih njenega očeta in mačehe (ARS, AS 309, Zap. inv. šk. 18, fasc. XI, D–22, 14. 3. 1752, str. 15–16, No. 21–22; prav tam, D–25, 25. 2. in 7. 3. 1755, str. 4–5, No. 7–8).

¹²⁵ ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 52, Diensperg; ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 119, Genealogica A–P, Diensperg, Paradeiser.

¹²⁶ V vrsti šentjernejskih krstnih matič se 8. 5. 1712 začenja vrzel, ki traja do 6. 6. 1728, zato datumov njunih rojstev ni mogoče preveriti. Glede na rojstna datuma, znana iz sekundarnih virov, bi mogli sklepati, da sta bili dvojčici, obe rojeni leta 1719, pri čemer se datuma za tri tedne razhajata. Rojstni datum 19. februar 1719 za hčerko Marijo Ksaverijo Katarino navaja WITTING, Beiträge 1894, 135. Njena sestra Antonija Jožefa Katarina, kot jo imenujejo regesti listin v zapuščinskem inventarju njene matere in Dienspergov rodovnik v ARS (ARS, AS 309, Zap. inv. šk. 18, fasc. XI, D–25, 25. 2. in 7. 3. 1755, str. 6, No. 13–15; prav tam, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 52, Diensperg), je iz drugih virov praviloma znana le kot Jožefa. Iz rodovnika štajerskih Dienspergov izhaja, da se je Jožefa rodila 26. januarja 1719, podatek pa se opira na krstni list, ki ga je leta 1840 izstavil šentjernejski župnik in v katerem je njeno krstno ime malce drugačno: Jožefa Marija Katarina (StLA, A. Diensperg, K 1, H 1, Genealogische Notizen; K 1, H 20, 8. 7. 1840). Dejansko se je moral župnik uštetiti in je pomotoma izstavil krstni list njene sestre, ali pa, kar je še verjetneje, krstni list sestrične zgodaj umrle dvojčice. Neskladje med obema datumoma ne preseneča; prvi bi bil lahko dejanski datum rojstva, drugi pa datum krsta oziroma potrditve krstnih zaobljub in vpisa v krstno matično knjigo. V resnici je bila Jožefa starejša, saj se je omožila že leta 1732, ko bi ji bilo potemtakem samo trinajst let, in je še isto ali naslednje leto rodila prvega otroka. Rešitev uganke o njeni dejanski starosti ob poroki sta omogočili najdba Jožefinega portreta in identifikacija inicialk njenega osebnega imena (Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG S 910). Kratice »I: C: F: v. D: geb. F. v. Diensperg« pomenijo namreč »Iosepha Catharina Freiin von Diensperg geborene Freiin von Diensperg«, napis »AE. SUAE 20 Anno Cop. 1732 Anno« pa razkriva njeno starost v letu poroke (copulata) in s tem rojstno leto 1712, torej leto dni po poroki njenih staršev.

vnukinji, ki sta imeli otroke, in samo z njima se je njegovo potomstvo nadaljevalo še v tretjo generacijo. Glede na to, da je prva ostala na Kranjskem, druga pa se je omožila na Štajersko, bomo govorili o kranjski in štajerski veji potomcev. Medtem ko je kranjska dobrih sto let pozneje izumrla (1823), se štajerska nadaljuje vse do danes.

Valvasorjevi vnukinji pl. Dienerspergovi in njuno potomstvo

Kranjska linija – izumrla	Štajerska linija
vnukinja Ksaverija pl. Dienersperg por. Paradeiser, Erberg in Gail (1719, Volavče – 1786, Gracarjev turn)	vnukinja Jožefa pl. Dienersperg por. pl. Dienersperg (1712, Volavče – 1769, Ponikva)
4 pravnuki grofa in grofice Paradeiser	13 pravnukov pl. Dienerspergov
1 prapravnukinja Jožefa Alojzija Sedej (1793–1795, Novo mesto)	7 prapravnukov baronov in baronic Dienersperg, nadaljno potomstvo do danes

Zakonca Dienersperg sta v šentjernejski okolici nakopičila lepo posest: Gracarjev turn, Volavče s pritklinami in Vrhovo.¹²⁷ Šlo je v glavnem za dediščino po pl. Busetih in Wernegkih, dveh rodbinah, ki ju je sorodstveno povezala spretna Valvasorjeva vdova Ana Maksimila. Poglejmo si še enkrat, kako so ji graščine z lastno vnovično poroko in dvema možnostima najmlajše hčerke padale v pest kot zrele hruške. Leta 1699 se je sama poročila z vdovcem brez otrok Janezom Herbardom pl. Busetom, lastnikom Gracarjevega turna, ne da bi s tem dobila dedne pravice do graščine. Osem let zatem (1707) je hčerko Regino Konstancijo omožila z Janezom Ludvikom pl. Wernegkom, nečakom svojega očima, prav tako vdovcem brez potomcev in novim lastnikom Volavč. Z njegovo smrtjo slaba tri leta pozneje so Volavče pripadle mladi vdovi Regini Konstanciji, ta pa se je naslednje leto (1711) poročila z vdovcem Volfom Sigmundom pl. Dienerspergom, ki je že imel двореc Vrhovo. Kot bratranec nevestinega očima pl. Buseta je za povrh veljal tudi za (so)dediča Gracarjevega turna. Mati in hči sta se torej znali več kot odlično »prodati«, zlasti če pomislimo, kako sta po Valvasorjevi smrti (1693) skupaj z drugo hčerko nekaj let »tolkli uboštvo« v meščanski hiši v Krškem. Kot smo videli, je bilo še boljše poskrbljeno za polihistorjevo starejšo hčerko Frančiško Katarino, ki je že leta 1704 padla v objem struškem graščaku baronu Juriču.

Zakonca Dienersperg sta sicer posedovala tri graščine s pritklinami, ki so imele različno visoke dohodke, vendar so z leti druga za drugo spolzele v tuje roke. Najprej je Volf Sigmund leta 1730 ob poroki hčerke iz prvega zakona izročil svojemu hrvaškemu zetu Adamu Nikolaju Iljašiću двореc Vrhovo.¹²⁸ V Dienerspergovih rokah sta tako ostala Gracarjev turn kot glavno

¹²⁷ Najprej je z nakupom prišlo v Dienerspergove roke malo Vrhovo z imenjsko rento dobrih 8 funtov, v kranjski imenjski knjigi od leta 1706 vpisano v solastništvu s prvo ženo pl. Mospachovo (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 189). Volavče s slabimi 28 funti imenjske rente so bile od njenega prvega moža pl. Wernegka († 1710) prepisane na Regino Konstancijo pl. Dienersperg nenavedenega leta (prav tam, fol. 214). Gracarjev turn je bil po smrti Janeza Herbarda pl. Buseta († 1724) v imenjski knjigi prenesen najprej leta 1725 na vdovo Felicito in šele 1737 z zamudo prepisan na Volfa Sigmunda pl. Dienersperga; pripadala mu je imenjska renta slabih 37 funtov (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 213).

¹²⁸ Zapuščinski inventar Regine Konstancije pl. Dienersperg: ARS, AS 309, Zap. inv., sk. 18, fasc. XI, D–25, 25. 2. in 7. 3. 1755, str. 15–16, No. 21–23.

družinsko domovanje in bližnje Volavče.¹²⁹ Po imenjski knjigi jima je pripadalo skoraj 65 funtov imenjske rente ali malce več kakor Janezu Vajkardu Valvasorju v »zlatih bogenšperških časih« (64 funtov). Dobrih 45 celih podložnih hub in dokajšnja gorskopravna posest,¹³⁰ kolikor je to pomenilo v naravi, za kranjske razmere ni bilo malo. A koliko je vse skupaj zares prinašalo, je bilo najbolj odvisno od tega, kako se je s posestjo gospodarilo. Prav gospodarjenje pa je bilo precej šibka točka zakonskega para Dienersperg.

Franc Anton pl. Breckerfeld nam je konec 18. stoletja v opisu zgodovine Gracarjevega turna zapustil tole dragoceno pričevanje o življenjskem utripu v Dienerspergovi družini: »*Največji del svojega življenja je [Volf Sigmund pl. Dienersperg] preživel z mečem v roki in na bojnem polju. Nato si je našel domovanje tukaj, v naročju miru in podeželskega življenja, in Volavče in Gracarjev turn sta postala kraja zabave plemiških sosedov. Dienerspergov človekoljubni značaj je vabil na številna druženja, vrata njegove hiše pa so bila odprta vsakemu gostu. Prepričan je bil, da ga kot edina stvar, bolj kot bogata letina in zakladi gospodarjenja, osrečuje, če eno in drugo deli in uživa skupaj s svojimi prijatelji. Tako je bil priljubljen in čaščen, oče svojim podložnikom, enako kakor poprej svojim podanikom, sinovom boga Marsa. Njegov priljubljeni kraj so bile Volavče in tako je Gracarjev turn leta 1737 za 11.200 goldinarjev prodal grofu Maksu Rudolfu Paradeiserju, baronu s Suhe in Gradišča, gospodu Mehovega in Loža ter dednemu lovskemu mojstru na Koroškem, ki je pozneje, leta 1745, postal njegov zet.*«¹³¹

Med vrsticami je Breckerfeld pravzaprav jasno povedal, da sta Volf Sigmund pl. Dienersperg in njegova žena Regina Konstancija živela nad zmožnostmi družinskega proračuna.¹³² Četrto stoletje se je zdelo, da jima gre vse gladko, zlasti ko je Volf Sigmund podedoval še Gracarjev turn, toda prihodki sčasoma niso več zadoščali za kritje vseh potreb in zahtev. Potem ko je leta 1730 odpadlo malo Vrhovo kot dota hčerki iz prvega zakona pl. Iljašičevi, je bilo sedem let zatem, leta 1737, treba prodati najdonosnejšo posest z najlepšim gradom – Gracarjevim turnom.¹³³ Da bi jo spet pridobili, so morali Valvasorjevi potomci, navajeni lagodnega življenja, zagristi v precej kisló jabolko. 26-letna Marija Katarina Ksaverija je osem let pozneje, 11. februarja 1745, sklenila na Volavčah zakonsko zvezo z novim lastnikom Gracarjevega turna, dvanajst let starejšim resnobnim vdovcem **Maksimilijanom Rudolfom Kajetanom grofom Paradeiserjem (1707–1756)**.¹³⁴ Ta je v zakon pripeljal dve hčerki,¹³⁵

¹²⁹ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 213.

¹³⁰ Po terezijanskem katastru iz 50-ih let 18. stoletja je imel Gracarjev turn dobrih 21 celih hub, Volavče pa dobrih 24 hub; skupaj sta prinašala tudi 134 veder vina (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 111, RDA N 127, No. 5 in 7; šk. 135, RDA N 209, No. 3 in 6). Z njima je bilo primerljivo tudi Vrhovo z blizu 24 celimi hubami, a bistveno manjšim donosom le 12 veder vina (prav tam, šk. 111, RDA N 129, No. 4 in 6).

¹³¹ ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, Gracarjev turn, str. 374–375. – Gradova Suha in Gradišče (»zu Neühaus und Gradisch«) ležita na avstrijskem Koroškem, prvi v Podjuni, drugi severno od Možberka (F. X. KOHLA, G. A. METNITZ, G. MORO, Kärntner Burgenkunde. Ergebnisse und Hinweise in Übersicht. Klagenfurt : Geschichtsverein für Karnten 1973, 2. Teil, 48, 109–110).

¹³² Regina Konstancija je inventurnim komisarjem po smrti svojega moža petnajst let pozneje sicer navedla, da je prodal Gracarjev turn z namenom, da bi poplačal dolgove, ki jih je naredil še prejšnji lastnik Janez Herbard pl. Buset (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 18, fasc. XI, D–22, 14. 3. 1752, str. 4–5). Vendar je šlo očitno bolj za izgovor, saj v Busetovi oporoki in zapuščinskem inventarju ne srečamo zapisov o dolgovih, razen v oporoki omenjenih 3.000 goldinarjev, ki bi jih po njegovi smrti morala dobiti njegova tretja žena (ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. B 1–42, testament B–28, 27. 2. 1723; ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 123, fasc. L, W–81, 11. 7. 1724).

¹³³ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 189, 213.

¹³⁴ Izvleček iz poročne pogodbe Volavče, 11. februarja 1745, v tožbi z dne 26. aprila 1759 pred deželno pravdo v Ljubljani (ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 119, Genealogica A–P, Paradeiser, str. 491). Datum poroke tudi v: J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 1) 135. Grof Paradeiser se je rodil 20. avgusta 1707 kot sin Jošta Sigmunda barona Paradeiserja, leta 1713 povzdignjenega v grofovski stan, in njegove žene Marije Frančiške Eleonore roj. baronice Gall pl. Gallenstein (J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 1) 135). Ker je njegov oče leto poprej postal lastnik graščine Pred malim mostkom (Neuhof) (prim. M. SMOLE, Graščine (kot v op. 57) 386), srečamo v literaturi kot njegov rojstni

zakoncema pa se je nato na Gracarjevem turnu, ženinem starem-novem domu, rodilo še pet otrok, od katerih so štiri tudi odrastli, a umrli brez potomstva. Z njimi je tako ugasnila tudi ta veja Valvasorjevih pravnukov, njegovih zadnjih potomcev na Kranjskem. Grof Paradeiser je Gracarjev turn posedoval devetnajst let do svoje smrti leta 1756, od tega zadnjih enajst let v zakonu z Valvasorjevo vnukinjo. Toda zdaj je bil to popolnoma drugačen dom, kot se ga je iz svojih otroških in mladostniških let spominjala Marija Ksaverija Katarina. Veselje in smeh je, kot vse kaže, zamenjala samotarska resnoba družinskega očeta. Na neki način je bila ta tudi razumljiva, če pomislimo, da je grofu po preselitvi na Gracarjev turn tukaj umrlo kar pet otrok in prva žena.¹³⁶

Prizanesljivi Breckerfeld je o Paradeiserju z nekajdesetletno časovno distanco zapisal: »*Ta grof je bil skromen in vezan na dom (häuslich), tako zelo vdan samoti, da se je zdel mizantrop. Pred tem očitek ga je opravičevalo le nekaj prijateljev, a pri izbiri teh je imel srečo. Vedno je mislil na kar največji blagor svoje družine in je svoje skopo odmerjeno premoženje, glede na prvotno imetje, podedovano po starših, povečal za dve tretjini. Da bi Gracarjevemu turnu, temu svojemu paradizu, povečal prihodke, ga je leta 1753 združil s posestvom Volavče, ki ga je za 12.000 goldinarjev nemške veljave kupil od svoje takratne gospe tašče, vdove gospe Regine Konstancije pl. Dienersperg, rojene baronice Valvasor, ga povečal in obogatil. Umrli je 20. julija 1756, njegova pričakovanja pa so odrasla v sinovih in hčerkah.*«¹³⁷ Pri tem ne smemo pozabiti, da grof Paradeiser najbrž ne bi tako izdatno večal svojega premoženja, če njegova žena ne bi od struškega graščaka barona Juriča prejela pet tisoč goldinarjev nemške veljave. Toliko ji je namreč v svoji oporoki leta 1743 volila teta Katarina Frančiška roj. Valvasor, izplačilo pa je v skladu z njeno poslednjo voljo sledilo po smrti oporočnice leta 1747.¹³⁸

Preden nadaljujemo o Valvasorjevih dveh pravnukih in pravnukinjah iz Paradeiserjeve rodbine, spregovorimo še o zadnjih letih njihove babice, polihistorjeve najmlajše hčerke **Regine Konstancije pl. Dienersperg**. Umrli je poldrugo leto pred zetom Paradeiserjem, 19. januarja 1755¹³⁹ v Novem mestu, v oskrbi pri tujih ljudeh, stara med 63 in 66 let. Pokopali so jo v frančiškanski cerkvi, kjer sta že ležala njen mož in starejša sestra baronica Juričeva.¹⁴⁰

kraj to plemiško domovanje (J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 1) 135). Toda po krstni matici župnije Šmihel pri Novem mestu se je rodil v bližnji graščini Kamen oz. Na Kamnu (Steinbrückel) in bil 21. avgusta 1707 krščen na ime Karel Rudolf Kajetan (NŠAL, ŽA Novo mesto–Šmihel, R/1 1707–1720).

¹³⁵ J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 1) 135.

¹³⁶ Rudolf Maksimilijan grof Paradeiser iz graščine Pred malim mostkom (Neuhof) v župnji Šmihel pri Novem mestu se je 26. aprila 1733 oženil na gradu Struga z Marijo Ano Terezijo grofico Barbo iz graščine Golo (ŽU Šentjernej, P 1717–1760; J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 1) 135). Otroci se mu niso vsi rodili na Gracarjevem turnu, ampak starejši trije v njegovi rodni graščini Na kamnu pri Novem mestu (NŠAL, ŽA Novo mesto–Šmihel, R/2 1720–1743, 4. 7. 1734, 9. 7. 1736, 7. 8. 1737). Na Gracarjevem turnu sta prišli na svet najmlajši hčerki, rojeni 16. 8. 1742 in 12. 9. 1743, zato pa so Paradeiserjevi otroci tu drug za drugim umirali, leta 1738 kar trije: 1. 6. dveletna Antonija, 12. 6. desetmesečni Kajetan in 23. 9. Rozalija Marija Avgušlina, stara šest tednov. Smrt je v njegovi družini spet izdatno kosila po štirih letih in pol. 8. 3. 1743 mu je umrla triletna hči brez navedenega imena, 2. 4. 1743 sedemmesečna Marija Antonija, 10. 10. 1744 pa še 30-letna soproga (ŽU Šentjernej, R 1739–1748, M 1732–1747).

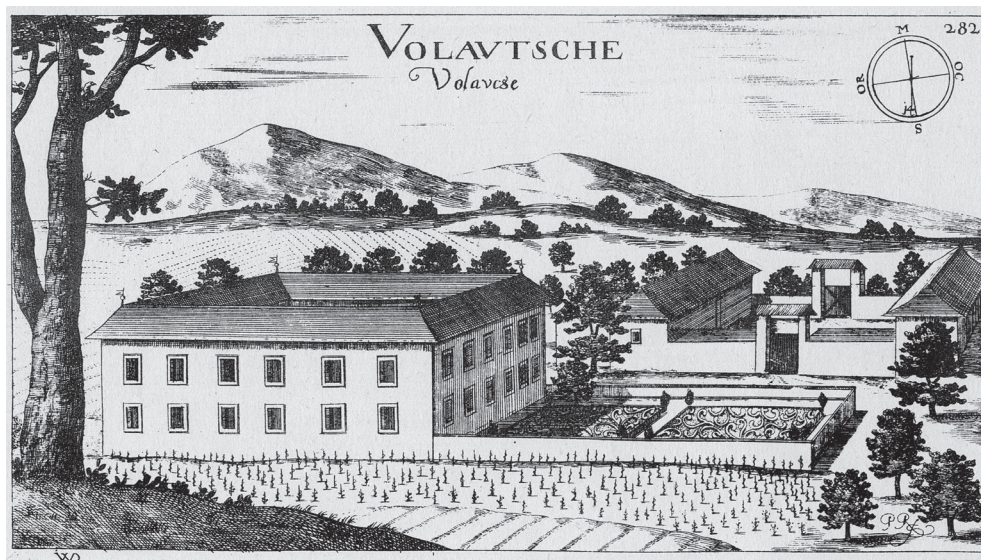
¹³⁷ ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, Gracarjev turn, str. 375–376.

¹³⁸ ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. I 1–13, testament I–12, 4. 5. 1743.

¹³⁹ Zaradi odsotnosti župnijske duhovščine pri pokopu njena smrt ni zabeležena v mrliški matici novomeške kapiteljske župnije (KANM, šk. 66, M/5 1752–1769). Po Breckerfeldovih izpiskih iz nekdanje knjižnice gradu Rakovnik pri Mirni je umrla 19. januarja 1755 po 8. uri zvečer (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, fasc. 6, Gradivo za biografske študije, Lit. V – Valvasor, mapa XXIII, enota XV). Isti datum navaja tudi rodovnik Dienerspergov v StLA (A. Dienersperg, K 1, H 1, Dienersperg : Familien Acten), v rodovniku rodbine Dienersperg v ARS pa sta dva datuma, enkrat 14. in drugič 19. januar, ter kot kraj smrti obkraj zmotno navedene Volavče (ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 52, Dienersperg).

¹⁴⁰ A. FURLAN, Zgodovina frančiškanske (kot v op. 4) 29. Avtor navaja 19. januar 1755, ne da bi izrecno zapisal, ali gre za datum smrti.

Dejstvo, da Konstancija, kot jo je klicala njena okolica,¹⁴¹ zadnjih let življenja ni preživljala s soprogom na svoji posesti Volavče niti pri hčerkinu družini na Gracarjevem turnu, daje misliti o odnosih v Diensperg-Paradeiserjevi družini. Zapuščinski inventar njenega premoženja, nastal 25. februarja in 7. marca 1755 v Novem mestu, priča, da je imela pokojnica tu domala vse svoje stvari, samo nekaj malega premičnin je ostalo na Gracarjevem turnu, prav ničesar več pa ni premogla na nekoč svojih, zdaj zetovih Volavčah. Seznam listin v inventarju razkriva, kje v Novem mestu je živela, kako in od kdaj. Le slabih enajst mesecev po hčerkinu poroki z grofom Paradeiserjem je 30. decembra 1745 v Novem mestu s Francem Ignacem Polcem (Poltz) sklenila pogodbo o preživljanju (*Kost=Contract*). 8. januarja 1755, tik preden je umrla, pa ji je Polc, sicer ugleden novomeški meščan in dolgoletni mestni sodnik, izstavil pobotnico, da je prejel del plačila v višini stotih goldinarjev nemške veljave.¹⁴² Valvasorjeva zadnja hči je torej poslednjih devet let preživela kot »gostačka« v Novem mestu,¹⁴³ čeprav je imela vse do leta 1751 še živega moža in do prodaje leta 1753 tudi graščinico Volavče, oba nedaleč od hčerkinine in nekoč svojega doma – Gracarjevega turna.

Graščina Volavče pri Šentjerneju po Valvasorjevi Topografiji Kranjske (1679)

Kaj jo je torej »pregnalo« od doma, čeprav je ni nihče nikamor podil, saj so bile Volavče izključno njena last? Odnosi v družini so se prejkone začeli krhati že ob občutnem skrčenju

¹⁴¹ Zgolj kot Konstancija nastopa, denimo, kot krstna botra svojim vnukom (ŽU Šentjernej, R 1739–1748, 10. 7. 1746, 1. 8. 1748 (pomotoma kot Maria Constantia); R 1749–1760, 25. 2. 1753). Samo s tem imenom jo navaja tudi vpis pokopa (A. FURLAN, Zgodovina frančiškanske (kot v op. 4) 29).

¹⁴² ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 18, fasc. XI, D–25, 25. 2. in 7. 3. 1755, str. 7, No. 22). Franc Ignac Polc je bil izvoljeni mestni sodnik celih 14 let, od leta 1741 do 1749 in od 1753 do 1759 (I. VRHOVEC, Zgodovina Novega mesta. Ljubljana: Matica slovenska 1891, 139).

¹⁴³ Polčeva hiša je po oštevilčenju leta 1770 dobila hišno številko 196, po franciscejskem katastru pa stoji na stavbni parceli št. 202. Leta 1750 so jo prištevali v t. i. Poskokovo ulico, ležečo pod križatijo, zahodno od Glavnega trga. Hiša je bila prizadeta med bombardiranjem leta 1943 in po vojni porušena (M. MATIJEVIČ, Novomeške hiše in ljudje s poudarkom na obdobju od srede 18. do srede 19. stoletja. (Gradivo in razprave 31) Ljubljana: Zgodovinski arhiv 2007, 288). Na tem mestu stoji danes nova hiša, Kosova ulica št. 2.

Dienerspergovega premoženja zaradi prodaje Gracarjevega turna leta 1737. Težko je presojati, koliko je k temu prispevala hčerkinina poroka z novim lastnikom izgubljene graščine, grofom Paradeiserjem. Vsekakor je v odnosih med zakoncema Dienersperg, njuno hčerko in resnobnim zetom nekaj škripalo. Regina Konstancija, ženska sredi petdesetih let, je še istega leta, ko se je poročila hči, zapustila svojega starejšega moža.¹⁴⁴ Stikov z domačimi sicer ni povsem prekinila, o čemer pričata njeni botrovanji vnukinjama, prvič še skupaj z možem,¹⁴⁵ s svojim odhodom v Novo mesto pa je vsekakor mislila resno, saj je vzela s seboj domala vse svoje premično imetje. K tujim ljudem je nemara odšla tudi zato, ker je v novi dolenski prestolnici – od leta 1748 je bilo Novo mesto sedež kresije za Dolenjsko – imela več družbe in je tja preprosto ubežala pred samoto in dolgočasjem. Poleg tega jo je starejša sestra baronica Juričeva v oporoki oskrbela z denarjem, ki je veseli »Dienerspergovki« zagotovo prišel zelo prav.¹⁴⁶ Ovdovela je decembra 1751, ko je 72-letni Volf Sigmund preminil v njenem dvorcu Volavče.¹⁴⁷ Pokopali so ga v frančiškanski cerkvi v Novem mestu in tam si je zadnje počivališče zagotovila tudi Regina Konstancija.¹⁴⁸

Ko je spomladi 1753 slutila, da ji življenjske moči pojenjajo, morebitne zamere do zeta niso bile več tako hude, da se ne bi z njim pogodila glede svoje zapuščine. Tako je 10. maja z grofom Paradeiserjem sklenila na Volavčah kupoprodajno pogodbo, po kateri mu je odstopila graščino z inkorporiranimi imenjema, ter od zeta in hčerke v zameno sprejela menico za 12.000 goldinarjev s petodstotnimi obrestmi.¹⁴⁹ Pet dni zatem, 15. maja, je ni bilo več na Volavčah, ampak jo najdemo na Starem gradu pri Novem mestu, pri prijateljih pl. Breckerfeldih, kjer je pisno zasnovala svojo zadnjo voljo.¹⁵⁰ Potemtakem ne preseneča, da je bil dolenski kronist Franc Anton pl. Breckerfeld (1740–1806) tako dobro obveščen o družinskih razmerah Dienerspergovih in Paradeiserjevih, ki jih je pozneje spoštljivo in obzirno opisal v svoji Topo-

¹⁴⁴ Njune ločitve od postelje in mize Breckerfeld ni opisal in mu, tedaj še otroku, očitno ni bila znana. Občutno se je namreč zmotil tudi v letnici Dienerspergove smrti (1743), ki jo je povzel po močno zabrisanem napisu na nagrobni plošči v šentjernejski župnijski cerkvi (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, Gracarjev turn, str. 375).

¹⁴⁵ 10. julija 1746 je skupaj z možem nastopila kot krstna botra svoji najstarejši vnukinji. Pri krstu naslednje vnukinje 1. avgusta 1748 pogrešamo Volfa Sigmunda, pri krstu dvojčkov 25. avgusta 1751 pa že oba stara starša. Konstancijo srečamo v šentjernejski župnji kot krstno botro zadnjič 12. maja 1749 (ŽU Šentjernej, R 1739–1748, R 1749–1760) in nikoli v Novem mestu (KANM, šk. 65, R/24 1746–1756).

¹⁴⁶ ARS, AS 308, Zbirka testamentov, II. serija, fasc. I 1–13, testament I–12, 4. 5. 1743.

¹⁴⁷ Po Breckerfeldovi titularni knjigi naj bi umrl 18. decembra 1751 (po: ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, fasc. 6, Gradivo za biografske študije, Lit. V – Valvasor, mapa XXIII, enota XV), prav tako po rodovniku Dienerspergov v StLA (A. Dienersperg, K 1, H 1, Dienersperg : Familien Acten), po frančiškanskih virih pa dan pozneje, kolikor ne gre v resnici za dan pokopa (A. FURLAN, Zgodovina frančiškanske (kot v op. 4) 29). Volf Sigmund je, kot prča njegov zapuščinski inventar, nazadnje živel zelo skromno življenje, brez denarja, srebrnine, knjig ali kakršnih koli dragocenosti. V rubriki »nepremičnine« so inventurni komisarji navedli, da ni imel ničesar, saj je graščino Volavče po svojem prvem možu pl. Wernegku podedovala njegova žena, svoj dvorec Vrhovo je pl. Dienersperg še za življenja prepustil zetu pl. Iljašiču, podedovano graščino Gracarjev turn pa prodal (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 18, fasc. XI, D–22, 14. 3. 1752, str. 4–5).

¹⁴⁸ A. FURLAN, Zgodovina frančiškanske (kot v op. 4) 29. Iz že znanih razlogov njuna smrt ni vpisana v novomeški kapiteljski mrliški matici.

¹⁴⁹ ARS, AS 309, Zap. inv. šk. 18, fasc. XI, D–25, 25. 2. in 7. 3. 1755, str. 3, No. 1–2.

¹⁵⁰ Prav tam, str. 7, No 23. – Osnutek zadnje volje Regine Konstancije je v inventarju naveden kot: »Ein Project, wasgestalten die Frau erblasserin ihre letzten Willnes Disposition zu machen gedachte, samt einen beÿfindigen Brief des Verfassers. Ddo Altenburg den 15. Mayÿ 1753.« Kot prča pripis, zapuščinska komisarja nista našla izvirnika oporoke: »In originali ist nichts gefunden worden.« O siceršnjih stikih pokojnice z Breckerfeldi govori v zapuščinskem inventarju navedeni sveženj pobotnic za obresti: »Ein Paquetl mit Breckerfeldischen interesse=Quittungen samt einer Berechnung.« (prav tam, str. 7, No. 19). Oče Franca Antona Janez Sigmund pl. Breckerfeld (1689–1760) je bil poleg tega inventurni komisar pri zapuščinah obeh zakoncev Dienersperg (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 18, fasc. XI, D–22, 14. 3. 1752, str. 2; prav tam, D–25, 25. 2. in 7. 3. 1755, str. 16).

grafiji Dolenjske.¹⁵¹ Breckerfeld je tudi edini nadaljevalec Valvasorjevega dela, ki je Regino Konstancijo, čeprav zelo mlad, zanesljivo še poznal. Le malo pa je verjetno, da bi mu bil kot otroku osebno znan kateri od njenih dveh bratov in sester, umrlih med letoma 1747 in 1752, saj so bili nazadnje vsi po samostanih. Pl. Dienerspergova je, kot smo videli, umrla kot zadnja od Valvasorjevih otrok v začetku leta 1755, potem ko so dobri dve leti pred njo, leta 1752, odnesli k večnemu počitku njena polbrata, cistercijana p. Štefana in frančiškana p. Donata.

Bodi prilično ali neprilično, umestno ali neumestno, naj vendarle pripomnim, da sta bila znanca Regine Konstancije Dienersperg, rojene Valvasor, tudi sedemkrat prastarša pisca teh vrstic Janez Matija (ok. 1699–1776) in Ana Marija Šivic († 1782). Omenjena zakonca, na katera sem vedno znova naletel, ko sem raziskoval zgodovino dolenjskih mest in trgov, sta namreč skoraj pol stoletja preživela v dveh tamkajšnjih mestih in na različnih gradovih, saj je bil Janez Matija upravitelj več zemljiških gospostev.¹⁵² V Novem mestu je sredi 18. stoletja posedoval veliko hišo nedaleč od križatije, v kateri je z družino izpričano tudi živel, in to v času, ko je v sosednji Polčevi hiši prebivala Valvasorjeva najmlajša hči Regina Konstancija.¹⁵³ Šivica sta za povrh umrla v hiši, oddaljeni samo nekaj deset metrov od Valvasorjeve hiše v Krškem, pokopana pa sta bila na pokopališču pri mestni cerkvi, v kateri je morda našel zadnje počivališče tudi kranjski polihistor.¹⁵⁴

Vrnimo se k potomcem njegove vse doslej prezrte hčerke Regine Konstancije. Njeni štirje vnuki, **otroci Maksimilijana Rudolfa grofa Paradeiserja in Marije Ksaverije Katarine**, so bili ob babičini smrti v začetku leta 1755 stari od dve do sedem let.¹⁵⁵ Na svet so prišli na Gracarjevem turnu, najprej 10. julija 1746 *Marija Ksaverija Leopoldina*, ki so jo pokopali že 2. septembra istega leta, za njo 1. avgusta 1748 *Ana Marija Terezija*, 11. avgusta 1751 dvojčka *Peter Jožef Regulat Lovrenc* in *Janez Kajetan*, 25. februarja 1753 pa še *Kunigunda Konstancija Jožefa*.¹⁵⁶ Svoje babice, Valvasorjeve hčerke, so se še prvi trije preživeli komajda spominjali in le malo bolje zgodaj umrlega očeta. 49-letni Maksimilijan Rudolf Kajetan grof Paradeiser

¹⁵¹ ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, Gracarjev turn, str. 370–376.

¹⁵² Janez Matija Šivic se je na vzhodnem Dolenjskem pojavil sredi tridesetih let 18. stoletja, ko ga v šentjernejskih krstnih matičnih knjigah srečamo kot upravitelja takratne jezuitske rezidence Pleterje (ŽU Šentjernej, R 1731–1739, 28. 9. 1735, 27. 6. 1736, 2. 2. 1737; R 1739–1748, 4. 8. 1739). Glede na neposredno sosesčino Pleterij, Volavč, Vrhovega in Gracarjevega turna sta zakonca Šivic dobro poznala Dienersperge, pa četudi kot neplemiča, imenovana v krstnih maticah zgolj »nobilis«, morda nikoli nista bila »prava« gosta gostoljubnega graščaka Volfa Sigmunda. Od leta 1742 do 1748 ju srečujemo kot starša in krstna botra v krstnih matičnih knjigah duhovnije Krško, kjer je Janez Matija služboval kot upravitelj Auerspergovega gospodstva Šrajbarski turn (NŠAL, ŽA Krško, R 1730–1771, 15. 5. 1742, 2. 1. 1743, 8. 6. 1744, 8. 7. 1745, 1. 1. 1746, 23. 7. 1746, 30. 3. 1748).

¹⁵³ S Šrajbarskega turn je zakonca Šivic pot zanesla v Novo mesto, kjer je njuno bivanje najprej posredno izpričano z botrovanjem njune 14-letne hčerke (KANM, šk. 65, R/24 1746–1756, 26. 4. 1749). Janez Matija je v soseski sv. Jurija krajši čas posedoval precej veliko meščansko hišo. Gre za hišo, ki je ob oštevilčenju leta 1770 dobila hišno številko 218 in je po franciscejskem katastru stala na stavbni parceli 200 (M. MATIJEVIČ, Novomeške hiše (kot v op. 143) 298). Današnja hiša na tej parceli (Mej vrti št. 2) gosti Etnološko zbirko Dolenjskega muzeja.

¹⁵⁴ Zakonca sta v Krškem preživljala jesen življenja, in sicer v hiši št. 67, tj. blizu upravne zgradbe krškega gospodstva ter hkrati nedaleč od hiše, v kateri je osemdeset let prej umrl Janez Vajkard Valvasor. 76-letni Šivic je preminil 12. januarja 1776, vdova pa 30. novembra 1782 (NŠAL, ŽA Krško, M 1771–1784). Glede na Šivičevo mobilnost in naravo njegove službe je prav mogoče, da bi vsaj površno poznal še katerega od Valvasorjevih odraslih otrok. Tako, denimo, polihistorjevega mlajšega sina, kostanjeviškega patra Štefana (1684–1752), ali starejšega sina, frančiškana p. Alojzija (1679–1737), patra v Novem mestu in nazadnje redovnika v obmejnem Samoboru. Prav tako mu je morala biti znana baronica Jurič, Valvasorjeva hči Katarina Frančiška (1688–1747), graščakinja v Strugi pri Novem mestu, manj verjetno pa druga dva polihistorjeva otroka – frančiškanski pater Donat (1683–1752) in Ivana Rozina pl. Scarlichi (1678–1748).

¹⁵⁵ Prim. J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 1) 135.

¹⁵⁶ ŽU Šentjernej, R 1739–1748, R 1749–1760, M 1732–1747. Rojstva zadnjih treh otrok navaja tudi SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 296.

je namreč preminil že 20. julija 1756, zadet od kapi,¹⁵⁷ in zaradi nenadne smrti tudi ni zapustil oporoke.¹⁵⁸ Otroci so nato v šestih letih dobili kar dva očima, Gracarjev turn pa dva prehodna gospodarja. 37-letna vdova Marija Ksaverija Katarina se je poldrugo leto po moževi smrti, 22. decembra 1757, omožila v kapeli Gracarjevega turna z baronom Maksimilijanom Erbergom (1719–1760), okrožnim glavarjem novoustanovljene dolenske kresije v Novem mestu, in dve leti po njegovi zgodnji smrti¹⁵⁹ 11. maja 1762 še s 14 let mlajšim Francem Saleškim baronom Gallom pl. Gallensteinom (ok. 1733–1793) s sosednje graščinice Golo (Gallhof).¹⁶⁰ Kot pri opisu Gracarjevega turna poroča Breckerfeld, je zdaj z otroki uživala celotno Paradeiserjevo zapuščino. Vendar gospodarjenje ni bilo njena najmočnejša stran, poleg tega pa je morala izplačati tudi Paradeiserjeva otroka iz prvega zakona. Tako je Volavče že leta 1761, v času svojega drugega kratkotrajnega vdovstva, prodala baronu Francu Avguštinu Zoisu pl. Edelsteinu, soprogu Paradeiserjeve hčerke Frančiške Ksaverije iz prvega zakona.¹⁶¹ Enajst let pozneje, leta 1772, je istemu izročila v zakup še Gracarjev turn.¹⁶² Čez tri leta je kot očetov univerzalni dedič postal lastnik njen najstarejši sin, zdaj 24-letni in torej polnoletni Regulat Lovrenc grof Paradeiser.¹⁶³ Breckerfeld je temu na rob zapisal, da je grof Maks Rudolf Paradeiser umrl brez oporoke in zapustil znatno premoženje, ki pa se je z vdovinima vnovičnima porokama in »več pridržki« precej razdrobilo.¹⁶⁴ Slabo gospodarjenje Valvasorjeve vnukinje, Paradeiserjeve vdove, za rodbino sicer ni bilo edina in še zdaleč ne najhujša nesreča. Obema

¹⁵⁷ O datumu smrti 20. 7. 1756 poroča Breckerfeld v: ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, Gracarjev turn, str. 376. V šentjernejski mrliški matici je vpisan njegov pogreb 22. 7. 1756 v novomeški frančiškanski cerkvi (ŽU Šentjernej, M 1747–1759), kar se ujema tudi s frančiškanskimi viri (A. FURLAN, Zgodovina frančiškanske (kot v op. 4) 29). Mrliška matica novomeške kapiteljske župnije pa navaja tako datum smrti 20. julij kot tudi pogreba dva dni pozneje (KANM, šk. 66, M/5 1752–1769). L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 299 in 382, nima vpisa njegove smrti v Šentjerneju, temveč le v Novem mestu.

¹⁵⁸ ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, Gracarjev turn, str. 376.

¹⁵⁹ ŽU Šentjernej, P 1717–1760, 22. 12. 1757. Prim. J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 1) 135. Po Schivizu von Schivizhoffnu je bil Erberg rojen v Ljubljani in je umrl v Novem mestu (L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 60, 382). Njegovi starši so bili Janez Adam pl. Erberg in Jožefa Leopoldina roj. baronica Apfaltrer, prvič pa je bil poročen z Marijo Jožefo pl. Egger (E. UMEK, Erbergi in dolski arhiv (Publikacije arhive republike Slovenije. Inventarji. Serija graščinski arhivi : zv. 5). Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije 1991, 13). Sodobnik F. A. Breckerfeld ga kot okrožnega glavarja ni posebej cenil. Odlikoval naj bi se v poročniški službi, ko pa je postal okrožni glavar, »o poslovanju ni dosti umel, kar tudi ni bilo pričakovati«. Umrl je že 1. aprila 1760 v komaj 42. letu starosti in bil pokopan v novomeški frančiškanski cerkvi (A. FURLAN, Zgodovina frančiškanske (kot v op. 4) 29; KANM, šk. 66, M/5 1752–1769, I. 4. 1760).

¹⁶⁰ ŽU Šentjernej, P 1760–1773; oklicna knjiga 1759–1780; prim. L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 298. Po J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 1) 135, naj bi bila poroka že dva tedna prej, 29. 4. 1762. Dienerspergov rodovnik imenuje ženina Gall von Gallenstein (ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 52). Franc Saleški je bil sin Kajetana barona Galla pl. Gallensteina in Katarine roj. pl. Ravbar (ZAL, LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka, šk. VIII, Dienersperg). Na Lazarinijevo zbirko me je opozoril kolega Miha Preinfalk, za kar se mu kar najlepše zahvaljujem.

¹⁶¹ ARS, AS 315, Deželna deska za Kranjsko, glavna knjiga X, fol. 34; Q17, 2. modri kvatern, fol. D 13 – D 14, 24. 4. 1761; Q10, 1. citronasti kvatern, fol. E 22, 11. 1. 1783, 22. 1. 1783. – Baron Zois se je s Frančiško Ksaverijo grofico Paradeiser oženil na Gracarjevem turnu dne 11. februarja 1756, le nekaj mesecev pred tastovo smrtjo (J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 1) 135). Prim. tudi ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, Gracarjev turn, str. 376.

¹⁶² ARS, AS 315, Deželna deska za Kranjsko, Q10, 1. citronasti kvatern, fol. E 22. Prim. tudi ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, Gracarjev turn, str. 376.

¹⁶³ ARS, AS 315, Deželna deska za Kranjsko, glavna knjiga II, fol. 10; Q10, 1. citronasti kvatern, fol. D 23 – D 24, 14. 8. 1775, 23. 4. 1776. – ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, Gracarjev turn, str. 376.

¹⁶⁴ ARS, AS 730, Gospodstvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, Gracarjev turn, str. 376. – Franc Anton Breckerfeld je družino Paradeiser vsekakor dobro poznal. Z njegovega domovanja Starega gradu pri Novem mestu je, denimo, grof Lovrenc Regulat Paradeiser leta 1775 na kranjsko c. kr. sirotinsko komisijo naslovil prošnjo, povezano z upravo Gracarjevega turna do njegove skorajšnje polnoletnosti (prav tam, fasc. 127, Notata pro genealogicis, str. 353).

sinovoma, dvojčkoma, se je namreč v nekaj letih omračil um,¹⁶⁵ hčerki pa sta umrli brez potomstva. Zaton te veje Paradeiserjev je Breckerfeld sicer opisal zelo jedrnato, z nekaj skopimi stavki,¹⁶⁶ a bi bilo iz njih prejkone moč napisati celo povest.

Kot je bilo pri Valvasorjevem potomstvu domala že tradicija, nihče od bratov in sester Paradeiser ni dočakal smrti na svojem pravem domu. Gracarjev turn sta zaradi šolanja že zgodaj zapustila oba sinova, podobna usoda pa je bila namenjena tudi hčerkama. Ko je šlo družini gmotno najteže in je Gracarjev turn prišel v roke zakupnika, je mati leta 1772 hotela obe svoji hčerki spraviti v kakšno ustanovo za plemkinje (*Stiftung*).¹⁶⁷ A tudi če sta kdaj v katero prišli, kot bomo videli, tam nista ostali. *Lovrenca Regulata* so po Dienerspergovi rodbinski tradiciji že prej namenili za častnika, kar pa očitno ni ustrezalo njegovi naravi. Sedemnajstleten je namreč leta 1768 zapustil kadetnico (*Pflanz Schule*), uradno zaradi nagnjenosti do duhovniškega stanu.¹⁶⁸ Toda nazadnje ni oblekel niti mašniške obleke, temveč stopil pred oltar in postal naslednik okleščene rodbinske posesti. Posvečenemu življenju se je navedenega leta z vstopom v frančiškanski samostan zapisal le njegov brat dvojček **Kajetan** z redovnim imenom **Salezij**.¹⁶⁹ Leta 1774 je še mladoleten prejel mašniško posvečenje in z 28 leti leta 1779 postal profes. Kmalu zatem pa je resno zbolel in ostanek življenja preživel kot bolnišnični oskrbovanec. Po Breckerfeldovih in za njim Wittingovih navedbah se mu je leta 1785 omračil um, tako da naj bi končal v bolnišnici usmiljenih bratov v Ljubljani.¹⁷⁰ V resnici so ga poslali na zdravljenje k usmiljenim bratom v Gradec,¹⁷¹ kjer je umrl šele po 27 letih, dne 2. septembra 1812, star 61 let. Vse do smrti je sicer uradno ostal frančiškan in tako formalno dopolnil 44 let redovništva.¹⁷²

Podobno žalostno usodo je doživel njegov 33-letni brat **Lovrenc Regulat**, ki je, uradno blazen, preživel v bolnišnici še sedem let več kakor Kajetan – skoraj 34 let do smrti v 72. letu starosti, 15. marca 1823.¹⁷³ Malo pred izbruhom bratove bolezni se je 16. februarja 1784 pri 33-ih oženil z devet let starejšo vdovo Marijo Antonijo pl. Iljašić roj. baronico Gallenfels,¹⁷⁴ s katero, kot je bilo pričakovati, nista imela otrok, po petih letih zakona pa se je leta 1789 tudi pri njem razvila duševna bolezen.¹⁷⁵ Breckerfeld pri opisu Gracarjevega turna poroča, da so

¹⁶⁵ Dolgoživost obeh zbolelih bratov kaže, da najbrž ni šlo za progresivno bolezen, ne poznamo pa ne njenih simptomov ne razlogov za stanje, ki ga viri dosledno označujejo kot blaznost (*Wannsinigkeit*). Duševna bolezen je bila v Paradeiserjevi rodbini slejkoprej dedna. Bolezenske znake je namreč že zgodaj kazal njun polbratranec Franc Mihael Avguštin baron Zois (1760–1828), sin Marije Ksaverije roj. grofice Paradeiser (SBL IV (kot v op. 22) 832).

¹⁶⁶ ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, str. 212–213; Gracarjev turn, str. 375–376. Pri tem je zagrešil tudi nekaj manjših faktografskih spodrseljajev.

¹⁶⁷ ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 119, Genealogica A–P, Gall pl. Gallenstein, pismo 26. 6. 1772.

¹⁶⁸ ZAL, LJU 340, Lazarinjeva genealoška zbirka, šk. XXV, Paradeiser.

¹⁶⁹ Leto vstopa 1768 je izračunano po navedbi ob smrti, da je dopolnil 44 let redovništva (AFS NM, Catalogus priori, s. p., leto 1812; Necrologium Provinciae, II. septembris).

¹⁷⁰ J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 1) 135. – Salezij je subdiakon prejel v Ljubljani 27. marca 1773, diaconat prav tam 18. marca 1774, mašniško posvečenje pa 24. septembra 1774 v Gornjem Gradu, pri čemer je zaradi mladoletnosti potreboval dispenco (NŠAL, Zapuščine duhovnikov, fasc. 383, Zapuščina Franc Pokorn, Ordinacijski zapisnik 1577–1824, str. 198).

¹⁷¹ Morda je bil kratek čas res v bolnišnici v Ljubljani, toda že sredi naslednjega leta se je za vedno znašel v Gradcu. Zapuščinski inventar po njegovi umrli materi namreč uvodoma navaja, da je tam na zdravljenju (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 39, fasc. XX, G–164, 17. 7. 1786, str. 1).

¹⁷² AFS NM, Catalogus priori, s. p., leto 1812; Necrologium Provinciae, II. septembris. Pripis »saeculizatus« v nekrologiju ne more biti točen, sicer se ime patra Salezija Paradeiserja v nekrologiju sploh ne bi znašlo.

¹⁷³ ŽU Ljubljana–Marijino Oznanjenje, M 1803–1825, fol. 293.

¹⁷⁴ Podatek o poroki po: J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 1) 135, in ŽU Šentjernej, P 1773–1785. Nevesta Marija Antonija pl. Iljašić, rojena 1742, je bila vdova po Sigmundu Lovrencu pl. Iljašiću, graščaku na sosednjem Vrhovem, s katerim je imela šest otrok (L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 297; ŽU Šentjernej, R 1766–1772, R 1773–1784; ARS, AS 1075, Zbirka rodovnikov, št. 115, Illiaschitsch).

¹⁷⁵ J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 1) 135.

grofa omenjenega leta brez upanja na ozdravitev poslali k usmiljenim bratom v Ljubljano.¹⁷⁶ Če za živim so isto leto opravili popis zapuščine,¹⁷⁷ a je nazadnje preživel vse svoje sorodnike: svaka–skrbnika, sestro, prav tako zblaznelega brata in ženo. Na Gracarjevem turnu pa se je z njegovim odhodom veliko spremenilo, saj se je grad skoraj povsem izpraznil. Tri leta prej je namreč 11. maja 1786 za kapjo umrla 67-letna mati, *Frančiška Ksaverija baronica Gall*,¹⁷⁸ Valvasorjeva zadnja še živeča vnukinja. Njen precej mlajši soprog se je odselil¹⁷⁹ in v gradu je nekaj časa ostala le še žena zblaznelega sina, umrla četrto stoletja pozneje v Ljubljani.¹⁸⁰

Obeh hčerk, grofice **Marije Jožefe** in **Marije Terezije Paradeiser**, v letih okoli materine smrti in izbruha bolezni pri bratih že ni bilo več doma, a sta vsaj nekaj časa še ostali v neposredni bližini Gracarjevega turna. Leta 1781 sta namreč kupili sosednjo graščino Volavče z inkorporiranim imenjem Ostrož, ki je bila poprej lep čas v rokah njunih prednikov in jo je nazadnje posedoval njun svak baron Zois, soprog polsestre Frančiške Ksaverije.¹⁸¹ Tu sta tridesetletnici bržčas čakali, ali se bo od kod pojavil kakšen ženin. Ta je za Jožefo nazadnje le prišel, vendar ne v pričakovani podobi »žlahtnega gospoda«. 33-letna grofica je tako prelomila s tradicijo in se 14. februarja 1786 omožila z najemnikom graščine Radeljca pri Bučki, 46-letnim neplemičem Janezom Jurijem Svetlinom. Dejstvu, da poroka ni bila v nevestini domači šentjernejski župniji, temveč v ženinovi na Raki, in da ni šel nevesti za pričo nihče od sorodnikov, prejkone pričata o nestrinjanju Paradeiserjeve družine z Jožefino, stanu neprimerno poroko.¹⁸² Na Radeljco je šla z njo ali za njo tudi njena vodenična sestra Terezija in tam že naslednje leto, 20. aprila 1787, končala svojo življenjsko pot, stara 39 let.¹⁸³ Nekaj let prej sta sestri sklenili vzajemno dedno pogodbo, po kateri so zdaj Volavče v celoti pripadle Jožefi.¹⁸⁴ Ta v zakonu s Svetlinom ni imela otrok¹⁸⁵ in se je po smrti sestre, tragični usodi bratov in zgodnji ovdovitvi (med 1790 in 1792)¹⁸⁶ pri 39-ih vnovič omožila, enako kot prvič

¹⁷⁶ ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, str. 213. – I. STOPAR, Grajske stavbe (kot v op. 78) 48, navaja, da so dali zblaznelega Lovrenca Regulata v oskrbo k ljubljanskim usmiljenim bratom, in pri tem citira M. SMOLE, Graščine (kot v op. 57) 164 sl., ki pa tega podatka sploh nima.

¹⁷⁷ Kot »in die Wahnsinnigkeit verfallenen« ga imenuje tudi inventar njegove zapuščine, sestavljen 1. avgusta 1789 na Gracarjevem turnu. Lovrenc Regulat torej ni umrl, a je veljal za »duševno mrtvega«. Tako je deželna pravda v Ljubljani že 25. maja 1789 imenovala inventurne komisarje, med njimi umetnostnega izvedenca za popis bolnikove »zapuščine« (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 92, fasc. XXXVIII, P–215, I. 8. 1789, str. 49, 77).

¹⁷⁸ ŽU Šentjernej, M 1785–1799.

¹⁷⁹ Franc Saleški baron Gall je umrl 28. avgusta 1793 v starosti 60 let in so ga pokopali na Ježici pri Ljubljani (L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 268). Njegovo premoženje so popisali na bližnjih Črnučah, kjer je živel kot stanovski mostninski prejemnik (ARS, AS 309, zap. inv., šk. 39, fasc. XX, G–177).

¹⁸⁰ Grofica Antonija Paradeiser je v Šentjerneju 30. avgusta 1790 še botrovala nekemu kmečkemu otroku (R 1785–1791). Umrla je 24. julija 1815 na Starem trgu v Ljubljani v starosti 73 let (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Jakob, M 1808–1832, str. 78; L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 228).

¹⁸¹ ARS, AS 315, Deželna deska za Kranjsko, glavna knjiga X, fol. 34; Q17, 2. modri kvatern, fol. E 13 – E 15, 17. 11. 1781; M. SMOLE, Graščine (kot v op. 57) 535.

¹⁸² ŽU Šentjernej, oklicna knjiga 1781–1808, 30. 1. 1786. Oklicna knjiga razkriva, da se je rodila na Gracarjevem turnu, živila na Volavčah, zdaj pa na Radeljci. – NŠAL, ŽA Raka, P 1783–1771, s. p., 14. 2. 1786. Poročna matica daje ženinu 42, nevesti pa 30 let.

¹⁸³ NŠAL, ŽA Raka, M 1784–1791. Prim. J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 1) 135.

¹⁸⁴ ARS, AS 315, Deželna deska za Kranjsko, glavna knjiga X, fol. 34; Q5, 1. rumeni kvatern, 7. 9. 1785.

¹⁸⁵ V krstnih maticah župnije Raka in prav takrat odcepljene župnije Bučka ni vpisa nobenega Svetlinovega otroka (NŠAL, ŽA Raka, R 1784–1792; ŽA Bučka, R 1788–1823), pa tudi pozneje se otroci nikoli ne pojavljajo.

¹⁸⁶ Kdaj natanko je Janez Jurij Svetlin umrl, ni znano. Bil je še navzoč pri ceditvi zapuščine svaka Lovrenca Regulata grofa Paradeiserja 1. avgusta 1789 (ARS, AS 309, Zap. inv., šk. 92, fasc. XXXVIII, P–215, I. 8. 1789, str. 26, 31). 9. avgusta 1790 je postal lastnik hiše na Starem trgu v Ljubljani, kar je o njem tudi zadnji znani podatek (prim. V. FABJANČIČ, Knjiga ljubljanskih hiš in njih prebivalcev. I. del. Stari trg. Ljubljana 1944 (tipkopis v Zgodovinskem arhivu Ljubljana) s. p., Stari trg 22; J. SUHADOLNIK, S. ANŽIČ, Stari trg (kot v op. 64) 162). Umrl ni ne na Radeljci ne v župniji Trebnje, kjer se je ponovno poročila njegova vdova (prim. NŠAL, ŽA Bučka, M 1788–1823; ŽA Trebnje, M 1788–1811). Njegovo smrt in rojstva morebitnih potomcev zaman iščemo tudi v župniji Novo mesto–kapitelj

tudi tokrat z neplemičem. Mož, s katerim je 2. julija 1792 v Trebnjem stopila pred oltar, je bil 45-letni vdovec, novomeški okrožni zdravnik dr. Franc Sedej.¹⁸⁷ Poznala ga je verjetno že nekaj časa, saj je bil med drugim skrbnik (kurator) njenega zblaznelega brata Lovrenca Regulata. Ko je dr. Sedej z Jožefo na neki način »priženil« turnsko graščino, jo je mogel v imenu bolnega lastnika, opravilno nesposobnega svaka, tudi prodati. Tako je šel Gracarjev turn spomladi 1798 na dražbo, dve leti pozneje pa je dr. Sedej v svakovem imenu končno sklenil še kupoprodajno pogodbo s kupcem, poštnim mojstrom Janezom Vincencem Pavlinom, ki je posest že prej užival kot zakupnik.¹⁸⁸ Zakonca Sedej namreč nista živela na Gracarjevem turnu, ampak kot stanovalca Jacominijeve–Skremove hiše na Glavnem trgu v Novem mestu.¹⁸⁹ Tu se jima je leto dni po poroki, 21. junija 1793, ko je bilo Jožefi že 40 let, rodila edinka *Jožefa Alojzija Sedej*.¹⁹⁰ Toda ta edina Valvasorjeva prapravnukinja iz šentjernejske–Paradeiserjeve veje je umrla že po dveh letih, 23. julija 1795.¹⁹¹ Z njeno smrtjo so tako ugasnili še zadnji upi, da bi se polihistorjevo kranjsko potomstvo nadaljevalo. Jožefa ni bila več mlada, Sedej pa je kmalu umrl. Le pet tednov zatem, ko je leta 1800 v imenu bolnega svaka prodal Gracarjev turn, ga je namreč med opravljanjem dolžnosti pobrala nenavadna vročinska bolezen, ki se je najprej razširila med francoskimi ujetniki, prešla na novomeške meščane in slednjič zahtevala še življenje 58-letnega zdravnika.¹⁹²

S prodajo Gracarjevega turna spomladi 1800 se je v tej podgorjanski graščini sklenilo bivanje Valvasorjevih potomcev, ki je s kratko prekinitvijo – od prodaje graščine Paradeiserju leta 1737 do vnovične primožitve leta 1745 – trajalo celo stoletje, vse od leta 1699, ko se je tja omožila polihistorjeva vdova z dvema hčerkama. Veliko manj veselo kot ob prihodu Valvasorjevih žensk je bilo ozračje ob odhodu zadnje polihistorjeve potomke z gradu. Odhajala je njegova pravnukinja Marija Jožefa Sedej (1753–1810), ki je tako ali tako že dolgo živela drugod. Komaj verjetno je Gracarjev turn zapustila s kakšnim predmetom, ki je še spominjal na polihistorja, sicer pa je odšla od tod z vsemi dobrimi in slabimi spomini, med drugim na svoja dva zblaznela brata. Isto leto 1800 se je sploh z vsem umaknila iz rodnih krajev pod Gorjanci, saj je jeseni, pol leta za moževo prodajo Gracarjevega turna, prodala še svoje Volavče.¹⁹³ Marija Jožefa je kot petična vdova nekaj naslednjih let še ostala v dolenski »prestonici«¹⁹⁴ in se nazadnje preselila v Ljubljano, kjer je na Starem trgu 4. decembra 1810 tudi umrla,

(KANM, šk. 67, R/28 1770–1827; R/28/Dodatek, Indeks rojstev 1770–1828) in v Ljubljani (NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Jakob, R 1785–1802, M 1785–1808; ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, R 1784–1795, M 1771–1812; ŽA Ljubljana–Sv. Peter, R 1784–1793, M 1779–1812).

¹⁸⁷ NŠAL, ŽA Trebnje, P 1788–1815, str. 7; prim. tudi L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOFFEN, Der Adel (kot v op. 4) 422, in J. B. WITTING, Beiträge (kot v op. 1) 135. – Nobeden od mladoporočencev ni prebival v Trebnjem, ampak sta se tu zgolj poročila. V trebanjski krstni matici tudi ni zaslediti krstov njenih otrok ne njenih botrovanj krščencem (NŠAL, ŽA Trebnje, R 1789–1808).

¹⁸⁸ ARS, AS 315, Deželna deska za Kranjsko, glavna knjiga II, fol. 10; Q20, 5. modri kvatern, A 15 – A 16, 24. 4. 1800. – S prodajno pogodbo je bila zagotovljena tudi vsota 17.300 goldinarjev, namenjena za vzdrževanje hospitaliziranega grofa Paradeiserja, izbrisana iz deželne deske šele tri leta po njegovi smrti, leta 1826 (prav tam, glavna knjiga II, fol. 11). Prim. M. SMOLE, Graščine (kot v op. 57) 165.

¹⁸⁹ O hiši in njenem bivanju v njej gl. M. MATIJEVIČ, Novomeške hiše (kot v op. 143) 193.

¹⁹⁰ KANM, šk. 67, R/28 1770–1828, str. 559–560.

¹⁹¹ KANM, šk. 69, M/6 1770–1831, str. 35.

¹⁹² KANM, šk. 69, M/6 1770–1831, str. 53; M. MATIJEVIČ, Novomeške hiše (kot v op. 143) 134.

¹⁹³ ARS, AS 315, Deželna deska za Kranjsko, glavna knjiga X, fol. 34; Q19, 4. modri kvatern, fol. 5, 11. 11. 1800. Prim. M. SMOLE, Graščine (kot v op. 57) 535.

¹⁹⁴ V Jacominijevi hiši je kot stanovalka izpričana še leta 1804, in sicer skupaj s pastorko in štirimi deklami. Živela je od obresti na kapital in od dveh letnih rent: od novega lastnika Volavč je dobivala 500 goldinarjev, od deželnih stanov pa 200 goldinarjev vdovske pokojnine. S skupno dobrimi 900 goldinarji je imela med vsemi Novomeščani najvišje redne letne prihodke. ZAL NM, NME 5, Mestna občina Novo mesto, šk. 11 (1804), št. 485. Za podatke se iskreno zahvaljujem kolegici Meti Matijevič.

Gracarjev turn danes (foto: B. Golec)

stara 57 let.¹⁹⁵ Hišo na Starem trgu, podedovano po prvem možu Svetlinu, je prodala že leta 1803,¹⁹⁶ svoje preostalo premoženje – denar in premičnine – pa je v oporoki volila otrokom svojih treh poročenih pastork s priimki pl. Fichtenau, pl. Coppini in Hartl.¹⁹⁷ Drugih bližnjih sorodnikov namreč ni imela, če odmislimo oba zblaznela brata–dvojčka, ki pa se ju v oporoki ni spomnila. Janez Kajetan grof Paradeiser, frančiškanski pater Salezij, je bil že četrto stoletja v oskrbi v bolnišnici usmiljenih bratov v štajerskem Gradcu, kjer je preminil čez slabi dve leti (1812).¹⁹⁸ Drugi brat Lovrenc Regulat je ob sestrični smrti prav tako že dobrih dvajset let živel v bolnišnični oskrbi, in sicer pri usmiljenih bratih v Ljubljani. Tam je po skoraj 34 letih hospitalizacije umrl (1823) kot zadnji Valvasorjev potomec na Kranjskem.¹⁹⁹

¹⁹⁵ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Jakob, M 1808–1832, str. 36, 4. 12. 1810; prim. L. SCHIVIZ von SCHIVIZHOF-FEN, *Der Adel* (kot v op. 4) 228.

¹⁹⁶ V. FABJANČIČ, *Knjiga ljubljanskih hiš* (kot v op. 186) s. p., Stari trg 22; prim. J. SUHADOLNIK, S. ANŽIČ, *Stari trg* (kot v op. 64) 162. – Zanimiva je ugotovitev, da gre za hišo, danes Stari trg 22, v kateri se je najverjetneje rodila Valvasorjeva prva žena Ana Rozina pl. Graffenweger (1658–1687), izpričano krščena v Ljubljani. Hiša je namreč tedaj pripadala njenemu dedu Juriju Wertaschu pl. Scharffenegku (prav tam, 161).

¹⁹⁷ ARS, AS 308, *Zbirka testamentov*, I. serija, šk. 17, fasc. S 237–412, testament S–412. – V oporoki, sestavljeni v dneh od 11. do 14. novembra 1810, je za svoje univerzalne dediče imenovala dva sinova Jožefa in Tekle pl. Fichtenau, dva otroka odvedele Frančiške Ksaverije pl. Coppini in otroke Cecilije Hartl. Pastorkam je razdelila oblačila in nakit, nekaj denarja je šlo za volila služinčadi, normalko in ubožni sklad, spomnila pa se je tudi šestih otrok svoje »nečakinje« (meiner Nichte) Janette pl. Lehmann roj. baronice Zois pl. Edelstein iz Gradca. V resnici ni šlo za pravo nečakinjo oporočnice, temveč za hčerko njene polsestre iz Paradeiserjevega prvega zakona. Tudi Jožef pl. Fichtenau, ki je bil poročen z njeno pastorko, se v oporoki na več mestih imenuje preprosto »moj zet« (mein Schwiegersohn).

¹⁹⁸ AFS NM, *Catalogus priori*, s. p., leto 1812; *Necrologium Provinciae*, II. septembris.

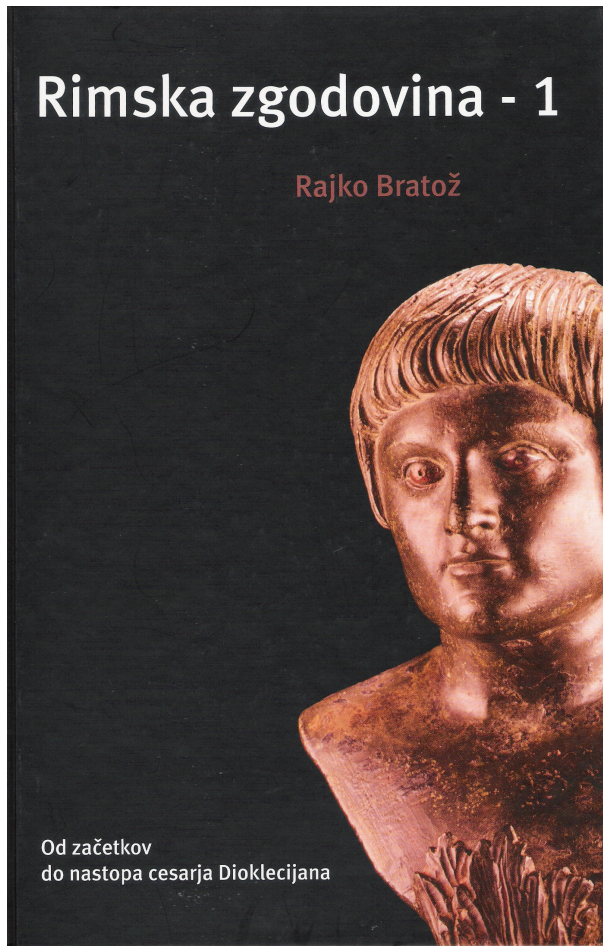
¹⁹⁹ ŽU Ljubljana–Marijino Oznanjenje, M 1803–1825, fol. 293. – Zakoniti dediči grofa Lovrenca Regulata so bili trije sorodniki, otroci njegove starejše polsestre Frančiške Ksaverije grofice Paradeiser por. Zois baronice Edelstein: slaboumni Avguštin Zois, Franc Ksaverij Zois in Ivana por. pl. Lehmann (ARS, AS 774, *Gospodstvo Ribnica*, šk. 46, *Iustitialia*, proces Antona Rudeža z Lovrencem Regulatom grofom Paradeiserjem zaradi zaostanka na kupnini za Gracarjev turn 1818–1825).

Z njegovo smrtjo 130 let po smrti Janeza Vajkarda je torej izumrla »dolenjska« oziroma »kranjska« veja Valvasorjevih potomcev, in to prav v polihistorjevem rodnem mestu, kjer je sam 182 let prej zagledal luč sveta. Vest o smrti že desetletja bolnega in od javnosti umaknjene grofa ter o končanju stranske veje grofov Paradeiser ni domala nikogar na Kranjskem več vznemirila, tako kot se je komaj kdo zavedal, za čigavega potomca je šlo.²⁰⁰ Zadnji Valvasorjev pravnik v njegovi rodni deželi je sicer umrl ravno v času, ko je preučevanje deželne zgodovine dobilo institucionalni okvir in nov zagon z ustanovitvijo deželnega muzeja (1821). S tem pa je tudi Janez Vajkard Valvasor spet pridobival na vrednosti in ugledu, zdaj tudi kot neprecenljivi vir za znanstveni pristop k preteklosti Kranjske in širšega prostora.

Sledi 2. del s skupnim povzetkom.

²⁰⁰ Vest o njegovi smrti v civilni bolnišnici, starosti in vzroku smrti je objavil časnik Laibacher Zeitung na seznamu v Ljubljani umrlih oseb, pri čemer je prišlo do napake v zapisu imena Gracarjevega turna: »von Fürstenberg (!) in Unterkrain gebürtig« (Intelligenz-Blatt zur Laibacher Zeitung, Nro. 23, 21. 3. 1823, str. 338).

Rimska zgodovina – 1, Rajka Bratoža, ki zajema čas od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana, je izšla kot triintrideseti zvezek Zbirke Zgodovinskega časopisa. Knjigo lahko naročite na sedežu uredništva Zgodovinskega časopisa, SI-1000, Ljubljana Aškerčeva 2, tel. 01 241 1200, info@zgodovinskicasopis.si

Nataša Podgoršek

Slovensko-hrvaški boj za Istro

Kratek oris narodnostnih in političnih razmer v Istri v 2. polovici 19. stoletja

UDK 323.1(497.5 Istra)»18«

PODGORŠEK, Nataša, dr., SI-2211 Pesnica pri Mariboru, Dolnja Počehova 36, pznatasa@gmail.com

Slovensko-hrvaški boj za Istro: Kratek oris narodnostnih in političnih razmer v Istri v 2. polovici 19. stoletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana 62/2008 (138), št. 3–4, str. 385–392, cit. 41

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

V razpravi je prikazan narodnostni in politični položaj Slovencev in Hrvatov v Istri v 2. polovici 19. stoletja, kjer so Slovenci in Hrvati v boju proti raznarodovanju z italijanske strani strnili svoje vrste in nastopili popolnoma složno. Zaradi specifičnosti volilnega sistema, ki je italijanski manjšini zagotavljal večino v deželnem zboru, so slovenski in hrvaški poslanci le s težavo uveljavljali svoje pravice, delo med ljudstvom pa je močno ovirala ljudska nepismenost (katere vzrok je bil pomanjkanje narodnih šol) in ekonomska odvisnost od Italijanov. Kljub temu so proti koncu 19. stoletja Slovenci in Hrvati vse bolj odločno zahtevali svoje politične in narodnostne pravice, kar pa je seveda pripeljalo do odpora na italijanski strani.

Avtorski izvleček

UDC 323.1(497.5 Istra)»18«

PODGORŠEK, Nataša, PhD, SI-2211 Pesnica pri Mariboru, Dolnja Počehova 36, pznatasa@gmail.com

Slovene and Croatian Fight for Istria

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 62/2008 (138), No. 3–4, pp. 385–392, 41 notes

Language: Sn. (En., Sn., En..)

The article depicts the national and political situation of Slovenes and Croats in Istria in the second half of the 19th century. Threatened by the mounting Italian attempts at denationalization, Slovenes and Croats joined their ranks for the common cause. Due to the peculiar election system that ensured the Italian minority the majority in the Provincial Assembly Slovene and Croatian representatives found it very difficult to assert their rights. Another obstacle was the high percentage of illiteracy, which was the result of a severe shortage of national schools and of economic dependence upon the Italians. Nevertheless, toward the end of the 19th century, both Slovenes and Croats started to voice more resolutely their demands for political and national rights; this, of course, was met with opposition from the Italian side.

Author's Abstract

V boju proti nemškim in italijanskim nacionalnim pritiskom so v 2. polovici 19. stoletja Slovenci iskali svoje politične zaveznike znotraj habsburške monarhije in tako so se pričeli močnejše povezovati s svojimi »južnimi brati« – Hrvati. Posebej intenzivno so Slovenci in Hrvati sodelovali v Istri, saj so jih združevale podobne razmere in tudi skupno delovanje v avstrijskem državnem zboru.

Ko je Istra leta 1861 dobila svoj deželni zbor, v njem Hrvati in Slovenci zaradi specifičnega volilnega sistema kljub temu, da so tvorili večino prebivalstva v deželi, niso bili v enakopravnem položaju z italijansko manjšino, niti niso mogli osvojiti večino mandatov; tako stanje je ostalo vse do začetka 20. stoletja. Na prvih volitvah so tako Hrvati in Slovenci od skupnih 27 dobili le dva mandata, velikega pomena pa so zato bili trije virilni glasovi, ki so pripadli škofom Juraju Dobrili in Ivanu Viteziću (oba Hrvatata) ter Slovencu Bartolu Legatu.¹ Kljub temu so istrski preporeditelji v istrskem deželnem zboru izkoristili svojo možnost javnega nastopa. Že na prvih sejah so podali predlog za enakopravnost slovenskega in hrvaškega jezika z italijanskim v deželnem zboru in uradih. Izglasovanje zakona o enakopravnosti narodov v

¹ I. Perić, Hrvatski državni sabor 1848.-2000., II. zv., str. 383-385.

Avstriji leta 1867 pa jim je dalo zakonsko osnovo, da še bolj energično zahtevajo enakopravnost Slovencev in Hrvatov z Italijani.²

Medtem je reorganizacija občin, ko so bile manjše občine (večinoma slovenske in hrvaške) priključene večjim italijanskim mestecem, olajšala prodiranje italijanskega jezika in kulture v tradicionalno slovenske in hrvaške vasi. Z laicizacijo šol (1869) so se poleg tega zaprle mnoge cerkvene – narodne šole, do osnovanja novih pa ni prihajalo.³

V Istri so pomenile volitve 1870 začetek organiziranega volilnega nastopa Slovencev in Hrvatov. V Trstu je začel izhajati časnik *Naša sloga* (1870-1915)⁴ kot glasilo hrvaško-slovenske stranke v Istri, tržaško društvo Edinost pa je leta 1878 prevzelo vlogo političnega društva za Istro.⁵ Društvo je bilo dobro organizirano in je postopoma dobivalo vsa obeležja politične stranke.⁶ Podpirala sta ga dva lista: *Edinost*⁷ za Slovence in *Naša sloga* za Hrvate; prvi je bil razširjen predvsem v tržaški okolici, zadnji pa je bil že leta 1879 močno razširjen po vsej Istri in je gojil idejo skupnosti med Slovenci in Hrvati.⁸ Preporodni list *Naša Sloga* je pripravljala istrske kmete za sodelovanje v politiki, od česar si je obetal boljši gospodarski in narodni položaj, hkrati pa je list igral povezovalno vlogo med Istro in ostalimi hrvaškimi pokrajinami.⁹

V sedemdesetih letih 19. stoletja se je povečalo tudi sodelovanje med Hrvati in Slovenci v Avstrijskem Primorju: razvili so intenzivno sodelovanje v obliki javnih shodov – taborov. V Istri so prvi tabor organizirali Slovenci v Kubedu (1870), zatem Hrvati v Kastvu (1871). Člana pripravljalnega odbora kastavskega tabora sta bila tudi Slovenca Karel Lavrič in Viktor Dolenc, ki je na taboru tudi pozdravil zborujoče v imenu goriških Slovencev. Na taboru so javno predstavili goreče nacionalne, gospodarske, socialne in politične probleme Hrvatov in Slovencev ter med drugim zahtevali, da se v šole, urade in sodišča uvede hrvaški jezik.¹⁰

Generacija, ki je v šestdesetih letih 19. stoletja – pod vplivom Strossmayerja in njegovega jugoslavizma – začela delati na narodnem osveščanju istrskih Hrvatov, se je v začetku osemdesetih let počasi začela umikati iz političnega življenja. Po smrti škofa Juraja Dobrile (1882) in Bastijana (1885) je od stare generacije ostal aktiven le še Dinko Vitezić. V osemdesetih letih 19. stoletja je narodno gibanje prevzela mlajša generacija hrvaških politikov, ki so se šolali na Reki ali v Senju in so bili vzgojeni v pravaškem duhu; bili so nasprotniki dualizma in so se zavzemali za priključitev Istre k Hrvaški. Istrski pravaši pa v svoji politiki niso mogli popolnoma slediti idejam Anteja Starčevića, saj so se zavedali, da jim lahko v boju proti italijanskim težnjam po Istri pomaga le avstrijska vlada. Poleg tega zaradi sodelovanja s Slovenci v Istri,

² Nevio Šetić, O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama, *Naša Sloga 1870.- 1915.*, Zagreb, 2005 (dalje N. Šetić, O povezanosti Istre), str. 46-47.

³ Prav tam.

⁴ List je osnovala skupina hrvaških duhovnikov s pesnikom Mate Bastijanom na čelu in škofom Dobrilo, ki je, s pomočjo škofa Strossmayerja, list tudi materialno vzdrževal. Bastijan je list vse do smrti leta 1885 tudi urejeval in v njem sodeloval s svojimi prispevki. *Naša sloga* je širila nacionalno zavest, se zavzemala za svobodo in sodelovanje južnoslovanskih narodov ter se borila za enakopravnost Hrvatov z Italijani. (Šidak, Gross, Karaman, Šepić, Povijest, str. 112-113.)

⁵ Zgodovina Slovencev, Ljubljana, 1979, str. 508.

⁶ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, Povijest, str. 114; M. Gross, *Izborna pravaštvo*, str. 421-424.

⁷ Politično glasilo tržaških (primorskih) Slovencev (1876-1928). Izhajati je začela kot štirinajstdnevnik, 1880 postala tednik; od 2. pol. 1882 izhajala dvakrat, od zač. 1894 pa trikrat na teden v jutranji in večerni izdaji. Od aprila 1898 je izhajala dvakrat na dan, od 1900 pa enkrat. Izhajala je kot glasilo političnega društva Edinost. List je že v začetku razglasil, da bo neodvisen, svobodoljuben, miroljuben in naroden ter da se z verskimi problemi ne bo ukvarjal. *Enciklopedija Slovenije*, 2, Ce-Ed, str. 415.

⁸ Rodoljubni nasveti Slovincem., SN, 23. 7. 1879, št. 167., str. 1-2.

⁹ N. Šetić, O povezanosti Istre, str. 48.

¹⁰ Prav tam.

Trstu in v avstrijskem parlamentu, Slovencem niso mogli oporekati lastne narodnosti, kot so to počeli pravaši v banski Hrvaški, ki so Slovence smatrali za »planinske Hrvate«.¹¹

Mlada generacija: Matko Mandić (1849-1915), Matko Laginja (1852-1930), Vjekoslav Spinčić (1848-1933) je v narodne vrste vnesla več borbenosti. Nič več ni bilo popustljivosti v vprašanju jezika in odločno je postavljala zahtevo, da se slovenskemu in hrvaškemu jeziku v deželnem zboru in v javnem življenju nasploh prizna popolna enakopravnost z italijanskim jezikom.¹² Že leta 1883 je ta generacija politikov v svoje roke prevzela *Našo Slogo*: njen urednik je postal Matko Mandić.¹³

Narodnostni položaj Slovencev in Hrvatov v Istri

Delo hrvaških in slovenskih rodoljubov je v Istri naletelo na velike težave,¹⁴ saj je bilo podeželje, še posebej v zahodnem in severozahodnem delu Istre, ekonomsko odvisno od italijanskih mest. Ker ni bilo kreditnih hipotekarnih zavodov, se je moral kmet zadolževati pri italijanskih trgovcih. Leta 1868 je bila izvedena reorganizacija občin, ki je ukinila 88 manjših občin, večinoma hrvaških in slovenskih, ter jih pridružila italijanskim mestom, ki so postala občinska središča, kar je še pripomoglo k močnejšemu gospodarskemu prodoru italijanskih mest in hitrejšemu širjenju italijanskega vpliva. Poleg gospodarske odvisnosti je Istro pestila slaba izobraženost. Hrvaške občine so bile siromašne in so le s težavo plačevale učitelje, tako da je mnogo hrvaških vasi po laiciziranju avstrijskega šolstva ostalo brez šol. Položaj se je nekoliko popravil po letu 1885, ko so Hrvati in Slovenci dobili nekaj slovenskih in hrvaških osnovnih šol, na učiteljišču v Kopru pa so kot šolska predmeta uvedli slovenski in hrvaški jezik. Posledice teh razmer so se čutile tudi na volitvah; ker Hrvati in Slovenci na podeželju niso imeli svojih izobraženih ljudi, ki bi lahko prevzeli dolžnost načelnika, duhovniki pa na ta položaj niso smeli biti izvoljeni, so za načelnike praviloma volili »poštene« Italijane.¹⁵

Kot ugotavlja Beuc, je bila ekonomsko-družbena nerazvitost širokih narodnih mas, torej istrskih Hrvatov in Slovencev, osnovna karakteristika, ki je hkrati predstavljala tudi enega najosnovnejših problemov narodnega gibanja, ki se je pojavilo v 70-tih letih 19. stoletja. Nepismenost je preprečevala vpliv rodoljubnega tiska ne samo v kulturno-prosvetnem delu, ampak tudi v gospodarskem razvoju. Zato je bila nepismenost eden od osnovnih problemov narodnega gibanja.¹⁶

Konec 19. stoletja je gospodarski vzpon tržaških Slovencev pospešilo osnovanje številnih gospodarskih in obrtnih društev, konsumnih in denarnih zadrug, hranilnic, posojilnic, bank in zavarovalnic, v katerih je slovensko denarništvo sodelovalo s Hrvati iz Trsta, Istre, Kvarnerja in Dalmacije. Več o njihovem delovanju piše Milan Pahor v svoji monografiji.¹⁷

Za oris narodnostnega položaja Slovencev in Hrvatov v Istri si pogledjmo nekaj časopisnih člankov iz tega časa. V začetku leta 1881 je *Slovenski Narod* objavil dopis iz Istre, v katerem je neznan avtor kritiziral avstrijsko politiko v Istri, češ, da je popolnoma napačna, ker niti ne

¹¹ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, Povijest, str. 182; M. Gross, Izvorno pravaštvo, str. 724-725.

¹² Prav tam, str. 183.

¹³ N. Šetić, O povezanosti Istre, str. 50.

¹⁴ O formiranju nacionalne zavesti Slovencev in Hrvatov v Istri pod vplivom nacionalnih gibanj v Ljubljani in Zagrebu v 40-tih letih 18. stoletja glej Ivan Beuc, Istarske studije, Osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvatov i Slovenaca u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća, Zagreb, 1975 (dalje I. Beuc, Istarske studije), str. 3-43.

¹⁵ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, Povijest, str. 113; Darko Darovec, Pregled zgodovine Istre, Koper, 1992, str. 66-67.

¹⁶ I. Beuc, Istarske studije, str. 309.

¹⁷ M. Pahor, Slavjanska sloga, str. 63-96.

poskuša preprečiti italijanizacije, ampak jo celo sama podpira s tem, ko dovoli, da tamkajšnji uradniki nosijo italijanske uniforme in ko za okrajne glavarje postavlja ljudi, ki ne znajo niti besedice hrvaško ali slovensko, kot je to primer v Voloskem, kjer si morajo občani najeti tolmača, da lahko komunicirajo z okrajnim glavarjem!¹⁸ Podoben položaj je bil v slovenskem Primorju; tamkajšnji vladni namestnik je bil baron Depretis, »znan nasprotnik Slovanov«, ki je v svojem nasprotovanju vsemu, kar je slovansko, podpiral italijanski živelj, in ki prav tako ni razumel niti besedice slovensko ali hrvaško.¹⁹ Seveda je bilo vsako pričakovanje, da bo drugače, zaman, saj je bila avstrijska oblast vendar centralistična in uprava urejena tako, da je zagotavljala buržoaziji in veleposesti (ta pa je bila v Istri italijanska) politično in ekonomsko hegemonijo.

Narodnostni razvoj slovenskega in hrvaškega prebivalstva Istre je omejevalo tudi *pomanjkanje narodnih šol*; v Pazinskem okraju denimo, kjer je bilo prebivalstvo skoraj izključno hrvaško, v letu 1881 ni bilo niti ene narodne šole.²⁰ Nasploh je bilo stanje narodnih šol v Istri zelo slabo; državnozborski poslanec Vitezić je maja 1881 o tem govoril v dunajskem državnem zboru. Poudaril je, da je v vsej Istri samo ena trirazredna ljudska šola s hrvaškim učnim jezikom in le malo število enorazrednic, medtem ko ni niti ene meščanske ali srednje šole, niti ene gimnazije ali realke s hrvaškim učnim jezikom.²¹ Tudi razmere na koprskem učiteljskišču, ki naj bi pripravilo hrvaške učitelje za opravljanje učiteljskega poklica, so bile nevzdržne in so predstavljale bolj oviro kot pomoč slovanskim učiteljem; tem namreč na zaključnem zrelostnem izpitu ni bilo dovoljeno odgovarjati v materinem jeziku!²²

Tudi tržaški mestni svet je dosledno odklanjal ustanovitev slovenskih osnovnih šol v Trstu in slovenski očetje so se vse od marca 1883 pa do konca monarhije zaman trudili doseči ustanovitev slovenske mestne šole. Slovenci so si zato pomagali sami: o božiču leta 1884 se je sestel pripravljalni odbor Družbe sv. Cirila in Metoda, ki je januarja 1887 odprla prvi slovenski vrtec v Trstu, oktobra 1888 pa že prvo slovensko šolo, katerima so sledile še druge.²³

Nek S. J. (Slavoj Jenko?, op. N. P.) iz Istre je novembra 1882 bralcem *Slovenskega Naroda* predstavil svoj pogled na to, kako naj bi se slab narodni položaj Slovencev in Hrvatov v Istri (in tudi v drugih perifernih področjih kot denimo na Koroškem) izboljšal. Predlagal je osnovanje političnega društva za vso Slovenijo, s sedežem v Ljubljani, v katerega naj bi povabili »tudi Hrvate iz Istre, ki so posebno v tej deželi v ozke dotiki s Slovenci. Deželna taka društva bi potem odpala, oziroma premenila se v podružnice glavnega. Se ve, na temelji zakona. ...Tako društvo bila bi močna vez uzajamnosti in oviralo bi politične nepremišljenosti. Ono bilo bi sredstvo ožje dotike delov in bi tedaj pospeševalo uže staro prizadevanje do uzora: zjedinjene Slovenije«, je pisal S. J.²⁴ Do takega društva seveda nikoli ni prišlo, saj za to ni bilo niti ustreznih pogojev niti zanimanja.

Slovenski Narod je spomladi 1885 veliko pozornosti posvetil položaju Slovanov v Istri. Na svojih straneh je objavil nekaj dopisov iz Istre, ki so bralce tako rekoč iz prve roke obveščali o življenju istrskih Hrvatov in Slovencev. V prvem dopisu, objavljenem v začetku marca 1885, je neznani dopisnik tožil o težavnih narodnostnih razmerah v državnem in deželnem zboru, ki da sta enako neprijazna do istrskih zahtev: »V državnem zboru imamo jedinega zastopnika vrlega dra. Dinka Vitezića, ki pa je bil lani, kakor znano, »massreglovan« kmalu po odločnem

¹⁸ Napačna avstrijska politika v Istri, SN, 5. 1. 1881, št. 3., str. 1.

¹⁹ Razmere in muke Primorskih Slovanov, SN, 1. 9. 1881, št. 198., str. 1-2.

²⁰ Kako si Italijani v Istri enakopravnost mislijo, SN, 5. 3. 1881, št. 52., str. 1.

²¹ Govor poslanca Vitezića, SN, 31. 5. 1881, št. 122., str. 1-2.

²² Govor poslanca Vitezića, SN, 1. 6. 1881, št. 123., str. 1-3.

²³ M. Pahor, Slavjanska sloga, str. 56-58.

²⁴ S. J., Pred državnim sod!, SN, 24. 11. 1882, št. 270., str. 1.

govoru, v katerem je v državnem zboru istrske razmere slikal s primernimi barvami.«²⁵ Dopisnik se je dalje pritoževal predvsem nad delovanjem italijanske irredente, ki je po njegovem pričevanju napadala predvsem »slovansko trdnjavo Kastav ... ki vzreja poleg otokov največ narodne inteligence. »Irredenta« dobro ve, da, ako pade Kastav, bode njeno pogubno delovanje toliko laglje.«²⁶ Italijani so leto pred tem nahujskali nevedno kastavsko prebivalstvo, da so jih istrski narodni poslanci prodali Hrvaški, Strossmayerju. »In ljudstvo verjelo je in mislilo, da ima dokaze v tem da se mu usiljuje hrvatski jezik mesto narečja – Kastavskega! Zato se je vzbunilo proti občinskemu zastopu, proti duhovščini in družej inteligenci,«²⁷ je poročal dopisnik iz Istre. Pred kratkim je v Kastavu spet začelo vreti, je nadaljeval, ker je občina dobila nalogo, da mora obesiti napis »Im Grenzbezirke« [t.j. v mejnem okraju, op. N. P.], irredentovski agenti pa so ljudstvo hujskali, »češ, zdaj vidite, da ste res prodani, tu imate že napisano, da ste v Granici!«²⁸

V serijo člankov, ki naj bi slovenskim bralcem predstavili položaj istrskih Slovencev in Hrvatov, spada tudi članek, ki ga je Slovenski Narod povzel po časniku *Naša sloga* (za katerega je urednik *Slovenskega Naroda* menil, da se na Slovenskem »premalo čita in premalo podpira«²⁹). V njem je bralcem predstavljen predvsem težak gospodarski položaj istrskega kmeta, ki se je zaradi slabih razmer prisiljen zadolžiti pri bogatejših kmetih – tujcih. Kot dober znak omenja članek dejstvo, da so se v nekaterih krajih pazinskega okraja kmetje organizirali ter si pomagajo, da bi se rešili »železnega objema italijanskih gospodov. ... Pohvaliti moramo te može in priporočati vsem ostalim, da store isto, kjerkoli možno.«³⁰

Konec avgusta 1890 je neki »Rodoljub« opisoval slovenske in hrvaške politične dosežke v Istri. Kot največji dosežek so označili volilno zmago v Pazinu (1886) in Buzetu (1887), otvoritev narodnih čitalnic v Voloskem in v Opatiji ter na otokih Lošinj in Krku. »Iz vsega sledi, da po vsej Istri, razven po zapadnih ... mestih bivajo Slovenci in Hrvatje, in da so že skoro povsod probujeni.«³¹ Kot »vir in ... sredstva za to probujenje in vspehe« je Rodoljub navajal šole (glede katerih je menil, da jih je v Istri premalo), bralna društva in duhovnike. Največji pomen v Istri pa je pripisoval »prelepi slogi med Slovenci in Hrvatji. Nikjer se dva slovanska brata tako lepo med seboj ne umeta in dejanstveno ne podperata, nego v naši še premalo poznani Istri. Slovenec ali Hrvat je vse jedno, kar je jednemu v blagor, to mu stori drug, saj je tako tudi njemu prav. Da, premnogi Slovenci se sami smatrajo za Hrvate (podčrtala N.P.); že večkrat so mi povedali, da vsi slovenski svečeniki se sami imenujejo Hrvate. ... Le čudno, da nekogi izmed razumnikov hrvatskih smatrajo mnoge najzaslužnejše može, celo Jelačića, Strossmayerja, Jagića, za take, ki so le škodovali Hrvatom; in o našem Miklošiču govore, da je Hrvatom več škodoval, nego Turki. Jediní veliki mož jim je dr. Ante Starčević. ... Ta je razložil hrvatsko idejo, v koji so zastopani tudi Slovenci; a ni treba, da bi izgubili svojo narodnost, – zato jih ne nazivlje več planinske Hrvate, ampak v senci pod obrambo z a j a m č e n e g a hrvatskega prava, do kojega imamo tudi mi Slovenci pravico, naj bi se mi slobodno v vseh strokah razvijali.... Zato, kakor pretresljivo kliče »Obzor«, »Katolička Dalmacija«, »Hrvatska«, »Il Diritto Croato«, »Naša Sloga«, naj bode tudi naše načelo, naše geslo: približevanje.«³²

²⁵ Iz Istre, SN, 2. 3. 1885, št. 49., str. 1. Vitezića je avstrijska vlada 1884 upokojila, ker je preostro nastopil proti vladnemu popuščanju Italiji.

²⁶ Prav tam.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Dobri znakovi, SN, 19. 6. 1885, št. 137., str. 1.

³⁰ Prav tam.

³¹ Rodoljub, Odnosaji v Istri, Sc, 27. 8. 1890, št. 196., str. 1-2.

³² Rodoljub, Odnosaji v Istri, Sc, 28. 8. 1890, št. 197., str. 1-2.

Ta hrvaško-slovenska sloga je dosegla velik volilni uspeh na volitvah v istrski deželni zbor leta 1889, ko je Hrvaško-slovenska stranka prejela kar devet mandatov, kar je bilo največ dotedaj. S tem je Hrvaško-slovenska stranka pridobila tudi pravico do mesta podpredsednika deželnega zbora in izbiro predstavnikov v odboru. Ob otvoritvi deželnega zbora je bilo doseženo tudi formalno priznanje enakopravnosti jezikov in narodov, ko je vladni poverjenik svoj govor prebral tudi v hrvaškem jeziku.³³

Kljub tem lepim namenom pa vse le ni šlo tako gladko; potem ko so si Spinčić, Biankini in Laginja v dunajskem državnem zboru začeli prizadevati za osnovanje opozicijskega hrvaško-slovenskega kluba in ko so goriški Slovenci predlagali, naj tudi slovenski državnozborni poslanci izstopijo iz Hohenwartovega kluba ter se združijo s Hrvati,³⁴ se je proti temu predlogu oglasil državnozborni poslanec Nabergoj. Dejal je, da se nikakor ne strinja z nazori teh »*radikalnih Hrvatov*«, saj je menil, da »*hoče petorica hrvatskih poslancev raztegniti svoje hrvatsko pravo celo na Trst in njega okolico in še dalje: prekomeje bistre Soče.*«³⁵ Tudi Slovenec se je pridruževal Nabergoju, češ, da Slovenci v Istri ne odobravajo programa pravaške stranke: »*Naj poskusi le kdo naših dveh državnih poslancev stopiti pred Slovence v zapadni Istri ter jih poprašati, da li državnopravno žele biti pod Hrvatsko, bo znal povedati, kaj bode čul. Ob vsakih volitvah, kar je do sitega znano, begali so Italijani priprost naš narod, da bodo spadali pod Hrvatsko, ako za naše poslance glasujejo. Mi smo narod mirili, da Italijani lažejo, sedaj pa pridete vi in potrdite, da so Italijani imeli – prav.*«³⁶ Slovenec se je sicer strinjal, da bi bilo »*najlepše ... da se složimo. A to ne na podlagi ničevega kompromisa, pač pa na podlagi jednotnih načel. To so za nas katoliška, narodna načela. ... Mi pripoznamo delovanje naših poslancev v državnem zboru, čislamo ju visoko, dopada nam se govor g. Spinčića o šolskih naših razmerah ..., hvalimo dr. Laginje govor o naših razmerah v Istri. Samo naj rečeta, da hočeta na katoliško-narodnih načelih stati.*«³⁷

Medtem ko je slovenski katoliški politični tabor zagovarjal Nabergojevo mnenje pa je liberalni tabor njegovo stališče zavrnil ter odobril delovanje Spinčića in Laginje v državnem zboru. To stališče je zavzelo tudi politično društvo Edinost, kar je pripomoglo k temu, da se je v Istri politično sodelovanje Slovencev in Hrvatov nadaljevalo.

V devetdesetih letih 19. stoletja se je v Istri vse bolj zaostrovala *borba za jezik*. Hrvaško-slovenska stranka je neprestano odpirala vprašanje enakopravnosti deželnih jezikov v državnih uradih, na sodiščih, v javnosti nasploh, še posebej pa v deželnih zborih. Vlada se je skušala temu vprašanju izogniti tako, da ga je umikala z dnevnega reda, vendar ne dosledno. Zato je izzvala nezadovoljstvo tako na eni kot na drugi strani. Leta 1895 je vlada izdala odlok, da morajo okrajna sodišča v skladu z načelom enakopravnosti jezikov uvesti dvojezične pečate in izvesiti dvojezične plošče, a je italijanska javnost reagirala zelo ostro. Po poročanju *Hrvatske* so protestirala občinska zastopstva, deželni odbor in italijansko istrsko prebivalstvo, protesti pa so se vršili tudi v italijanskem parlamentu. Vse te reakcije so v časniku *Hrvatska* vzeli za dokaz, »*da je v Primorju mnogo nezdravega, mnogo gnilega, pač takega, da nekateri z vso pravico trdijo, da si ces. kr. vlada mora postaviti alternativu: ali bo Primorje avstrijsko ali talijansko.*«³⁸ V primeru, da monarhija želi obdržati Primorje, mora po mnenju hrvaškega lista korenito spremeniti tamkajšnjo upravo in sicer tako, da da »*Hrvatom in Slovincem Primorja ono, kar jim po pravu in zakonu gre.*«³⁹

³³ N. Šetić, O povezanosti Istre, str. 67, 68.

³⁴ Hohenwartov ali jugoslovanski klub?, Sc, 3. 10. 1892, št. 225., str. 1.

³⁵ Razmere v Istri, Slovenec, 2. 3. 1893, št. 50., str. 2.

³⁶ Razmere v Istri, Slovenec, 3. 3. 1893, št. 51., str. 1-2.

³⁷ Prav tam.

³⁸ Odnosaji Istre i Primorja, H, 4. 1. 1985, št. 3., str. 1.

³⁹ Prav tam.

Ob snemanju enojezičnih italijanskih napisov v Piranu je prišlo do demonstracij, ki so se razširile še na nekaj drugih krajev. Vse italijanske občine so vložile protest in italijanska vlada je intervenirala na Dunaju, tako da je avstrijska vlada umaknila svojo odločitev. O potrebi dvojezičnih napisov so odslej odločali v vsakem posameznem primeru posebej. Po tej vladni odločitvi je italijanska liberalna stranka zavračala vsako možnost kompromisa glede vprašanja jezika v deželni zbor. Ob otvoritvi deželnega zbora v začetku leta 1896 je italijanska večina uničila tri slovanske mandate, zavrnila izvolitev slovanskih poslancev v deželni odbor in komisije deželnega zbora ter ponovno izglasovala odlok, da je italijanski jezik uradni jezik deželnega zbora in da ga morajo vsi poslanci uporabljati. Ko so hrvaški in slovenski poslanci zaprisegli v svojem jeziku, je prišlo do izgredev v zbornici, nato pa so jih napadli še ljudje na ulici. Slovensko-hrvaški poslanci so zato sklenili, da zapustijo deželni zbor. V njihovi odsotnosti je deželni zbor zmanjšal proračun za gradnjo novih šol, s čimer je bilo prizadeto slovensko in hrvaško šolstvo.⁴⁰

Januarja 1895 je *Hrvatska* pisala, da »*Hrvati in Slovenci Istre, kljub temu, da se bratsko složno borijo in v primeru prave in zdrave vzajemnosti prednjačijo pred nami vsemi, zelo trpijo, ker naše vrste tu niso složne, ker ne zahtevamo složno in odločno oživotvorenje našega prava. Ni treba šele dokazovati, da se ravno s tem okoriščajo nasprotniki našega narodnega edinstva in da samo to omogoča, da nam trdovratno odvrtačajo, kar je naše.*«⁴¹

Kljub takim odločnim zahtevam pa so Slovenci in Hrvati morali počakati še nekaj desetletij, da se je njihov položaj izboljšal.

Summary

Slovene and Croatian Fight for Istria

Nataša Podgoršek

The article depicts the national and political situation in Istria in the second half of the 19th century. Threatened by the mounting Italian efforts at denationalization, Slovenes and Croats joined their ranks to fight for their national and political rights. Although the minority population in Istria, the Italians were able to obtain the majority of mandates in the Provincial Assembly due to a peculiar election system. During the very first convening of the Provincial Assembly, they nevertheless managed to propose that the Slovene and the Italian languages be treated equally with the Italian, both in the Assembly and in offices. After the adoption of the National Equality Act in Austria-Hungary in 1867, their demands were voiced even more resolutely.

In Istria, the elections of 1870 denoted the beginning of organized election campaign of Slovenes and Croats. *Naša sloga* (Our Concord, 1870 – 1915), the party newspaper of the Croatian-Slovene Party in Istria, started to be published in Trieste. In 1878, Triestine association *Edinost* (Unity) assumed the position of Istria's political society. It was supported by two newspapers, *Edinost* representing Slovenes and the afore-mentioned *Naša sloga* which represented Croats and promoted the idea of community among Slovenes and Croats alike. While the former's readership was mostly from the vicinity of Trieste the latter's reading community was widespread throughout the entire Istrian peninsula. Trying to encourage Istrian farmers to assume a more active role in politics *Naša sloga* simultaneously functioned as a link between Istria and the rest of Croatian territories. Since the rural areas of Istria were largely economically depended upon Italian towns, the activities of Croatian and Slovene patriots were rendered very difficult. Another factor was insufficient education of the Istrian population. After the Austrian school system had become secularized many Croatian municipalities had no adequate funds to afford a paid teacher, and as a result, a number of Croatian villages were left without schools. Although the situation improved somewhat after 1885, its consequences were also felt in the political arena.

⁴⁰ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest*, str. 189.

⁴¹ *Istarski sabor razpušten*, H, 30. 1. 1895, št 25., str. 1.

Uroš Lipušček

Slovensko in albansko nacionalno vprašanje med prvo svetovno vojno – podobnosti in razlike*

UDK 323.1(497.4:496.5)»1914/1918«

LIPUŠČEK, Uroš, dr., rektor, SI-1236 Trzin, Prešernova 25

Slovensko in albansko nacionalno vprašanje med prvo svetovno vojno - podobnosti in razlike**Zgodovinski časopis**, Ljubljana 62/2008 (138), št. 3–4, str. 393–407, cit. 35

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Ključne besede: prva svetovna vojna, slovenski lingvisti, kulturni klišeji in stereotipi, neodvisnost Albanije, neodvisnost Slovenije, Avstro-Ogrska, otomanski imperij, londonski pakt, srbske in italijanske teritorialne ambicije, pariška mirovna konferenca, Woodrow Wilson, ozemeljska delitev Slovenije in Albanije

Stiki med Slovenci in Albanci so bili do prve svetovne vojne pa tudi kasneje zelo redki. Prvi pomemben stik je bil prispevek nekaterih vodilnih slovenskih jezikoslovcov pri razvoju standardiziranega albanskega jezika ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja. Vodilni slovenski časopisi so v tem času le redko poročali o dogajanju v Albaniji. Nekatera poročila so bila podvržena različnim kulturnim stereotipom. Ker sta oba naroda živela na strateško zelo pomembnem območju na robu dveh velikih imperijev (Avstro-Ogrske in otomanskega imperija), so si politični voditelji obeh narodov do začetka prve svetovne vojne (neuspešno) prizadevali doseči zgolj avtonomijo oziroma združitev obeh narodov v eno provinco (vilajet oziroma kronovino) znotraj obeh imperijev. Albanci so prvi razvili močno idejo državnosti in narodne neodvisnosti. Slovenci so si v tem času prizadevali za združitev z ostalimi južnoslovanskimi narodi v samostojno državo, kot edini način, da bi se lahko uprli močnim imperialističnim nemškimi (avstrijskim) in italijanskim aspiracijam. Oba naroda sta bila zaradi strateških razlogov in ambicij sosednjih držav kot posledica tajnega londonskega pakta iz 1915. leta ob koncu vojne razdeljena med sosednje države.

Avtorski izvleček

UDC 323.1(497.4:496.5)»1914/1918«

LIPUŠČEK, Uroš, PhD, SI-1236 Trzin, Prešernova 25

Slovene and Albanian National Questions during the First World War: Similarities and Differences**Zgodovinski časopis (Historical Review)**, Ljubljana 62/2008 (138), No. 3–4, pp. 393–407, 35 notes

Language: Sn. (Eu., Sn., En.)

Key Words: First World War, Slovene linguists, cultural clichés and stereotypes, Albanian independence, Slovene independence, Austria-Hungary, Ottoman Empire, the Treaty of London, Serbian and Italian territorial ambitions, Paris Peace Conference, Woodrow Wilson, territorial division of Slovenia and Albania

In the period before the First World War – and even later – contacts between Slovenes and Albanians were very infrequent. The first significant contact took place when some of the leading Slovene linguists contributed their expertise to the development of a standardized Albanian language at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. During this period, major newspapers only rarely reported on events taking place in Albania, and if they did, reports were occasionally imbued with cultural stereotypes. Since each nation lived in a strategically highly important area on the margin of a large imperium, one in Austria-Hungary and the other in the Ottoman Empire, their political leaders (unsuccessfully) tried to attain prior to the onset of the First World War solely autonomy, or union of nations within one province (the vilayet or crown land), within each empire. Albanians were the first to develop a strong concept of statehood and national independence. In this period, Slovenes strived for a merger with other South Slavic nations in an independent state of their own, which was the only way to resist intense imperialist German (Austrian) and Italian aspirations. Due to strategic reasons as well as ambitions of neighboring states, and as a result of the secret Treaty of London in 1915, both nations were divided among neighboring nations after the war.

Author's Abstract

* Avtor je z omenjenim prispevkom nastopil na znanstvenem simpoziju ob 95. obletnici neodvisnosti Albanije v Tirani (27.-28. novembra 2007), ki sta ga organizirala Univerza v Tirani in zgodovinski inštitut Albanije (Konferencë Shkencore – Pavarësia e Shqipërisë dhe Sfidat e Shtetit Shqiptar Gjatë Shek. XX).

I.

Stiki med Slovenci in Albanci so bili do izbruha prve svetovne vojne dokaj redki. Slovenska javnost se je za razmere v otomanskem imperiju začela v večji meri zanimati šele po izbruhu tako imenovane vzhodne krize 1878. leta, še bolj pa ob začetku balkanskih vojn, ko je postalo jasno, da bo »bolnik ob Bosporju« kmalu umrl. Takratni slovenski časopisi so se sicer še posebej zanimali za usodo »bratskih« južnoslovanskih narodov, zlasti Srbije, ki je veljala za potencialni Piemont političnega združevanja južnih Slovanov.

Do prvih pomembnejših albansko-slovenskih stikov je prišlo najprej na kulturnem oziroma na lingvističnem področju. Trije pomembni slovenski lingvisti, Jernej Kopitar, Fran Miklošič in Rajko Nachtigal, so namreč ob koncu 19. oziroma v začetku 20. stoletja sodelovali pri poskusih standardizacije albanskega jezika. To delo je bilo zelo pomembno, saj so mnogi, predvsem pa sosednje države (Srbija, Črna gora in Bolgarija), zavračali obstoj enotnega albanskega naroda tudi z dejstvom, da Albanci niso imeli enotnega knjižnega jezika. Zaradi tega so med drugim utemljevali tudi delitev Albanije in negirali pravico Albancev do ustanovitve svoje samostojne države. Takšno mnenje je na primer izrazil v brošuri o »Stari Srbiji in Albanskem vprašanju«,¹ ki je bila izdana koncem 1912. leta v nemščini, tudi slovenski profesor in kustos etnografskega muzeja v Beogradu dr. Niko Zupanić, ki je bil mnenja, da Albanci niso narod, ker nimajo enotnega knjižnega jezika. Recenzent tega dela Vladimir Knaflič je v goriški reviji *Veda* opozoril, da so Zupanića nekateri zaradi tega kritizirali, češ ali morda tudi Slovenci pred stoletji, ko še nismo imeli knjižnega jezika, nismo bili narod. Recenzent sicer trdi, da smo bili Slovenci narod tudi pred Trubarjem, ker smo imeli svoje vojvode, svoje pravo in smo se tega zavedali – imeli smo torej svojo zgodovino. Albanci pa tega po njegovem mnenju nikoli niso imeli in še vedno živijo v skupinah in rodovih, zato niso bili in niso narod.² Dejstvo je, da omenjeni recenzent očitno ni dobro poznal albanske zgodovine, njene srednjeveške državne tradicije, Skënderbega, posebnega prava itd. Tudi tržaški neodvisni dnevnik *Edinost* je 8. decembra 1912 v članku »Resnica o Arnavtih« ocenil, da Albanija ne predstavlja niti politične niti geografske, niti etnološke enote. Na območjih, kjer živi arbanaško prebivalstvo, ki ga deli reka Shkumbin, Toski ne razumejo Gegov, ker govorijo med seboj nerazumljiva narečja.

Tudi Slovenci, ki smo živeli stoletja ukleščeni med dva velika naroda, med Nemce na severu in Italijane na zahodu, smo obstali v soseščini mnogo bolj številnih narodov predvsem zaradi specifične kulture oziroma lastnega jezika, ki mu je gramatične temelje položil Adam Bohorič v latinsko napisani slovnici *Articae horulae* (Zimske urice) 1584. leta. Sodelovanje treh priznanih zgoraj navedenih slovenskih lingvistov pri oblikovanju albanskega knjižnega jezika je bilo prvo pomembno sodelovanje dveh majhnih narodov s tega dela Evrope, ki sta se vsak na svoj način stoletja borila za svoj obstoj. Kot navajajo kronisti, njihovo navdušenje za standardizacijo albanskega jezika ni bilo obremenjeno s panslavizmom oziroma z različnimi predsodki.³

¹ Niko Zupanić, (K. Gersin): *Altserbien und die albanesische Frage*. Wien: Brüder Suscitzky, 1912.

² Vladimir Knaflič: »Zupanić, Albanija«. V: *Veda*, let. 2 (1912), str. 186.

³ Najbolj znano delo Jerneja Kopitarja (1780-1844) s tega področja je spis o albanskem vlaškem in bolgarskem jeziku (1829). Med drugim je podprl tezo o ilirskem izvoru Albancev ter o tem, da izvirajo prevzete latinske besede v albanščini iz časa imperatorja Avgusta. Kopitar je med drugim pomagal tudi srbskemu lingvistu Vuku Karadžiću pri ustvarjanju srbskega knjižnega jezika. Verjetno najbolj znan slovenski lingvist Fran Miklošič (1813-1891) pa je s svojim delom *Albanische Forschungen* (1870) »sprožil v slavistiki živ odnos do sosednjega po izvoru in sočasni podobi precej neznanega in zagonetnega jezika«. (Franc Jakopin, »Albanološke študije«. V: *Jezik in slovstvo*, let. 13 (1977-1978), št. 1, str. 65). Miklošič se je v svojem obsežnem znanstvenem delu ukvarjal z različnimi problemi femnologije albanskega jezika kot tudi z zgodovino albanske slovnice. Posebej se je zanimal za besede, ki so jih Albanci prevzeli iz latinščine, italijanščine in slovanskih jezikov. Dr. Rajko Nahtigal (1877-1958) se je albanščine naučil v študentskih

V slovenski literaturi je o problematiki prve svetovne vojne na območju Albanije najbolj znana novela Josipa Jerasa, slovenskega »dobrovoljca« v srbski vojski, ki je opisal umik srbske vojske pozimi leta 1915 preko Albanije na otok Krf.⁴

Slovenska javnost je bila o takratnem dogajanju na Balkanu obveščena v glavnem preko treh dnevnih časopisov, *Slovenca*, ki je bil pod vplivom klerikalne Ljudske stranke, ki je bila posebej v nekaterih zunanjepolitičnih pogledih blizu uradni dunajski politiki, dnevnika *Slovenski narod*, ki je bil bolj liberalno oziroma projugoslovansko usmerjen, in neodvisnega dnevnika *Edinost*, ki je izhajal v Trstu. Razmere na Balkanu so ocenjevali skozi očala južnoslovanske solidarnosti ter teženj, da bi v habsburški monarhiji dualizem zamenjal trializem, v okviru katerega bi slovanski narodi dobili enakopravno mesto z Nemci in Madžari pri upravljanju monarhije, ki je ob začetku vojne začela kazati prav takšne simptome potencialnega razkroja kot otomanski imperij.

II.

Čeprav so bili Slovenci in Albanci do začetka prve svetovne vojne drugi za druge nekakšna »terra incognita«, sta oba naroda spričo specifičnega strateškega ozemlja, ki sta ga naseljevala, doživljala podobno zgodovinsko usodo. Slovenci so bili naseljeni na strateško izredno pomembnem ozemlju, saj so zapirali Nemcem dohod do Jadranskega morja. Preko Slovenije je potekala na primer železniška proga Dunaj-Trst, ki je bila zaradi dejstva, da je bil Trst takrat najpomembnejše pristanišče Avstro-Ogrske, preko katerega je potekalo približno 40 % vse trgovine na območju Jadrana, ključnega pomena za obstoj habsburške monarhije pa tudi za ohranitev njenega statusa velike sile. Po drugi strani je slovenska zahodna soseda Italija, potem ko je končala politično združitev, začela v okviru politike »Italia irredenta« vse bolj gledati proti vzhodu oziroma Balkanu. Kljub temu da je bila Italija formalno članica trojne zveze (Nemčija, Avstro-Ogrska, Italija), je bilo posebej od 1908. leta, ko je Avstro-Ogrska anektirala Bosno in Hercegovino, jasno, da je samo vprašanje časa, kdaj bo prišlo do vojaškega obračuna med njima. Zaradi vseh teh vzrokov so oblasti na Dunaju preprečevale Slovencev, da bi živeli v enotni pokrajini, čeprav so že v revolucionarnem letu 1848 postavili zahtevo po združenju Sloveniji.⁵ Do konca obstoja monarhije so morali Slovenci živeti v šestih različnih kronskih deželah, vlada na Dunaju pa je še nekaj mesecev pred zlomom monarhije iz strateških razlogov nasprotovala kakršnikoli avtonomiji Slovencev v okviru monarhije.⁶

letih, ko se je družil in prijateljeval na Dunaju z znanim albanskim lingvistom iz Skadra Đerđem Perkmezijem in mu leta 1908 pomagal pri sestavi albanske slovnice. Nahtigala je skadarska literarna komisija (Komisia letrare e Shkodrës) pozimi 1916-1917 povabila v Albanijo, kjer je analiziral razmerje med severnimi in južnimi albanskimi narečji oziroma sodeloval pri formiranju enotnega albanskega knjižnega jezika. Iz njegovega predloga je, kot je ocenjeval Jakopin, bila zelo opazna simpatija do albanskega jezika in ljudi. Nahtigal je posebej izpostavil osrednjo lego Elbasana in njegovega narečja. Njegov predlog, po katerem naj bi narečje Elbasana povzdignili v književni standardni jezik, ni naletel na podporo, češ da elbasanščina nima pisne tradicije, s čimer se Nahtigal ni strinjal.

⁴ Josip Jeras: Planina smrti – dobrovoljčevi spomini na srbski umik čez Albanijo leta 1915, Ljubljana 1938.

⁵ Zahteva po zedinjeni Sloveniji je zelo podobna zahtevi, ki jo je 1877. leta izrekel »Centralni komite za obrambo pravic albanskega naroda« v Istanbulu, da morajo vsi Albanci živeti v eni avtonomni enoti znotraj imperija. Še bolj ji je podobna zahteva Prizrenske lige 1878. leta o združitvi vseh Albancev v eno vilajet s centrom na sredini Albanije, šolami v albanskem jeziku itd.

⁶ Iz podobnih strateških razlogov (naštejmo jih le nekaj: iz Albanije je bilo mogoče na primer nadzorovati vstop v Jonsko morje in na Jadran, zato je tudi dobila vzdevek »jadranska vrata na Balkan«; poleg tega bi Srbija lahko dobila dostop do morja v času, ko je bila Avstro-Ogrska še močna le preko Albanije; Albanija je tudi pomembno sotočje rek itd.) je tudi Porta v Istanbulu nasprotovala, da bi se Albanci, ki so živeli v štirih različnih vilajetih, združili v enega. Njena ocena, da bi združitev vseh Albancev v eno pokrajino pomenila uvod v neodvisno albansko državo, se je pokazala za zgodovinsko točno.

Potemtakem ni naključno, da so slovenski politiki tistega časa, vključno s politiki klerikalne katoliške stranke, videli v združitvi (pa čeprav s pravoslavnimi Srbi) uresničitev svojih temeljnih zahtev. Počasno razpadanje otomanskega cesarstva je bilo s stališča takratnih slovenskih nacionalnih interesov dobrodošlo oziroma ena izmed možnosti, da se bo postopoma tudi v monarhiji utrdil slovanski element. Simpatije Slovencev so bile zato ob začetku balkanskih vojn povsem na strani slovanskih držav (posebej Srbije), in to še posebej zato, ker je uradna avstro-ogrska politika stremela na Balkanu k čim večji oslavitvi Srbije. Bala se je namreč, da bi zmagovita Srbija lahko postala za slovanske narode močan magnet, ki bi utegnil zaradi nacionalističnega naboja celo razbiti monarhijo.

Dnevnik *Slovenec* je 8. julija 1912 poročal, da v severni Albaniji divja vstaja, ki jo mladoturška vlada zakriva, kolikor le more in zna. Že dva dni kasneje pa je omenjeni časopis poročal, da se za Albanijo bije huda vojna. Italija in Avstrija tekmujeta za prevladujoč vpliv v deželi. Ker sta obe državi zaveznici in prijateljci, uporabljata orožje zelo previdno. Po mnenju tega časopisa je Italija v prednosti, saj nastopa bolj agresivno. Že 1892. leta je na primer začela ustanavljati »laške« šole. Avstrijske so jim sledile z zamudo. Zakaj tako, se sprašuje *Slovenec*. Omenjeni časopis je 24. julija prenesel misel, ki jo je zapisal Scolus Viator (anonimno ime), »da si je usoda dovolila trpko šalo, saj je bila prav Avstro-Ogrska tista, ki je za Albanijo postavila narodno načelo, medtem ko sama v svojem domu to načelo z nogami tepta«. Še bolj jasen v razlagi tega argumenta pa je bil *Slovenski narod*, ki je 31. decembra v sestavku z naslovom »Slaba vest se oglašča« pisal, da so zgodovinski dogodki na Balkanu spravili na površje vprašanje, za katerega se vodilni krogi doslej niso zanimali. Jugoslovanske dežele so bile doslej zadnja briga avstrijskih državnikov ... Srbi in Bolgari so si v turških vilajetih v Makedoniji celo od turške vlade izposlovali pravico do vsakovrstnih šol v svojem jeziku. Slovenci v Avstriji, na primer na Koroškem in Štajerskem, jih še danes nimajo, so še dodali.

Liberalni *Slovenski narod* je 2. oktobra v dopisu iz Beograda prinesel članek, v katerem poudarja, da je prišlo v zadnjem času do nekega sporazuma med Albanci in Srbi, kar potrjuje izjava ministrskega predsednika Pašića, »da je trajni mir na Turškem mogoče ohraniti samo ako se uvede avtonomija na etnografski in zgodovinski narodni podlagi. V najskrajnejšem slučaju, bi naj bila ta avtonomija urejena po posameznih vilajetih. S srbskega stališča moramo zahtevati, da se natanko določijo teritorialne meje Stare Srbije in da se za njo uvede popolna avtonomija v vsakem oziru.« Omenjena izjava potrjuje le to, da je Srbija zahtevala uvedbo avtonomije za tako imenovano staro Srbijo (območja, ki jih je nekdaj obsegalo Dušanovo carstvo), razmejitev z Albanci pa je puščala povsem odprto. To je v pogovoru za isti časopis 31. decembra ponovil tudi srbski poslanik na Dunaju Jovo Jovanović, ki je na vprašanje, da v nemškem časopisju propagirajo, da mora avtonomna Albanija obsegati vsa ozemlja, na katerih prebivajo Albanci, dejal, da je to pač pobožna, nekoliko naivna želja Albancev. Stara Srbija in Makedonija sta bili najtesneje povezani z zgodovino srbskega in bolgarskega naroda. Nobena roka ne sme poseči po treh s krvjo odkupljenih pokrajinah. Ozemeljsko vprašanje se po njegovih besedah ne bo reševalo v akademski razpravi, temveč z mečem v roki. Oba vodilna slovenska dnevnika sta takrat več kot očitno prezrla stališča srbske socialdemokratske stranke oziroma njenega voditelja Dimitrija Tucovića, ki je srbsko okupacijo dela Albanije 1913, leta označil za »kolonialno vojno«.

III.

Slovenski narod je 28. oktobra zahteval temeljito revizijo avstrijske politike do Balkana. Po njegovem mnenju številni klerikalni trialisti stremijo samo za tem, da bi Avstrija anektirala Srbijo, staro Srbijo, Albanijo in Makedonijo vse tja do Soluna in jih podvrgla nemško-madžarsko eksploataciji. Komentator *Slovenca* dr. J. Žitnik pa je 22. novembra zapisal, »da po njegovem mnenju Albanija kot zemljepisni pojem nima natančno določene meje, razen Adrije na zahodu. V zgodovinskem in kulturnem oziru je Albanija pozabljen kos Balkana iz srednjega veka ... V kulturnem smislu so Albanci na jako nizko stopnji brez trgovine in obrti, brez zakonov, ker nekateri rodovi niso nikoli priznali turških oblasti. Narečja so tako različna, da se med seboj ljudje niti ne razumejo ... Splošna sodba v albanskem vprašanju je ta: za avtonomijo v modernem smislu Albanci niso rojeni. Tudi vzgoja jim ne bo vcepila večje politične ideje, ki bi jih usposobila za samostojen enoten narod ..., zato ne velja: Albanija Albancem. Edino le z okupacijo bi mogli te rodove z mnogim trudom, velikimi žrtvami in skrajno potrpežljivostjo privedi na pot omike. Albansko vprašanje bo Evropi napravilo še več skrbi nego vsaka sultanova dediščina.«

Podobno strupen je tudi neimenovani avtor prispevka v *Slovencu* 23. novembra, v katerem ugotavlja, »da bo samostojna Albanija nenaravno skropucalo diplomatske ideologije, gola igrača v rokah treh sosedov, že sama misel nanjo je nekaj odurnega, ker bi pomenila nezasluženo nagrado tistim rodovom, ki so stoletja uprizarjali zverinske grozovitosti proti krščanski raji, ne boječ se nobene justice na svetu.« Omenjena ksenofobična mnenja so, prvič, dokaz, da njihovi avtorji niso bili seznanjeni z zgodovino albanskih uporov proti Turkom, drugič, da je avtor Albance enačil s Turki, ki so v slovenski zgodovinski zavesti zaradi številnih upadov in ropanj zapisani z najbolj mračnimi spomini in, tretjič, da je podlegel takrat zelo razširjenemu klišeju o tem, da so Albanci divji in nekulturen narod. Podobno žaljivo stališče je v *Slovenskem narodu* 4. decembra zapisal tudi kustos etnografskega muzeja v Beogradu in kasnejši član Jugoslovanskega odbora dr. Niko Zupanič, namreč, »da so Arnavti divje klateško in neukrotljivo ljudstvo, ki žive v divji prostosti in neodgovornosti in ne dajo cesarju, kar je cesarjevega, niti bogu, kar je božjega ... Dandanes so Albanci kompleks jezikovno med seboj sorodnih plemen, ki nimajo nikake tradicije bodisi kulture ...«. Eden izmed najbolj vidnih slovenskih politikov tistega časa in prvak Slovenske ljudske stranke Janez Evangelist Krek pa je, kot piše *Slovenec* 23. novembra 1912, dejal, »da je Albanija pokrajina, v kateri bi se v slučaju samostojnosti vzdrževal največji nered. Sedaj je Turčija na tem, da se izseli iz Evrope. Mohamedanski živelj se je izkazal, da je popolnoma nesposoben za to, da bi vodil moderno državo. S Turčijo je za vedno izgubil vso državotvorno idejo.« Če zahteva Avstrija samostojnost Albanije, tako Krek, s tem zahteva, da v Evropi ostane mala Turčija, kar bi bilo v nasprotju z vsem javnim mnenjem.

Omenjeni kliše o Albancih kot popolnoma nekulturen in nesposobnem narodu je bil brez dvoma prevzet od srbske propagande. Po razglasitvi neodvisnosti 28. novembra 1912 je v balkanskih državah namreč prišlo do prave »demonizacije Albancev kot kriminalnih vsiljivcev, ki so sposobni samo za takšno vrsto svobode, kot obstaja v divjini«. ⁷ Znano je namreč, da je Pašić zagovarjal zasedbo Kosova tudi s tem, da imajo Srbi »višjo omiko« kot Albanci, kar potrjuje tudi memorandum, ki ga je srbska vlada predala januarja 1913. leta

⁷ Haris Silajdžić: Albanija i SAD kroz arhive Wašingtona. Sarajevo: Oslobodjenje, 1991, str. 8. V nadaljevanju: Silajdžić: Albanija i SAD.

konferenci veleposlanikov v Londonu, v katerem je bilo govora tudi o srbskem »kulturnemu poslanstvu« v Albaniji.⁸

Takšni klišeji so bili v tistem času sicer dokaj razširjeni tudi na strani »kulturno« domnevno višje razvitih evropskih držav, v veliki meri pa so jih bili takrat deležni tudi Slovenci. Jugoslovanske težnje Slovencev je na primer glasilo tržaških mazzinijcev *Il vessilo rosso* na prelomu 19. stoletja zavrnilo z besedami, »da Slovenci nimajo ne Danteja ne Machiavellija, so barbari, avstrijsko državno ozemlje pa si bosta razdelili Nemčija in Italija, ki ne bosta dovolili, da bi bili Slovani gospodarji Jadrana.«⁹ Tudi italijanski zunanji minister Sonino je na pariški mirovni konferenci italijansko okupacijo slovenskih in hrvaških ozemelj opravičeval med drugim tudi z »višjo italijansko kulturo«. Pred takšnimi stereotipi niso bili imuni niti ameriški delegati na mirovni konferenci. Poročnik Le Roy King je na primer ocenjeval, »da bo moralo preteči še veliko časa, preden se bodo Jugoslovani lahko razvili v odlične ljudi ...«¹⁰ Nekateri ameriški eksperti na mirovni konferenci so na primer za albanski jezik napisali, »da je strašna zveza enostavnosti in nepravilnosti ...«¹¹ Član ameriške delegacije na mirovni konferenci Louis Beer je na primer dejal, da so bili Nemci, Madžari in Italijani žrtvovani za ljudi (Jugoslovane, op. a.), ki so na neskončno nižji kulturni stopnji¹² itd.

Prof. Anton Bezenšek, ki se je mudil na Balkanu, je v posebnem dopisu iz Sofije v *Slovenecu* 23. novembra oporekal stereotipu o Albancih kot neukih in nekulturnih ljudeh. Poročal je namreč o obisku pri nekem Albancu krščanske vere, ki se je zaradi pritiskov turških oblasti v Albaniji naselil v Bolgariji. Pisal je, da je njegov gostitelj govoril in pisal poleg v albanščini še v bolgarščini, nemščini, francoščini, romunščini, italijanščini, turščini, angleščini in novogrščini. Kar se znanja tujih jezikov tiče, so izobraženci med orientalci neredko pravi Mezofanti, je pisal. Ta mož ni bil literat. Končal je namreč, kot je poročal Bezenšek, samo ljudsko šolo v Korči (Korca) in nekaj razredov v Istanbulu. Ta sicer redki pozitivni članek o Albancih v takratnem slovenskem časopisju dokazuje, da so se nekateri intelektualci vendarle zavedali negativnih stereotipov. Teza o kulturni misiji velikih in starih evropskih držav na ozemljih, kjer so živeli manjši in mlajši narodi, je bila temelj njihove politične dominacije oziroma imperialističnih ambicij.

IV.

Razglasitev neodvisne Albanije 28. novembra 1912 so vodilni slovenski časopisi sprejeli z mešanimi občutki. *Slovenec* je 2. decembra pisal, da je bila po prizadevanju avstrijske in italijanske diplomacije ustanovljena v Evropi nova država – Albanija. Podrobnejših argumentov o tem ne navaja. Tržaška *Edinost* pa je 28. novembra na prvi strani poročala, da je Albanija razglasila avtonomijo, da so na palači pokrajinske vlade v Dürresu odstranili otomansko zastavo in izobesili albansko. Poročala je tudi, da je v Dürres prispel sultanov irade (odposlanec), ki je dovolil in uzakonil albansko neodvisnost. *Edinost* je 3. decembra prenesla tudi članek dopisnika rimskega časopisa *Giornale D'Italia* iz Sofije Memmolija, da niti Srbija niti Grčija nimata nobene pravice do Albanije, ker je ta dežela albanska. V tem pogledu se interesi tako

⁸ Arben Puto: »On the setting the borders of Albania in the north and northeast«. V: Kistaq Priti (ed.): *The Truth on Kosova*. Tirana: Encyclopaedia publishing House, 1993, str. 102.

⁹ Janko Pleterški: *Narodi, Jugoslavija, revolucija*. Ljubljana: Komunist, 1986, str. 54.

¹⁰ Uroš Lipušček: *Ave Wilson: ZDA in prekrjanje Slovenije v Versaillesu 1919-1920*. Ljubljana: Sophia, 2003, str. 106. V nadaljevanju: Lipušček: *Ave Wilson*.

¹¹ Silajdžić: *Albanija i SAD*, str. 73.

¹² Lipušček: *Ave Wilson*, str. 100.

Italije kot Avstro-Ogrske popolnoma ujemajo. *Edinost* je očitala Memmoliju, da se ne upira zasedbi Albanije s strani Srbije zaradi Albancev, ampak zato, ker bi bili v primeru srbske zasedbe Albanije uničeni vsi italijanski načrti na tem območju.

Zgodovinsko dejstvo je sicer, da je prvi predsednik albanske vlade Ismail Kemal, ki je v svojem rojstnem kraju Vlora razglasil neodvisnost, dopotoval v Albanijo iz Trsta na avstrijski ladji. Pred vkrcanjem je izjavil, da je razglasitev neodvisnosti nujna.¹³ Ismail Kemal je pred tem obiskal Dunaj in Budimpešto zato, da bi dobil podporo s strani habsburškega cesarstva za neodvisnost Albanije. »Kemal je vedel, da je prišel čas za postavitve zahteve za neodvisnost prej, kot bodo balkanski zavezniki zavzeli celotno albansko ozemlje.«¹⁴ Avstrijska diplomacija je bila zaskrbljena, da si bosta Srbija in Grčija poskušali razdeliti albansko ozemlje. Avstro-ogrski zunanji minister Berchtold je sklenil uporabiti vsa sredstva, da bi Srbiji preprečil, da bi dobila pristanišče na Jadranu, ker se je bal, da bi Srbija s tem postala ekonomsko manj odvisna od imperija in še posebej, da bo Rusija kasneje dobila to pristanišče, kar bi popolnoma spremenilo vojaški položaj na območju Jadrana. »Avstrija je spoznala, da lahko samo neodvisna Albanija zavaruje avstro-ogrške interese na tem območju.«¹⁵ Avstro-Ogrska je zato dala vso politično podporo ustanovitvi neodvisne Albanije. Vodilni slovenski časopisi niso sledili tem strateškim interesom avstrijske diplomacije, ker so se bali, da oslABLJENA Srbija ne bi mogla postati nukleus bodoče južnoslovanske državne integracije.

V članku »Nova država« *Slovenec* 2. decembra piše, »da so Albanci eden izmed najstarejših narodov, da jih večinoma smatrajo za potomce Ilirov, da so silno pomešani z drugo krvjo in da so Albanci eno tistih evropskih plemen, ki se niso mogla nikoli kulturno razviti in danes so menda edini necivilizirani narodni ostanek iz pradavnine, ki je v Evropi prišel do politične samostojnosti, seveda ne z lastno pomočjo ... Mi kaj malo verujemo v življenja zmožnost te nove samostojne Albanije, čeprav ji želimo vso srečo, kakor se ob takih prilikah spodobi,« poudarja nepodpisani komentator. Zanimivo pa je, da je dva dneva pred razglasitvijo neodvisnosti *Slovenski narod* prenesel stališče uradnega glasila črnogorske vlade *Glas Crnogorca*, ki ga povzema v naslednjih besedah: »Evropa, ki je glede Balkana sprejela načelo narodnosti s polnim pravom, zahteva, da se to načelo razširi tudi na Albanijo. Balkanske države, ki so v tem načelu našle svojo moč, bi padle v veliko zmoto, ako bi se Albaniji odreklo ono, kar so zahtevale zase.«

Slovenski časopisi so sicer ocenjevali, da bo dokončen sklep o tem, ali bodo evropske države priznale Albaniji neodvisnost ali pa samo avtonomijo, sprejet na evropski konferenci.¹⁶

¹³ Živko Aramovski: »Battling and bargaining over Kosovo and Albania during the First World War«. V: *Kosovo Past and Future*. Beograd: Review of International Affairs, str. 68.

¹⁴ Miranda Vickers: *The Albanians – a modern history*, New York: I.B. Taurus, 1995, str. 68.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ Zanimivo je, da v trenutku, ko so Albanci razglasili neodvisnost, v Sloveniji o takšni možnosti sploh niso razmišljali. Avstro-ogrške oblasti po drugi strani Slovincem tudi za nobeno ceno niso bile pripravljene dati politične avtonomije. Še maja 1917. leta (dobro leto pred razpadom habsburške monarhije) so vodilne politične stranke v tako imenovani majniški deklaraciji ostale pri zahtevah o avtonomiji v okviru monarhije. Ideje o morebitni neodvisni Sloveniji so bile rojene zunaj nje. Slovenska politična elita je namreč takrat ocenjevala, da bi Slovenci lahko zaradi hudega nemškega in italijanskega pritiska preživeli le v skupnosti z ostalimi južnoslovanskimi narodi, v prvi vrsti s Hrvati in Srbi. Predvsem nekateri klerikalni politiki so se na primer med vojno zavzemali za to, da bi Slovenija in Hrvaška ustanovili skupno slovensko-hrvaško (katoliško) monarhijo. Takšen scenarij je zagovarjala tudi Italija. Po drugi strani so liberalni krogi gledali predvsem v smeri povezovanja s Srbijo, saj so ocenjevali, da je edina od južnoslovanskih držav sposobna prevzeti vlogo južnoslovanskega Piemonta. Vendar srbski politiki dolgo niso bili zainteresirani za vključitev Slovencev v južnoslovansko politično združevanje, ker so menili, da zaradi strateške lege Avstro-Ogrska v nobenem primeru ne bo pristala na to, da bi Slovenija postala del južnoslovanske federacije. Kustos etnografskega muzeja v Beogradu, sicer doma iz Bele krajine, dr. Niko Zupanec je imel odločilno vlogo pri tem, da je predsednika srbske vlade Pašića nagovoril, da je v niško deklaracijo, v kateri je Srbija decembra 1915. leta

Po njihovem prepričanju je ključnega pomena, ali bo Srbija dobila oziroma obdržala prehod do morja preko albanskih pristanišč. *Slovenski narod* je 29. novembra poročal, da so Srbi zavojevali Drač, da pa ni jasno, če bo ostal v njihovih rokah. 3. decembra pa isti časopis poudarja, da Srbija neomajno vztraja pri stališču, da ji pripada eno pristanišče na morju. Težavno bo tudi določiti meje avtonomne Albanije, ker si nazori o tem zelo nasprotujejo. Vprašanje utemeljene zahteve srbske vlade, da dobi Srbija na Jadranu svoje pristanišče, se mora, tudi če je v nasprotju z načelom albanske avtonomije, rešiti po mnenju časopisa v korist Srbije »zavojevalke in osvoboditeljice«. To tezo je najbolj jasno izpostavil Niko Zupanić v *Slovenskem narodu* že 4. decembra – torej dobre tri tedne pred razglasitvijo neodvisnosti – ko je zapisal, da je pot Srbije k morju življenjski pogoj za njen gospodarski razvoj. Če je Avstrija, ki je sestavljena iz tolikih heterogenih nacionalnih elementov, sposobna življenja, če v Nemčiji pod prusko vlado žive in se razvijajo Poljaki, čemu se ne bi mogli Albanci v isti meri kulturno razvijati v okviru srbske države, se sprašuje Zupanić.

Slovenski narod je 23. novembra 1912 podprl zahtevo Srbije, da dobi v Albaniji pristanišče in koridor do njega, češ da je to njen življenjski interes. Celo kranjski deželni glavar in prvak klerikalcev dr. Ivan Šušteršič, ki je bil blizu vladajočim krogom na Dunaju, je izjavil po pisanju *Slovenca* 8. novembra, »da ne smemo ovirati Srbije, da dobi sadove za svojo zmagovito vojsko. Tudi poti do Adrije Srbiji skozi Albanijo ne smemo zapirati, ker bi sicer iskala te poti skozi Bosno.« Prvak slovenske Ljudske stranke se je torej bal, da bi bili v nasprotnem primeru ogroženi avstro-ogrski interesi v Bosni. Slovenski politiki iz obeh taborov (liberalnega in katoliškega) so takrat podpirali zahteve po srbskem dostopu do morja preko Albanije, tako iz geopolitičnih kot tudi iz razlogov srbskih zgodovinskih pravic na območju Albanije. S tem so sprejeli argumente najbolj znanega srbskega geografa Jovana Cvijića, po katerem »ima Srbija zgodovinsko pravico, da zasede del Albanije in Grčije, saj so ta ozemlja v srednjem veku spadala v Dušanovo carstvo«. Menil je, da »zaradi ekonomske neodvisnosti mora Srbija dobiti izhod na Jadransko morje ali z okupacijo ozemlja ali pa s pridobitvijo pravice do gospodarstva in trgovine na teh območjih.«¹⁷

Omenjeno vprašanje je bilo v središču konference veleposlanikov šestih zainteresiranih držav (Avstro-Ogrske, Nemčije, Velike Britanije, Francije, Italije in Rusije) o rešitvi albanskega vprašanja, ki se je začela decembra 1912 v Londonu. Po dolgih zakulisnih pogajanjih, na katerih sta Italija in Avstro-Ogrska zastopali bolj ali manj enotna stališča, je konferenca ob francoski in britanski asistenci sklenila, da bo Albanija samostojna nevtralna država, katere obstoj bo garantiralo šest velikih sil. Srbiji niso dovolili, da bi dobila izhod na morje preko Albanije. Avstro-Ogrska se je sicer zavzemala, da bi v novo državo morali vključiti vsa območja, na katerih živijo Albanci, vendar sta temu nasprotovali Francija in še posebej srbska zaščitnica Rusija.¹⁸ Da bi vendarle zadostili srbskim, črnogorskim in grškim interesom, so v londonski pogodbi Srbiji dodelili Kosovo, Peč (Pēja) in Djakovico (Gjakova) je dobila Črna gora, Janino

postavila okvir bodoče jugoslovanske države, uvrstil tudi Slovenijo. Vplivni britanski zgodovinar in publicist R. W. Seton-Watson je 1911. leta v svojem klasičnem delu »The southern Slav Question« zapisal, da nobena avstrijska stranka ne bi pristala na to, da bi bil Dunaj ob neposredno povezavo z morjem«. Podobno mnenje je imel v času prve svetovne vojne tudi Foreign office. Do podobnega sklepa so še ob koncu vojne prišli tudi ameriški eksperti. Prvi, ki je omenil možnost neodvisne Slovenije, je bil britanski zgodovinar Arnold Toynbee, ki je 1915. leta omenil možnost, da bi Slovenija postala neodvisna država, katere porok bo Evropa. Eksperti ameriške Inquiry pa so v enem izmed svojih dokumentov v času mirovne konference kot eno izmed (za njih ne najbolj posrečenih možnosti) navedli ustanovitev večjega števila samostojnih južnoslovanskih držav, med katerimi bi bila tudi Slovenija. (Več o tem v: Lipušček: Ave Wilson, str. 137-164).

¹⁷ Ali Jakupi: Two Albanian States and National Unification. Prishtina: MMEI, 2004, str. 116-117.

¹⁸ Noel Malcolm: Kosovo-short history. London: Pan Books, 2002, str. 256.

in Epir (Epirus) pa Grčija. Večji del Albancev je tako ostal izven meja neodvisne Albanije.¹⁹ Britanski zunanji minister Sir Edward Grey je po podpisu sporazuma avgusta 1913 dejal: »Zavedam se, da ko bo vse postalo znano, bo omenjena rešitev povzročila številne kritike s strani tistih, ki poznajo državo in ocenjujejo položaj z lokalnega stališča. Vendar ne bi smeli pozabiti, da smo si prizadevali doseči sporazum med velikimi silami in ohraniti mir v Evropi.«²⁰ Kljub temu je samo leto kasneje, točneje 4. avgusta, izbruhnila prva svetovna vojna.

Slovenec je sicer 12. oktobra 1912 obtožil Anglijo, da vodi »kramarsko« politiko. Zato ker je turški sultan tudi kalif, verski poglavar vseh mohamedancev, hočejo biti Angleži pokrovitelji islama in sultana. Vsi trije slovenski časopisi, ki jih vključujem v raziskavo, so sicer bolj ali manj nasprotovali tedanji uradni balkanski politiki vlade na Dunaju, ki je v tihem dogovoru z italijansko diplomacijo prvič zagovarjala ustanovitev avtonomne oziroma neodvisne Albanije in, drugič, poskušala na vsak način preprečiti, da bi Srbija dobila izhod na morje preko Albanije. Cilj Avstro-Ogrske je bil na ta način gospodarsko oslabiti Srbijo in si s tem pripraviti teren za njeno kasnejšo aneksijo, s čimer bi – tako so menili na Dunaju – »rešili« južnoslovansko vprašanje. Italija pa je poskušala z oviranjem Srbije predvsem preprečiti, da bi se preko nje carska Rusija dokopala do Jadranskega morja, zato je bila naklonjena ustanovitvi neodvisne Albanije s tem, da je že takrat računala na to, da bo velik del Albanije ostal, če ne fizično, pa vsaj dejansko, v njeni interesni sferi. Ta cilj je Italija tudi dejansko uresničila aprila 1915. leta s podpisom tako imenovanega londonskega pakta. Velika Britanija je po drugi strani stremela za tem, da bi preprečila Avstro-Ogrski, da bi dobila nadzor tudi nad Solunom, s čimer bi le-ta nadzorovala vse izhode z Balkana na morje.

V.

Glede na to, da tudi meje nove države niso bile določene, je Albanija ostala predmet zakulisnega mednarodnega trgovanja tudi med prvo svetovno vojno. Iste države (razen Nemčije in Avstro-Ogrske), ki so na konferenci veleposlanikov v Londonu julija 1913 podpisale sporazum, s katerim so garantirale njeno neodvisnost, so namreč že 22 mesecev kasneje, natančneje 26. aprila 1915. leta, prav tako v Londonu podpisale tajni sporazum (v zgodovino je prišel kot londonski pakt), s katerim so za nekaj let zapečatile njeno usodo, saj so jo zato, da bi zadostili predvsem imperialističnim apetitom Italije pa tudi sosednjih držav, tajno razdelile na več delov. Londonski pakt, za katerega je celo britanski zunanji minister Balfour, ki je nasledil glavnega arhitekta tega sporazuma Edwarda Greya, med obiskom v Washingtonu jeseni 1917. leta priznal, »da je bil v imenu strateške nujnosti storjen hud zločin proti načelu nacionalnosti,«²¹ je postal v zgodovini šolski primer barantanja velikih sil z usodami malih narodov. Zato da bi privabile Italijo na svojo stran, so jo namreč države antante podkupile s tem, da so ji v tajnem sporazumu dodelile ozemlja, ki so bila legalno del Avstro-Ogrske, Albanije in Turčije (južno Tirolsko, slovensko Primorsko z Gorico in Trstom, Istro, večji del Dalmacije razen Reke, večji del Albanije itd.). »Italija je dobila vse lastniške pravice nad Vloro in tokom Sazan pri vhodu v pristanišče Vlore kot tudi okoliško ozemlje, dovolj veliko, da bi lahko vojaško zaščitila in zagotovila obrambo tega ozemlja ... Italija je bila pripravljena dovoliti, da bi bili severni in južni deli Albanije razdeljeni med Črno goro, Srbijo in Grčijo. Samo osrednji del je bil rezerviran za ustanovitev majhne avtonomne nevtralizirane albanske države. Nadalje je bilo določeno,

¹⁹ Hajreddin Kuçi: Independence of Kosova. Houston: Jalifat Group, 2005, str. 26.

²⁰ Ibid, str. 27.

²¹ Lipušček: Ave Wilson, str. 60.

da bi bilo lahko pristanišče Drač (Durrës) dodeljeno neodvisni muslimanski državi Albaniji in da bo Italija dobila pravico da zastopa Albanijo nasproti drugim državam ...²²

V sporazumu je bila prav tako predvidena možnost, da bi severno Albanijo anektirali Srbija in Črna gora, južno pa Grčija, s tem da se je Italija obvezala, da ne bi nasprotovala takšnim korakom.

Albanci pa tudi velik del Hrvatov in Slovencev (Slovenci smo takrat izgubili približno tretjino nacionalnega ozemlja in skoraj pol milijona ljudi) so s tem paktom postali klasičen objekt delitve interesnih sfer. Sporazum je sicer ostal tajen, vendar sta tako srbska vlada kot tudi Jugoslovanski odbor, ki se je zavzemal za ustanovitev Jugoslavije, kmalu po njegovem podpisu po neuradnih kanalih izvedela za njegove glavne obrise. Jugoslovanski odbor je najostreje nasprotoval temu tajnemu paktu, saj bi njegova uresničitev med drugim preprečila ustanovitev nove države Jugoslavije, ostro pa se je nanj sprva odzval tudi predsednik srbske vlade Pašić. Srbski parlament pa je sprejel resolucijo, ki je pozivala njegove podpisnice, naj zadržijo njegovo izvajanje. Pašić je pod vplivom pakta definiral tako imenovano »malo rešitev« (malo rešenje), ki je predvidevala priključitev k Srbiji tistih delov Avstro-Ogrske, ki so bili poseljeni s srbskim prebivalstvom, predvsem Bosne ter dela Dalmacije, s čimer bi Srbija dobila tudi dostop do morja. Pašić je med obiskom v Petersburgu 1916. leta izjavil, »da je uveljavitev predominacije na Jadranu popolnoma v sozvočju z enakopravnim upoštevanjem srbskih in italijanskih interesov,«²³ kar pomeni, da se je sprijaznil s paktom oziroma da je odstopil od jugoslovanskega programa in ga nadomestil s programom tako imenovane velike Srbije. To je povzročilo velika trenja med srbsko vlado in Jugoslovanskim odborom, ki si je še naprej prizadeval za ustanovitev države enakopravnih južnoslovanskih narodov. V ta koncept Albanija ni bila vključena. Nekateri srbski avtorji so po razpadu Jugoslavije 1992. leta začeli kritizirati Pašića, ker se je odrekel londonskega pakta, češ da bi Srbija z njim dobila več kot kasneje z ustanovitvijo države SHS. Razvili so tezo, »da se je Pašić odrekel londonskega sporazuma kot najpomembnejšega pisanega dokumenta zaveznikov o nagradi, ki je bila ponujena Srbiji in ki jo je čakala po zmagovitem koncu vojne. V teh ponudbah je bila najbolj pomembna možnost celovite rešitve srbskega nacionalnega vprašanja – tega ideala srbske revolucije, posebej pa srbskega nacionalnega programa, ki je bil vsebovan v »Načertaniju.«²⁴

Ker Italija tudi po koncu vojne ni odstopila od londonskega pakta, je omenjeni tajni sporazum postal ena izmed najbolj spornih in težkih tem mirovne konference v Versaillesu. Italija je namreč z vsemi sredstvi poskušala preprečiti ustanovitev neodvisne države južnih Slovanov – Jugoslavije, v Albaniji pa je vzpostavila sebi naklonjen režim oziroma vlado paše Turkhana Peremetija, ki je bila v bistvu pod italijanskim protektoratom. Srbija je po drugi strani podpirala sebi naklonjen režim paše Essada Toptanija. Obe vladi sta poslali v Pariz svoje predstavnike, vendar niso mogli uradno sodelovati na konferenci, ker je bila Albanija uvrščena med države, ki jim bodo status šele določili. S tem je konferenca v bistvu pristala na določila tajnega londonskega pakta.

Ameriški predsednik Woodrow Wilson je sicer že v svojem mirovnem programu 14 točk ostro nastopil proti tajnim sporazumom, ki so jih članice antante sklepale med vojno (1. toč-

²² Owen Pearson: *Albania and King Zog*. London: The Centre for Albanian Studies, 2004, str. 89. V nadaljevanju Pearson: *Albania and King Zog*.

²³ Uroš Lipušček: »You will not be robbed«. V: Jože Pirjevec, (ur.): *Vojna in mir na Primorskem*. Koper: Založba Annales, 2005, str. 54.

²⁴ Петар Мандић: *Југославија – илузија или визија – корени трагедије србског народа у хх. веку*. Београд: ЈИОМ, 2002, str. 358. Program srbskega notranjega ministra Ilije Garašanina »Načertanije« (1844) sicer nikoli ni bil objavljen, vendar je bil kljub temu najpomembnejši pisani dokument, ki je opredeljeval srbske nacionalne cilje v 19. stoletju, to je predvsem boj za osvoboditev Srbov izpod turške nadoblasti in ustanovitev tako imenovane velike Srbije iz pokrajin, v katerih so živeli Srbi. Omenjeni program je do današnjih dni ostal predmet različnih interpretacij.

ka, govori o nujnosti javne diplomacije), z argumentom, da je bil londonski pakt sklenjen v času, ko je obstajala še Avstro-Ogrska. Po njenem razpadu so po njegovem mnenju odpadli vsi strateški razlogi, zaradi katerih je bil podpisan. Njegovo stališče sta sicer obe podpisnici, Velika Britanija in Francija, sprejeli (carska Rusija je bila z oktobrsko revolucijo izločena iz dogovarjanja na mirovni konferenci), vendar pa sta istočasno ostali pri legalističnem argumentu, da so mednarodni sporazumi obveza, ki jo je pač potrebno spoštovati. Zaradi odločnega vztrajanja predvsem nacionalistično nastrojenega italijanskega zunanjega ministra Sonina, ki je zahteval ne samo dosledno uveljavitev tega imperialističnega sporazuma, ampak tudi hrvaško pristaniško mesto Reko (čeprav po tem sporazumu ni bi bila dodeljena Italiji), je mirovna konferenca v Parizu skoraj propadla. Predsednik Wilson je sprva odločno nastopil proti temu paktu, nato pa je začel zaradi različnih dejavnikov postopoma popuščati. Usodno napako je storil s tem, ko je, da bi zadostil vsaj nekaterim ekstremističnim Soninovim zahtevam, Italiji na lastno pest prepustil južno Tirolsko, v kateri je živela močna nemška manjšina, s čimer je prekršil ne samo načelna priporočila svojih ekspertov, ampak tudi 9. točko svojega mirovnega programa, ki je govorila o tem, da bodo državne meje Italije določene v skladu z nacionalnimi oziroma jezikovnimi mejami. S tem, ko je pristal na to, da bo Italija dobila južno Tirolsko, ki so jo države antante prepustile Italiji že v tajnem londonskem paktu, je vsaj delno legaliziral omenjeni pakt. To je potrdilo tudi nadaljevanje mirovne konference, saj je Italija predvsem zaradi Wilsonovega popuščanja in neodločnega stališča Velike Britanije in Francije, ki sta Italijo posredno podpirali zato, ker bi skupaj z londonskim paktom padli tudi tajni sporazumi, s katerimi so si države antante razdelile tudi bivši turški imperij, korak za korakom uresničevala omenjeni pakt. Dejstvo, da Wilsonu ni uspelo doseči odprave vseh tajnih sporazumov, je verjetno ena izmed njegovih največjih strateških napak, ki mu jih zgodovina ni oprostila. Največjo ceno te njegove nedoslednosti so plačali mali narodi, Slovenci, Hrvati, Albanci, Kurdi in drugi.

Tajni londonski pakt je kot Damoklejev meč visel nad konferenco. Italija je zahtevala in na koncu tudi dobila praktično več, kakor je bilo zapisano v paktu. Predsednik srbske vlade Pašić, ki je vodil srbsko oziroma delegacijo SHS na mirovni konferenci, je zastopal stališče, »da naj Albanija ostane v mejah iz leta 1913 (bile so povsem odprte, op.a.), če pa bi Italija dobila katerikoli del Albanije (Vloro in otok Sazan ali katerikoli drugi del Albanije), bi Srbija v tem primeru zahtevala severno Albanijo.²⁵ Kot ocenjujejo nekateri avtorji, je bil Pašić pripravljen, zato da bi dobil satisfakcijo v Albaniji in Makedoniji, žrtvovati legitimne ozemeljske aspiracije Hrvatov in Slovencev na severozahodu države.²⁶ Hrvaški zgodovinar Ivo Banac pa navaja, »da je bila prva resna zunanjepolitična avantura nove kraljevine SHS poskus, da bi zavzela območje Lume južno od Prizrena poleti 1920. leta. Ena izmed nenamernih posledic je bila izguba Koroške: mnogi slovenski volivci so se bali glasovati za Jugoslavijo na plebiscitu oktobra 1920. leta, ker so se bali, da jih bodo vpoklicali v enote, ki so v Albaniji.«²⁷ Po drugi strani pa so Srbi priskočili na pomoč, ko je ofenziva na Koroškem, ki jo je ukazala slovenska vlada, pozimi 1919. leta klavarno propadla. Prav tako so Slovenci lahko sodelovali na pariški mirovni konferenci zahvaljujoč izključno srbskemu zavezniškemu statusu, srbski predstavniki pa so podpirali slovenske ozemeljske zahteve na Koroškem itd.

Položaj Albanije je bil zapleten med drugim tudi zato, ker Američani, ki so bili daleč najbolj vplivni na konferenci, dolgo časa niso imeli enotnega stališča. V enem izmed poročil so

²⁵ Борислав Пелевић: Кроз историју Косова и Метохије од VI. до XXI. века. Београд: Євро, 2005, str. 224.

²⁶ Miša Gleni: Balkan 1804 -1999. II. deo. Beograd: Edicija samizdat B 92, 2000, str. 68.

²⁷ Ivo Banac: »Was the Albanian opposition to the Serb Kingdom's annexation in 1912 without justification«. V: Anna Di Lellio, (ed.): The case for Kosova. New York: Anthem Press, 2006, str. 56.

se ameriški eksperti opredelili na primer celo proti obstoju Albanije kot neodvisne države, ki naj bi jo razdelili tako, da bi severni del s Skadrom pripadel Črni gori, srednji del z vključno Dračem Srbiji, južni del z Vlora pa Grčiji. Za to možnost se je avtor tega predloga opredelil zato, ker so Albanci nemiren, gorski narod, brez dobro organizirane družbe.²⁸

Tako kot so slovenski politiki apelirali na Wilsonove sodelavce, naj namesto italijanskih zasedejo slovensko ozemlje v skladu s sporazumom z Avstro-Ogrsko o premirju ameriške čete, so tudi albanski politiki ter albanska skupnost v ZDA pozivali Wilsona, naj ZDA sprejmejo mandat nad Albanijo. ZDA so bile namreč kot sila, ki je odločila vojno, in kot država, ki nima svojih posebnih interesov, edina država, v katero so imeli mali narodi zaupanje. Še več, tako slovenski kot hrvaški in albanski politiki so videli v Wilsonu vnetega zagovornika pravice narodov do samoodločbe in imeli zato vanj največje možno zaupanje. Kot je pokazala zgodovina, se je mnogim malim narodom ta naivnost kasneje hudo maščevala. Predsednik Wilson namreč v pogledu Slovencev, Hrvatov pa tudi Albancev ni ostal zvest svojim načelom. Kar zadeva Albanijo, je že v svojem mirovnem programu (11. točka)²⁹ ostal nedorečen. Glede na to, da je Srbija poskušala v drugi balkanski vojni 1913. leta z zasedbo Drača priti na Jadransko morje, ni jasno, ali je mislil, da bo Srbija dobila dostop do morja: ali preko Albanije (verjetno je odgovor da, saj je srbska vojska takrat zasedla pristaniško mesto Drač), ali čez Črno goro, ali pa čez Dalmacijo. Predsednik Wilson je prošnje za mandat nad Albanijo (podobne želje so izražali tudi Armenci) zavrnil. Prav tako se je opredelil tudi proti temu, da bi Srbija ali Grčija, ki imata v tem delu sveta vsaka svoje posebne interese, dobili mandat nad Albanijo. Velika Britanija in Francija – po njegovem mnenju – zanj nista bili zainteresirani, ostala je torej samo še Italija. Kljub temu da je Italija imela poleg Srbije in Grčije največje apetite po Albaniji, se je Wilson odločil prav zanjo. Očitno je na ta način hotel ublažiti zahteve, ki jih je Italija izražala predvsem do Reke in Dalmacije. Trst, Gorico in vse slovensko ozemlje, ki naj bi po določenih londonskega pakta pripadlo Italiji, je namreč Wilsonov zaupnik polkovnik House brez njegove vednosti predal Italijanom že novembra 1918, ko jim je dovolil okupacijo tega dela slovenskega ozemlja.

Wilson je aprila 1919. leta italijanski vladi predlagal, očitno zato, da bi ublažila zahteve do Reke in Dalmacije, nadzorstvo nad Vlora oziroma protektorat nad Jugoslavijo. Takšno možnost je njegov zaupnik polkovnik predvidel že v pismu, ki mu ga je poslal 29. oktobra 1918. leta.³⁰ Ko so člani albanske delegacije izvedeli za omenjeni predlog, so predsedniku Wilsonu poslali pismo, v katerem so mu očitali, »da je njegov predlog v nasprotju z načelom nacionalnosti in pravico vsakega naroda, da odloča o svoji usodi ..., če bo Italija iz nekih določenih razlogov obdržala Vlora, bi ta isti razlog omogočil Grčiji in Srbiji ne samo, da zadržita ozemlja, ki sta jih okupirali, ampak zahtevata celo več. Grčija Korce, Srbija pa Skadar.«³¹

Predvsem zato, da bi preprečila, da bi Italija dobila Albanijo, je srbska vlada predlagala, naj Albanija ostane neodvisna v mejah iz 1913. leta. Ameriški predsednik je kljub vsemu ostal nepopustljiv in je vztrajal pri svojem originalnem predlogu.³² Wilson je sicer spremenil

²⁸ Silajdžić: Albanija i SAD, str. 71.

²⁹ Vsebinska 11. točka je naslednja: Romunijo, Srbijo in Črno goro morajo tuje čete zapustiti, okupirana ozemlja obnoviti, Srbiji priznati svoboden in varen dostop do morja, medsebojne odnose med balkanskimi državami je treba urediti v skladu z zgodovinsko pripadnostjo in narodnostjo. Treba je sprejeti mednarodne garancije za politično in ekonomsko neodvisnost in ozemeljsko celovitost različnih balkanskih držav. (Fried: The Essential Writings and Speeches of Woodrow Wilson, str. 320)

³⁰ Pearson: Albania and King Zog, str. 114.

³¹ Silajdžić: Albanija i SAD, str. 127–128.

³² Prav tako slabo so jo odnesli tudi slovenski politiki, ki so na Wilsona med mirovno konferenco zaman apelirali, naj bi na slovenskih ozemljih, ki jih je okupirala italijanska vojska, razpisali referendum oziroma ljudski plebiscit. Ko pa ga je slovenska delegacija na sestanku v Parizu junija 1919 rotila, naj ne razpiše plebiscita na Koroškem, ker

omenjeno stališče 24. februarja 1920, ko je zavrnil predlog Velike Britanije in Francije iz 14. januarja 1920³³ z argumentum, da »ameriška vlada prav tako ostro zavrača krivice do Albancev s strani Jugoslavije, kot nasprotuje podobnemu ravnanju Italije do Jugoslovanov.«³⁴ S tem je preprečil nadaljnjo delitev Albanije. V noti, poslani pariški mirovni konferenci marca, je ameriška diplomacija poudarila, da »se predsednik, prav tako pa tudi Američani ne bi nikoli sprijaznili s tem, da bi bili Albanci, ki so se več kot dva tisoč let borili za svojo svobodo, žrtvovani za politične cilje svojih sosedov.«³⁵

Še vedno ni jasno, kdo je vplival na Wilsona, da se je odrekel razdelitvi Albanije in zavzel proalbansko stališče. V svojem mirovnem programu, objavljenem januarja 1918, na primer ni vzel v obzir albanskih nacionalnih interesov. V 11. točki je popolnoma ignoriral obstoj neodvisne Albanije, po drugi strani pa je zahteval umik tujih vojska iz Romunije, Srbije in Črne gore. Albanski interesi so v zelo ohlapni in posredni obliki zajeti v formulaciji, da morajo odnosi med balkanskimi državami temeljiti na prijateljstvu in zgodovinsko vzpostavljenimi črtami nacionalnosti. Zgodovinsko dejstvo je sicer, da je bil Wilson tisti, ki je prvi od državnikov antante javno predlagal, naj bi mandate nad Albanijo in suverenost nad Vloro dobila Italija. Omenjeni predlog je bil v popolnem nasprotju s proklamirano pravico do samoodločbe narodov, ki jo je poosebljal Wilson ob koncu vojne.

Wilson je namreč predlagal italijanski mandat in okupacijo Vlore brez pristanka Albancev in celo proti njihovi izrecni volji. Na koncu je očitno uvidel, da bi bila razdelitev Albanije med njene sosede velika zgodovinska krivica.

Predlog o razdelitvi Albanije, kateri so tudi mnogi ameriški eksperti odrekli sposobnost samostojnega življenja, je bil sicer v sozvočju z mandatnim sistemom, uvedenim na pariški mirovni konferenci, ki naj bi veljal za tiste narode, predvsem v bivšem turškem imperiju, ki po ocenah takratnih velesil še niso bili zreli za samostojno državno življenje.

VI.

Kljub temu da med Slovenci in Albanci v začetku preteklega stoletja ni bilo skoraj nikaršnih stikov, časopisna poročila in komentarji pa so bili enostranski in podvrženi številnim stereotipom, sta oba naroda med prvo svetovno vojno v marsičem delila skupno usodo, ki je bila pogojena z njunim specifičnim položajem na strateško zelo pomembnem območju – na obrobju dveh starih imperijev, ki sta izdihnili v prvi svetovni vojni. Ne smemo pozabiti, da so nekateri znani slovenski intelektualci (v prvi vrsti jezikoslovci) imeli pozitiven odnos do Albancev in da so zavračali evropocentristične kulturne in politične klišeje. Oba naroda, ki so ju po Heglovi klasifikaciji prištevali med tako imenovane nezagodovinske narode, sta se (Albanci do balkanskih vojn, Slovenci pa skoraj do razpada habsburške monarhije) branila pred razkosanjem s tem, da sta zahtevala avtonomijo v okviru obeh imperijev (Albanci do balkanskih vojn, Slovenci pa skoraj do konca habsburške monarhije). Bolj radikalne zahteve

ga bodo Slovenci zaradi velikonemške raznarodovalne politike izgubili, je Wilson ostal povsem gluha za njihove argumente.

³³ Predsedniki vlad Velike Britanije, Francije in Italije so v odsotnosti ameriškega delegata Franka Polka predlagali jugoslovanski delegaciji, naj Italija zadrži posest nad Vloro, tako kot je bilo predvideno v londonskem paktu, in da bi meje severne Albanije spremenili tako, da bi albanski del vključno s Skadrom upravljala Jugoslavija, Shëngjion na jadranski obali bi sestavljala avtonomno provinco, južno albansko-grško mejo pa bi predlagali francoska in britanska delegacija.

³⁴ Pearson: Albania and King Zog, str. 141.

³⁵ Ibid, str. 142

bi se verjetno končale v krvi in jih, gledano z današnje zgodovinske distance, ni bilo mogoče uresničiti. Kljub temu so Albanci prej kot Slovenci izpostavili nujnost samostojnega neodvisnega razvoja. Slovenske politične elite so bile v času prve svetovne vojne zaradi nevarnosti nemške oziroma italijanske asimilacije prežete z idejo južnoslovanske solidarnosti treh vodilnih narodov: Srbov, Hrvatov in Slovencev. Kmalu po ustanovitvi Kraljevine SHS in kasnejši uvedbi diktature je ideja južnoslovanske solidarnosti poniknila in se spremenila v jugoslovanski unitarizem pod srbskim vplivom.

Misel, ki jo je 20. oktobra 1920 zapisal *Slovenec*, da Srbija iz albanskih pokrajin ne bo nikoli napravila dežele, ki bi bila lahko srečna, se je pokazala kot zgodovinsko točna. Prav tako tudi Bismarckove besede, da nobena rešitev balkanskega vprašanja ni zadnja oziroma dokončna. To se je potrjuje – vse do današnjih dni.

Summary

Slovene and Albanian National Questions during the First World War: Similarities and Differences

Uroš Lipušček

The contacts between Slovenians and Albanians were till the end of second world war rare and sporadic. Despite this fact, some leading Slovenian linguists (Kopitar, Miklošič and Nahtigal) had been involved in late 19th century and in the beginning of 20th century in efforts to standardise Albanian language. Josip Jeras, one of the well known slovenian volunteers (so called *dobrovoljci*) in Serbian army during the first World War wrote after the war a novel *Planina smrti* (The mountain of death) in which he described the retreat of Serbian army in 1917 via Prokletije and Albania to island Krf in Greece. Beside sporadic reports in leading slovenian newspapers before and during the first World War, slovenian public has not been informed (except in general terms), about Albanians and their life. Nevertheless, some newspapers expressed reservations about new independent Albanian state, repeating biased assessments mainly from Serbian press, that albanians are in cultural terms backward people as their masters the Turks.

Despite the fact that the Slovenians and Albanians were for many centuries »terra incognita« for each other, both nations had due to specific geopolitical situation, very much in common:

- Slovenians settled at strategically very important alpine and seaside region in central Europe, which has been of special importance for Germany in Austria-Hungary's access to the Adriatic sea. Literary the same has been the importance of regions settled by Albanians in the framework of Ottoman empire. Due to strategic importance of the land they live, neither Slovenians neither Albanians, were not allowed to autonomous political development.
- The (unfulfilled) dream of Slovenian politician in the 19 century has been »United Slovenia« in the framework of Habsburg monarchy, since the Slovenians lived in six different crown lands of Austria-Hungary. The same has been the destiny of Albanians which were living in four velayets of Turkish empire.
- During Balkan wars the sentiments of Slovenian politicians and public has been because of very strong pan Slavic movement and feelings, on the side of Serbs and Bulgarians, and to the lesser extend to Greeks and Albanians. Nevertheless, official Slovenian press supported Albanian cause for autonomy, since the Habsburg empire supported liberation of Albanians from Turkish domination due to strategic reasons. One of them has been weakening the Serbia which has been becoming dangerous to Habsburg empire, because Austrian political elite tried to prevent at any cost the introduction of trialism, which will give the south Slavic nations the equal political power with in empire in comparison to Germans and Hungarians.
- Despite this strategic considerations Slovenian (pro Habsburg) political elite supported establishment of independent Albania in November 1912, even some pro Serbian liberal politicians were dubious, if one of the most backward provinces of Ottoman empire will be able to remain independent. Some

concerns were also raised if Serbia without direct access to the sea through one of the Albanian ports, will be able to survive growing political, military and economic pressure from Habsburg empire.

- It is interesting that at a time when Albanians in 1913 declared independence, Slovenian politicians were not even contemplating about independence of Slovenia. First person who mentioned independent Slovenia has been British historian Toynbee, who in an article in 1915 mentioned the possibility of independent Slovenia. For the second time the same idea appeared in position papers which were prepared for USA president Wilson by Inquiry commission during the Paris Peace conference of 1919. Leading Slovenian politicians at the time were of the opinion that small and economically weak Slovenian nation will not be able to survive without uniting with other south Slavic nations in one united state. The idea of independent Slovenia has been therefore at a time out of question.
- During the first world war both Slovenian and Albanians were under strong imperialistic pressure from the new emerging powers such as Italy, which has the ambition to weaken both Habsburg empire and Serbia (in order to prevent the domination of Tsarist Russia in Adriatic).
- Italy has been able to persuade antanta powers (Tsarist Russia, Great Britain and France) in 1915 to trade its commitment to wage a war on a side of antanta against Central powers, for some Slovenian, Croatian, Albanian (and some Turkish) land also. The result of this imperialistic agreement has been the conclusion of the so called pact of London, which officially remained officially secret till the end of the war. This secret agreement become major obstacle for both Slovenian and Albanian nation, to be united. The result of this agreement has been occupation of one third of Slovenian territory at the end of the war by Italian forces. Albanian destiny has been even worse, since its territory was divided by three powers (Serbia and Montenegro, Greece and Italy).
- Neither Slovenian neither Albanian politicians were able to persuade the leading antanta powers in Paris Peace Conference in 1919, to abolish completely the main provision of pact of London despite vigorous support from USA president Wilson. He remained on half way, since he did not completely fulfilled his promises that USA will not be bound by this secret purely imperialistic treaty. The consequences of this unjust agreement decided in a large extend the historical processes of both nations in the last century.
- Despite that both nations had not been in direct contact with each other, had dealt due to similar geostrategic position in both empires, with similar historical processes, at least at the beginning of the last century. Albanians were first to realize that only national independence will guarantee their survival and development. Concerning these idea, Slovenians were, because of fear from imperialistic ambitions at the end of first World War, convinced that the salvation of Slovenian nation, depend on uniting with the rest of south Slavs, only. This idea proved, after we spend more than 80 years together, historically wrong.

Zbornik 34. zborovanja ZZDS v Rogaški Slatini leta 2008 z naslovom Evropski vplivi na slovensko družbo, je izšel kot petintrideseti zvezek Zbirke Zgodovinskega časopisa. Knjigo lahko naročite na sedežu uredništva Zgodovinskega časopisa, SI-1000, Ljubljana Aškerčeva 2, tel. 01 241 1200, info@zgodovinskicasopis.si

Evropski vplivi na slovensko družbo

Mateja Ratej

(Nevralgična) stičišča političnega sodelovanja Slovenske ljudske in Narodne radikalne stranke med obema svetovnima vojnama*

UDK 329.1/6(497.4)»1919/1940«

RATEJ Mateja, dr., asistentka, Sekcija za interdisciplinarno raziskovanje v humanistiki ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, mratej@zrc-sazu.si

(Nevralgična) stičišča političnega sodelovanja Slovenske ljudske in Narodne radikalne stranke med obema svetovnima vojnama

Zgodovinski časopis, Ljubljana 62/2008 (138), št. 3–4, str. 409–426, cit. 122

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Ključne besede: zgodovinoписje, Slovenska ljudska stranka, Narodna radikalna stranka, jugoslovanska ideja, nacionalizem

Avtorica je v razpravi problematizirala ustaljeno mnenje, da je bilo nacionalno vprašanje bistven element političnega imaginarija v Kraljevini SHS, in se je spraševala, kakšna je bila dejanska vsebina avtonomistične države SLS, ki je bila ena najbolj organiziranih in notranje povezanih parlamentarnih strank v prvi jugoslovanski državi. Ugotavlja, da je bil stranki dostop do ključnih vzvodov oblasti omogočen zaradi tvornega sodelovanja z NRS kot največjo srbsko politično stranko in s srbsko kraljevo dinastijo. Sodelovanje je bilo argumentirano kot pogoj konsolidacije odnosov med Slovenci in Srbi ter slovenski javnosti ni bilo celovito predstavljeno, ker je (bilo) neskladno s samorazumevanjem Slovencev kot nacije.

Avtorski izveček

UDC 329.1/6(497.4)»1919/1940«

RATEJ Mateja, PhD, Assistant, Section for Interdisciplinary Research in Humanities, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, mratej@zrc-sazu.si

(Neuralgic) Contact Points of the Political Cooperation of the Slovene People's Party and the National Radical Party between the Two World Wars

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 62/2008 (138), No. 3–4, pp. 409–426, 122 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Key Words: historiography, Slovene People's Party, National Radical Party, Yugoslav idea, nationalism

The paper challenges the established opinion that the national question was an essential element of political imaginary in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and poses the question as to what were the actual contents of the autonomist bearing of the SPP (Slovene People's Party), which was one of the best organized and innerly coherent parliamentary parties in the first Yugoslav state. It ascertains that the party's access to the key levers of power was made possible due to its active cooperation with the NRP (National Radical Party) as the strongest Serbian political party, and with the Serbian royal dynasty. This cooperation was explained as a condition for the consolidation of relations between Slovenes and Serbs, and was never entirely presented to the Slovene public since it was (is) discordant with the self-perception of Slovenes as a nation.

Author's Abstract

Odnosi med srbsko in slovensko politično elito so bili v letih 1918–1941 zaradi prevladujočega problematiziranja srbsko-hrvaških političnih odnosov v polju političnega potisnjeni v ozadje. To ne pomeni, da niso obstajali, temveč so, nasprotno, ključnega pomena za razumevanje geopolitike balkanskega prostora po prvi svetovni vojni in kasnejšega razvoja slovensko-srbskih političnih odnosov do njihove eskalacije v času razpadanja jugoslovanske države konec osemdesetih let 20. stoletja. A čeprav je podrobna analiza o razvoju političnih odnosov med slovenskim in srbskim narodom med obema svetovnima vojnama največjega pomena za razumevanje slovenske politične identitete, slovensko zgodovinoписje o tem ne premore celovitega pregleda.

V nadaljevanju bom skušala izpostaviti tiste točke političnega sodelovanja največje slovenske in največje srbske politične stranke – Slovenske ljudske stranke (dalje: SLS) in Narodne radikalne stranke (dalje: NRS) –, ki so (usmerjeno) delovale v prid izgrajevanja skupne jugoslovanske zavesti. Ker so bile ravno te v jugoslovanskem političnem diskurzu najbolj problematizirane (in posledično politizirane), se zdi, da je bilo prizadevanje za izgrajevanje skupne jugoslovanske zavesti v obravnavanem obdobju politično neiskreno in kot sredstvo politizacije zgolj vrhnja koprena političnega diskurza, pod katero so se vzporedno (in nemoteno) razvijali ločeni (srbski, hrvaški in slovenski) nacionalni diskurzi. Stične točke politizacije NRS in SLS bom slednjič vpela v referenčni okvir uradnega (jugoslovanskega) zgodovinopisja ter zgodovinopisja, ki je nastajalo na področju današnje Srbije oz. Slovenije.¹

SLS je bila v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (dalje: Kraljevina SHS) ena najbolje organiziranih in notranje povezanih parlamentarnih strank. Svoj prevladujoč politični položaj je v največji meri utemeljila v trdni gospodarski mreži zadržnih organizacij pred prvo svetovno vojno in utrdila v odklonitvi državne in nacionalne enotnosti, ki je bila leta 1921 uzakonjena v vidovdanski ustavi. Ker avtonomistična drža SLS v Srbiji ni izzvala protislovenskega razpoloženja, se moramo vprašati, kakšna je bila dejanska vsebina strankine avtonomistične države. Načelnik SLS Anton Korošec je postal februarja 1928 minister za notranje zadeve, kar je bilo največjega pomena pri uveljavljanju samouprave v Sloveniji, poleti istega leta pa je postal prvi nesrbski predsednik vlade Kraljevine SHS; član vlade je bil v letih 1929–1930, nato je v letih 1935–1938 dosegel vrhunec svoje politične kariere v vladi srbskega radikalca Milana Stojadinovića. Dostop do ključnih vzvodov oblasti je bil SLS omogočen zaradi tvornega sodelovanja z NRS in s srbsko kraljevo dinastijo. Sodelovanje je bilo argumentirano kot pogoj konsolidacije odnosov med Slovenci in Srbi in slovenski javnosti ni bilo celovito predstavljeno, ker je (bilo) neskladno s samorazumevanjem Slovencev kot nacije.²

Tako pri Slovencih kot pri Srbih se je vzporedno z razvojem nacionalne zavesti v 19. stoletju razvijal tudi občutek pripadnosti skupnim (jugo)slovanskim koreninam,³ vendar so bili med obema svetovnima vojnama slovensko-srbski odnosi prvič opredeljeni v institucijah skupne državne tvorbe.⁴ Predstavniki SLS oz. NRS so svoje volivce enačili s pojmom Slovenci oz. Srbi.⁵ To pomeni da sta stranki, kadar sta bili v opozicijskem (oz. koalicijskem) razmerju, v politični argumentaciji v opozicijsko (oz. koalicijsko) razmerje postavljali tudi Slovence in Srbe.⁶ To jima je omogočal njun deklarirani status političnih predstavnic slovenskega oz.

¹ Razprava je nastala v okviru podoktorskega projekta z naslovom Slovensko-srbski politični odnosi v letih 1918–1941, ki ga je financirala ARRS v letih 2005–2007 (šifra projekta: Z6–7038).

Pri opredelitvi naroda v proučevanju (nacionalne) percepcije Slovencev in Srbov se gibam v polju razumevanja teoretika nacionalizma Anthonyja Smitha, ki razlaga narod kot poimenovano človeško skupnost, ki naseljuje domovino in ima skupne mite, skupne spomine in eno ali več prvin obče kulture in določeno stopnjo solidarnosti vsaj med elitami. Anthony D. Smith, *Nacionalizem; Teorija, ideologija, zgodovina*, Ljubljana 2005, 24.

² Glej npr.: Slovenci in sedanja vlada, *Slovenec*, 23. 4. 1927, 1.

³ Več o tem glej npr.: Fran Erjavec, *Slovenci i Srbi*, Beograd 1953, 9–10.

⁴ O imaginaciji Balkana v širšem evropskem prostoru v času med svetovnimi vojnama glej npr.: Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999, 213–234.

⁵ Eden takih primerov politizacije SLS nasproti srbski vladajoči NRS je bil, na primer, zapis: »V bodočnosti je Jugoslavija mogoča, toda stvarno danes Srbi ostajajo Srbi, medtem ko bi Hrvati in Slovenci morali biti Jugoslavlani. Prvi pogoj je tedaj ta, da Srbi, ostajajoč Srbi, uvidijo, kako Hrvati in Slovenci morejo in smejo nastopati z narodnim obeležjem.« Stališče opozicijskega bloka, *Slovenec*, 4. 4. 1923, 1.

⁶ Glej npr.: Klerikalci o Srbima, *Samouprava*, 3. 8. 1921, 3; Radićevci, klerikalci i Slovenci, *Samouprava*, 28. 3. 1923, 1; Novi blok, *Samouprava*, 1. 4. 1923, 1; Jedan trezven glas iz Slovenije, *Samouprava*, 11. 4. 1923, 1; 'Slovenec' i odgovornost za svetski rat, *Samouprava*, 29. 3. 1925, 2; Na prekretnici, *Samouprava*, 27. 8. 1925, 1; Slovenci na prekretnici, 13. 11. 1925, 1; Na pisanje 'Slovenca', *Samouprava*, 27. 1. 1926, 1; Centralizam i seperatizam između Slovincima, *Samouprava*, 2. 7. 1926, 1; Leopold Lenard, Srbi i slovenska politika, *Samouprava*, 3. 10. 1926, 1; Problem Slovenačke, *Samouprava*, 10. 2. 1927, 1; 12. 2. 1927, 2; 13. 2. 1927, 2; 16. 2. 1927, 1; 18. 2. 1927, 2; Slovenci

srbskega naroda v jugoslovanskem političnem diskurzu.⁷ Slovensko volilno telo je v letih 1918–1941 pod političnim vodstvom SLS večinsko odklanjalo centralistično in unitaristično državno ureditev, ki je bila rezultat interesov srbske politične elite (predvsem NRS). Za začetek lahko torej izpeljemo zaključek, da je bila slovenska opredelitev za avtonomistično državno-pravno idejo med obema svetovnjima vojnama protislovna, ker je bila imanentno povezana z odnosom do Srbov, ti pa so v vsem obravnavanem obdobju zasedali najpomembnejše funkcije v državni upravi in vojski.

Politično deklarirano in globoko izraženo zavest o slovenski avtonomistični držbi med obema svetovnjima vojnama gre razumeti v funkciji vodenega (institucionaliziranega) izgrajevanja nacionalne identitete. Čeprav je bil namreč argument o podpori politike SLS »*srbskemu režimu*« v političnem diskurzu uporabljen za politično diskreditacijo strankine politike, to ne pomeni, da ga lahko zlahka ovzremo. Nasprotno, pokazati želim, da je stranko glede na številne manifestacije podpore centralističnemu režimu problematično uvrščati med avtonomistične stranke. Ker je imela SLS pri slovenskem volilnem telesu trdno podporo, iz tega sledi, da je problematično imenovati kot avtonomistično in v tem smislu pokončno tudi slovensko politično držbo v času med obema svetovnjima vojnama.⁸

Tako centralistično-unitaristično držbo NRS kot avtonomistično držbo SLS ob tem razumem kot način politizacije in osrednjo točko političnih identitet največje srbske in slovenske politične stranke, kar je med drugim razvidno tudi iz naslednjega. SLS je kot večinska politična stranka na Slovenskem v Kraljevini SHS zavzela isto politično držbo v odnosu do Srbov, ki je bila kot politična držba oškodovanca (žrtve) v odnosu do centra oblasti v slovenski politiki utemeljena pred prvo svetovno vojno v odnosu do avstro-ogrske države.⁹ Slovenski geografi in zgodovinarji so se po prvi svetovni vojni za zaščito slovenskega narodnega telesa intenzivno ukvarjali s statističnim utemeljevanjem narodne substance na področjih, ki so bila ogrožena ne pred srbskim, temveč pred italijanskim oz. nemškim ekspanzionizmom.¹⁰ Med obema vojnoma in

i izbori, Samouprava, 22. 6. 1927, 2; Leopold Lenard, Bilane slovenstva, 14.-16. 4. 1928, 2; Isti, G. Jovan Jovanović i slovenska vzajemnost, Samouprava, 22. 12. 1928, 1; Fran Smodej, Pašič i Slovenci, Samouprava, 31. 12. 1936, 1; Slovenačka (je naša Švajcarska), Samouprava, 19. 7. 1938, 1.

⁷ Arhiv Srbije i Crne Gore, Beograd, fond: Milan Stojadinović, 37-58-369, Nepodpisano pismo iz Ljubljane Milanu Stojadinoviću, Ljubljana, 26. 8. 1935; Lazar Marković, Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje (1914–1929), Zagreb 1935, 239.

⁸ Podobno je ugotavljal že sodobni zgodovinar in publicist Fran Erjavec, ko je zapisal: »Med 1. in 2. svetovno vojno smo glede na svojih 5 ali 6 % analfabetov ob vsaki priložnosti zviška in skoro s prezirom gledali na svoje sodržavljane preko Sotle, toda neutajljivo dejstvo je, da nismo glede svoje politične zrelosti mogli dosežati v svoji politični zgodovini niti Hrvatov niti Srbov, čeprav je bilo pri njih nad polovico naroda nepismenega. Na Hrvaškem je med obema vojnoma sleherni pastir vedel, kaj hoče, pri nas pa še izobraženci ne in smo le ob slavnostnih priložnostih in časih še ob volitvah slepomišili z velikimi gesli, ki pa niso imela navadno nobene konkretne realne vsebine in so ostajala zato gole fraze ali pa celo le volilna reklama odnosno demagogija, a narod je ostajal trajno brez trdnega krmila in jasnega cilja.« Fran Erjavec, Slovenski nacionalno-politični program v svojem zgodovinskem razvoju, v: O nastanku jugoslovanske misli, Zürich 1973, 6.

⁹ Po istem principu kot je Anton Korošec pred razpadom Avstro-Ogrske »bical nemško hegemonijo«, je po oblikovanju Kraljevine SHS politiziral t. i. srbsko hegemonijo; v zagrebški reviji Nova Evropa je, na primer, leta 1923 zapisal: »Mi Srbe volimo, ali se odlučno protivimo njihovej hegemoniji«. Anton Korošec, Slovenačka pučka (ljudska) stranka, v: Nova Evropa, Zagreb, št. 7/1923, 217; Prebujenje slovenskega naroda, Slovenec, 30. 5. 1937, 2; Glej tudi: Dragotin Lončar, Politika in zgodovina. Nekoliko odgovorov na dnevna vprašanja, Ljubljana 1923, 153; Srbi – Hrvati – Slovenci, Slovenec, 21. 10. 1922, 1; Resnica, Slovenec, 10. 2. 1926, 1; Pot do rešitve, Slovenec, 11. 2. 1926, 1.

¹⁰ Glej npr.: Bogo Grafenauer, 'Anšlus' in koroški Slovenci, v: Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, 34–45; Isti, Slovensko vprašanje, v: Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, 155–170; O tem tudi: Charles Jelavič, Južnoslavenski nacionalizmi; Jugoslovensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914, Zagreb 1992, 261; Irena Šumi, Slovensko narod(nost)no vprašanje, v: Kultura, etničnost, mejnost; konstrukcije različnosti v antropološki presoji, Ljubljana 2000, 117–119.

po drugi svetovni vojni je prepričanje o domnevni politični inferiornosti Slovencev napram Srbom spodbijal Fran Erjavec.¹¹

Menim torej, da je bila opisana politična drža SLS v jugoslovanski državi v funkciji fantazme kot način ohranitve podpore slovenskega volilnega telesa na preizkušenem modelu. Čeprav je SLS izrazito problematizirala srbsko politično prevlado v državi, postavljam tezo, da je to počela zaradi svoje lastne vključitve v obstoječ (relevanten) politični diskurz, neločljivo vezan na vprašanje hrvaške politične zapostavljenosti v državi; slovenski nacionalni interes je bil pri SLS v ospredju predvsem kot metoda političnega pritiska v odnosu do NRS. Eden neposrednih dokazov za to, da se na Slovenskem v odnosu do jugoslovanske države ni razvil utemeljen občutek politične zapostavljenosti (ki se je na področju hrvaške manifestiral kot nacionalna ogroženost), je dejstvo, da SLS ni mobilizirala slovenske humanistične znanosti za obrambo pred domnevno osvajalskimi srbskimi težnjami. Medtem ko so, denimo, slovenski šolski učbeniki pred prvo svetovno vojno z občudovanjem pisali o srbski zgodovini, so srbski slovenske pokrajine takorekoč zanemarjali.¹² Podobno držo do srbske kulture so v slovenskem katoliškem taboru zavzeli tudi po oblikovanju skupne jugoslovanske države;¹³ nekateri najvidnejši srbski prazniki (denimo vidovdan, ko je bila srbska vojska leta 1389 poražena od Turkov na Kosovem polju, balkanske vojne pred prvo svetovno vojno ipd.) so postali državni in s tem tudi slovenski.¹⁴

Po drugi strani je SLS slovenske pokrajine predstavljala kot »najbolj kulturen« del Jugoslavije z najvišjo stopnjo pismenosti v državi.¹⁵ Srbsko kulturno tradicijo je politizirala kot zaostalo, barbarško, orientalsko – z eno besedo balkansko (izpeljave so bile: balkanske metode, balkanizem ipd.).¹⁶ Takšen vzpostavljen model odnosa do jugoslovanstva s strani najvplivnejše slovenske politične stranke je (zlasti v drugi polovici tridesetih let) nujno povzročal notranje identitetne in eksistencialne¹⁷ konflikte slovenskega človeka.¹⁸ Čeprav je simbolno sporočal, da so Slovenci del jugoslovanske države po sili razmer, je bila uradna strankina dikcija (zlasti, kadar je bila v vladi) poudarjeno državotvorna in takemu simbolnemu sporočanju nasprotna.¹⁹ Ob obletnici združitve 1. decembra 1925 je, na primer, uvodničar strankinega uradnega

¹¹ Fran Erjavec, Slovenci. Zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pregled, Ljubljana 1923, 231 in 242–243; Isti, Slovenci na mirovni konferenci leta 1919–1920 (tipkopis predavanja za 2. del monografije Slovenci in Srbi), Pariz 1958, 22–23 in 25.

¹² Charles Jelavich, Južnoslavenski nacionalizmi; Jugoslovensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914, Zagreb 1992, 240, 256.

¹³ Glej npr.: Vidov dan, Slovenec, 25. 6. 1919, 1; 28. 6. 1919, 1; Pozdrav srbski mladini, Slovenec, 19. 7. 1919, 1; 1888–1931, Slovenec, 17. 12. 1931, 1; Belgrad, Slovenec, 14. 4. 1939, 1.

¹⁴ Vidovdan, Slovenec, 27. 6. 1922, 1; 24. oktober 1912 – 29. oktober 1918, Slovenec, 24. 10. 1922, 1; Dva temeljna jubileja, Slovenec, 28. 6. 1929, 1; Ob 20-letnici osvobodilnih bojov na Balkanu, Slovenec, 21. 10. 1932, 1; Kosovo – Slovanom oporoka, Slovenec, 23. 6. 1939, 1; 550-letnica bitke na Kosovem polju, Slovenec, 29. 6. 1939, 1; Govor na Kosovem polju, Slovenec, 1. 7. 1939, 1; Jubilej svobode, Slovenec, 19. 8. 1939, 1; Na slavnem Ceru, Slovenec, 20. 8. 1939, 1.

¹⁵ Glej npr.: Težak položaj, Slovenec, 26. 11. 1918, 1–2; Za jugoslovansko misel, Slovenec, 29. 2. 1920, 1; Nepismenost v državi in Sloveniji, Slovenec, 26. 11. 1935, 3.

¹⁶ Glej npr.: Balkanizem, Slovenec, 2. 10. 1923, 1; Slovenska ljudska stranka, Slovenec, 19. 10. 1923, 1.

¹⁷ V zvezi z eksistencialnim vprašanjem, ki se je na Slovenskem med obema svetovnima vojnama v glavnem vezalo na strah pred ekspanzionistično politiko sosednje Kraljevine Italije, omenimo tudi vprašanje nizkega naravnega prirastka, ki so ga v slovenskem katoliškem taboru problematizirali kot vprašanje t. i. bele kuge oz. vprašanje umetnih prekinitev nosečnosti, ki je po katoliški politični interpretaciji vodilo v »samoiztrebljenje naroda«. Nazadujemo!, Slovenec, 16. 2. 1949, 1; Rast slovenskega naroda, Slovenec, 16. 2. 1940, 1.

¹⁸ Glej npr.: Spačeno slovenstvo, Slovenec, 17. 11. 1935, 1; Naša rakrana, Slovenec, 7. 2. 1936, 1; Narod in narodna zavednost, Slovenec, 17. 6. 1936, 1; Narod, ki zaničuje se sam, Slovenec, 16. 8. 1936, 1; Slovenci ob rojstnem dnevu kralja, Slovenec, 6. 9. 1936, 1; Skrb za slovenstvo, Slovenec, 24. 11. 1938, 1.

¹⁹ Aprila 1927, denimo, ob padcu vlade Nikole Uzunovića (NRS), katere del je bila tudi SLS, v Slovincu zasledimo: »Slovenska ljudska stranka je kot izrazita in edina legitimna zastopnica Slovencev doslej vedno, kadar se ji je

časnika *Slovenec*: »Kljub temu pa je današnji dan tudi naš dan! Naš zato, ker smo ga sami hoteli in ga soustvarili. Naš zato, ker je edino v družni državi vseh Jugoslovanov tudi naš obstoj, napredek in bodočnost.«²⁰

Geografska oddaljenost srbskih in slovenskih pokrajin ter različnost jezika sta Slovence in Srbe obvarovali konfliktnih razmerij, kakršna so se prav zato porajala med Hrvati in Srbi.²¹ NRS je bila kot najbolj zaželena politična partnerica SLS neelastična glede vprašanja o preureditvi države,²² za katero se je SLS zavzemala. Da je bila politična realnost nekaj povsem drugega, potrjuje tudi ocena Vladimirja Čorovića, uradnega srbskega zgodovinarja, ki je v monografiji o zgodovini Srbije tik pred drugo svetovno vojno zapisal: »I oni (Slovinci, op. mt) su, u većini, želeli da očuvaju svoju nacionalnu individualnost u okviru autonomije, ali od tog nisu nikad (kot Hrvati, op. mt) pravili kriza.«²³

Kot mnogi drugi sodobniki je tudi dober poznavalec obeh (slovenske in srbske) realnosti Leopold Lenard pisal, da je bila politika SLS dvolična – v Beogradu centralistična, v Sloveniji avtonomistična, pri čemer je opozoril na pomemben fenomen NERAZUMEVANJA, da namreč za razliko od Slovencev, ki so avtonomijo deloma udeležali v deželnih zborih že pred prvo svetovno vojno v okviru avstroogrške države, Srbi o njej niso imeli nobenih jasnih predstav: »Za radikale iz naroda 'samouprava' je značila oslobodjenje od nametnutih činovnika i drugih školovanih ljudi i sa njima povezanih trgovaca.«²⁴ SLS je dvojno politiko toliko lažje vzpostavila v pogojih omejene komunikacije med slovenskim in srbskim ozemljem po oblikovanju države; Anton Korošec je, denimo, februarja 1919 iz Beograda pisal prijatelju Izidorju Cankarju v Ljubljano: »Iz Slovenije ne dobivam nobenih poročil. Kaj je posebnega? Pridi sem!«²⁵

Slovenska ljudska stranka je bila pred prvo svetovno vojno pod vodstvom Ivana Šusteršiča sumničava do političnega sodelovanja s Srbi.²⁶ Samo površnemu opazovalcu se tako zdi ne- navadno, da je ravno SLS med prvo svetovno vojno znatno pripomogla h krepitvi nezaupanja do Srbov na Slovenskem. V *Slovincu* je bila, denimo, v leta 1914 v 168. številki objavljena pesem Bojni grom, ki je med drugim klicala: »S kanoni vas pozdravimo, vi Srbi; dom hladen vam postavimo ob vrbi.«²⁷ Kasneje je bil klic *Srbe na vrbe!* bolj del političnega arsenala v okviru hrvaško-srbskega spora,²⁸ vendar je bil v jugoslovanski strankarski politiki večkrat uporabljen tudi za politično diskreditacijo SLS.²⁹ To je med drugim razvidno iz naslednjega

nudila prilika, dokazala s svojim delom, da so Slovenci eminentno konstruktiven element, da je naš narod patriotičen in državotvoren v delu.« Slovenci in sedanja vlada, 23. 4. 1927, 1; Glej tudi: Franc Smodej, *Slovenstvo*, 24. 8. 1926, 1; Novopečeni klerikalni nacionalisti, *Jutro*, 21. 10. 1928, 2; Deset let naše svobode in državne samostojnosti, *Slovenec*, 1. 12. 1928, 1; Ves narod praznuje 1. december, *Slovenec*, 1. 12. 1928, 3.

²⁰ Prvi december, *Slovenec*, 1. 12. 1925, 1.

²¹ Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia; Origins, History, Politics*, London 1984, 345.

²² Jovo Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma: 1918–1941*, Zrenjanin 2004, 316.

²³ Vladimir Čorović, *Istorija Srba*, 3. del, Beograd 1989, 241.

²⁴ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisni oddelek, Leopold Lenard, *Jugoslavija pre i posle sa gledišta beogradskog posmatrača*, 27/68, fasc. 1.

²⁵ Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, fond: Izidor Cankar, št. 1660, Pismo Antona Korošca, Beograd, 6. 2. 1919.

²⁶ Fran Zwitter, *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*, Ljubljana 1962, 203.

²⁷ Herman Wendel, *Borba Jugoslovena za slobodu i jedinstvo*, Beograd 1925, 650; Dragotin Lončar, *Politika in zgodovina. Nekoliko odgovorov na dnevna vprašanja*, Ljubljana 1923, 111.

²⁸ Glej npr.: J. Milosavljević, *Srpsko-hrvatski spor*, Beograd 1938, 13.

²⁹ To je razvidno tudi iz naslednjega utemeljevanja načelnika Antona Korošca, objavljenega v zagrebški humanistični reviji *Nova Evropa*: »Posve se nepravredno iznosi protivu naše stranke, da smo srbofobi. Mi Srbe volimo, ali se odlučno protivimo njihovoj hegemoniji. Mi hočemo s njima zajedničku državu, hočemo da budemo s njima jedan politički narod, ali narodno jedinstvo u etničkom smislu otklanjamo, i to sada kad smo se izblize poznali više nego ikada pre.

utemeljevanja načelnika Antona Korošca, objavljenega v zagrebški humanistični reviji *Nova Evropa*: »*Posve se nepravredno iznosi protivu naše stranke, da smo srbofobi. Mi Srbe volimo, ali se odlučno protivimo njihovoj hegemoniji. Mi hoćemo s njima zajedničku državu, hoćemo da budemo s njima jedan politički narod, ali narodno jedinstvo u etničkom smislu otklanjamo, i to sada kad smo se izbliže poznali više nego ikada pre. Mi Slovenci imamo svoj jezik, svoju zapadnu kulturu, solidnu ekonomiju, tradiciju poštene javne uprave, smisao za ličnu i pravno sigurnost u društvenom životu i još štošta drugo. Mi nećemo prosuđivati, šta je bolje, da li ono što mi imamo ili ono što imaju oni, mi jedino znamo da među nama postoje velike razlike, pa budući da mi hoćemo u ovoj državi da živimo s braćom u ljubavi, to nam trebaju avtonomije već i zato da u svome individualnom razvoju ne bismo bili jedni drugima na smetnji.*«³⁰ Če razumemo politiko kot prizorišče manifestacije neskladja med identiteto, ki jo je utrdila policijska logika (tj. institucionalizirano politiko), in tistim, kar tej logiki nasprotuje (tj. kot enakost kogarkoli s komerkoli),³¹ lahko Koroščev citat obenem opredelimo kot temeljni stik in antagonizem hkrati slovensko-srbskih političnih odnosov v obravnavanem obdobju.

Mednarodne športne prireditve so po prvi svetovni vojni postale izraz nacionalne borbe in nacionalnega samodokazovanja, za utrjevanje in oblikovanje nacionalne identitete pa so postala posebej pomembna sredstva množičnega obveščanja.³² Veliko pričevanj kaže, da je imel načelnik SLS Anton Korošec izključni vpliv nad objavami v uradnem strankinem glasilu *Slovenec*, ki so ga (ne zgolj politični) sodobniki imenovali kar »*Koroščev organ*«. ³³ Korošec je po pisanju funkcionarja SLS Jožeta Košička večkrat opozarjal pristaše, da zabavljajo čez Srbe, ki jih v resnici ne poznajo, in jih spodbujal k potovanjem v Srbijo. Ko je tajnik SLS Franc Gabrovšek to v resnici storil in potem napisal kritičen članek v *Slovincu*, je bil Korošec tako besen, da je Gabrovška nedolgo pred nastopom diktature umaknil s tajniškega mesta v stranki. Kralj je karizmatičnemu načelniku SLS besen očital: »*Ti si moj minister, tvoji ljudje pa tako pišejo o moji zemlji in moji politiki.*«³⁴

Nove države, ki so po prvi svetovni vojni nastale na ruševinah velikih imperijev – Habsburškega, Otomanskega in Romanovega – so bile nacionalne države oz. so se preko svojih političnih elit samorazumevale kot nacionalne države, kot države posebnih (četudi ne do kraja razvitih) nacij.³⁵ Tudi v novih državah, ki so vznikale iz Avstro-Ogrske monarhije in so nacijo prav tako razumevale kot edino zakonito načelo državnosti, je etnična raznolikost povzročala konflikte.³⁶ V Kraljevini SHS se je že ob nastanku pokazalo, da njeni državljani kljub dolgi

Mi Slovenci imamo svoj jezik, svojo zapadno kulturo, solidnu ekonomiju, tradiciju poštene javne uprave, smisao za ličnu i pravno sigurnost u društvenom životu i još štošta drugo. Mi nećemo prosuđivati, šta je bolje, da li ono što mi imamo ili ono što imaju oni, mi jedino znamo da među nama postoje velike razlike.« Anton Korošec, *Slovenačka pučka (ljudska) stranka*, v: *Nova Evropa*, Zagreb, št. 7/1923, 217.

³⁰ Anton Korošec, *Slovenačka pučka (ljudska) stranka*, v: *Nova Evropa*, Zagreb, št. 7/1923, 217.

³¹ Jacques Rancière, *Nerazumevanje. Politika in filozofija*, Ljubljana 2005, 183. Sodobni slovenski pravnik Rado Kušej je medtem politiko opredelil z naslednjimi besedami: »Politika se mora presojeti v prvi vrsti s stališča koristi, drugih smernic zanjo ni. Zato je politika vedno labilna, po času in krajih različna. Absolutnega merila za njeno pravilnost ne moremo postaviti in dokler ne krši načel etike, jo treba soditi zgolj po uspehih.« Rado Kušej, *Cerkveno pravo katoliške in pravoslavne cerkve s posebnim ozirom na razmere v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev*, Ljubljana 1923, 58.

³² Eric J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam; Program, mit, stvarnost*, Zagreb 1993, 155–156.

³³ Glej npr.: Izjava dopisnika beograjske Politike, *Slovenec*, 5. 8. 1927, 3; Gilbert In der Maur, *Der Weg zur Nation; Jugoslawiens Innenpolitik 1918–1938. Stojadinovic als Vollstrecker*, Berlin – Wien – Zürich 1938, 378.

³⁴ Jože Košiček, *Moji stiki z dr. Koroščem*, v: *Zbornik Svobodne Slovenije 1971/1972*, 289–290.

³⁵ Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed; Nationhood and the national question in the New Europe*, Cambridge University Press 1996, 79–83.

³⁶ Ernest Gellner, *Nacionalizem in politika v Vzhodni Evropi*, v: *Teorija in praksa*, št. 3–4/1993, 194; Eric J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam; Program, mit, stvarnost*, Zagreb 1993, 146 in 149.

tradiciji idej o povezovanju jugoslovanskih narodov³⁷ ne delijo enotne jugoslovanske zavesti, ki je bila blizu samo delu inteligence.³⁸ Jugoslovanska ideja je bila v občem jugoslovanskem političnem diskurzu enačena z nacionalizmom, tj. zavestjo o skupnem jugoslovanskem narodu, in patriotizmom, tesno povezanim s kraljevo dinastijo Karađorđević. Kraljeva dinastija je bila razumljena kot osrednji promotor in povezovalni faktor narodnega in državnega edinstva,³⁹ kar je bilo posebno ilustrativno ob atentatu na kralja oktobra 1934.⁴⁰ Nacionalizem posameznih v Kraljevini združenih narodov je bil s strani oblastnih struktur (tj. tudi NRS) označen za separatizem, medtem ko je SLS uradni nacionalizem (kadar je bila v opozicijskem odnosu do vlade) politizirala kot prizadevanje za uveljavitev velikosrbske ideje.⁴¹

Jugoslovanstvo NRS je bilo po mnenju srbskega zgodovinarja Đorđa Stankovića skladno s Herderjevim razumevanjem duha naroda, vezano na skupni jezik, književnost, skupno preteklost ipd. ter s francosko šolo Ernesta Renana, ki razlaga, da za oblikovanje naroda ni pomemben zgolj jezik, kultura, interes, ampak tudi zavest pripadnosti.⁴² Medtem je tudi eden vodilnih slovenskih katoliških ideologov med vojnama Josip Jeraj narod opredelil kot »po božjem in naravnem pravu rastoče občestvo sorodnih narodovih družin istega jezika, ljubezni, čustev. V njem vztraja posameznik, ker ga žene tajna, iracionalna sila prirojene, nevzdržljive ljubezni do rodnega doma in zemlje, ker mu tako narekuje iracionalna, božja ideja naroda, njegovo srce in kri, ne pa racionalistični preudarki uma in dobička;« jugoslovanstvo ni bilo za Jeraja »konkretno nič drugega, kakor sinteza slovenstva, hrvatstva in srbstva. /.../ Jugoslovanstvo šele postane ljudska država, ako v njej živi slovenski, hrvatski in srbski ljudski duh, ako prešinja ves državni organizem, ga oživlja in mu daje polet. Zato je zelo nespametno v imenu državne ideje uničevati ljudske individualnosti, ravno tisto, kar more mrtvemu organizmu države šele dati pravo življenje.«⁴³

Jerajevo razmišljanje je bilo skladno s Koroščevo teorijo o postopni nivelizaciji jugoslovanskih narodov, ki jo je uveljavljal v času, ko je bil leta 1928 predsednik vlade Kraljevine SHS;⁴⁴ hkrati je bil Jeraj Korošček somišljenik, v citirani brošuri ga je pogosto navajal, leta

³⁷ Prve pobude o oblikovanju skupne jugoslovanske države, ki bi združila razdeljene slovanske brate, so se začele med Srbi in Hrvati pojavljati v začetku 60. let 19. stoletja. Več o tem glej: Večeslav Vilder, Na putu preporoda, London 1959, 9–13; O razvoju jugoslovanske ideje v 19. stoletju glej tudi npr.: Henrik Tuma, Jugoslovanska ideja in Slovenci, Gorica 1907; Đorđe Stanković, Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje, Beograd 1985, 39 in 46; Andrej Rahten, Zaveznitstva in delitve; razvoj slovensko-hrvaških političnih odnosov v habsburški monarhiji 1848–1918, Ljubljana 2005, 45–57.

³⁸ Glej npr.: Pismo Jovana Jovanovića Setonu-Watsonu, 30. 9. 1929, v: R. W. Seton - Watson and Yugoslavs, Correspondence 1906–1941, London – Zagreb 1976, 175; Eric J. Hobsbawm, Nacije i nacionalizam; Program, mit, stvarnost, Zagreb 1993, 149; Mark Biondich, We Were Defending the State; Nationalism, Myth and Memory in Twentieth-Century Croatia, v: Ideologies and National Identities; The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe, Budapest – New York 2004, 57.

³⁹ Glej npr.: Slepomišenje z narodnostjo, Slovenec, 30. 1. 1923, 1; Intervencija krone, Slovenec, 10. 4. 1923, 1; Nacionalizem in ideja človečanstva, Slovenec, 14. 9. 1923, 1; O nepravem in pravem nacionalizmu, Straža, 19. 5. 1924, 1; Deset let naše svobode in državne samostojnosti, Slovenec, 1. 12. 1928, 1; Pozdravljen, Slovenec, 2. 7. 1929, 1; Prvi december 1930, Slovenec, 30. 11. 1930, 1; Čuvajte Jugoslavijo, Slovenec, 11. 10. 1934, 1; Tvorec našega edinstva, Slovenec, 13. 10. 1934, 1; Jugoslovanskemu narodu, Slovenec, 26. 10. 1934, 1; Beseda našega voditelja, Slovenec, 7. 3. 1939, 1; Enoindvajseta obletnica Jugoslavije, Slovenec, 1. 12. 1939, 1; Naše zedinjenje, Slovenec, 1. 12. 1940, 1; Ljubezen do kralja – močan branik naše svobode, Slovenec, 30. 3. 1941, 1.

⁴⁰ Glej npr.: Čuvajte Jugoslavijo, Slovenec, 11. 10. 1934, 1; Tvorec našega edinstva, Slovenec, 13. 10. 1934, 1; Jugoslovanskemu narodu, Slovenec, 26. 10. 1934, 1.

⁴¹ Glej npr.: Dve fronti, Slovenec, 20. 4. 1923, 1; Državno in narodno edinstvo, Slovenec, 16. 5. 1923, 1; O nacionalizmu, Slovenec, 9. 8. 1924, 1.

⁴² Đorđe Stanković, Nikola Pašić; saveznici i stvaranje Jugoslavije, Beograd 1984, 49; Isti, Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje, Beograd 1985, 39.

⁴³ Josip Jeraj, Državljska vzgoja; vzgojiteljem mladine, Maribor 1926, 22, 24, 81.

⁴⁴ Dr. Korošec o svoji nalogi, Slovenec, 25. 9. 1928, 1; Dr. Korošec o političnem položaju, Jutro, 25. 9. 1928, 2.

1940 pa mu je podobno brošuro kot »*voditelju Slovencev in sostvaritelju Jugoslavije*« tudi posvetil.⁴⁵ Predpostaviti velja zatorej, da sta imeli SLS in NRS kljub temu, da sta politizirali nasprotni si poglede na t.i. nacionalno vprašanje v polju političnega, kompatibilno predstavo o konceptu naroda.

Slovenski šolski učbeniki za pouk zgodovine pred prvo svetovno vojno so interpretirali aneksijo Bosne in Hercegovine kot osvoboditev izpod turškega oblastva, srbskemu prebivalstvu v teh krajih, ki jih je organsko zadevala velikosrbska ideja, pa niso pripisovali pomena.⁴⁶ Medtem je srbski zgodovinar Vladimir Čorović še leta 1924 v monografiji o Veliki Srbiji zapisal: »*Ako čovek sme da stavlja želje za budućnost, onda je samo jedna: da u dušama novog naraščaja bude uvek dovoljno razumevanja i po potrebi sledovanja primeru neminovne i večite Velike Srbije!*«⁴⁷ Čorović je pisal o velikosrbstvu (in ne jugoslovanstvu) NRS,⁴⁸ ki v unitaristični in centralistični organiziranosti Kraljevine ni prepoznala idealne državne ureditve, saj so nasprotniki centralizma v institucijah parlamentarne demokracije ovirali njeno popolno politično prevlado in je tako tudi sama zahtevala politične spremembe.⁴⁹ Čorović je, denimo, menil, da so imeli Hrvati prav, ko so se upirali upravni centralizaciji države, a dodajal, da je bila pomanjkljivo izobrazena administracija politična pokora tudi za Srbe. Poleg upravne centralizacije, ki je bila (pre)tesno povezana z idejo o unitarnem narodu, je razloge za padanje vitalnosti jugoslovanskega projekta pripisal neustreznosti samoupravega modela in njegovi nedosledni uveljavitvi.⁵⁰

Pojem nacionalizem je podobno kot v jugoslovanskem tudi v slovenskem političnem prostoru med obema svetovnima vojnoma pomenil zagovorništvo unitarne narodne ideje in ne slovenskega nacionalnega čutenja. Šlo je za nasledek ob oblikovanju Kraljevine SHS vzpostavljene (in v mednarodni skupnosti legitimirane) paradigme o enotnem jugoslovanskem narodu, ki je pravico do samoodločbe udejanil z zedinjenjem v skupni državi leta 1918.⁵¹ Načelnik SLS Anton Korošec je v času oblikovanja jugoslovanske države aktivno deloval za vpeljavo pojma jugoslovanski narod v politični diplomatski leksikon mednarodne skupnosti, ko je govoril izključno o pravici jugoslovanskega (sic!) naroda do samoodločbe, saj so antantne sile oblikovanje jugoslovanske države pogojevale z idejo o narodni enotnosti.⁵² SLS je razlikovala med jugoslovanstvom (evolutivno stapljanje jugoslovanskih narodov) in jugoslovenstvom (jugoslovanskim unitarizmom).⁵³ Slednjega je morala NRS z vladnega položaja eksplicitno zagovarjati pogosteje kot SLS,⁵⁴ a po drugi

⁴⁵ Josip Jeraj, *Državljska vzgoja; vzgojitelj mladine, Maribor 1926*, 67; Isti, *Slovinci in Jugoslavija: ljudska državljanska vzgoja, Maribor 1940*.

⁴⁶ Charles Jelavich, *Južnoslavenski nacionalizmi; Jugoslovensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914*, Zagreb 1992, 256.

⁴⁷ Vladimir Čorović, *Velika Srbija, Beograd 1924*, 95.

⁴⁸ Isti, *Istorija Srba, 3. del, Beograd 1989*, 238.

⁴⁹ Jurij Perovšek, *Slovinci in Jugoslavija v tridesetih letih*, v: *Slovenska trideseta leta. Zbornik*, Ljubljana 1997, 18.

⁵⁰ Vladimir Čorović, *Istorija Jugoslavije, Beograd 1933*, 590, 593.

⁵¹ Milovan Grba, *Die Südslaven und das Selbstbestimmungsrecht der Völker*, v: *Freiheit den Serben, Kroaten und Slowenen*, Bern 1919, 3–8.

⁵² Glej npr.: Ivo Petrinović, Ante Trumbić; *politička shvaćanja i djelovanje*, Zagreb 1986, 173; Bogdan Krizman, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu; Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb 1989, 401. Tudi besedilo majske deklaracije (1917) je govorilo o »zahtevah enotnega naroda« Srbov, Hrvatov in Slovencev v okviru Habsburške monarhije; glej: Bogo Grafenauer, *Iz starega v novi prostor – ob 20-letnici osvobojenja*, v: *Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj*, Ljubljana 1987, 56.

⁵³ Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia; Origins, History, Politics*, London 1984, 347.

⁵⁴ Predsednik vlade Nikola Uzunović (NRS) je 21. marca 1934 na seji senata dejal: »Če govorimo, da smo en narod, potem hrvaškega vprašanja ni, zato to ne more biti vzrok krize. Zaporji niso polni Hrvatov (na kar se je navezovalo vprašanje senatorja Šuperine, ki mu je premier odgovarjal, op. mt), ampak delinkventov.« *Metod Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*, Ljubljana 1965, 412.

strani: medtem ko je bila SLS naklonjena sprejetju imena Jugoslavija za novo državo, ga je NRS ostro zavračala.⁵⁵

Ideja o združitvi južnoslovanskih narodov je bila v srbskem političnem prostoru prvič uradno deklarirana s sprejetjem t. i. niške deklaracije, ki jo je decembra 1914 sprejela srbska Narodna skupščina; nadomestila je dotlej prevladujoč politični interes po unifikaciji Srbov. Po oblikovanju Kraljevine SHS je postal koncept unitarne države edini skupni označevalec v političnem diskurzu med sicer heterogenimi srbskimi političnimi elitami, medtem ko je srbska dinastija predstavljala osrednji relikv nekdanje srbske suverenosti in s tem tudi močan integracijski element v srbski politični percepciji.⁵⁶ Dolgoletni vodja NRS Nikola Pašić je pred koncem prve svetovne vojne pri zaveznikih aktivno deloval za predstavitev jugoslovanskega vprašanja, pri čemer je skušal zedinjenje Srbov, Hrvatov in Slovencev umestiti v interesno polje zavezniških držav.⁵⁷ Sodobni nemški zgodovinar Gilbert in der Maur, ki je v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja izdal trilogijo o politični zgodovini jugoslovanske države, je v razlagi zedinjenja leta 1918 ocenil Pašića kot politika, ki je razmišljal prosrbsko in ne projugoslovansko, medtem ko je Maur Korošču, nasprotno, nadel ime Večni Jugoslovan (*»Jugoslawist durch und durch«*).⁵⁸

Nanizano ilustrira ambivalenten odnos SLS do jugoslovanske ideje, ki se je prepletal tako z idejo jugoslovanskega unitarizma in pripadnosti dinastiji Karađorđević (patriotizem) kot s slovenskim nacionalnim čutenjem. SLS je nasprotju s katoliško doktrino o svetovnem vesoljnem občestvu zavračala internacionalizem,⁵⁹ saj je z zavezo o ohranitvi slovenske nacionalne identitete najmočnejše vezala nase slovensko volilno telo. Na katoliški doktrini utemeljeno pojmovanje o bratskem sožitju vseh narodov in minljivosti institucije države v nasprotju z večnostjo božjega občestva kot pravega vira oblasti so v SLS v duhu evropske krščanskosocialistične politične misli nadgradili z idejo o suverenosti ljudstva oziroma samoodločbi naroda.⁶⁰ V stranki so nastanek jugoslovanske države razumeli kot trenutek, ko je *»slovensko plemo«* postalo nosilec državne misli oz. *»nacija«* in se je vključilo v dolgoročni proces nastajanja *»jugoslovanskega naroda«*, ki naj v prihodnosti Srbom, Hrvatom in Slo-

⁵⁵ Andrej Gosar, Načrt političnega programa, v: Socialna misel, I. I/1922, 185–189; Branislav Gligorijević, Kralj Aleksandar Karađorđević: srpsko-hrvatski spor, Beograd 2002, 196–197. Srbski avtor Milosavljević je, denimo, leta 1936 v brošuri o hrvaško-srbskem sporu med drugim zapisal: »Mi Srbi bili bi jedini narod na svetu, koji bi za ljubav milog hrvatskog naroda – naroda, koji nikakvu istorisku ulogu nikada nije odigrao, naroda, koji, upravo, i nema svoje istorije, kao ni Slovenci što je nemaju, mi bismo bili jedini na kugli zemljinoj, koji bi se za ljubav jednog naroda odrekli – svoga srpskog imena.« J. Milosavljević, Srpsko-hrvatski spor, Beograd 1938, 18.

⁵⁶ Đorđe Stanković, Nikola Pašić: saveznici i stvaranje Jugoslavije, Beograd 1984, 53; Marko Bulatović, Struggling With Yugoslavism: Dilemmas of Inter-war Serb Political Thought, v: Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe, Budapest – New York 2004, 255–259.

⁵⁷ Đorđe Stanković, Nikola Pašić: saveznici i stvaranje Jugoslavije, Beograd 1984, 167–175.

⁵⁸ Gilbert In der Maur, Die Jugoslawen Einst und Jetzt, Band I. (Aus der Geschichte der Südslawen), Leipzig – Wien 1936, 259; Isti, Der Weg zur Nation; Jugoslawiens Innenpolitik 1918–1938. Stojadinovic als Vollstrecker, Berlin – Wien – Zürich 1938, 100.

⁵⁹ Glej npr.: Josip Jeraj, »Klerikalizem« in narodnost, Straža, 20. 2. 1924, 1; Anton Korošec, Zedinjene države Evrope, Naša Straža, 4. 1. 1926, 1; Dijaški dan v Mariboru – govor Antona Korošca, Slovenec, 21. 3. 1926, 6; Dr. Korošec o slovenski politiki, Slovenec, 10. 10. 1926, 6; Anton Korošec, Izgledi v leto 1928, Slovenec, 1. 1. 1928, 1; Anton Bonaventura Jeglič, Katoličani in država, v: Socialna misel, I. II/1923, 60; Angelik Tominec, Smernice krščanske politične stranke, v: Socialna misel, I. II/1923, 7; Anton Korošec, Nekaj evropske politike, v: Socialna misel, I. V/1926, 52.

⁶⁰ Glej npr.: Vera in politika – govor Josipa Hohnejca, Slovenski gospodar, 7. 10. 1926, 1; Aleš Ušeničnik, Sociologija, Ljubljana 1910, 200; Josip Jeraj, Misli o jugoslovanskem nacionalizmu, v: Socialna misel, 1924, 57–62; Boj za obstoj in svobodo Slovenije, Tajništvo Slovenske ljudske stranke, Ljubljana 1924, 83; Egon Pelikan, Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem, Maribor 1997, 21–39.

vencem v okviru vseslovenske sinteze pridruži še Bolgare.⁶¹ V tem smislu so v SLS čutenje oz. zavest pripadnosti priznavali le konceptu slovenstva in v njegovem okviru (slovenskemu) jeziku kot bistvenemu delu (slovenske) individualnosti, njeno ohranitev pa so interpretirali kot strankino zgodovinsko odgovornost.⁶² Koncept jugoslovanstva so razlagali kot »*znanstven*« in politični pojem, njegovo agresivno implementacijo pa celo razumeli kot finalni doprinos zaključku procesa oblikovanja slovenskega (sic!) naroda.⁶³ Poslanec SLS v Narodni skupščini Andrej Gosar je tako 31. marca 1925 v proračunski debati med drugim povedal: »*Politično, pravim, smo en narod, etnično smo pa mi Slovenci narod zase.*«⁶⁴

Če je v dvajsetih letih 20. stoletja SLS interpretirala slovensko nacionalno čutenje kot komplementarno jugoslovanski ideji samo, kadar je bila v vladnih kombinacijah, je bilo drugače po uvedbi kraljeve diktature januarja 1929, ko je *Slovenčev* uvodničar ocenil upravno preoblikovanje in preimenovanje države za »*zmago jugoslovanske ideje*« in »*zavest višjega edinstva*«. ⁶⁵ Bivša⁶⁶ SLS je maja 1930 podprla izjavo ministra za poljedelstvo Stanka Šibenika, da je edina smiselna predpostavka za izgradnjo zdravega nacionalnega čutenja zavedanje, da je le dober Hrvat oz. Srb oz. Slovenec lahko dober Jugoslovan. Podpora izjavi je bila del strankine (avtonomistične) identitete,⁶⁷ a pomembnejše je, da je stranka v Šibenikovi filozofiji prepoznala optimalno pot za uresničenje skupnega jugoslovanskega nacionalnega in državnega čutenja.⁶⁸ Pot je začela utemeljevati na skupni krščanski (sic!) verski podlagi, kar je bil ideološki nastavek za boj proti vse bolj profiliranemu in artikuliranemu komunističnemu gibanju,⁶⁹ ki je politično eskaliral julija 1940, ko je Anton Korošec prevzel resor ministrstva za prosveto.⁷⁰

Problemizirajmo slednjič še enega od ustaljenih konstruktov o zgodovini prve jugoslovanske države, ki smo ga deloma že oplazili, da je bilo namreč nacionalno vprašanje bistven element političnega imaginarija v Kraljevini SHS, ker se je neločljivo prepletalo s konkretnim problemom upravne ureditve skupne jugoslovanske države. Manifestacija političnega spopada naj bi bila po tej razlagi vezana na soočanje dveh temeljnih izhodišč: na eni strani so bili kralj in srbske politične stranke, za katere je bilo nacionalno vprašanje z uzakonitvijo centralistične državnopravne ureditve rešeno, na drugi pa hrvaške in slovenske politične stran-

⁶¹ Glej npr.: Za jugoslovansko misel, Slovenec, 29. 2. 1920, 1; Samoupravna ideja s slovanskega vidika, Slovenec, 13. 4. 1923, 1; Jugoslovanska orientacija, Slovenec, 22. 8. 1925, 1; Narodno edinstvo, Slovenec, 29. 10. 1926, 1; 1918–1929, Slovenec, 1. 12. 1929, 1; Naša univerza, Slovenec, 12. 2. 1930, 1.

⁶² V Slovincu so, denimo, septembra 1925 po padcu avtonomistične politike Hrvata Stjepana Radića zapisali: »In pač nikdar ne bo zgodovina mogla očitati SLS, da ni šla v popustljivosti do tiste skrajne meje, do katere še more iti stranka, da se ne izneveri svojemu programu in narodu, čigar stvar zastopa.« Vztrajati, Slovenec, 24. 9. 1925, 1.

⁶³ Glej npr.: Dve fronti, Slovenec, 20. 4. 1923, 1; Mesto idej fraze, Slovenec, 7. 5. 1924, 1; Konec pačenju!, Slovenec, 26. 8. 1924, 1; Za slovenstvo, Slovenec, 8. 9. 1925, 1; Franc Smodej, Slovenstvo II in III, 25. 8. 1926, 1; 26. 8. 1926, 2; Sramotno dejstvo, Slovenec, 12. 8. 1934, 1.

⁶⁴ Za enakopravnost slovenskega naroda, Slovenec, 3. 4. 1925, 1.

⁶⁵ Naša narodna misel, Slovenec, 24. 1. 1929, 1; Zmaga jugoslovanske ideje, Slovenec, 5. 10. 1929, 1.

⁶⁶ Kralj Aleksander je po uvedbi diktature januarja 1929 z Zakonom o zaščiti javne varnosti in reda v državi razpustil politične stranke in z Zakonom o kraljevski oblasti in o vrhovni državni upravi proglasil sebe za izključnega nosilca oblasti v državi. SLS, ki je odtlej delovala kot neformalna skupina, zato imenujem bivša SLS. Jurij Perovšek, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih, v: Slovenska trideseta leta. Zbornik, Ljubljana 1997, 18–19.

⁶⁷ Glej tudi: Po obisku, Slovenec, 14. 11. 1930, 1.

⁶⁸ Izjava ministra dr. Šibenika, Slovenec, 23. 5. 1930, 1; Novo obdobje, Slovenec, 24. 5. 1930, 1.

⁶⁹ Glej npr.: Praznik bratske sloge in vzajemnosti, Slovenec, 6. 9. 1930, 1; Dva nacionalizma, Slovenec, 14. 10. 1930, 1; Po kakšnih načelih?, Slovenec, 13. 12. 1930, 1; Jugoslavija po 6. januarju, Slovenec, 8. 1. 1931, 1; Beseda o nacionalizmu, Slovenec, 15. 1. 1931, 1; Spomin in opomin, Slovenec, 28. 6. 1932, 1; Ob 20-letnici osvobodilnih bojev na Balkanu, Slovenec, 21. 10. 1932, 1; Slovanska ideja, Slovenec, 26. 4. 1934, 1; Sramotno dejstvo, Slovenec, 12. 8. 1934, 1; Patriotizem, Slovenec, 3. 10. 1937, 1; 'Jugosloveni' in komunizem, Slovenec, 17. 10. 1937, 2; Nj. Vel. kralj Peter II. je osebno odkril spomenik itd., Slovenec, 7. 9. 1940, 1; Slovenska katoliška mladina v službi Boga, naroda in države, Slovenec, 20. 10. 1940, 9.

⁷⁰ Glej npr.: Dr. Anton Korošec imenovan za prosvetnega ministra, Slovenec, 2. 7. 1940, 1.

ke, ki so vztrajale na zahtevi, da bo nacionalno vprašanje v državi rešeno, ko bo njena ureditev omogočala samostojen in svoboden razvoj posameznih narodov – v nasprotnem primeru se bo notranjepolitična slika še zaostila.⁷¹

Predstava, da je šlo za polarizacijo dveh artikuliranih idejnih polov, ne ustreza realnosti,⁷² saj so jugoslovanske parlamentarne stranke radikalno odstopale od svojih domnevno trdnih političnih stališč, pač glede na svoj trenutni položaj do vlade, pri čemer je edino konstanto predstavljal kralj kot vrhovni nosilec oblasti. Menim, da hrvaško nacionalno vprašanje ni bilo temeljni razlog za politični spor ob vzpostavitvi Kraljevine SHS, temveč samo način politične izpostavitve problema položaja Hrvatov v jugoslovanski državi. Spor med Hrvati in Srbi se je v tej obliki vzpostavil že pred prvo svetovno vojno, institucionaliziran pa je bil v hrvaškem saboru v letih 1913–1918; še pred oblikovanjem skupne države se je z njim dejavno seznanil tudi predsednik vrhovnega zakonodajnega telesa nastajajoče jugoslovanske državne skupnosti – Narodnega Vijeća⁷³ v Zagrebu – Anton Korošec,⁷⁴ ki so mu Hrvatje večkrat očitali izkoriščanje hrvaško-srbskega spora v lastne politične interese.⁷⁵

Večinska nacionalnemu unitarizmu nasprotna politična opcija na Hrvaškem⁷⁶ je bila dokončno formirana leta 1920, njena osrednja referenčna in mobilizacijska točka pa je bila politika Stjepana Radića do njegovi smrti leta 1928.⁷⁷ Rada bi postavila tezo, da je hrvaška politika s tem, ko je artikulirala krivico, ki jo Hrvatom povzročajo Srbi,⁷⁸ bistveno pripomogla k organskemu stiku dotlej tujih si in iz različnih političnih tradicij izhajajočih političnih subjektov ter omogočila njihovo povezavo v politično skupnost. NRS je priznala legitimnost t. i. hrvaškemu vprašanju na ravni javnega političnega diskurza že decembra 1921, ko je v zaključkih strankine konference oblikovala tudi stališče: »Radikalna stranka naročito naglašuje potrebu, da se opravdani zahtevi Hrvata i svih drugih krajeva u pogledu uređenja i prostrane samouprave u opštinama, srezovima i oblastima. U pogledu odnosa prema braći Hrvatima naglašuje se želja, koju je radikalna stranka uvek imala, da svi delovi našega naroda budu zadovoljni u ujedinjenoj Kraljevini.«⁷⁹

Ker Hrvatje kljub izredno bogati publicistiki o »hrvaškem vprašanju« niso oblikovali modelov za alternativno ureditev države,⁸⁰ lahko upravičeno sklepamo, da je bil pred prvo svetovno

⁷¹ Ferdo Čulinović, Nacionalno pitanje u jugoslavenskim zemljama; historijat njegovog razvitka, Zagreb 1955, 7.

⁷² Podobno je utemeljeval tudi Dejan Djokić, (Dis)Integrating Yugoslavia: King Alexander and Interwar Yugoslavism, v: Yugoslavism; Histories of a Failed Idea 1918–1992, Zbornik, urednik: Dejan Djokić, London 2003, 138.

⁷³ Narodno Vijeće je bilo vrhovno zakonodajno telo nastajajoče jugoslovanske državne skupnosti, ki je 29. oktobra 1918 razglasilo ustanovitev neodvisne Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Korošec je Vijeću načeloval do 3. decembra 1918, ko je po jugoslovanskem državnem zedinjenju prenehalo delovati. Več o tem glej npr.: Jurij Perovšek, Slovenska osamosvojitev v letu 1918. Študija o slovenski državnosti v državi Slovencev, Hrvatov in Srbov, Ljubljana 1998.

⁷⁴ Več o politiki Hrvaško-srbske koalicije in začetkih glej: Bogdan Krizman, Hrvatska u prvom svjetskom ratu; hrvaško-srpski politički odnosi, Zagreb 1989, 27–55 in 383–406, 222–225.

⁷⁵ Glej npr.: Politika g. Korošca, Slovenec, 15. 12. 1928, 1.

⁷⁶ V obravnavanem času je na Hrvaškem obstajala tudi skupina politikov najvišjega ranga naklonjena tako državnemu kot nacionalnemu unitarizmu, na primer zagrebški advokat in nekdanji veliki župan zagrebske oblasti Bogdan Stopar (Hrvatsko pitanje i ostali politički problemi Jugoslavije, Zagreb 1936).

⁷⁷ O oblikah hrvaškega nacionalnega gibanja po letu 1918 glej npr.: Branislav Gligorijević, Kralj Aleksandar Karadorđević; srpsko-hrvatski spor, Beograd 2002, 194–198; Mark Biondich, We Were Defending the State; Nationalism, Myth and Memory in Twentieth-Century Croatia, v: Ideologies and National Identities; The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe, Budapest – New York 2004, 57.

⁷⁸ Glej npr.: Rudolf Horvat, Hrvatsko pitanje, Zagreb 1923; Mijo Radošević, Hrvatsko pitanje; Boljševizam i Jugoslavija, Zagreb 1925.

⁷⁹ Lazar Marković, Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje (1914–1929), Zagreb 1935, 229–230.

⁸⁰ Med slovenskimi intelektualci je bil eden redkih, ki je konec tridesetih let ob radikalni zaostitvi hrvaškega problema v Kraljevini Jugoslaviji predstavil samostojni model upravne ureditve države, Črtomir Nagode, politik

vojno vzpostavljen vzorec političnega odnosa na ravni Srbi – Hrvati zgoj umeščen v prazen prostor političnega diskurza ob oblikovanju nove jugoslovanske države, zaradi prodora ideje o samoodločbi naroda po prvi svetovni vojni sicer manifestiran in utrjen kot hrvaško nacionalno vprašanje, vendar ne z imanentno hrvaško težnjo po samostojnosti hrvaške države. Vse kaže, da izpostavitve problema zapostavljenosti hrvaškega naroda v Kraljevini SHS/Jugoslaviji ni imela namena vsebinsko rešiti odprtega vprašanja, temveč je imela vlogo integriranja raznovrstnih političnih subjektov v politično skupnost. Hrvaško nacionalno vprašanje je tako, na primer, z vstopom Stjepana Radića v vlado leta 1925 za kratek čas izgubilo politični naboj,⁸¹ še pomembneje pa je, da si hrvaške politične elite niso enoznačno prizadevale za udejanjenje (aritmetične) enakosti vseh proti vsem in, denimo, vprašanja Slovencev v jugoslovanski politični skupnosti niso razumevale enakovredno hrvaškemu.⁸² Slovensko nacionalno vprašanje tako ni dobilo mesta v osrednjem jugoslovanskem političnem diskurzu, pa tudi matematično-empirično dokazovanje o stanju (zapostavljenega) duha v državi se na Slovenskem ni niti približalo tistemu hrvaških teoretikov.⁸³ Trdim, da za to z definiranjem hrvaškega nacionalnega problema, ki je vzpostavil novo državo kot politično skupnost (je torej vzpostavil politični diskurz) in s tem opravil svojo temeljno nalogo, tudi ni bilo potrebe.

Slovenska ljudska stranka je ob pojavu t. i. hrvaškega vprašanja zagovarjala politiko vlade in NRS, saj je vodstvo stranke sodilo, da bo tako lažje uresničilo svoj politični program.⁸⁴ Do skupščinskih volitev leta 1923 je odklanjala abstinenčno politiko Hrvatske republikanske seljačke stranke, ki je bila vzpostavljena zaradi zavračanja načina dela Ustavodajne skupščine, kasneje pa vodena kot akt nepriznavanja vidovdanske ustave.⁸⁵ Anton Korošec je Stjepanu Radiću očital separatistično delovanje in spodbujanje sovraštva do Srbov, medtem ko je Radić zavračal politiko SLS do vlade in pogosto izražal prezir do Korošca.⁸⁶ Stranki sta bili politični tekmici predvsem v slovenskem Prekmurju, specifičnem zaradi madžarske oblasti pred prvo svetovno vojno, kjer sta obe z avtonomističnima programoma nagovarjali kmečko prebivalstvo.⁸⁷

Kralj Aleksander je po uvedbi diktature 6. januarja 1929 do konca leta z več pravnimi akti ponovno uzakonil centralizem in državni ter narodni unitarizem. V oktobra 1929 razglašenem

sredinske usmeritve, aktiven zlasti v drugi polovici 30. let 20. stoletja, ki je med drugim označil versko pripadnost kot »najabstraktnjšo manifestacijo ljudskega izživljanja« in jo v svojem predlogu zavrnil kot možni kriterij za združevanje v upravne enote, čeprav je priznaval, da gre v primeru pravoslavne moravske Srbije in alpsko-dinarske Slovenije za v verskem smislu homogena področja. Črtomir Nagode, *Naravne osnove smotrne upravne razdelitve naše države*, Ljubljana 1939, 5–8.

⁸¹ Jovo Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma: 1918–1941*, Zrenjanin 2004, 342.

⁸² Mirko M. Kosić, *Hrvatsko pitanje i nacionalno jedinstvo*, Novi Sad 1937, 34; Glej tudi: Mijo Radošević, *Hrvatsko pitanje; Boljševizam i Jugoslavija*, Zagreb 1925; Rudolf Horvat, *Hrvatsko pitanje*, Zagreb 1923.

⁸³ Glej npr. poljudno razpravo o vprašanju prevlade Srbov v državni upravi Bogumila Vošnjaka, *Tri Jugoslavije*, Ljubljana 1939.

⁸⁴ Več o tem glej npr.: Mateja Ratej, *Slovenski politični katolicizem s posebnim poudarkom na razvoju dogodkov na Štajerskem med leti 1923 in 1929*, doktorska disertacija, Univerza v Mariboru, Maribor 2004, 23.

⁸⁵ Iz seje vodstva SLS, *Slovenski gospodar*, 25. 5. 1922, 1; Seja vodstva SLS v Celju, *Straža*, 22. 5. 1922, 1; Naše zborovanje pri Sv. Lovrencu na Pohorju, *Slovenski gospodar*, 27. 4. 1922, 3; Veličastna manifestacija za SLS, *Slovenec*, 19. 4. 1922, 1.

⁸⁶ Momčilo Zečević, *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921. Od majniške deklaracije do vidovdanske ustave*, Maribor 1977, 296–297; Isti, *Neki pogledi na političku delatnost Antona Korošca 1918–1940*, v: *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1/1991, 60.

⁸⁷ *Slovenski bratje v Prekmurju pozdravljeni!*, *Straža*, 11. 8. 1919, 1; *Osvobojena Prekmurska!*, *Slovenski gospodar*, 14. 8. 1919, 1; *V Murski Soboti*, *Straža*, 16. 8. 1919, 2; *Prvi ljudski tabor v Prekmurju*, *Slovenski gospodar*, 21. 8. 1919, 1; *Gospodom Hrvatom*, *Straža*, 1. 9. 1919, 1; *Boj za obstoj in svobodo Slovenije*, *Tajništvo Slovenske ljudske stranke*, Ljubljana 1924, 59.

Zakonu o nazivu in razdelitvi kraljevine na upravna območja je načelo narodnega unitarizma konkretiziral v novem imenu države – Kraljevina Jugoslavija –, načelo državnega unitarizma pa v novi upravni razdelitvi države na devet centralni državni oblasti podrejenih banovin, oblikovanih po političnem in ne po nacionalnem ključu. Novo politično ureditev je kralj septembra 1931 brez sodelovanja parlamenta potrdil s sprejetjem temeljnega državnega zakona – t. i. oktroirane ustave.⁸⁸ Vprašanje kako umestiti slovensko identiteto v nov jugoslovanski imaginarij, je v desetletju do druge svetovne vojne bistveno opredeljevalo razvoj političnih stikov med vodilnimi politikami Slovencev in Srbov.

Z uvedbo diktature je bila ideja o nacionalnem in državnem unitarizmu modificirana v ideji o integralnem jugoslovanstvu⁸⁹ – tokrat tudi kot pomoč pri premostitvi učinkov svetovne ekonomske krize, ki je Kraljevino Jugoslavijo dosegla leta 1931.⁹⁰ Z njo se je radikaliziralo t. i. hrvaško vprašanje, ideja integralnega jugoslovanstva pa je hitro izgubljala pristaše izven srbskega političnega prostora.⁹¹ Po obnovi parlamentarnega življenja v Kraljevini Jugoslaviji v začetku tridesetih let 20. stoletja je bila (ponovno) hrvaška politična elita tista, ki je z (re)artikuliranjem temeljnega političnega spora – z radikalizacijo hrvaškega vprašanja po uvedbi diktature⁹² – (re)formirala jugoslovansko politično skupnost (vzpostavila glavne parametre političnega diskurza). Šele nato je tudi vodstvo nekdanje SLS leta 1932 (re)artikuliralo vprašanje položaja Slovencev v Kraljevini, natančneje, izdalo t. i. ljubljanske punktacije z zahtevo po zakonodajni avtonomiji Slovenije. Stranka je podobno kot po zedinjenju leta 1918 vstopila v jugoslovanski politični diskurz, vzpostavljen od srbske in hrvaške politične elite, sama pa pri njegovem oblikovanju ni sodelovala kot odločujoč politični faktor.

Kralj Aleksander je pričel spomladi 1934 vendarle razmišljati o delni obnovi strankarskega življenja. Zamislil si je povezavo nekdanjih NRS in SLS ter Jugoslovanske muslimanske organizacije, ki bi simbolizirala jugoslovansko enotnost. Anton Korošec je bil v tistem času zaradi ljubljanskih punktacij iz leta 1932 konfiniran na Hvaru, na razgovore k njemu pa je odpotoval Milan Stojadinović. Predlagal mu je, naj se bivša SLS odreče sklepom punktacij in sprejme novo ustavo. »Primitio sam odmah da Korošec u osnovi nije protivan ovom planu, ali ga je mnogo bunila ideja, da se on o tome treba javno da izjasni.« Stojadinoviću ni uspelo

⁸⁸ Jurij Perovšek, Slovinci in Jugoslavija v tridesetih letih, v: Slovenska trideseta leta. Zbornik, Ljubljana 1997, 18–19.

⁸⁹ Ljuba Jurković je, denimo, znanstveno utemeljeval, da je »ceo naš narod jedna jedinstvena seljačka masa«, ki jo je stoletja združeval boj proti »turškim invazijam« in »nemškemu kapitalizmu«. Nacionalizem je zato razumeval kot derivat tovrstne borbe za samoohranitev. Naloge jugoslovanskega nacionalizma je videl v preseganju in osvobajanju od zahodnih predsodkov, od kapitalističnega imperializma in od imperialističnih determiniranosti. Zaključil je takole: »Naša nacija treba da u ljudskom društvu izvrši jednu posebnu tešku misiju – da ublaži, da oplemeni, da približi i prijatelji čoveka s čovekom, brata s bratom, pobratima s pobratimom.« Ljuba D. Jurković, Osnovi jugoslovenskog nacionalizma; psihološko-sociološka študija, Ljubljana 1934, 11, 26–28.

⁹⁰ Marko Bulatović, Struggling With Yugoslavism: Dilemmas of Inter-war Serb Political Thought, v: Ideologies and National Identities; The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe, Budapest – New York 2004, 260–261.

⁹¹ Memorandum Setona – Watsona, 10. 11. 1936, v: R. W. Seton - Watson and Yugoslavs, Correspondence 1906–1941, London – Zagreb 1976, 321; Glej tudi: Marko Bulatović, Struggling With Yugoslavism: Dilemmas of Inter-war Serb Political Thought, v: Ideologies and National Identities; The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe, Budapest – New York 2004, 262.

⁹² Glej npr.: Ante Trumbić, Elaborat o hrvatskom pitanju (1932), v: Ante Trumbić, Izabrani politički spisi, Zagreb 1998; Josip Smolaka, Hrvatsko pitanje u Jugoslaviji, Zagreb 1936; Josip Smolaka, Jugoslovensko rješenje Hrvatskog pitanja, Zagreb 1939; Mirko M. Kosić, Hrvatsko pitanje i nacionalno jedinstvo, Novi Sad 1937; Bogomir Bogić, Hrvatsko pitanje, Beograd 1936; O tem glej tudi: Mark Biondich, We Were Defending the State; Nationalism, Myth and Memory in Twentieth-Century Croatia, v: Ideologies and National Identities; The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe, Budapest – New York 2004, 59; Marko Bulatović, Struggling With Yugoslavism: Dilemmas of Inter-war Serb Political Thought, v: Ideologies and National Identities; The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe, Budapest – New York 2004, 262.

pridobiti Koroščeve privolitve niti po veseljaškem popivanju. Naslednji dan se je zgodil atentat na kralja Aleksandra v Marseillesu.⁹³

Po smrti kralja oktobra 1934 je dobil problem položaja Hrvatov z vpeljavo ideje o širokih samoupravah legitimacijo z najvišjih oblastnih položajev, s čimer je bila (posebej v času vlade Milana Stojadinovića v letih 1935–1939) transformirana tudi ideja o integralnem jugoslovanstvu.⁹⁴ Nacionalno vprašanje je obravnavala bolj fleksibilna politika, integralno jugoslovanstvo je zamenjala ideologija realnega jugoslovanstva, čeprav se je jugoslovanska pannacionalna ideja, zajeta v paroli o narodnem edinstvu, ohranila.⁹⁵ V tem času je skušala biti predvsem v vlogi integrativnega faktorja za reševanje ekonomskega položaja države,⁹⁶ pri čemer je bivša SLS stavila tako rekoč vse v politično figuro Antona Korošca oz. v njegov »narodni slovenski program v jugoslovanski skupnosti«.⁹⁷

Krvno sorodstvo južnoslovanskih narodov kot temeljni integracijski element in kriterij njihove združitve v okviru uradne (unitarne) ideologije, je tako s Stojadinovićevo vlado zamenjal kriterij ekonomije, kar je unitarni ideji privržen krog srbske politične elite interpretiral kot izdajo originalnega nacionalnega koncepta in je zapustil NRS, načelo integralnega jugoslovanstva pa je do srede tridesetih let dokončno izgubilo status označevalca nacionalne identitete.⁹⁸ Medtem ko je sodobni slovenski zgodovinar Lojze Ude združujoče sile jugoslovanske države videl predvsem v skupnih gospodarskih in političnih koristih in je odločno zavrnil krvno sorodstvo kot relevanten kriterij združitve, je katoliški mislec Josip Jeraj ravno v njem videl »bitni vzrok postanka« jugoslovanske države, idejo pa je utemeljeval na teologiji Sv. Aguština (O božji državi).⁹⁹

Unitarizmu privržen slovenski pesnik Alojz Gradnik se je v tem času v pesniški zbirki *De profundis* spraševal:

Smo res družina? Enega imena?
Smo ene vere? Enega plemena?
Ni jezik drug? Ni volja, misli, duh? /.../

O bratje! Hočemo nazaj k propasti?
Spet v prejšnji mrak in mraz?
Pustimo rasti v vseh srcih le ljubezen, vero, up!¹⁰⁰

⁹³ Milan M. Stojadinović, Ni rat ni pakt; Jugoslavija između dva rata, Rijeka 1963, 271, 273 in 275–277.

⁹⁴ Marko Bulatović, *Struggling With Yugoslavism: Dilemmas of Inter-war Serb Political Thought*, v: *Ideologies and National Identities; The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, Budapest – New York 2004, 263.

⁹⁵ Jovo Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma: 1918–1941*, Zrenjanin 2004, 354.

⁹⁶ Glej npr.: V znamenju pomirjenja duhov, *Slovenec*, 26. 6. 1935, 1; Pogoj novega življenja, *Slovenec*, 14. 7. 1935, 1; Beseda o patriotizmu, *Slovenec*, 22. 3. 1936, 1.

⁹⁷ Jasna beseda, *Slovenec*, 13. 8. 1935, 1; Narod svojemu voditelju, *Slovenec*, 11. 6. 1939, 1. Omenjeni Korošček program oz. politika je imel(a) v tem času že dokončno profilirane in artikulirane politične nasprotnike – Komunistična partija Slovenije je ob svoji ustanovitvi leta 1937 izdala t. i. proglas narodu, v katerem je ostro obsodila politiko Antona Korošca in ki ilustrira miselna izhodišča radikalno levega političnega pola slovenske politike: »Politika dr. Korošca, kao pretstavnika najsnajnije slovenačke stranke u Stojadinovićevoj vladi, suprotna je interesima slovenačkog naroda. Dr. Korošec i vodstvo bivše SLS, nasuprot ogromnoj opasnosti koja preti slovenačkom narodu, nastavlja politiku slovenačkih građanskih stranaka, politiku iskorišćavanja suprotnosti među srpskim i hrvatskim strankama, politiku 'kazaljke na vagi', 'politiku grupica', koja ne samo da slabi borbu hrvatskog naroda za oslobođenje, ve ometa takode i borbu slovenačkog naroda protiv narodnog zatiranja. /.../ Vodstvo SLS, sa dr. Korošćem na čelu, je zbog toga odgovorno pred celokupnim slovenačkim narodom, što u najtežim časovima prepušta slovenački narod potpunom uništenju.« Nikola B. Milovanović, Od marseljskog atentata do trojnog pakta, Zagreb 1963, 115.

⁹⁸ Marko Bulatović, *Struggling With Yugoslavism: Dilemmas of Inter-war Serb Political Thought*, v: *Ideologies and National Identities; The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*, Budapest – New York 2004, 263; Glej tudi: Slobodan Jovanović, Srbski nacionalizem in jugoslovanska državna misel, *Slovenec*, 5. 1. 1949, 2.

⁹⁹ Josip Jeraj, Slovenci in Jugoslavija: ljudska državljanska vzgoja, Maribor 1940, 21–22 in 39; Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost, Maribor 1972, 318.

¹⁰⁰ Bogumil Vošnjak, *Pobeda Jugoslavije; nacionalne misli i predlozi*, Beograd, 50.

Izobraževalni sistem kot ogledalo idejnih usmeritev političnih elit in hkrati praktični utrjevalec uradnih ideologij je v jugoslovanskem primeru vreden posebne pozornosti, saj so različne izobraževalne tradicije (nastale na podlagi različnih državnih ideologij) pred prvo svetovno vojno¹⁰¹ omogočale odstopanje od jugoslovanskega nacionalno unitarističnega izobraževalnega modela. Le-ta se posledično ni vzpostavil v dovolj konsistentni obliki, da bi omenjene izobraževalne tradicije izpodrinil. Slovenski geograf in zgodovinar Anton Melik je, denimo, v učbeniku *Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev* iz leta 1920 sicer (politično korektno) uporabljal izraz troedini narod (ali se je klasifikaciji izognil), v seznamu literature pa je le-to navedel ločeno po posameznih narodih, posebej za Srbe, Hrvate in Slovence.¹⁰²

Slovenski, hrvaški in srbski šolski učbeniki, ki so v prvem desetletju 20. stoletja izobrazili po letu 1918 odraslo generacijo, so izpostavljali različnost jezika kot temeljni dezintegracijski element med Slovenci, Hrvati in Srbi, niti srbski niti hrvaški ali slovenski zgodovinski učbeniki pa v času pred prvo svetovno vojno niso bili pisani v duhu jugoslovanske enotnosti; srbski in hrvaški so izpostavljali lastno državno suverenost, slovenski pa so osvetljevali slovenske regionalne posebnosti in krepili nacionalno zavest na temelju zvestobe Slovencev habsburški monarhiji. Svetovna vojna je nezaupanje med južnoslovanskimi narodi še poglobila.¹⁰³ Takšna (samo)percepcija ni bila skladna z idejo o troedinem narodu po oblikovanju Kraljevine SHS in je bistveno zavirala njeno udejanjanje. S sprejetjem unitarizma kot uradne državne ideologije, ki je zajemala tako državni kot nacionalni unitarizem, se je lahko pričelo zgolj njeno administrativno uvajanje.¹⁰⁴

Unitarna politična kozmetika je obvisela v polju političnega kot prazna floskula. Mislim, na primer, na delo srbskega univerzitetnega profesorja Viktorja Novaka, ki je v obsežni monografiji utemeljeval jugoslovansko idejo vse od leta 1390.¹⁰⁵ Tudi dikcija (bivše SLS), da morajo jugoslovanski učitelji vzgajati mladino v duhu sloge, vzajemnosti in sodelovanja med tremi »sorodnimi vejami jugoslovanstva«,¹⁰⁶ ni bila več kot (korektna) politizacija, če je ista stranka ob drugi priložnosti opozarjala na to, da odmerjajo srednješolski učbeniki za jugoslovansko književnost »odločno premalo prostora slovenskemu slovstvu in narodnemu tvorstvu« oz. je objavljala javne proteste proti unifikaciji jugoslovanskega šolstva.¹⁰⁷

Podobno velja za izreko radikalkega predsednika vlade Milana Stojadinovića pred parlamentarnimi volitvami leta 1938, ko je brošuro s svojimi govori naslovil z *Jedan kralj – jedna država – jedan narod*.¹⁰⁸ Vlada je pozno jeseni 1938 polno izkoristila državni aparat za volilno kampanjo. Njen predsednik in minister za notranje zadeve Anton Korošec sta dala banom kot vrhovnim predstavnikom vlade v banovinah natančna navodila. Stojadinović je banu dunajske banovine v navodilu plastično pojasnil, da je »cilj naše izborne borbe, da liste čiji sam ja nosilac dobije ukupno što veći broj glasova. Ovaj cilj se ne sme nikako gubiti iz vida«.¹⁰⁹

¹⁰¹ Več o tem glej: Charles Jelavich, Južnoslavenski nacionalizmi; Jugoslovansko ujedinjenje i udžbenici prije 1914, Zagreb 1992, 48–73, 180, 208, 238–240, 257–258.

¹⁰² Anton Melik, *Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev*, 2. del, Ljubljana 1920, 309.

¹⁰³ Charles Jelavich, Južnoslavenski nacionalizmi; Jugoslovansko ujedinjenje i udžbenici prije 1914, Zagreb 1992, 258–260, 262, 265 in 267.

¹⁰⁴ Ferdo Čulinović, Nacionalno pitanje u jugoslavenskim zemljama; historijat njegovog razvitka, Zagreb 1955, 62; Eric J. Hobsbawm, Nacije i nacionalizam; Program, mit, stvarnost, Zagreb 1993, 149; John Lampe, Reconnecting The Twentieth-Century Histories of Southeastern Europe, v: Ideologies and National Identities; The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe, Budapest – New York 2004, 6.

¹⁰⁵ Viktor Novak, Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva, Beograd 1930, 1.

¹⁰⁶ Učiteljstvu, Slovenec, 20. 8. 1933, 1.

¹⁰⁷ Beseda naši učni upravi, Slovenec, 23. 2. 1935, 1; Naš protest, Slovenec, 20. 2. 1936, 1; Več narodnega duha in ponosa, Slovenec, 8. 9. 1937, 1.

¹⁰⁸ Milan M. Stojadinović, Ni rat ni pakt; Jugoslavija između dva rata, Rijeka 1963, 533.

¹⁰⁹ Dragan Tešić, Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji 1935–1939, Beograd 1997, 216.

Na zboru Jugoslovanske radikalne zajednice (vsedržavne strankarske tvorbe SLS, NRS in Jugoslovanske muslimanske organizacije) v Ljubljani 8. decembra 1938 je Stojadinović naštel velikane jugoslovanske združitve, med katerimi so bili – ironično – največji oblikovalci slovenske nacionalne identitete: pesnik Valentin Vodnik, škof Martin Slomšek, literat Josip Vošnjak, utemeljitelj krščanskega socializma na Slovenskem Janez Evangelist Krek, ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič; pri tem je vsaj slednji tudi sicer v jugoslovanskem imaginariju veljal za notoričnega avstroogrškega nostalgika. Korošca je Stojadinović imenoval »največji živi Slovenec« in izpostavil njegove besede ob zedinjenju: »Nema više sile, koja bi mogla rastaviti Slovenca, Hrvata i Srbina.«¹¹⁰

Eden osrednjih slovenskih katoliških mislecev času med svetovnima vojnima Josip Jeraj, Korošček somišljenik iz mariborskega katoliškega kroga, je leta 1940 izdal brošuro *Slovinci in Jugoslavija*, kjer je v duhu korporativne misli oživiljal reminescence na 21 skupnih let v jugoslovanski državi. Temeljno dolžnost Slovencev je videl v zvestobi slovenskemu narodu in v skrbi za slovenski jezik, saj je svobodno razvijajočo se slovensko, hrvaško in srbsko kulturo razumel kot pogoj za obstoj ideje jugoslovanstva. Hkrati je spričo negotove prihodnosti Evrope konec tridesetih let 20. stoletja prizadevanje za obnovev in utrditev jugoslovanskega prepričanja označil kot posebno pomembno.¹¹¹ Teolog, ki mu je zgodovina predstavljala »učiteljico državljanov«, je eksplicitno zavrnil totalno državo, kot sta jo razumevala komunizem in fašizem z utemeljitvijo iz papeške enciklike *Quadragesimo anno* (1931), da so po »katoliškem socialnem naziranju naravne pravice osebnosti nedotakljive«.¹¹² Medtem ko je osrednji predstavnik katoliške sredine na Primorskem Engelbert Besednjak v tistem času zavrnil mitiziranje karantanske preteklosti kot referenčno točko identitete slovenskega naroda,¹¹³ je bil prevladujoča retorika v katoliškem taboru nasprotna, utrjeval jo je eden osrednjih slovenskih zgodovinarjev Josip Mal; tudi Jeraj je ustoličevanje na Gosposvetskem polju opredelil kot »edinstven pojav tako globoke zavesti o narodni suverenosti« v srednjem veku.¹¹⁴

Sporazum Cvetković-Maček je avgusta 1939 uzakonil oblikovanje Banovine Hrvaške kot politične entitete z visoko stopnjo suverenosti.¹¹⁵ NRS se je ob tem zavzela za državno enotnost Srbov, Hrvatov in Slovencev, se ogradila od ideje o dezintegraciji države ter se izrekla proti suverenosti posameznih državnih enot.¹¹⁶ Čeprav je SLS v okviru Jugoslovanske radikalne zajednice soglašala s sklepom o oblikovanju Banovine Hrvaške in je po sklenitvi sporazuma Cvetković-Maček zahtevala analogni sporazum za Slovenijo,¹¹⁷ je pomenil spora-

¹¹⁰ Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt; Jugoslavija između dva rata*, Rijeka 1963, 505.

¹¹¹ Josip Jeraj, *Slovinci in Jugoslavija: ljudska državljanska vzgoja*, Maribor 1940, 6–7, 26–28 in 39–41.

¹¹² *Ibid.*, 14 in 44.

¹¹³ »Da bi ne bilo med nami nesporazumljenja, hočem podčrtati, da se tudi mi globoko zavedamo pomena naših narodnih izročil. /.../ Toda kljub spoštovanju, ki ga gojimo za slovensko preteklost, smo si v svesti, da bi obred ustoličenja (na Gosposvetskem polju, op. mt) mogel imeti za Slovence samo pomen političnega simbola. Obred nosi sicer v sebi dragocene prvine demokratizma, je pa navzlic temu, kakor vsak poznavalec zgodovine dobro ve, le izraz srednjeveškega fevdalizma, ki nima nobene zveze z novodobnim socialnim in političnim demokratičnim redom, kakor si ga danes želi in zamišlja slovensko ljudstvo.«

Pismo Engelberta Besednjaka Andreju Gosarju, jesen 1941, v: Marko Tavčar, Egon Pelikan, Nevenka Troha, *Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947*, VIRI 11, Ljubljana 1997, 76.

¹¹⁴ Josip Jeraj, *Slovinci in Jugoslavija: ljudska državljanska vzgoja*, Maribor 1940, 55; Glej tudi: Slovenska obletnica, Slovenec, 18. 3. 1939, 1; Josip Mal, *Ali smo res narod brez zgodovine?*, Slovenec, 12. 5. 1940, 10.

¹¹⁵ Več o sporazumu Cvetković – Maček in oblikovanju Banovine Hrvaške glej, npr: Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković – Maček*, Beograd 1965.

¹¹⁶ Mihailo Stanišić, *Ekspanzionizam Hrvata i rastrojstvo Srba*, Beograd 1999, 191.

¹¹⁷ Slovinci pozdravljamo sporazum, Slovenec, 29. 8. 1939, 5; Sporazum in Slovinci, Slovenec, 30. 8. 1939, 1; K cilju, Slovenec, 16. 9. 1939, 1.

zum za Slovence zlom politike Antona Korošca.¹¹⁸ To je potrdil tudi Korošček tesni sodelavec Stanko Majcen, ki je zapisal, da je Korošček po sklenitvi sporazuma zapadel v letargijo in se ni več zanimal za predloge o nadaljnji decentralizaciji države ter je ob Majcnovem nastopu pri predsedniku vlade na to temo zadremal.¹¹⁹

Kaj se je dogajalo z jugoslovansko idejo na Slovenskem konec tridesetih let 20. stoletja? Govorimo o njeni dezintegraciji ali o dezintegraciji slovenske narodne substance? Vprašanja, ki so bila ob približevanju svetovnega spopada kar najbolj relevantna za (samo)razumevanje slovenstva kot konstitutivnega člana prve jugoslovanske države in so bila v polje političnega diskurza umeščena zlasti v času praznovanj 20. obletnice obstoja jugoslovanske države leta 1938, niso dobila svojih poglobljenih odgovorov.¹²⁰ Kot zgodovinarica z začetka 21. stoletja vprašanjem ne želim pripenjati odgovorov. Zgodovinarji v svojih delih nehoti, a skoraj praviloma, povemo več o obdobju, iz katerega pišemo, kot o tistem, ki ga želimo iztrgati pozabi, zato za sklep raje prislunhimo sodobnikom.

Slovenski zgodovinar in krščanski socialist Bogo Grafenauer je v razpravi Slovensko vprašanje iz leta 1939 videl rešitev kontroverz slovenske identitete, ki jih je sam opazoval kot usihanje slovenskega nacionalnega zavedanja pri Slovencih, v vzpostavitvi avtonomne Slovenije znotraj jugoslovanskega političnega prostora.¹²¹ Na drugi strani je uvodničar *Slovenca* ob inavguraciji Petra Karađorđevića za jugoslovanskega kralja le nekaj dni pred napadom sil osi na Kraljevino marca 1941 ponovno stal na izhodiščih, ki jim je slovenski katoliški tabor sledil ob oblikovanju jugoslovanske države leta 1918, ko je namreč ugotavljal, da so Jugoslovani zaveden in državljansko zrel narod, Slovenci pa visoko čustveno inteligentno ljudstvo: »Vnovič se je pokazalo, kako globoke so korenine, ki so iz našega srca pognale v jugoslovansko državo. /.../ Slovenski narod je po nezmotljivem glasu svojega domoljubnega srca v polnem soglasju z bratskima narodom Srbov in Hrvatov razumel, da v takem resnem in težavnem času, kakor je današnji, država plove najvarneje pod vrhovnim vodstvom kralja, čigar ugled je posvečen po narodnem izročilu in slavni zgodovini kraljevskega doma ter je neporušno potrjen po narodni volji. /.../ Naše ljudstvo je dokazalo tega slavnostnega dne tako svojo najtrdnješo povezanost

¹¹⁸ Branko Miljuš, Sporazum 1939 godine, Windsor, Ontario, 13.

¹¹⁹ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Rokopisni oddelek, Stanko Majcen, 10/71, Spomini na dr. Korošca, 34.

¹²⁰ Glej npr.: Spačeno slovenstvo, *Slovenec*, 17. 11. 1935, 1; Naša rakrana, *Slovenec*, 7. 2. 1936, 1; Narod in narodna zavednost, *Slovenec*, 17. 6. 1936, 1; Narod, ki zaničuje se sam, *Slovenec*, 16. 8. 1936, 1; Slovenci ob rojstnem dnevu kralja, *Slovenec*, 6. 9. 1936, 1; Naš narodni praznik, *Slovenec*, 1. 12. 1936, 1; Več narodnega duha in ponosa, *Slovenec*, 8. 9. 1937, 1; Praznik narodne in državne zavesti, *Slovenec*, 9. 7. 1938, 1; Prva proslava dvajsetletnice, *Slovenec*, 12. 7. 1938, 1; Narod sebi, *Slovenec*, 31. 7. 1938, 1; Ob 20-letnici osvoboditve, *Slovenec*, 28. 10. 1938, 1; Skrb za slovenstvo, *Slovenec*, 24. 11. 1938, 1; Zrelostni izpiti slovanskih narodov, *Slovenec*, 9. 5. 1939, 1; Domovina, *Slovenec*, 20. 9. 1939, 1; Pereče vprašanje slovenskega naroda, *Slovenec*, 4. 10. 1939, 1; Enoindvajseta obletnica Jugoslavije, *Slovenec*, 1. 12. 1939, 1; Združena Slovenija, *Slovenec*, 24. 12. 1939 – božična priloga; Po preureditvi države doba jugoslovanskega patriotizma, *Slovenec*, 29. 12. 1939, 2; Ivan Ahčin (Drin), *Zaupajmo!*, *Slovenec*, 23. 5. 1940, 1; Slovenci!, *Slovenec*, 11. 8. 1940, 5; Naš duh, *Slovenec*, 1. 9. 1940, 1; Jugoslovenstvo in Jugoslovani, *Slovenec*, 9. 11. 1940, 2; Naše zedinjenje, *Slovenec*, 1. 12. 1940, 1; Veličastne proslave po vsej Sloveniji, *Slovenec*, 3. 12. 1940, 1.

¹²¹ »Slovenski notranji politiki se postavlja v današnji ogroženosti kot glavno vprašanje, kako okrepiti narodno zavest preprostega ljudstva, ki je od dobe osvobojenja tako upadla. Pravi vzrok tega upada je veliko razočaranje nad tem, da se ni pričakovana, objubljena in zaželeno svoboda v političnem, socialnem, gospodarskem in kulturnem pogledu uresničila niti v enem pogledu. Kajti ne glede na to, da je 30 % Slovencev ostalo izven Jugoslavije, ni jugoslovanska svoboda v centralistični Jugoslaviji identična s slovensko, hrvaško in srbsko svobodo v decentralizirani Jugoslaviji. Poleg tega pa so gospodarska in socialna vprašanja, ki so za preprosti narod najotipljivejša in marsikdaj tudi najvažnejša, ostala do danes nenačeta. Zbuditi ga moremo edino z odločnim dejanjem, ki more biti v našem položaju le ustvarjenje slovenske avtonomije in preložitve velikega dela odgovornosti iz centrale na domače, slovenske organe, ki bodo morali začeti takoj z reševanjem omenjenih vprašanj.« Bogo Grafenauer, Slovensko vprašanje, v: Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj, Ljubljana 1987, 168.

*z državo in njenim poglavarjem kakor svojo vzajemnost s srbskim in hrvatskim narodom ter globoko zaupanje, ki ga je imelo in ima v dinastijo.*¹²²

Summary

(Neuralgic) Contact Points of the Political Cooperation of the Slovene People's Party and the National Radical Party between the Two World Wars

Mateja Ratej

From 1918 to 1941, the relations between the Slovene and the Serbian political elites were pushed into the background because of the problematizing of the Serbian-Croatian political relations. The political practices of the cooperation between the SPP (Slovene People's Party) and the NRP (National Radical Party), the activities of which were directed towards the creation of a common Yugoslav awareness, were problematized within the Yugoslav political discourse; it therefore seems as though the endeavors for the formation of a common Yugoslav awareness in the dealt-with period were insincere and, as a means of politization, merely the top veil of the political discourse, beneath which separate national discourses were being developed. The access to key power levers was made possible for the SPP owing to its active cooperation with the NRP and the Serbian royal dynasty. The argument for this cooperation was that it was the condition of the consolidation of relations between Slovenes and Serbs, and was never presented to the Slovene public in its entirety, because it was incongruent with the self-perception of Slovenes as a nation. The politically declared awareness about the Slovene autonomist bearing between the two World Wars is to be understood primarily in the function of the guided (institutionalized) building-up of national identity, since considering the party's numerous manifestations of support of the centralist regime it is problematic to place the SPP amongst the autonomist parties. As the support of the Slovene electoral body for the SPP was firm, what ensues is that it is difficult to denote as autonomist, in the sense of upright, the Slovene political bearing in that period of time. The inconsistent attitude of the SPP towards the Yugoslav idea was unavoidably causing (particularly in the second half of the 1930s) inner identity and existential conflicts within the Slovene people. If in the 1920s the SPP interpreted the Slovene national feelings as complementary to the Yugoslav idea only when it was part of government combinations, it was different after the introduction of the king's dictatorship in January 1929. The question of how to place the Slovene identity within the new Yugoslav imaginary was essentially defining the development of political contacts between the leading policies of Slovenes and of Serbs in the decade that led towards World War II. After the restoration of parliamentary life in the Kingdom of Yugoslavia in the beginning of the 1930s, the Croatian political elite was (again) the one which, through the (re)articulation of the elementary political dispute – by the radicalization of the Croatian question after the introduction of the dictatorship – (re)formed the Yugoslav political community. Only afterwards did the leadership of the former SPP in 1932 (re)articulate the question of the status of Slovenes within the Kingdom in the so-called Ljubljana punctations, by demanding legislative autonomy of Slovenia. Similarly as after the unification in 1918, the party entered the Yugoslav political discourse, established by the Serbian and Croatian political elites, but it did not participate in its formation as a decisive political factor. Slovene, Croatian and Serbian schoolbooks which, in the first decade of the 20th century, had educated the generation that represented the grown-ups after 1918, emphasized the diversity of languages as the basic disintegration element among the Slovenes, Croats and Serbs, and neither Serbian nor Croatian or Slovene schoolbooks had in the period before World War I been written in the spirit of Yugoslav unity. Although the SPP, within the framework of the Yugoslav Radical Community, agreed with the decision on the formation of Banovina Hrvatska (Ban's Province of Croatia), and after the conclusion of the agreement Cvetković-Maček demanded an analogous agreement for Slovenia, the former agreement signified for the Slovenes the breakdown of the policy of Anton Korošec.

¹²² Naš narod v važnem trenutku, Slovenec, 30. 3. 1941, 1.

Sandi Volk

Travma povratka

Poročanje tiska v Trstu o fašističnem in nacističnem taboriščnem sistemu neposredno po koncu vojne leta 1945*

UDK 940.547:07(450.361)»1945«

VOLK Sandi, dr., znanstveni sodelavec, Odsek za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu, I-34100 Trieste, Via Petronio 4, sandi.volk@naskodsek.191.it

Travma povratka. Poročanje tiska v Trstu o fašističnem in nacističnem taboriščnem sistemu neposredno po koncu vojne leta 1945

Zgodovinski časopis, Ljubljana 62/2008 (138), št. 3–4, str. 427–446, cit. 104

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (It., Sn., En.)

Članek obravnava pisanje tiska v Trstu o taboriščnem sistemu v času od maja do decembra 1945 in želi s tem osvetliti javnomnenjski okvir, v katerem so se ob povratku iz taborišč znašli tržaški preživeli taboriščniki. Tisk je zelo veliko pisal o tej temi, javnost pa je o dogajanju v taboriščih bila zelo dobro informirana tudi preko dokumentarcev, pričevanj, razstav in celo konferenc. Vendar je na podlagi pregledanega tiska in zbranih pričevanj jasno, da so bili preživeli taboriščniki po drugi strani deležni le pičle konkretne pomoči s strani instituciji in niso bili obravnavani (in niti organizirani) kot posebna skupina ljudi s posebnimi problemi in potrebami. Projugoslovanski tisk jih je obravnaval bolj občuteno, kot svoje, ostali tisk pa bolj odmaknjeno. Že tedaj pa so morali prisostvovati relativiziranju zločinov, ki so jim bili žrtve, in so postali predmet političnega prisvajanja in polemik, ki se vlečejo vse do danes.

Avtorski izveleček

UDC 940.547:07(450.361)»1945«

VOLK Sandi, PhD., Scientific Collaborator, Department of History, National and Study Library in Trieste, I-34100 Trieste, Via Petronio 4, sandi.volk@naskodsek.191.it

The Traumatic Return: Reports of the Triestine Printed Media Immediately after the End of the Second World War on Fascist and Nazi Camp Systems

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 62/2008 (138), No. 3–4, pp. 427–446, 104 notes

Language: Sn. (It., Sn., En.)

Examining reports published between May and December of 1945 by the Triestine printed media on the fascist and Nazi camp system, the article examines the then prevalent public opinion and general atmosphere encountered by the surviving Triestine prisoners of war upon their return to Trieste. The public was well informed. Apart from the many articles in local newspapers, there were also documentaries, oral reports, exhibits, and even conferences on the subject. Nevertheless, a review of the printed media as well as personal accounts shows that the survivors received only meager help from official institutions. They had not received appropriate treatment as a special group of people with special needs; nor were they organized as such. While Pro-Yugoslav printed media treated them with more consideration, perceiving them »as their own« the rest of the press was more reserved. Even then, these ex-prisoners of war had to endure relativization of the crimes in which they had been victims, thus becoming the object of political manipulation and heated debates that have not yet ended.

Author's Abstract

Dokončni zlomom nacistične Nemčije maja 1945 je pomenil konec drugega svetovnega klanja v Evropi.¹ Kljub razdejanju, obračunom in drugim posledicam totalne vojne, ki so označili obdobje takoj po vojni in jo delali vse prej kot mirno, so ljudje lahko prosteje zadihali. Čas vojne, z vsem, kar je pomenil, je bil končno mimo. Ni se bilo več treba bati in

* Prispevek je nastal v sklopu temeljnega raziskovalnega projekta Preteklost v sedanjosti: Travma fašizma in nacionalsocializma v spominjanju povojnih generacij. Primerjalna kvalitativna empirična raziskava na primeru Slovencev na Koroškem in Slovencev v Furlaniji-Juljski krajini (1. 7. 2004 – 30. 6. 2007), ki ga je na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani vodila dr. Marija Jurić Pahor.

¹ V svetovnem merilu se je vojna uradno zaključila s kapitulacijo Japonske po jedrskem bombardiranju Hirošime in Nagasakija. 14. avgusta 1945 je Japonska sprejela pogoje za kapitulacijo, ki so jo nato uradno podpisali 2. septembra.

naprezati za golo preživetje. Aretacije, deportacije, bombardiranja niso bile več vsakodnevna realnost, čeprav so bili sledovi preteklega nasilja še vedno močno navzoči. Vojna, z vsem, kar je pomenila, je postala del preteklosti, zgodovine, in je lahko postala predmet analize, vrednotenja in osmišljanja. To je veljalo tako v javnem življenju, kjer so pretekli dogodki postali tudi predmet političnega boja, kot pri posameznikih, ki so se sedaj lahko posvetili tudi ocenjevanju doživetega.

Med preživetim pa je v prvi vrsti bil nacistični (in fašistični) koncentracijsko-uničevalni sistem, ki ni mogel kar tako v pozabo, ne le zaradi njegove enkratnosti, ampak tudi, ker je po celi Evropi bilo na stotisoče njegovih živih žrtev-prič. In te žrtve so se sedaj, ko jim ni bilo več treba vseh svojih fizičnih in mentalnih sil posvetiti izključno boju za preživetje, mogle posvetiti soočenju z doživetim. Preživeto so začeli predelovati v spomin, ga (ne)ocenjevati, mu dajati smisel. To pa se je dogajalo v okviru širokega javnega govorjenja in razpravljanja o nacističnem in fašističnem nasilju na političnih zborovanjih, na kulturnih in spominskih prireditvah, v tisku. (Ne)izgovorjeno in (ne)napisano jim je sporočalo, kako se njihova izkušnja ocenjuje, kakšen pomen se ji daje, kakšni so sprejeti pripovedni klišeji, kateri so izpostavljeni vidiki, zaželeni pripovedni pristopi. Vse to je nedvomno vplivalo in pogojevalo pri preživelih žrtvah načine predelave preživetega v spomin, predvsem pa načine, meje in oblike (ne)izražanja doživetih izkušenj. Obenem pa je njihove svojce, ki so pričakovali povratek odvedenih oz. ga že pričakali, seznanjalo z realnostjo do tedaj neznan ali zgolj domnevane in slutene realnosti,² ki so jo pričakovani doživeli.

Trst in okolica sta bila v tem smislu globoko zaznamovana. Nacistični represivni sistem je bil tu uveljavljen v skrajnih oblikah z uporabo vseh njemu lastnih metod in instrumentov, saj je mesto »gostilo« celo taborišče s krematorijem, Rižarno.³ Nacistično nasilje je še posebej okusila slovenska komponenta prebivalstva, za katero je poleg vsega to »izkustvo« nadgrajevalo predhodno večdesetletno izkušnjo fašističnega nasilnega zatiranja. Veliko je bilo torej Slovencev, ki so na svoji koži in v svoji duši nosili znake stopnjujočega fašističnega in nacističnega nasilja, ki ga ob koncu vojne tudi njim najmanj naklonjena javnost ni mogla prezreti. In tudi tu so se žrtve po vojni soočale s preživetim v okolju, ki je o njem izražalo določena mnenja, ga vrednotilo, ocenjevalo in mu dajalo smisle – tudi ko je o njem molčalo.

Ta javnomnenjski okvir, ki je pogojeval in usmerjal doživetje, razmišljanje in izražanje »navadnih ljudi« in v katerem so se spomini preživelih skristalizirali in formirali, so krojili predvsem mediji. V razgibanem povojnem času je bil Trst v primerjavi z današnjo stvarnostjo

² Da je bila realnost taborišč nepoznana je sicer le delno res. Tako je npr. glede tržaškega taborišča Rižarna že med vojno bilo kar precej napisanega v ilegalnem slovenskem partizanskem tisku. Avgusta 1944 je eno ilegalnih glasil Osvobodilne fronte (OF), Matajur, objavil celo članek, v katerem so bili v podrobnostih prikazani sistemi morjenja ljudi. Seveda ta tisk ni bil vsem dosegljiv in so torej te novice ostajale v precej ozkih krogih, čeprav je tudi res, da so jih lahko ljudje, ki so jih poznali, nato ustno širili naprej. Po drugi strani pa se je dogajalo, da tudi ljudje, ki so bili aktivno udeleženi v slovenskem protifašističnem odporu v Trstu, o tem, kar se je dogajalo v Rižarni, niso vedeli ničesar, v nekaterih primerih niti tega, da so v Rižarni bili nastanjeni nacistični vojaki in da so vanjo zapirali ljudi.

³ V Rižarni je bilo po nekaterih izračunih umorjenih in upepeljenih od 3.000 do 5.000 oseb (glej Apih E.; Risiera di San Sabba. Guida alla mostra storica / Vodič zgodovinske razstave/ Vodič po povijesnoj izložbi/ Guide to the historical exhibition/ Begleitband zur historischen Ausstellung, Comune di Trieste, Civici Musei di Storia ed Arte, Trieste, 2000). O radikalnosti nacističnega represivnega posega v Operacijski Coni Jadransko Primorje, kot so naciti po njegovi zasedbi jeseni 1943 poimenovali ozemlje, ki je obsegalo Furlanijo, Goriško, Tržaško, Istro, Reko ter t.i. Ljubljansko pokrajino, zgovorno priča podatek o 8.222 uradno priznanih deportirancih in (vendar je realno število zagotovo višje, saj npr. ne vključuje ljudi, ki niso bili italijanski državljani za časa deportacije oz. so postali državljani drugih držav po letu 1945 – in seveda ne vključuje ljudi, ki so bili deportirani v italijanska taborišča). Če upoštevamo, da je bilo iz cele Italije, vključno z Operativno Cono, deportiranih v nacistična taborišča okoli 45.000 oseb, to pomeni, da je vsak peti »italijanski« deportiranec prihajal iz Furlanije, Tržaške, Goriške, Istre, Reke ali Ljubljanske pokrajine. Glede števil deportirancev prim. Coslovich M; I percorsi della sopravvivenza, Mursia, Milano, 1997, str. 52–65.

bogato preskrbljen, predvsem kar se tiče tiskanih medijev.⁴ Svoje glasilo je izdajala vsaka politična stranka, skupina ali tendenca, ki je imela nekaj vpliva in podpore v družbi, poleg teh pa seveda tudi politična oblast, v tem primeru Zavezniška vojaška uprava (ZVU). V Trstu je tako po vojni izhajalo, poleg številnih periodičnih listov, kar pet dnevnikov, ki so bili izraz raznih političnih opciji. Ker sta dva lista zagovarjala ista stališča sem upošteval le enega (slovenskega), da bi pa pokrival cel takratni politični spekter, sem upošteval tudi tednik, ki je izhajal v Gorici (a je bil seveda na voljo tudi tržaškim bralcem). Pregledal sem:

- *Primorski dnevnik* (Pd). Pričel je izhajati v Trstu 13. maja 1945 kot naslednik in nadaljevalec medvojnega ilegalnega *Partizanskega dnevnika*. Opredeleževal se je za stališča OF in se zavzemal za priključitev Trsta, Gorice, Istre, Reke, Beneške Slovenije in Kanalske doline k Titovi Jugoslaviji.⁵
- *Il Corriere di Trieste* (CdT). Pričel je izhajati v Trstu 9. junija in se je predstavljal kot neodvisni, antifašistično usmerjen dnevnik. Zagovarjal je široko avtonomijo za Trst v sklopu Jugoslavije, po mirovni pogodbi leta 1947 pa se je zavzel za dejansko uresničitev Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) in postal glasilo tržaških independentistov.⁶
- *Glas zaveznikov* (GZ). Pričel je izhajati v Trstu 19. junija 1945, po vzpostavitvi Zvezniške vojaške uprave v Trstu, Gorici in celi Coni A Julijske krajine. Bil je glasilo ZVU v slovenskem jeziku (list je izhajal tudi v italijanskem izvodu).
- *La Voce Libera* (VL). Zagovarjal je pripadnost Trsta, Gorice, Istre in Reke Italiji in je bil izraz tržaškega Comitato di Liberazione Nazionale (CLN – Odbor narodne osvoboditve).⁷ Prva številka je izšla 23. julija, več kot mesec dni po ukinitvi jugoslovanske uprave v Trstu, ko je bil CLN stopil ponovno v ilegalo in deloval proti jugoslovanskim in ljudskim oblastem (tudi z ugrabitvijo predsednika tržaškega Mestnega osvobodilnega sveta Umberta Zorattija).

⁴ Tudi kar se tiče takrat najbolj vplivnega in pronicljivega medija, radia, so bili Trst in njegova širša okolica nadpovprečno bogati. V Trstu je deloval Radio Trieste – Radio Trst, ki je oddajal tudi v slovenščini in so ga takoj po vojni ustanovile jugoslovanske oblasti, po 12. juniju 1945 pa ga je prevzela (in mu seveda spremenila ton) anglo-ameriška ZVU. Poleg tega so obstajali še Radio Pola, ki ga je ustanovila ZVU in je pričel oddajati 4. 8. 1945, Radio Rijeka, ki so ga ustanovile jugoslovanske oblasti in je pričel oddajati 16. 9. 1945, ter Radio Venezia Giulia. Formalno je to bila »ilegalna« radijska postaja namenjena Italijanom »pod jugoslovanskim jarmom«, ki pa je dejansko delovala ob prikriti podpori italijanske države in ob dobrohotnem mižanju zaveznikov. Sedež je imela v Benetkah in je svoje oddaje pričela 5. 12. 1945.

⁵ Zagovorniki Jugoslavije so v tem času razpolagali tudi z italijanskim dnevnikom *Il Lavoratore* (predstavljal se je kot glasilo »tržaške komunistične stranke« (Partito comunista di Trieste), prva številka pa je izšla 23. maja), ki je tudi edini od takratnih tržaških dnevnikov, ki ga nisem pregledal. Dejstvo, da sta bila *Il Lavoratore* in *Pd* izraz istega političnega kroga seveda ne izključuje, da so obstajale med italijanskim in slovenskim glasilom zagovornikov priključitve k Jugoslaviji razlike v poročanju o nacističnem in fašističnem nasilju, ki bi jih vsekakor veljalo poglobiti, niso pa bistvene za cilje projekta, v katerega se pričujoča raziskava vključuje.

⁶ Avgusta 1945 je »iz ideoloških razlogov« dotedanji odgovorni urednik Antonio Paulin odstopil, njegovo mesto pa je prevzel znani tržaški intelektualec in literat Carolus Cergoly, ki je časopis vodil do ukinitve. O tem GZ, 13. 8. 1945.

⁷ Odbori narodne osvoboditve so bili politično vodstvo italijanske Resistenze, partizanskega gibanja. Sestavljali so jih na paritetni osnovi predstavniki vseh italijanskih antifašističnih strank, od komunistov do liberalcev. Tržaški CLN je bil posebnost, ker je iz njega v drugi polovici leta 1944 izstopil predstavnik italijanske komunistične stranke. Do tega je prišlo zaradi ostro nacionalističnih stališč ostalih strank tržaškega CLN, ki so zahtevale, da se po vojni ohrani rapalska meja med Italijo in Jugoslavijo, in zaradi njihove nepripravljenosti na sodelovanje z OF. Tako je potem, ko je 28. aprila v mestu na povelje Komande mesta Trst izbruhnila vstaja enot pod vodstvom slovenske OF in italijanske komunistične partije, 30. aprila CLN organiziral svoj vojaški nastop z enotami, ki so jih sestvaljali policisti, finančni stražniki, pripadniki kolaboracionistične Gurdie civiche in nekaj železničarjev. Enote jugoslovanske redne vojske so ob prihodu v mesto enote CLN razoroževale, ker niso priznavale njihovega poveljstva. CLN je takrat takoj stopil ponovno v ilegalo. O tržaškem CLN glej Spazzali R., ... e l'Italia chiamò. Resistenza politica e militare italiana a Trieste 1943-1947, LEG, Gorizia, 2003.

- *Slovenski Primorec* (dalje SP). Tednik. Bil je glasilo slovenskih katolikov in je izhajal od 28. avgusta 1945 v Gorici.

Dediščina nacifašističnega terorja

Pisanje tiska takoj po vojni se je seveda osredotočalo na vojno in njene sledove in posledice. Glavne teme so bile politična ureditev sveta, obnova, a tudi nacifašistični zločini in njihovo kaznovanje. Vsak tabor je seveda nudil svoja tolmačenja smisla in ciljev vojne in v tem sklopu so pretekle žrtve in pretrpene grozote dobivale politične smisle.

V tem okviru je dobila tema deportacije velik pomen in prostor. Koliko je ta pojav označeval tržaško stvarnost zgovorno dokazuje dejstvo, da so vsi pregledani listi (z izjemo SP, ki pa kot tednik malih oglasov ni objavljajal) bili ves čas polni oglasov, s katerimi so posamezniki in družine poizvedovali po izginulih svojcih, ki so bili v večini primerov deportirani. GZ jih je objavljajal med drugimi malimi oglasi, ostali dnevniki pa so jim namenjali poseben prostor: Pd jih je uvrščal v rubriko z naslovom *Poizvedbe*, CdT v rubriko *Comunicati* (Sporočila), VL pa pod naslovom *Chi avesse notizie di..* (Kdor bi imel novice o...). Poleg tega so se v časopisju dan za dnem (včasih kar po več tednov) pojavljajali sezname preživelih deportirancev, ki so čakali na vrnitev domov.⁸ Iz pričevanj, ki so bila zbrana v teku projekta *Preteklost v sedanjosti. Travma fašizma in nacionalsocializma v spominjanju povojnih generacij*, ki ga je na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani vodila dr. Marija Jurić Pahor vemo tudi, da je tudi radio sporočal imena preživelih taboriščnikov, ki so bili na poti domov.⁹ Na tisoče družin je torej pričakovalo novice o svojcih (seveda v upanju, da so preživelih), ki so jih bili nacisti odpeljajali in o katerih usodi niso vedele nič določenega.¹⁰

Razgaljena taboriščna stvarnost

Tisk jim je kaj kmalu posredoval novice o tem, kaj se je dogajajalo v taboriščih in s taboriščniki. Kaznovanje nacifašističnih zločincev, ki je bil eden od javno izraženih vojnih ciljev »*Zavezniških in pridruženih sil*«, se je začelo že takoj po vojni. Likvidacijam in izvensodnim obračunom, ki so se dogajajali v prav vseh od vojne zajetih deželah in so se jih poslužile prav vse zmagovite vojske in vojaške enote, so kmalu sledile sodne obravnave proti nacistom, fašistom, njihovim sodelavcem in vojnim zločincem. V Trstu so se procesi začeli že junija 1945, še za časa jugoslovanske uprave oz. ljudske oblasti, in se nadaljevali

⁸ Glej npr. VL, 31. 7. 1945, Prigionieri di guerra giunti a Trieste; 2. 8. 1945, Ex prigionieri ed ex internati in attesa di rientrare a Trieste; 3. 8. 1945, Per le famiglie degli internati di Nordhorn; 9.8.1945, Notizie di ex internati in Germania; 4. 9. 1945, Saluti di un ex prigioniero in attesa di rimpatrio; 5. 9. 1945, Ex prigionieri che rientrano dalla Germania entro settembre; 20. 10. 1945, Invito ai congiunti degli internati a Dachau – CdT, 9. 6. 1945, Elenco dei cittadini del litorale che si trovano nel campo di Dachau (objavljeno več dni); 27.6.1945; Internati civili in Germania (tudi objavljeno več dni); 3. 8. 1945, Ex internati in Germania in attesa di rientrare a Trieste – Pd 8.-10. 6. 1945, Interniranci iz Dacaua; 12.- 17. 6. 1945; Interniranci, ki se vračajajo. Vsi listi so torej uporabljajali izključno izraz interniranci in jih obravnavajali kar skupaj z bivšimi vojnimi ujetniki.

⁹ Glej pogovor 10/Ž/1925/IG+11/M/1924/0+12/Ž/1926/0.

¹⁰ Naj za primer navedem izkušnjo materine družine. Materinega očeta so nacisti aretirajali in ga kot talca aprila 1944 obesili na ulici Ghega. Družina pa ni dobila nobenega sporočila o usmrtitvi očeta. Ker ga v zaporu ni bilo več so menili, tudi na podlagi nepreverljivih glasov in govoric, da so ga nacisti deportirajali. Zato so ga po vojni še dolgo iskajli med deportiranci, dokler niso na koncu le izvedeli, da je bil med žrtvami ene najhujših nacističnih represalj v Trstu – na ul. Ghega so nacisti v odgovor na atentat na nemško oficirsko menzo po oknih in na stopnišču palače, kjer je bil izvršen atentat in ki je danes sedež konzervatorija, obesili 51 talcev.

pod ZVU. Ves pregledani tisk je o njih redno poročal, seveda z razlikami v tonih in prostoru, ki so jim ga namenjali.¹¹ CdT in VL sta veliko pisala tudi o čiščenju fašistov v Italiji, kjer so se procesi pričeli že pred koncem vojne in se često zaključevali s smrtnimi obsodbami (ki so jih sicer le redko dejansko izvršili), medtem ko sta Pd in GZ sledila tudi procesom proti sodelavcem okupatorja v Jugoslaviji.¹² V teku leta 1945 pa so se pričeli po celem svetu vrstiti procesi proti vidnejšim kolaboracionistom in vojnim zločincem, ki so dosegli višek z Nürnberškim procesom proti vrhovom nacističnega Rajha, ki se je pričel 15. novembra. Pred tem pa so se bile zaključile sodne obravnave proti generalu Petainu¹³ (pričela 23. 7. 1945), Vidkunu Quislingu¹⁴ (21. 8. 1945), šefu francoske kolaboracionistične vlade Pierru Lavallu¹⁵ (4. 10. 1945) ter japonskemu generalu Yamašiti Tomoyukiju¹⁶ (28. 10. 1945). Tržaški tisk jim je namenil veliko pozornost in o njih praviloma pisal kar na prvi strani. Poleg teh pa sta se v teku leta začela in zaključila dva procesa, ki sta za našo temo zelo pomembna. Bila sta namreč to prva večja procesa z velikim medijskim odmevom, ki sta zadevala zločine v

¹¹ CdT, 12. 6. 1945, La prima seduta del Tribunale del Popolo; 31. 8. 1945, Primo processo contro collaborazionisti. Tribunale del Popolo – Ljudsko sodišče, je ustanovila takoj po vojni tržaška Ljudska oblast, vendar je uspelo izpeljati dve sami obravnavi, nato pa jo je ZVU, ki je prevzela v Trstu in celi Coni A Julijske krajine oblast prav istega 12. junija, ko je imelo Ljudsko sodišče svojo prvo obravnavo, razpustila. Proti koncu poletja je ZVU za sojenje fašistom in kolaboracionistom ustanovila Izredno porotno sodišče (Corte straordinaria d'Assise), ki je prvo obravnavo imelo 30. avgusta.

¹² Dejansko je bilo izvršenih zelo malo smrtnih obsodb, v glavnem le tiste, ki so postale dokončne in bile izvršene pred junijem 1946, ko je italijanski parlament izglasoval amnestijo. Amnestija, ki jo je pripravil pravosodni minister Palmiro Togliatti, tajnik Komunistične stranke Italije, je poleg tega privedla v teku nekaj let do izničitve skoraj vseh obsodb fašistov, tudi takih, ki so bili v vrhu režimske hierarhije in/ali so bili odgovorni mučenj in ubojev. O tem glej Franzinelli M., L'amnistia Togliatti. 22. giugno 1946: colpo di spugna sui crimini fascisti, Mondadori, Milano, 2007.

¹³ Henri Philippe Omar Petain (Cauchy-à-la-Tour, 24. aprila 1856 – L'Île-d'Yeu, 23. julija 1951), francoski general in politik. V prvi svetovni vojni je bil načelnik generalštaba francoske vojske in se leta 1917 proslavil kot »rešitelj Francije«, ko je uspel zaveziti upore v vrstah vojaštva. Po vojni so ga povišali v maršala, izvoljen je bil za člana Académie des sciences morales et politiques ter Académie française. Leta 1934 je bil za krajši čas vojni minister, nato pa predsednik Conseil supérieur de la Guerre. Maja 1940, ob nemškem preboju francoske fronte, je postal podpredsednik vlade. Junija 1940 je postal predsednik vlade in je 22. istega meseca podpisal premirje z Nemčijo. Kasneje je postal predsednik nove francoske države, ki je stopila v sodelovanje z okupatorjem in odredila internacijo političnih nasprotnikov (predvsem komunistov) ter Judov. Ko so leta 1944 zavezniki osvobodili Francijo se je umaknil najprej v Nemčijo, nato pa v Švicco. 24. aprila 1945 se je na francosko-švicarski meji predal francoskim oblastem. Sodili so mu zaradi veleizdaje in sodišče ga je 15. avgusta 1945 obsodilo na smrt. Obsodbo so mu spremenili v dosmrtno ječo, ki jo je preстал v internaciji v L'Île d'Yeu. Glej npr. Lottman, Herbert R., Petain, Milano, Frassinelli, 1985.

¹⁴ Vidkun Abraham Laritz Jonsson Qvisling (Fyresdal, 18. julija 1887 – Oslo, 24. oktobra 1945). Vojak in politik. Diplomiral je na norveški Vojni akademiji in dosegel čin majorja. Od leta 1931 do leta 1933 je bil vojni minister. 17. maja 1933 je ustanovil norveško fašistično stranko Nasjonal Samling (Narodna enotnost), ki ni dosegla vidnejših volilnih uspehov (okoli 2% glasov na političnih volitvah istega leta). Aprila 1940, ob nemškem napadu na Norveško, se je proglasil za vodjo nove norveške valde, ki so jo na začetku Nemci priznali. Kasneje je oblast prevzel nemški Reichskommissar, ki je Qvislingu priznal vlogo Predsednika ministrskega sveta. Njegovo ime je postalo med vojno sinonim izdajalstva in kolaboracionizma. Po osvoboditvi Norveške je bil 9. maja 1945 Qvisling aretiran v Oslu. Na procesu zaradi veleizdaje ga je sodišče obsodilo na smrt z ustrelitvijo. Obsodba je bila izvršena 24. oktobra 1945. Glej npr. Høidal, Oddvar K., Qvisling. A Study in Treason, Oslo, Norwegian University, 1988.

¹⁵ Pierre Lavall, (Châteldon, 28. junija 1883 – Fresnes, 15. oktobra 1945). Francoski politik. Bil je predsednik francoske vlade od 27. januarja 1931 do 20. februarja 1932, od 7. junija 1935 do 24. januarja 1936 ter od 18. aprila 1942 do 20. avgusta 1944, ko je načeloval kolaboracionistični vladi Petainove francoske Vichyske republike. Ob osvoboditvi Francije se je z vlado umaknil v Nemčijo, od koder je maja 1945 zbežal v Španijo in nato v Avstrijo. Tu so ga zavezniki ujeli in ga 30. julija 1945 predali francoskim oblastem. Sodili so mu v Parizu, sodišče pa ga je 9. oktobra obsodilo na smrt. Po neuspelem poskusu samomora je bil Lavall 15. oktobra 1945 usmrčen z ustrelitvijo.

¹⁶ Yamašita Tomoyuki (Šikoku, 8. novembra 1885 – Manila, 23. februarja 1946). General japonske vojske. Med drugo svetovno vojno se je proslavil kot osvojevalec britanskih kolonij Malezije in Singapura. Po vojni mu je ameriško vojaško sodišče v Manili sodilo kot vojnemu zločincu zaradi odgovornosti za t.i. »Manilski pokol«, v katerem so 3. in 4. marca 1944 v prestolnici Filipinov, Manili, japonske enote ubile okoli 100.000 civilistov. 7. decembra 1945 ga je sodišče spoznalo za krivega in ga obsodilo na smrt. Obsodbo so izvršili z obešenjem 23. februarja 1946.

taboriščih: proces v Lüneburgu proti zadnjemu komandantu taborišča Bergen-Belsen Josefu Kramerju in skupini odgovornih za zločine v Auschwitzu in Bergen-Belsenu¹⁷ (17. 9. 1945) ter proces proti komandantu taborišča Dachau Martinu Gottfriedu Weissu in 39-im članom osebja taborišča (15. 11. 1945).¹⁸

Poročila s teh dveh procesov so javnost soočila s stvarnostjo nacističnega koncentracijskega sistema. Če vzamemo za primer, kaj je glede Lüneburškega procesa pisal GZ, ki ga kot glasilo ZVU nikakor ne moremo opredeliti kot ekstremistično, je jasno, da so bili javnosti na voljo o dogajanju v Auschwitzu in Bergen Belsenu prav vsi detajli. Tako je že v prvem poročilu s procesa list navajal, da je tožilec v svojem uvodnem govoru dejal, da je bilo v Auschwitzu načrtno umorjenih »tisoče in tisoče oseb, katerih število mogoče dosega milijon«. ¹⁹ V naslednjih dnevih so bralci lahko zvedeli, da so taboriščniki morali vstajati ob 4. uri, nato stati v zboru po več ur (in živi so morali iz barak privleči tudi trupla med nočjo umrlih sotrpinov), da so delali od 6. zjutraj do 18. ure zvečer (pozimi sicer »le« do 16.) ob hrani, ki je komaj dosegala 800 kaloriji, da so jih za vsak najmanjši prekršek pretepali in mučili, da je ob prihodu zaveznikov po taborišču ležalo 13.000 trupel-okostnjakov, da je v prvih dneh po osvoboditvi prav toliko preživelih podleglo prestanim naporom in lakoti ter da bodo tudi preživeli za vedno nosili fizične in psihične posledice prestanih grozot.²⁰ Še posebej pa so po pisanju GZ na publiko, ki je prisostvovala procesu, učinkovali nastopi obremenilnih prič, bivših taboriščnikov.²¹ In nedvomno so v detajlih objavljena pričevanja imela podoben učinek tudi na bralce. Opisi množičnih usmrtitev v plinskih celicah, »medicinskih« poizkusov na taboriščnikih, sadističnih izpadov nacistov, bolezni, strahotne lakote, ki je nekatere privedla do tega, da so se hranili s trupli svojih mrtvih tovarišev, vse to je ustvarjalo sliko peklenskih razmer in atmosfere, vrednih Dantejeve Božanske komedije, v katerih so »živeli« deportiranci. Na dan pa so prihajale tudi posledice, ki jih je vse to pustilo na preživelih. Od žene, ki so jo v taborišču sterilizirali, in se je zato po osvoboditvi poskusila ubiti,²² do bivšega zapornika, ki mu je bilo očitno podoživljanje taboriščne izkušnje tako neznosno, da se je med pričevanjem onesvestil.²³ A pojavljala sta se tudi jeza in srd preživelih (ki so lahko računali na popolno razumevanje tiska) do krvnikov, saj je skupina bivših deportirank napadla ženo prvoobtoženca Kramerja, ko je zapuščala sodno dvorano.²⁴ Po vsem tem ni čudno, da je celo katoliški SP (ki sicer ni objavljajal poročil s procesa) zaključeval svoje kratko poročilo o izvršitvi, 14. decembra, smrtnih kazni proti Kramerju in desetim soobtožencem, takole: »Začeli so ob 9. zjutraj in končali ob 4.30 popoldne. Božji mlini meljejo počasi, a gotovo!«²⁵

Če si po tem procesu kdo še ni bil na jasnem, kaj se je dogajalo z deportiranci oz. če je mogoče komu ostal dvom, da je to bil osamljen primer, posledica sadističnih nagonov posameznikov, je imel na voljo poročila s procesa proti Martinu Weissu in drugim »upraviteljem«

¹⁷ Na procesu so Josefu Kramerju in 43-im soobtožencem sodili zaradi zločinov v taboriščih Bergen-Belsenu in Auschwitz-Birkenau, ki mu je Kramer načeloval preden je prevzel komando nad Bergen-Belsenom. Sodišče je 17. 11. 1945 Kramerja in 10 drugih obtožencev obsodilo na smrt, obsodba pa je bila izvršena 14. decembra.

¹⁸ Proces, ki se je vršil v bivšem taborišču Dachau pred zavezniškim vojaškim sodiščem (in je znan kot prvi proces v Dachavu – The First Dachau Trial), se je zaključil 13. decembra. Weissu in 35 soobtožencev je sodišče obsodilo na smrt z obešenjem, kasneje pa je osmim obtožencem obsodbo spremenilo v dosmrtno ječo, medtem ko so ostale (med njimi Weissu) usmrtili 28. in 29. maja 1946.

¹⁹ GZ, 18. 9. 1945, Razprava proti Kramerju »zverini iz Belsena«. Prvi dan zasedanja sodišča so na koncu tudi predvajali film s posnetki iz Bergen Belsena ob osvoboditvi.

²⁰ GZ, 21. 9. 1945, Slika strahot v Belsenu.

²¹ Dopisnik GZ je zapisal, da so »so današnje izjave povzročile mnogo večji vtis, kakor včerajšnje predvajanje uradnega filma«. GZ, 22. 9. 1945, Belsen in Osvjecim.

²² GZ, 22. 9. 1945, Belsen in Osvjecim.

²³ GZ, 29. 9. 1945, V Lueneburgu odkrivajo grozote.

²⁴ GZ, 12. 10. 1945, Zaslíševanje dveh Kleinov.

²⁵ SP, 27. 12. 1945, Okno v svet.

Dachava. Da pa ni bilo to, kar je prihajalo na dan s procesov, in s tega še posebej, nekaj, kar bi zadevalo samo »druge«, ampak da je bila tudi stvar Slovencev in posebej Primorcev, je jasno povedal prav SP, ko je zapisal: »Tudi v Dacau-u, kjer je bilo toliko naših ljudi interniranih od Nemcev, se je začela kazenska obravnava proti voditeljem taborišča ...«. ²⁶

Vendar poročila s teh procesov še zdaleč niso bila vse, kar so lahko bralci v omenjenih listih brali o taboriščih. Že 27. maja je Pd objavil članek, ki je prikazoval izsledke poljske komisije za raziskovanje nacističnih zločinov in seznanjal bralce, da so v higijenskem zavodu v Gdansk u nacisti kuhali milo iz človeških trupel ter da so v Chelmn u odkrili taborišče smrti, kjer so nacisti v plinskih celicah industrijsko morili zapornike. ²⁷ CdT je junija poročal, da so v taborišču v Mauthausnu nacisti od leta 1938 do leta 1945 pobili 85.000 od 150.000 tam zaprtih zapornikov, Pd pa avgusta o strahotnih pogojih, v katerih so živel i deportiranci, ki so delali v tovarnah I.G. Farbeninsudtrie v Auschwitzu – Monovitzu. ²⁸

Pričevanja preživelih

Pregledani tisk pa je k poznavanju razmer, v katerih so v taboriščih živel i deportiranci, prispeval predvsem z objavo in povzemanjem pričevanj preživelih. Začel je Pd, ki je 29. maja objavil izpovedi neimenovanega preživelega deportiranca, ki so ga takole predstavili: »*pred nami je sedel mlad mož, siv kot sedemdesetletni starček z udrtimi, do kosti izmozganimi lici. Ves se je tresel in iz oči mu je sijala motna belina. Bolj je bil podoben mrtvecu, kot pa živemu človeku*«. Po opisu strahot življenja v taborišču, kjer so zaporniki obstajali le še kot številke, ki so jih s stradanjem in delom izžemali in jih nato množično morili v plinskih celicah, njihova trupla pa upepelili, da je za njimi izginila vsaka sled, se je članek zaključeval: »*Muke, ki so jih prestali ujetniki po taboriščih, so tako grozne, da jih svet ne bo nikdar pozabi ... Toda ti zločini ne bodo ostali nepoplačani. Našli bomo krivce. Našli bomo tiste, ki so pošiljali ljudi v smrt, in one, ki so počenjali grozodejstva v taboriščih samih.*« ²⁹ Že naslednjega dne je Pd objavil nov članek o povratnikih iz nemških ječ, prisilnega dela in taborišč. Veliko jih je bilo, mnogi pa so morali še vedno čakati na povratek v Trst, ker so jih v Italiji zadrževali, češ da tečejo v Trstu po ulicah potoki krvi. »*Po tržaških ulicah jih vidiš, razcapane in izmučenih obrazov, z grozo v očeh, neizbrisno grozo, ki je nič ne bo moglo več iztrgati iz ranjene duše,*« je povratnike opisoval avtor. Sledil je pogovor z Gigijem Kodermacom, povratnikom iz Podgore pri Gorici, ki je opisal mučenje v tržaškem zaporu, življenje v internaciji v Nemčiji in povratek. »... *Moj tovariš in jaz sva izkoristila nered prvih dni in se odpravila sama peš domov. Več kot 350 km peš. Nekaj malega pa z vozili, kakor smo pač naleteli. Nihče nam ni pomagal, zadnja oblačila smo prodajali, da bi se lahko najedli.*« Ko pa je v Trstu po naključju šel mimo zapora: »*Nehote me je prešinila groza tistih dni, ko sem tukaj čakal na smrt. In tedaj sem čutil, da nikoli ne bo več tisto kakor prej in da nič ne bo moglo izbrisati spominov na preteklost. Koroneja (Coroneo, tržaški zapor, op S.V.) se mi je zdela kot s krvjo oškropljeno svarilo: Ne pozabimo!*« ³⁰ Pričevanja so se v Pd nadaljevala s pripovedmi dveh bivših internirancev v Mauthausnu, ³¹ z

²⁶ SP, 29. 11. 1945, Okno v svet.

²⁷ Pd, 27. 5. 1945, Hitlerjevska grozodejstva. Novice o higijenskem zavodu v Gdansk u in o poskusni tovarni za izdelavo mila iz človeške maščobe ter strojenje človeške kože pa je kasneje povzel tudi GZ, in sicer 26. julija 1945 v članku Higijenski zavod medicinske akademije v Gdansk u.

²⁸ CdT, 17. 6. 1945, Particolari sul campo di Mauthausen; Pd, 8. 8. 1945, Življenje pod strahotnimi pogoji.

²⁹ Pd, 29. 5. 1945, Odgovarjali bodo vsi.

³⁰ Pd, 30. 5. 1945, Ne pozabimo ...

³¹ Pd, 7. 6. 1945, Taborišče strahot. Priči sta bila Mijo Jovanovič, odvetnik iz Bajne Bašte, in Nenad Ivkovič, pomočnik predstojnika glavne blagajne Narodne banke, iz Beograda, ki sta bila oba v Mauthausnu.

objavo članka iz *Dachauskega poročevalca*,³² v katerem je bil zapisan pogovor s Slovencem, ki so ga nacisti uporabljali za poizkuse o človeški vzdržljivosti mrazu,³³ s krajšim povzetkom pripovedi Franca Volka, iz Ozeljana, ki je preživel Mauthausen³⁴ ter izkušnji kapetana sovjetske vojske Aleksandra Pečerskega, ki je bil zaprt v taborišču Sobibor, kjer je vodil upor taboriščnikov (in bil med redkimi, ki mu je uspelo pobegniti in se rešiti).³⁵

CdT je objavil pismo umrlega deportiranca Romana Carrare, ki ga je preživeli tovariš izročil teti preminulega in v katerem je opisoval transport deportirancev iz Buchenwalda v Dachau.³⁶ Tudi VL je objavil pismo bivšega interniranca v Nemčiji Cornelia Carniela, ki so mu nacisti umorili ženo v Auschwitzu. Po povratku v Trst je našel svoje stanovanje popolnoma izropano, kar pa je ostalo so mu kot vojni plen zasegle zavezniške oblasti, ker se je po njegovi aretaciji v stanovanje vselili sodelavec SS. Ob njegovem povratku pa je v njegovem stanovanju živela tuja družina in si je bil on prisiljen priskrbeti zasilno namestitev, kjer pa ni mogel imeti pri sebi mladoletnega sina. Prizadeti je zahteval svojo pravico, uredništvo pa je pismu dodalo pripis, v katerem je naglašalo, da je enaka usoda doletela številne povratnike iz zapora ali deportacije in od ZVU zahtevalo, da ukrepa.³⁷ Glasilo tržaškega CLN je nato objavilo še članek o ilegalnem listu, ki so ga italijanski jetniki delovnega taborišča v bližini Hamburga ročno razmnoževali in delili med sojetniki³⁸ ter v nadaljevanjih dnevnik iz ujetništva bivšega avstrijskega kanclerja Schuschnigga, v katerem je avtor opisoval tudi svoje življenje z družino v taborišču Sachsenhausen.³⁹ Njegova pripoved kaže neko drugačno taboriščno stvarnost, ki so jo doživljali znani in ugledni zaporniki. Ki pa so lahko videli, slišali in vohali⁴⁰ prav vse, kar se je dogajalo z navadnimi jetniki. In jim je bila ta hujša, prava taboriščna stvarnost stalno pred očmi kot svarilo, kaj jih je lahko v vsakem trenutku doletelo.

Ostale prilike soočanja s stvarnostjo taborišč

Periodični tisk nikakor ni bil edini posredovalec spoznanj o taboriščih. Znano je, da so morali nemški vojni ujetniki in civilno prebivalstvo obvezno prisostvovati predvajanju dokumentarcev o nacističnih grozodejstvih v taboriščih.⁴¹ Iz Pd tako izvemo, da so Sovjeti pripravili dokumentarni film o Auschwitzu na podlagi gradiva, ki so ga snemali ob osvoboditvi taborišča (med taboriščniki so bili posneti tudi družina člana jugoslovanske vlade Mandića in asistent na medicinski fakulteti v Zagrebu prof. Grossman) in da je bil v pripravi nov

³² Dachauski poročevalec so takoj po vojni izdajali bivši slovenski zaporniki taborišča Dachau, ki so v taborišču čakali na povratek domov. Urejal ga je Ljudevit Mrzel.

³³ Pd, 7. 6. 1945, Znanost v rokah zločincev. Pogovor s preživelim se je zaključevala takole »... v zenicah mu je za hip zaiskril odsev maščevalnega besa, pa že zopet ugasnil v toplem pogledu: majavih korakov in sključene glave je odtaval med gručami blelih izmozganih tovarišev na svoje priljubljeno mesto za pečko».

³⁴ Pd, 15. 6. 1945, Iz Mauthausena.

³⁵ Pd, 27. 6. 1945, Taborišče smrti v Sobiboru.

³⁶ CdT, 23. 6. 1945, Ordine nuovo.

³⁷ VL, 10. 10. 1945, La penosa odissea di un perseguitato politico.

³⁸ VL, 29. 10. 1945, »Marciare«: un giornale scritto a matita. Tržaški interniranec Arnaldo Marangon je uredništvu VL izročil okoli 30 izvodov tega ilegalnega taboriščnega glasila, ki so ga dobesedno pisali (v štirih primerkih) od avgusta 1944 do januarja 1945, ko so list prenehali izdajati zaradi bojazni odkritja Gestapa.

³⁹ VL, 30. 11. 1945, La »villa« di Sachsenhausen.

⁴⁰ V spominih, ki jih je objavil VL, je Schuschnigg izrecno omenjal smrad po ožganem človeškem mesu, ki je prihajal iz sicer oddaljenih krematorijev.

⁴¹ Glej npr. CdT, 9. 6. 1945, Un documentario sulle atrocità naziste proiettato davanti ai prigionieri tedeschi, ter Pd, 15. 5. 1945, Nemci bodo gledali svoje zločine.

dokumentarec s posnetki zaslišanj ujetih članov osebja taborišča.⁴² Podoben film so izdelali tudi v Jugoslaviji, vendar o zločinih domačih fašistov, saj je zadeval ustaško taborišče Jasenovac.⁴³ Ti dokumentarci pa nikakor niso bili namenjeni izključno nemški publiki, niti da bi jih predvajali v posebnih prostorih ob posebnih prilikah. V Trstu so vsaj enega predvajali kar v kinu, kot izvemo iz recenzije filma *Primula Smith*, ki jo je objavil GZ. Poleg predstavitve filma je namreč opisoval tudi krajši dokumentarec o Buchenwaldu (videlo se je med drugim kupe mrličev ter krematorijske peči z razlago njihovega delovanja), ki so ga predvajali pred igranim filmom.⁴⁴

Tržačani in Goričani so se s stvarnostjo nacističnih taborišč lahko seznanili tudi na razstavah. Najpomembnejša je bila nedvomno fotografska razstava z naslovom *Šest let vojne*, ki so jo v Trstu postavili v umetnostni galeriji na Akvedotu (Drevored XX. septembra) na začetku avgusta 1945, v Gorici pa v jeseni (tu so jo celo podaljšali), in na kateri je bilo veliko prostora namenjeno nacističnim grozodejstvom, v prvi vrsti seveda taboriščem.⁴⁵ V Gorici pa so jeseni leta 1945 postavili še dve taki razstavi: prvo so postavile zavezniške informacijske službe in se je nanašala na taborišče Belsen, drugo pa so postavile projugoslovanske organizacije in je dokumentirala zločine italijanskih okupatorjev v Sloveniji.⁴⁶

V Trstu so o taboriščih pričeli prirejati tudi že prve konference. Prvo, na kateri je na temo Nacistična koncentracijska taborišča predaval študent Franz Saba, je 21. avgusta, ob 21. uri, v slavnostni dvorani tržaške univerze priredil Comitato universitario triestino (Tržaški univerzitetni odbor);⁴⁷ drugo sta 1. septembra ob 20. uri organizirala Circolo di Cultura Popolare (Krožek za ljudsko kulturo) in Prosvetno-kulturni krožek na Škorklji v društvenih prostorih slednjega (ulica Vojaške bolnice št. 2), na njej pa je Franc Klamert (Francesco Clamert) govoril o življenju taboriščnikov v Buchenwaldu;⁴⁸ tretje predavanje, na katerem je neki dr. Gentili predaval o življenju partizanov v Umbriji in deportirancev v Nemčiji, pa je priredilo Združenje veteranov (Associazione reduci) 18. novembra v dvorani Dante (Sala Dante) na ulici Paolo Reti.⁴⁹ Žal je to tudi vse, kar o teh predavanjih vemo, saj nobeden od pregledanih listov ni objavil poročila s katerega od njih.

Manj omenjani zločini

Med pregledanim tiskom so se razlike pojavljale predvsem v tem, o katerih zločinih so pisali. Tako je GZ sicer sledila procesom proti kolaboracionistom v Jugoslaviji, ni pa npr. objavila prav ničesar o ustaških taboriščih. Isto je veljalo za zločine italijanskih fašistov, z izjemo procesov, na katerih so fašistom sodili v Trstu in Gorici. Podobno je bilo z VL, ki je fašistične

⁴² Pd, 10. 6. 1945, Film o taborišču smrti.

⁴³ Pd, 18. 8. 1945, Film o ustaških zločinih.

⁴⁴ GZ, 21. 6. 1945, »Primula Smith« in dokumentarni film iz Buchenwalda. V italijanščini pomeni primula trobentico (cvetlica). Film in dokumentarec o Buchenwaldu so predvajali v kinu Nazionale, ki se je nahajal (in se še nahaja) v strogem mestnem središču.

⁴⁵ GZ, 7. 8. 1945, Otvoritev razstave »Šest let vojne«; CdT, 8. 8. 1945, La Mostra fotografica »sei anni di guerra«; GZ, 20. 9. 1945, Podaljšanje razstave »Šest let vojne«.

⁴⁶ GZ, 10. 10. 1945, Razstava fotografij; Pd, 24. 10. 1945, Razstava fotografij v Gorici. Če se je kdo hotel osebno poglobiti v problematiko pa je imel na voljo tudi prve knjige o nacističnih zločinih, in o njihovem izidu je seveda poročal tudi primorski tisk. Glej npr. Pd, 1. 6. 1945, Knjiga o vojnih zločinih.

⁴⁷ CdT, 21. 8. 1945, Comitato universitario triestino.

⁴⁸ CdT, 31. 8. 1945, Al circolo di cultura di Scorcola; Pd, 1. 9. 1945, Predavanje o taborišču Buchenwald.

⁴⁹ CdT, 17. 11. 1945, Conferenza in Sala Dante. Omembe vredno je dejstvo, da je bil Paolo Reti vodilni član tržaške stranke Krščanske demokracije (Democrazia Cristiana) in tržaškega CLN, ki so ga nacisti aretirali in umorili v Rižarni. Po njem so očitno poimenovali ulico v samem središču mesta že takoj po vojni.

zločine omenjal le v zvezi s procesi proti fašistom v Trstu in Gorici oziroma v Italiji, ni pa nikoli omenil taborišč, pokolov in drugih grozodejstev, ki so jih italijanski fašisti zagrešili v Etiopiji, Grčiji, Jugoslaviji in drugod. Še manj je o tem pisal SP. Največjo pozornost je grozodejstvom, ki so jih zagrešili zavezniki nacistov, namenjal Pd. Že maja je pisal o bolgarskih grozodejstvih nad Judi in o ustaških taboriščih Jasenovac in Stara Gradiška,⁵⁰ posebno pozornost pa je namenil italijanskim vojnim zločinom z objavo izvlečkov iz dnevnika komandanta italijanske vojaške enote, ki je delovala v Dalmaciji,⁵¹ predvsem pa z objavo več nadaljevanj o italijanskem taborišču Rab in o tem, kar se je v njem dogajalo.⁵² Poleg Pd je o teh zločinih, in sicer izključno o italijanskih, pisal CdT, ki je svoje bralce seznanil z jugoslovansko zahtevno Italiji po izročitvi vojnih zločincev⁵³ ter objavil odlomke iz vojnega dnevnika italijanske vojaške enote z opisom represalj in grozodejstev, ki jih je izvršil v Sloveniji in Hrvaški, ki ga je pospremil s fotografijo streljanja talcev s strani italijanske vojske.⁵⁴

Situacija preživelih

Primorski tisk je torej veliko pisal in informiral o stvarnosti nacističnega taboriščnega sistema. Precej je pisal tudi o situacij bivših taboriščnikov po osvoboditvi. Na širši evropski ravni je o tem pisal izključno GZ, ki je že junija na kratko poročal o situaciji bivših poljskih prisilnih delavcev v Avstriji, o pobudi švedske vlade, da sprejme na zdravljenje bivše taboriščnike, potrebne posebnih neg o delovanju Vatikanske pomoči med bivšimi deportiranci ter o svečanem sprejemu v Celovcu skupine petdesetih slovenskih bivših internirancev iz Dachaua na poti domov.⁵⁵ Bolj obširno pa je poročal o ocenah vrhovnega zavezniškega poveljstva o problemu bivših taboriščnikov in prisilnih delavcev, ki naj bi se jih od 5.800.000 že 3.000.000 vrnilo na svoje domove. Ostali so bili nameščeni po zbirnih taboriščih in bi se po načrtih morali na začetku septembra vsi vrniti domov, razen dvakratnih invalidov in tistih brez določenega državljanstva.⁵⁶ List je objavil tudi fotografiji, in sicer sliko otroka v Buchenwaldu, ki so mu nacisti umorili starša in je čakal na premestitev v švicarski sanatorji, ter sliko židovske deklince z učiteljico, posneto v šoli, ki so jo za okoli 200 preživelih otrok (nekateri so se v taborišču celo rodili) v taborišču Belsen organizirale britanske oblasti.⁵⁷ Posebej zanimivi pa sta dve zadnji poročili, ki jih je na to temo objavil GZ. Prvo daje veliko misliti, saj govori o judovskih preživelih taboriščnikih iz Poljske, ki so se sicer po osvoboditvi vrnilo na svoje domove, a so se »zaradi surovega ravnanja z njimi« začeli ponovno vračati na ameriško zasedbeno področje v Nemčiji, kjer so čakali na odhod v Palestino. Eden od beguncev naj bi celo izjavil, da so živeli Judje na Poljskem pod terorjem in da so jim v nekaterih krajih same poljske oblasti svetovale, naj se v interesu lastne varnosti čimprej izselijo.⁵⁸ Drugi članek pa je opisoval

⁵⁰ Pd, 20. 5. 1945, Zverstva bolgarskih vojnih zločincev nad Judi; 27. 5. 1945, Strahovita smrt v ustaških taboriščih Gradiška in Jasenovac; 31. 5. 1945, Fašizem pomeni moritev stotisočev ljudi.

⁵¹ Pd, 10. 7. 1945, Zločini italijanskih fašističnih tolč.

⁵² Pd, 19. 10. , 24. 10. 3. 11. in 6. 11. 1945, Skoz' glad in trpljenje.

⁵³ CdT, 26. 6. 1945, La Jugoslavia richiede i criminali di guerra.

⁵⁴ CdT, 3. 7. 1945, Delitti fascisti.

⁵⁵ GZ, 19. 6. 1945, Bivši poljski deportiranci so gostje v Avstriji; 23. 6. 1945, Gostoljubnost Švedske žrtvam koncentracijskih taborišč; 3. 7. 1945, Delovanje v koncentracijskih taboriščih v Nemčiji; 15. 7. 1945, Prihod bivših slovenskih internirancev v Celovec.

⁵⁶ GZ, 10. 7. 1945, Iz Nemčije se vračajo.

⁵⁷ GZ, 18. 7. 1945, Buchenwaldske sirote; 28. 7. 1945, Otroški vrtec v Belsenu.

⁵⁸ GZ, 5. 10. 1945, Življenje židovskih beguncev. Da je bila situacija preživelih judovskih taboriščnikov posebna je potrdil članek, ki ga je GZ objavil 10. 11. 1945 z naslovom Obisk novinarjev v židovskem taborišču. Judje so bili

zelo težko situacijo milijonov raznih beguncev, ki so po celi Evropi živeli po taboriških in skrbi, ki jih je povzročala bližajoča se zima. Predvsem pa je bila za svoje deportirancev, ki so upali v njihovo vrnitev, pretresljiva izjava visokega funkcionarja francoskega ministrstva za vojne ujetnike, ki je dejal, da so mnogi deportiranci kratkomalo izginili in ne bo mogoče dobiti podatkov o njihovi usodi, ker so jih nacisti pomorili in upepelili po taboriških, ne da bi jih vpisali v sezname ujetnikov.⁵⁹

Pd je večjo pozornost namenil konkretnim ukrepom ljudskih oblasti v prid povratnikov iz taborišč. Objavil je odlok Štaba za repatriacijo vojnih ujetnikov in internirancev za Slovenijo, ki je določal, da morajo vsem povratnikom (med temi tudi bivšim deportirancem in internirancem), ne glede na njihovo narodnost, vse civilne oblasti nuditi vsako pomoč. Odlok je odredil, da se mora v vsaki vasi, kjer se pojavijo povratniki, določiti prostor – karantenski center – za njihovo namestitvev. Iz zdravstvenih razlogov je bil povratnikom strogo prepovedan stik z vaščani, kar je morala zagotoviti Narodna zaščita. Narodna zaščita oz. krajevni Narodnoosvobodilni odbor (NOO) sta morala vsak prihod in število povratnikov takoj javiti najbližji Komandi mesta, ki je bila zadolžena, da jih napoti v karantenske centre. Tu so jim prehrano morali priskrbeti Narodna zaščita oz. krajevni NOO oz. najbližja Komanda mesta.⁶⁰ Kot je razvidno je šlo bolj za policijske in zdravstveno preventivne ukrepe, kot za pomoč ljudem v stiski. Iz pisanja Pd se da sklepati, da je bila cela Primorska posejana s karantenskimi postajami za povratnike. Dve taki postaji sta bili v Tolminu in Kobaridu, in sicer v konviktu in v barakah, Pd pa je zatrjeval, da je v njih oskrba bivših deportirancev odlična, tudi zaradi pomoči terenskih organizacij in vsega prebivalstva.⁶¹ Ljudje so res skušali po svojih močeh pomagati bivšim internirancem, predvsem seveda domačim, kot dokazujejo sezname darovalcev za »vdove in sirote padlih borcev ter vračajoče se internirance« oz. prispevkov Rdečemu križu Slovenije za pomoč repatriirancem.⁶² Vendar je komisija, ki so jo ustanovili pri poverjeništvu Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko Primorje v Ajdovščini za razdeljevanje začasnih podpor žrtvam fašizma in nacizma te podpore, poleg invalidnim borcem ter vdovam in sirotam padlih borcev, delila le vdovam, sinovom in hčerkam »žrtev fašističnega terorja« (med katere so verjetno spadali tudi preminuli v taboriških), ne pa preživelim taboriščnikom.⁶³ Za slednje pa so skrbele komisije za razdeljevanje podpor, ki so jih postavili po vseh okrajih: poleg za pomoč vdovam in sirotam padlih so bile zadolžene tudi za obnovo domov onemoglih, za mladinske domove za vojne sirote, za počitniške kolonije za onemogle otroke a tudi »za socialno skrbstvo za naše repatriirance«. Višina podpor (podčrtano je bilo, da to ni bila nobena miloščina ampak pravica žrtev), je morala vsakemu zagotavljati dostojno življenje.⁶⁴ Odsek za socialno skrbstvo v Tržaškem okrožju (ki je zajemal tržaško okolico, ne pa mesta

nameščeni v posebnem taborišču, kjer je bila situacija sprejemljiva čeprav še vedno taboriščna. Rabi Ezekjel Rutner je glede položaja dejal: «Upamo, da nam bo kulturni svet odprl vrata in nam dal možnost živeti skupno in v miru na katerem koli kraju tega sveta». Iz te izjave je razbrati občutek izvrženosti, ločenosti in podvrženosti odločitvam drugih, kot da bi Judje ne bili normalni člani človeške družbe, ampak posebna skupina ljudi z očitno negativnimi značilnostmi, ki so lahko postali del družbe le s pristankom njenih »normalnih« članov. Zdi se kot da bi rabi interioriziral nacistično upodabljanje Judov! Oziroma, da je to njegovo mišljenje izviralo iz dejstva, da so bili Judje še vedno žrtve milo rečeno odklonilnega odnosa, kot izhaja iz prej omenjenega članka.

⁵⁹ GZ, 30. 10. 1945, Milijoni beguncev v Evropi. Računali so, da je bilo v celi Evropi okoli 8 milijonov beguncev. Večina so to bili Nemci, ki so jih izgnali iz Poljske, Sovjetske zveze, Češkoslovaške in drugih srednje in vzhodno evropskih držav.

⁶⁰ Pd je odlok objavil kar dvakrat, in sicer 13. in 25. maja 1945.

⁶¹ Pd, 30. 5. 1945, Tolmin in Kobarid za naše internirance.

⁶² Glej npr. Pd. 3. 6. 1945, Pomoč vdovam in sirotam; 26. 8. 1945, Seznam prostovoljnih prispevkov Rdečega križa Slovenije za repatriirance.

⁶³ Pd, 17. 7. 1945, Podpore vojnim sirotam in vdovam

⁶⁴ Pd., 28. 7. 1945, Naše socialno skrbstvo.

samega) je ugotovil, da je na njegovem območju potrebnih podpore 6.151 družin z 8.051 otroci in 12.564 odraslimi člani, 1.052 invalidov ter 1.584 nosečih oz. doječih mater. Od teh je bilo družin internirancev in konfinirancev 875, z 979 otroci in 2.008 odraslimi. Ker je bilo potrebnih zelo veliko je odsek izvedel v okrožju (brez Trsta) nabiralno akcijo in zbral 263.546 lir, 10 vozov poljskega orodja, živeža in pohištva, 225 kosov posteljnine ter neopredeljeno količino oblačil in obutev.⁶⁵ Bivši politični pregnanjanci, ki so že bili organizirani, pa so v Gorici od pokrajinske ustanove za prehrano Sepral izposlovali, da je bivšim pregnancem nakazal dodatno količino maščob, od tekstilnega podjetja Cotonificio triestino pa za vsakega člana zavoj oblačil. Dogovarjali pa so se za posebne nabave obutev in kurjave.⁶⁶

GZ se je tudi posvečal prikazovanju ukrepov »svojih« ustanov za povratnike, a iz poročil je vsekakor pronicala tudi človeška plat in posebni primeri. Tako je v članku o delu Odbora za pomoč povratnikom, ki ga je za pomoč domačim povratnikom ustanovila ZVU, poleg prikaza konkretnega delovanja ustanove (ki je ljudi sprejemala, jim skušala priskrbeti službo, jim nudila prehrano in jim na diskreten način dala nekaj denarja) avtor uvodno orisal siromašni videz in prestrašene obraze prihajajočih, njihove izkušnje v nemškem ujetništvu in ugotavljal: »*Nemci bodo morali dajati strašno velik odgovor, ne samo za to, kar so ljudje strašnega pretrpeli v teh letih, marveč tudi za vse tiste grozne, škodljive posledice, ki so jih povzročili tako velikemu številu ljudi*«. ⁶⁷ List je tudi poročal o delu Urada za brezdomce pri ZVU, ki se je ukvarjal s tujimi povratniki, ki so se skozi Trst vračali v domovino, in za katere so v prehodnih taboriščih v Italiji skušali ustvariti »*družinsko domačnost*«, ki bi ne spominjala na taborišča,⁶⁸ ter o delu tržaškega odseka Jugoslovanskega Rdečega križa, ki je sprejemal in skrbel za povratnike, ki so bili na poti v Jugoslavijo in druge vzhodnoevropske države.⁶⁹

CdT je poročal mnogo bolj odmaknjeno in objavljal le uradna sporočila o poteku povratkov⁷⁰ in o podporah, ki so jih lahko taboriščniki koristili. Tako zvemo, da je tudi v Trstu na pobudo Papeške podporne komisije (Pontificia commissione d'assistenza) in Rdečega križa Italije bil ustanovljen Odbor za pomoč veteranom (Comitato per l'assistenza ai reduci), ki si je zadal nalogo olajšati povratak bivšim internirancem in jim ob povratku nuditi materialno in moralno podporo.⁷¹ Za družine internirancev, ki so v internaciji umrli, pa je italijanska državna socialno-varstvena ustanova INPS (Istituto nazionale per la previdenza sociale – Državni inštitut za socialno zavarovanje) odobrila izplačilo posebne enkratne denarne podpore.⁷²

Na delo Odbora za pomoč veteranom, ki mu je načeloval tržaško-koprski škof Santin, ter na verske obrede in druge pobude, ki jih je slednji prirejal tudi mimo odbora, se je osredotočala pozornost VL. List je objavil poziv škofa Tržačanom, naj prispevajo za pomoč povratnikom, v katerem je Santin naglašal, da je zaradi težkih okoliščin le peščica bivših taboriščnikov deležna pomoči uradnih državnih ustanov, medtem ko je število pomoči potrebnih izredno veliko. Da bi pomagal vsem nepreskrbljenim je zato nastal omenjeni Odbor, ki pa je lahko računal le na dobrohotnost someščanov. Do tedaj zbranih 600.000 lir prispevkov je bilo odločno premalo glede na potrebe in je zato Santin Tržačane pozval k večji darežljivosti, ker bi drugače odbor moral prenehati z delovanjem. Njegov poziv je podprlo uredništvo VL, ki je podčrtalo, da

⁶⁵ Pd, 27. 7. 1945, Socialno skrbstvo v Tržaškem okrožju.

⁶⁶ Pd, 29. 9. 1945, Ugodnosti za bivše politične pregnanjance. Treba je poudariti, da je le del bivših internirancev spadal med politične pregnanjance.

⁶⁷ GZ, 9. 8. 1945, Povratak domov.

⁶⁸ GZ, 11. 12. 1945, Ljudje se vračajo skozi Trst v domovino.

⁶⁹ GZ, 10. 8. 1945, Delo tržaškega odseka jugoslovanskega Rdečega križa.

⁷⁰ CdT, 25. 8. 1945, Rimpatrio di prigionieri di guerra e di internati politici.

⁷¹ CdT, 8. 7. 1945, Per i reduci dai campi di concentramento.

⁷² CdT, 28. 7. 1945, Una speciale indennità alle famiglie degli internati deceduti in Germania.

pomoč povratnikom iz taborišč ni bila le stvar krščanskega usmiljenja, ampak tudi dokaz nacionalne (italijanske seveda) enotnosti.⁷³ Decembra je Santin v imenu odbora objavil nov poziv, s katerim je vabil k darovanju igrač, saldkariji, knjig in drugega za božična darila sinovom bivših internirancev,⁷⁴ le nekaj dni kasneje pa je škof daroval mašo »za veterane«.⁷⁵ Bila je to v resnici zahvalna maša za povratek internirancev iz taborišč, v svoji pridigi pa je Santin pozval k molitvi za preminule v taboriščih, a tudi »za one brate, ki so bili odpeljani v zadnja taborišča in zanje prosimo, naj jim bo dana moč, da vzdržijo in upanje v povratek«. Nanašal se je na drugo vrsto deportirancev: na vse tiste, ki so jih jugoslovanske oblasti ob koncu vojne aretirale in odpeljale v zapore in taborišča v Jugoslaviji.⁷⁶

Treba je poudariti, da iz pogovorov s preživelimi taboriščniki, zbranih za projekt *Preteklost v sedanosti*, izhaja, da so bili le redki deležni pomoči med potjo, nihče pa v Trstu. Pot domov je bila v večini primerov dolga in težka, v glavnem so ljudje potovali na svojo roko, veliko jih je iz zavezniških zbirnih centrov celo zbežalo. A težave jim niso povzročali le zavezniki, in to zaradi njihove politične opredelitve za Jugoslavijo. Nekaterim, ki so na poti domov šli preko Jugoslavije, so težave povzročale prav jugoslovanske oblasti, od katerih bi si to najmanj pričakovali. Tako je bilo s taboriščnikom, katerega pričevanje je zbrano v pogovoru 2/M/1927/1G. Pravi, da je v Münchnu s skupino povratnikov iz taborišč naletel na kasarno kraljeve jugoslovanske vojske, v kateri so bili vojaki v polni pripravljenosti. In ti vojaki so njega in njegove tovariše, ki so bili vsi na strani titovih partizanov, skoraj napadli, ko so jih začudeno vprašali, zakaj na njihovi kasarni plapola jugoslovanska trobojnica, a brez rdeče zvezde. Kasneje se je tega srečanja spomnil, ko so ga v Sloveniji zadrževali nekaj tednov in mu celo dali stražarja, ki ga je spremljal povsod. On si ni znal razlagati, zakaj ga ne pustijo domov, dokler ni stvar pojasnil sovaščan, ki ga je naključno srečal in se o tem pozanimal pri komandi: sumili so ga, da je eden od četniških agentov, ki naj bi jih angloameričani vrinjali med povratnike.⁷⁷

Ob prihodu domov se priče spominjajo lepega sprejema domačih in sosedov, vendar so to bili spontani dokazi solidarnosti.⁷⁸ Tudi kasneje so lahko računali le na pomoč sosedov in prijateljev, drugače pa so se morali tako kar se tiče zdravstvenih problemov, kot kar zadeva delo in preživetje, znajti sami. Nihče ne omenja, da bi dobival kako posebno podporo kot taboriščnik, kvečjemu so kaj dobili na račun tega, da so bili pred deportacijo v partizanih. Skoraj vsi so imeli težave z zaposlitvijo, bodisi ker je bila v tem smislu situacija po vojni za vse

⁷³ VL, 9. 8. 1945, Commosso appello del Vescovo per l'assistenza ai reduci.

⁷⁴ VL, 4. 12. 1945, Per allietare il Natale dei bambini reduci.

⁷⁵ Zanimivo je, da je VL stalno pisala o »veteranih« (reduci), tudi ko se je nanašala na bivše taboriščnike, ki jih je označevala kot »veterane iz taborišč« (reduci dai campi di concentramento).

⁷⁶ VL, 10. 12. 1945, Mons. Santin celebra la Messa del Reduce. Poziv k udeležbi pri »Maši za veterane« (to je namreč prevod italijanske Messa del Reduce) so podpisale Tržaška federacija Združenja italijanski partizanov (Federazione di Trieste dell'Associazione partigiani italiani), Združenje Julijske krajine vojaških internirancev v Nemčiji (Associazione Giuliana internati militari in Germania) in Odbor veteranov (Comitato reduci), ki so izrecno pozivale vse »italijanske partizane in vse veterane«. Maša je torej imela močno italijansko nacionalno označbo.

⁷⁷ Bivši taboriščnik je bil upravičeno ogorčen nad tem odkritjem. »Sem imel 35 kilov, naš, sem rekel, me vidiš, da ne morem stat niti pokoncu, sem rekel, in mi govoriš te stvari« (Sem imel 35 kil, in sem mu rekel »Me vidiš, da ne moram niti stati, in mi govoriš te stvari«). In je policista, ki je bil za vse to odgovoren, povabil, naj vrinjence išče med bolj rejenimi in zdravimi ljudmi, ne pa med takimi, kot je bil on.

⁷⁸ Glej npr. pogovor 10/Ž/1925/1G+11/M/1924/0+12/Ž/1926/0, v katerem bivša taboriščnica pravi, da so njo in njene sopotnike v Tržiču (Monfalcone) za to postavljena služba nahranila in odžejala, v Trstu na postaji pa ni bilo prav nikogar, ki bi jim pomagal in je morala sama peš do doma, kjer so jo ostali člani družine sprejeli z nepopisnim veseljem, obiskat pa so jo takoj prišli tudi vsi sosedje. Tako se je na dvorišču zbralo vsaj 25 ljudi, vsak je tudi kaj prinesel, pijače ali hrane, tako da je njen povratek postal priložnost za praznovanje, ki je trajalo celo noč: »Je blo šest ura, ki smo se spravli spat«.

težka, a tudi ker so zaradi zdravstvenih težav (fizičnih a tudi duševnih) bili manj prilagodljivi ter zaradi tega, ker so se mnogi vrnili šele po več mesecih od konca vojne in so razpoložljiva delovna mesta bila že oddana. Nekateri celo omenjajo, da so imeli pri zaposlitvi velike težave, ker so v Trstu povsod imeli prednost »esuli«, istrski optanti-begunci.⁷⁹ Če je bil odnos ljudi do povratnikov iz taborišč v glavnem naklonjen in solidarnosten, ni manjkalo takih, ki so povratnike (predvsem povratnice) obtoževali najoglusnejših reči.⁸⁰

Posebna kategorija deportirancev

Prav glede Santinovich »bratov, ki so bili odpeljani v zadnja taborišča« pa se je vnela ostra časopisna polemika. VL je namreč od samega nastanka⁸¹ veliko več pozornosti posvečal aretiranim od jugoslovanskih oblasti, kot pa internirancem v nacističnih taboriščih (fašističnih sploh ni omenjal). Izraz deportiranci je uporabljal izključno za prve, medtem ko je druge označeval praviloma kot »reduci« (veterani) ali »internati« (interniranci). List je o teh, ki jih je imenoval deportirance, sprožil pravo kampanijo in nekaj svojih prvih strani skoraj v celoti posvetil zahtevi po njihovi izpustitvi.⁸² V tem smislu so bili zelo aktivni tudi predstavniki CLN, ki so skoraj redno na tiskovnih konferencah predstavnikov ZVU postavljali to vprašanje na dnevni red. VL je v tej kampaniji posegel po izredno ostrih in celo žaljivih tonih. Na začetku septembra je tako v uvodniku zapisal, da so jugoslovanske oblasti za časa svoje prisotnosti v Trstu (list je to imenoval kar okupacijo) vzpostavile teror, ki je bil hujši od nacističnega, ter da je nad usodo »tolikih oseb, tolikih moških in žena, za katere je bilo splošno znano, da so antifašisti in so bili krivi le tega, da so Italijani, ali so bili kar po naključju aretirani na ulici, padla megla skrivnosti, ki je težja in gostejša od one, ki je za toliko let ovijala zloglasni taborišči Dachau in Buchenwald«. ⁸³ Proti koncu istega meseca pa je članek z naslovom Ricordate i quaranta giorni! (Spomnite se štiridesetih dni!) Jugoslavijo kratkomalo izenačeval s fojbami in trdil, de je Jugoslavija v primerjavi z večtisočletno italijansko omiko prava ničla.⁸⁴

VL je vestno sledil tudi organiziranju svojcev te posebne vrste deportirancev in poročal o nastanku njihovega združenja (Associazione congiunti deportati in Jugoslavia – Združenje svojcev deportiranih v Jugoslavijo).⁸⁵ Organizacija je nastala 6. oktobra, torej le nekaj dni

⁷⁹ Glej pogovor 10/Ž/1925/1G+11/M/1924/0+12/Ž/1926/0.

⁸⁰ Glej pogovor 18/Ž/1919/1G, v katerem povratnica pripoveduje, da je ona pred svojim prodajnim pultom na tržaškem trgu, kjer je prodajala cvetlice, imela vedno vrsto ljudi (kar si razlaga kot izraz solidarnosti in sočutja), ostale prodajalke pa so imele prav malo odjemalcev. Njena sosedja je ob neki taki priliki začela natolcevat (in to na glas, da bi slišali tudi odjemalci), da bi se ljudje ne tako zgrinjali pred njenim pultom, če bi vedeli, da je bila v taborišču, in pri tem dala razumeti, da je v taborišču počenjala najoglusnejše stvari. Povratnica, ki je proti obrekovalki nastopila zelo ostro, si tak izbruh razlaga kot izraz zavisti zaradi njenih prodajnih uspehov.

⁸¹ Prvi članek, ki sem ga na to temo zasledil, je od 25. 7. 1945 (torej tri dni po izidu prve številke VL) in nosi naslov La liberazione dei nostri prigionieri trasportati nei giorni di maggio in Slovenia (Osoboditev naših ujetnikov, ki so bili v majskih dneh odpeljani v Slovenijo).

⁸² Prvi tak članek je izšel 31. 8. 1945 z naslovom I campi di concentramento della »democratica« Jugoslavia in je obsegal 1/3 prve strani. Drugi, z naslovom Dove sono? Quando ritorneranno?, je obsegal dve celi koloni na prvi strani in je bil objavljen 5. 9. 1945. Tretji tak članek je z naslovom Inaudito cinismo izšel v VL 12. 10. 1945 in je prav tako obsegal 1/3 prve strani. 20. 10. 1945 je na prvi strani VL objavila v okviru poziv CLN, naj Jugoslavija končno sporoči usodo aretiranih, ki se še niso vrnili domov (nosil je naslov Sia resa finalmente nota la verità sugli scomparsi). Članki, poročila, pozivi in novice v zvezi s temi deportiranci pa so bili skoraj vsakodnevno prisotni na straneh VL.

⁸³ VL, 5. 9. 1945, Dove sono? Quando ritorneranno?

⁸⁴ VL, 28. 9. 1945, Ricordate i quaranta giorni!

⁸⁵ VL, 4. 10. 1945, I congiunti dei deportati in Jugoslavia si costituiscono in associazione; 9. 10. 1945, L'assemblea dell'Associazione congiunti deportati in Jugoslavia; glej tudi CdT, 9. 10. 1945, Associazione congiunti deportati in Jugoslavia, ki poroča, da je bilo na ustanovnem občnem zboru združenja 6. oktobra 1945 navzočih okoli 500 oseb.

za tem, ko so tako v Trstu kot v Gorici ustanovili prvi organizaciji bivših vojnih ujetnikov v Nemčiji oz. vojnih ujetnikov in povratnikov iz nemških koncentracijskih taborišč, ki sta obe bili ustanovljeni 30. septembra.⁸⁶ Poleg teh je obstajalo še združenje bivših političnih preganjancev, vendar nobeno od teh ni bilo tako aktivno in imelo toliko prostora v medijih kot združenje odpeljanih v Jugoslavijo. Niti niso bili bivši taboriščniki deležnih takih podpor, kot so jih dobivali svojeci odpeljanih v Jugoslavijo: ZVU je že avgusta v ta namen ustvarila sklad 1.250.000 lir samo za pomoč družinam odpeljanih iz Goriške.⁸⁷ Če se spomnimo, da je Odsek za socialno skrbstvo tržaškega okrožja zbral vsega 263.546 lir za pomoč vsem žrtvam nacifašističnega nasilja (torej ne le taboriščnikom), Santinov Odbor za pomoč veteranom pa za povratnike iz taborišč 600.000 lir, je nesorazmerje jasno.

Kampanija, ki je sicer ni vodil le VL, ampak vse proitalijanske organizacije, s škofom Santinom in glasilom škofije Vita Nuova na čelu, je izzvala odgovor tako jugoslovanskih oblasti (oziroma slovenskih) – slovenski Rdeči križ je povabil Rdeči križ Italije, naj sestavi delegacijo, ki naj obiše taborišča vojnih ujetnikov v Sloveniji – kot tudi CdT in predvsem Pd. Prvi je objavil članek, v katerem je retorično spraševal, ali ima bolečina mater različno težo glede na njihovo narodnost in poudarjal, da je bilo to, kar so pretrpele slovenske matere, ki so jim fašisti in nacisti odpeljali sinove in hčere, veliko huje od tega, kar se sedaj dogaja materam, ki so jim jugoslovanske oblasti zaprle sinove.⁸⁸ Pd pa se je najprej obregnil ob Santina, ki ga sicer ni izrecno omenjal. Pisal je namreč, da se je visoka osebnost močno zavzemala za ljudi, ki so jih aretirale jugoslovanske oblasti, in ga pri tem obtoževal, da je dosledno molčal, ko so fašisti in nacisti dvajset let preganjali in morili Slovence, Hrvate in italijanske protifašiste.⁸⁹ Posebno oster pa je bil odgovor na neki članek Vita Nuova, v katerem je katoliško glasilo pozivalo tržaško javnost, naj končno glasno reče »dovolj!« zločinom, ki so jih jugoslovanske oblasti v svojih taboriščih počenjale nad ljudmi, ki so jih odpeljale iz Trsta v prvi dneh maja. Pd je na to odgovarjal, da katoliški list ni imel nobenih dokazov za trditve o zločinih in da ga je vodilo le sovraštvo do Jugoslavije. Zaradi ostrogi argumentov velja odgovor Pd povzeti nekoliko obširneje. Slovenski list je namreč pisal, da ni Vita Nuova nikoli zavpila »dovolj!«, ko so fašisti zažgali Narodni dom, ko so po Krasu in Istri strahovali in pobijali, prav tako ne, ko so fašisti zaprli vse slovenske šole. Katoliško glasilo ni izrazilo glasnega protesta, ko so Slovencem in Hrvatom nasilno spreminjali priimke, ko so ukini slovenske gospodarske ustanove in slovenski tisk. Niti ni zavpil »dovolj!«, ko so fašisti pretepali in zapirali slovenske duhovnike, ali ko so fašisti na desetisoč Slovencev odvedli v taborišča, kjer so jih sestradali do smrti. Celo furlanski duhovnik, ki je videl sestradane zapornike se je zgrozil, da v celi Italiji ni bilo dušnega pastirja, ki bi se javno postavil proti takemu barbarstvu. A Vita Nuova je tudi tedaj molčala. Kot je molčala, ko so fašisti slovenske ženske, starce in otroke internirali na Rabu in jih tam pustili umirati od lakote in žeje. *»Ko pa so Slovenci in poštene Italijani sklenili med seboj mir, da bodo živeli kot enakopravni bratje in ko so oblastva zaprla nekaj tisoč fašistov, kvesturinov, pripadnikov oboroženih fašističnih formaciji in poslala v taborišče, je »Vita Nuova« v imenu tržaških fašistov zavpila: Basta!«*⁹⁰

Druga polemika, ki se – kot komaj omenjena – od tedaj vleče dalje vse do danes, pa je izbruhnila ob odkritju ostankov zadnjih žrtev, ki so jih nacisti umorili in upepelili v Rižarni. 3. decembra so delavci pri odstranjevanju ruševin dimnika, ki so ga nacisti pred svojim odho-

⁸⁶ GZ, 2. 10. 1945, Organiziranje vojnih ujetnikov; VL, 3. 10. 1945, L'assemblea dei reduci dalla Germania.

⁸⁷ GZ, 13. 8. 1945, Podpore deportirancem v Jugoslaviji; SP, 5. 9. 1945, Razna obvestila – Porpore družinam interniranih iz Goriškega okraja.

⁸⁸ CdT, 5. 9. 1945, Il pianto delle madri.

⁸⁹ Pd, 29. 5. 1945, Staro se ne more več povrniti.

⁹⁰ Pd, 21. 7. 1945, Basta!. V italijanščini pomeni basta dovolj.

dom iz tržaškega taborišča razstrelili, našli papirnat žakelj, ki je vseboval pepel in ožgane ostanke človeških kosti.⁹¹ Dva dni kasneje je tržaški Mestni osvobodilni svet, upravni organ, ki se je formiral za časa jugoslovanske oblasti kot organ ljudske oblasti, sporočil, da je bila ustanovljena Komisija za počastitev žrtev Rižarne, ki so jo sestavljali predstavniki Judovske skupnosti, Združenja partizanov Julijske krajine (Associazione partigiani giuliani), Rdečega križa Slovenije in drugih organizaciji, z nalogo, da pripravi svečan pokop najdenih ostankov, ki naj bi bil v nedeljo 9. decembra.⁹² Do dneva pokopa pa so se ljudje lahko poklonili žrtvam v dvorani na sedežu Rdečega križa Slovenije, kjer je bila žara, v katero so premestili posmrtno ostanke, ki so jih bili našli v Rižarni.⁹³ 5. decembra pa je občinski svet (katerega člani niso bili izvoljeni, ampak imenovani od ZVU, med njimi pa ni bilo nobenega predstavnika projugoslovanov, ki so tedaj bojkotirali uprave, postavljene od ZVU) soglasno odločil, da bo občina krila stroške pokopa teh ostankov in za postavitve spomenika žrtvam Rižarne.⁹⁴ Tri dni kasneje je VL objavila izjavo Združenja italijanskih partizanov (Associazione partigiani italiani – ki je združevala proitalijanske partizane), s katerim je združenje protestiralo pri oblasteh, ker so dovolile da organizira pogrebne svečanosti odbor, ki ni vključeval članov CLN, združenja in drugih proitalijanskih strank in organizaciji. Izjava je tudi obsojala dejstvo, da je bila žara z ostanki prenešena v prostore Rdečega križa Slovenije »z očitnim propagandnim namenom, ki pomeni hudo žalitev spomina in vrednot padlih«.⁹⁵ Tudi tržaška Krščanska demokracija je izdala svojo izjavo, v kateri je zahtevala, da mora svečanost prekopa imeti značaj poklona celega mesta, ki naj presega politične razprtije.⁹⁶ Poseg proitalijanskih organizaciji je bil uspešen, saj je 10. decembra ZVU sporočila, da je »na prošnjo raznih strank in skupin meščanstva« pokop odložila.⁹⁷ Naslednji dan je CdT objavil uvodnik, v katerem je zapisal, da ni nihče imel namena si prisvajati in politično zlorabljeni mrtvih, ampak da bi načrtovana svečanost morala biti le poklon mrtvim in njihovemu trpljenju. Politična nasprotovanja bi ob tem morala utihniti, če ne drugega iz spoštovanja do trpljenja svojcev. Vendar nekateri niso hoteli dojeti, da je šlo zgolj za stvar humanosti in olike in je bila zadeva spolitizirana. »Samo ljudstvo je znalo dojeti apolitično svečanost tega trenutka. To so bile sirote, matere, vdove, tovariši umrlih. Čistilo se je preminule, ne pa predstavnike strank in taborov.«⁹⁸ VL je na to posredno odgovoril dva dni kasneje, ko se je odzval na napad *Il Lavoratore* in zapisal, da se je postavil proti špekulantstvu na mrtvih, proti onim, ki so si hoteli prisvojiti ginjenost in sočutje, ki ju v vsakem človeku zbuja spomin na žrtve.⁹⁹ Tako se je svečan pokop posmrtnih ostankov iz Rižarne vršil 21. decembra v priredbi tržaške občine. Vse proitalijanske organizacije in stranke so pozvale svoje člane in somišljenike k udeležbi, poleg teh pa tudi Judovska skupnost,¹⁰⁰ prav tako pa so vse italijanske organizacije z na čelom CLN sprejele poziv tržaškega Predsednika občine (župana, imenovanega od ZVU) Mianija in darovale denarne zneske za postavitev spominskega obeležja

⁹¹ Glej CdT, 4. 12. 1945, Dalle macerie della tragica Risiera di San Sabba affiorano pietosi resti delle vittime del nazifascismo, ter GZ, 4. 12. 1945, Strašno odkritje v luščilnici riža v S. Sabbi.

⁹² CdT, 5. 12. 1945, Per le vittime della risiera di S. Sabba.

⁹³ CdT, 8. 12. 1945, Estreme onoranze alle vittime di S. Sabba.

⁹⁴ VL, 6. 12. 1945, Per le onoranze alle vittime della pilatura di S. Sabba.

⁹⁵ VL, 8. 12. 1945, Una protesta dell'A.P.I.

⁹⁶ VL, 8. 12. 1945, Per i morti della Pilatura di riso.

⁹⁷ GZ, 10. 12. 1945, Počastitev spomina žrtev pri Sv. Saboti.

⁹⁸ CdT, 11. 12. 1945, L'urna.

⁹⁹ VL, 13. 12. 1945, Gli speculatori sui morti.

¹⁰⁰ GZ, 19. 12. 1945, Žalna svečanost žrtev pri Sv. Saboti; VL, 19. 12. 1945, Le onoranze ai resti delle vittime della risiera di San Sabba; CdT, 19. 12. 1945, Le onoranze alle vittime della Pilatura di riso; 21. 12. 1945, Le onoranze alle vittime della pilatura di riso.

na pokopališču pri Sv. Ani.¹⁰¹ Proitalijanska stran si je torej uspela »prisvojiti« poklon žrtvam Rižarne in priredila svečanost pri Sv. Justu, ki je imela jasen nacionalni predznak. Judovskemu in katoliškemu verskim obredom (katoliškega je vodil sam škof Santin) so prisostvovali vsi najvidnejši predstavniki proitalijanskega tabora, od predsednika CLN Fonde do predsednika občine Mianija in člana Konzulte v Rimu¹⁰² Pecorarija, ni pa bilo prostora niti za eno samo besedico v slovenščini, ki je bil jezik velikega dela žrtev Rižarne.¹⁰³

Zaključki

Takoj po koncu vojne je tisk veliko pisal o nacističnih zločinih, ki so tedaj bili celo eden njegovih glavnih argumentov. In to je veljalo tudi za nacistični taboriščni sistem. Razlike so se pojavljale v tem, o čigavih grozodejstvih so listi poročali. Medtem, ko je proitalijanski, slovenski katoliški in zavezniški tisk poročal skoraj izključno o tem, kar so zakrivali nemški nacisti, je independentistični in jugoslovanski tisk veliko pisal tudi o zločinih italijanskih fašistov in drugih zveznikov nacistov.

Preko časopisja, a tudi preko dokumentarcev, razstav, knjig in celo predavanj je bila javnost do potankosti seznanjena s tem, kar se je dogajalo v taboriščih. To je za povratnike pomenilo, da so ob prihodu domov svojci in prijatelji lahko že imeli izdelane predstave o tem, kaj se jim je verjetno bilo zgodilo. Kako je to vplivalo na voljo enih in drugih po izpovedovanju oz. spraševanju glede taboriščnih izkušenj, je težko ugotoviti. Učinek je lahko bil verjetno različen, celo nasproten. Po eni strani je lahko dejstvo, da so ljudje nekaj že vedeli, povratnikom olajšalo izpoved, saj je dejstvo, da se je o teh stvareh javno govorilo in pisalo zmanjševalo nevarnost, da bi jim ljudje sploh ne verjeli. Po drugi strani pa je dejstvo, da so ljudje npr. vedeli, da so se v taboriščih pojavljali primeri kanibalizma in prisiljene prostitucije taboriščnic lahko vzbujalo bojazen, da si ljudje mislijo, da so bili tudi sami vpleteni v take zadeve in da jih moralno obsojajo. Iz pogovorov s povratniki iz taborišč izhaja, da se je dogajalo oboje – izpovedovanje a tudi zaprtost. Ter da se je med ljudmi poleg velikega sočustvovanja s preživeli pojavljalo tudi natolevanja, češ, če so preživeli so pač morali početi kaj nečastnega.

Čprav je bilo v poročanju tiska prisotno sočustvovanje s preživeli in tudi zavest, da bodo prestane izkušnje na njih pustile trajne posledice, tudi duševne, je bil poudarek dan predvsem zločinom nacistov. Bivši taboriščniki so bili obravnavani predvsem kot žive priče zločina in zločinov, ki so dokazovale nehumanost nacizma in pravičnost vojne proti njemu.¹⁰⁴ In to je veljalo tudi za objavljene pogovore s povratniki iz taborišč, v katerih niso bili obravnavani kot taki, ampak kot aktivisti, borci ali drugo, ki jih je doletela posebna usoda. Ki so bili vredni sočustvovanja in pomoči, katerih pretrpele zločine je bilo treba kaznovati, ki pa niso nikoli bili predstavljeni (in niso nastopali) kot nosilci posebnih potreb in interesov. Preživeli so torej v glavnem ostajali samo in izključno žrtve, ljudje, ki so jih prestane izkušnje uničile. Le redko so bili obravnavani kot aktivni in dejavni subjekti, ki so imeli lastno voljo, namene in cilje. In to izključno ko so npr. na procesu za zločine v Auschwitzu in Bergen-Belsenu preživeli taboriščniki napadli ženo bivšega komandanta taborišča. Vendar bivši deportiranci niso bili

¹⁰¹ VL, 21. 12. 1945, Per un ricordo marmoreo.

¹⁰² To je bil neke vrste parlament, katerega člani je imenoval kralj. Konzulta je bila predhodnica Ustavodajne skupščine, ki so jo izvolili leta 1946.

¹⁰³ CdT, 22. 12. 1945, Le austere onoranze funebri alle vittime della risiera di S. Sabba.

¹⁰⁴ V tem smislu sta posebno zanimiva dva uvodnika v CdT (Ipotesi e realtà, objavljen 28. 6. 1945, in Il ciclone, objavljen 11. 7. 1945), v katerih je bila usoda taboriščnikov predstavljena kot usoda dobrega dela človeštva – razen seveda Nemcev – v primeru zmage nacizma.

kot taki subjekt, tudi organizirani niso bili, če izvzamemo politične preganjance in vojaške internirance.

V poročanju tiska so se razlike pojavljale drugje. V Pd (in v manjši meri v CdT) je razbrati večjo poistovetenje s taboriščniki in njihovo usodo, ki so obravnavani kot del tabora, ki mu je pripadal list, tako da je Pd celo pisal o tem, da »bomo« izsledili in kaznovali krivce njihovega trpljenja (in večkrat poudaril, da se to, kar se jim je dogodilo, ne sme pozabiti). Glasilo ZVU in VL, (še posebej prvi) sta poročala mnogo bolj odmaknjeno, pa čeprav s simpatijo do žrtev. Vendar je bila npr. stvar kaznovanja krivcev zločinov stvar neke abstraktne pravice, ne pa kaznovanja zločinov, ki so bili storjeni nad »svojimi«. Posebnost je predstavljal odnos slovenskega katoliškega tednika SP, ki se je (verjetno tudi zaradi le tedenskega izhajanja) omejeval na splošne obsodbe, označene s katoliško pieteto, v katerih se je postavljaj v bran preteklega nastopanja katoliške hierarhije in poudarjal protiverski značaj nacizma in preganjanje katolikov.

Pomoč, ki so je bili deležni preživeli deportiranci je bila dejansko precej pičla. Le redko so se namreč pojavljali med kategorijami oseb, ki so bile deležne posebnih podpor. Prednost je bila dana svojcem padlih in umrlih, tudi v taboriščih. Ne dvomim, da je v preživelih tako obravnavanje krepilo že itak prisotni občutek krivde do umrlih tovarišev.

Povratniki so kvečjemu dobili nekaj pomoči na poti, vendar so bili v tem primeru obravnavani predvsem kot problem in zdravstvena grožnja, čeprav ob včasih res vzorni skrbi za njihovo prehrano in namestitev, ter so bili deležni materialne pomoči takoj ob povratku, drugače so se pa morali znajti sami. Ni novic o tem, da bi za njih bil na voljo kak poseben rehabilitacijski zdravstveni program, niti da bi bili deležni kakih dodatkov na prehrani (razen tistih, ki so jim jih preskrbele njihove družine na svojo roko), kot ni podatkov, da bi jim priznavali prednost pri zaposlovanju. Tudi v tem primeru so bili deležni posebnih ugodnosti le kot borci in aktivisti.

K temu je treba dodati še dejstvo, da so bili veliko večje medijske pozornosti in zavzemanja deležni ljudje, ki so bili aretirani in odvedeni v Jugoslavijo ob koncu vojne. In da so družine slednjih lahko računale na mnogo izdatnejše podpore in pomoči. Kako je lahko to učinkovalo na bivše taboriščnike, če ne v smislu vzbujanja občutka relativiziranja in omalovaževanja njihovega trpljenja? Še posebej če k temu dodamo, da so se mnogi, ki so bili odgovorni za njihovo trpljenje, prosto in nemoteno sprehajali po tržaških ulicah.

Porajalo pa se je tudi neko drugačno vrednotenje deportirancev, ki se jim je kot ljudem, ki so v borbi proti nacizmu in fašizmu pretrpeli, kar so pretrpeli, priznavalo neko posebno avtoriteto, ki je izvirala iz neke skoraj angelske vzvišenosti nad zemeljskimi interesi in hrepenenji. V uvodnih besedah k pozivu francoskih bivših taboriščnikov iz Dachaua, ki je bil uperjen proti neimenovanim skupinam, ki naj bi skušale uveljaviti lastno ekskluzivno upravičenost predstavljanja odpornišva, ter proti protifašistični gorečnosti borcev zadnjega trenutka, je namreč GZ zapisal, da so podpisniki poziva »zaradi bivanja v koncentracijskih taboriščih iznad vsake sumnje«. Vendar je bil to edinstven in osamljen primer, da so se deportiranci pojavljali in govorili kot taki in to svojo »lastnost« spreminjali v vir moči in avtoritete.

Riassunto

Il trauma del ritorno**Le informazioni sul sistema concentrazionario fascista e nazista nella stampa triestina nel 1945, immediatamente dopo la fine della guerra**

Sandi Volk

Il saggio vuole evidenziare il contesto di opinione pubblica in cui vennero a trovarsi nell'immediato dopoguerra i sopravvissuti ai campi di concentramento al loro ritorno a Trieste attraverso quanto la stampa locale scriveva dei e sui campi. Sono stati presi in esame quattro quotidiani di diverso orientamento politico che uscivano all'epoca a Trieste: il *Primorski dnevnik* (Pd), di orientamento decisamente filojugoslavo, il *Corriere di Trieste* (CdT), di impostazione filojugoslava-indipendentista, il *Glas zaveznikov* (GZ), organo del Governo militare alleato (GMA) che dal 12 giugno 1945 era subentrato nell'amministrazione di Trieste e del territorio definito come Zona A della Venezia Giulia all'amministrazione militare jugoslava e dei c.d. Poteri popolari, e *La Voce Libera* (VL), organo dei partiti filoitaliani raccolti nel Comitato di Liberazione nazionale (CLN) triestino. Per completare lo spettro politico rappresentato è stato aggiunto anche il settimanale *Slovenski Primorec* (SP), edito a Gorizia dagli ambienti cattolici anticomunisti sloveni.

La questione dei crimini dei fascisti, dei nazisti e dei vari collaborazionismi e della loro punizione fu uno degli argomenti principali trattati dalla stampa nell'immediato dopoguerra, e in tale contesto uno spazio notevole venne riservato al sistema concentrazionario. Possiamo dire che la stampa informò fin da subito l'opinione pubblica su quello che era accaduto nei campi in maniera molto esaustiva e dettagliata, sia attraverso i resoconti dai primi processi contro il personale di alcuni lager, che attraverso la pubblicazione di colloqui con alcuni sopravvissuti e di diversi articoli riguardanti la realtà dei lager. Attraverso la stampa veniamo però a sapere che il pubblico aveva anche molti altri modi per conoscere tale realtà: documentari (proiettati nelle normali sale cinematografiche), mostre, libri e addirittura conferenze pubbliche di ex deportati.

Se grande era lo spazio mediatico dedicato alla questione dei crimini commessi nei campi, dalle testimonianze raccolte per il progetto di ricerca *Preteklost v sedanjosti. Travma fašizma in nacionalsočializmu v spominjanju povojnih generacij. Primerjalna kvalitativna empirična raziskava na primeru Slovencev na Koroškem in Slovencev v Furlaniji-Juljski krajini (1.7.2004 – 30.6.2007)*, diretto presso lo Istituto za narodnostna vprašanja di Ljubljana dalla dott. Marija Jurić Pahor, pare invece che l'assistenza prestata ai sopravvissuti dalle istituzioni fosse ben poca cosa. Essi poterono così contare quasi esclusivamente sulla solidarietà e l'aiuto di parenti, amici e vicini, anche se non mancavano episodi di diffidenze, sospetti e insinuazioni riguardo a quanto avrebbero fatto per riuscire a sopravvivere. E dalla stessa stampa emerge, in particolare per quanto riguarda gli ex deportati ebrei dell'Europa centrale (specialmente polacchi), una situazione in cui coloro che avevano fatto ritorno ai loro luoghi d'origine subivano pressioni e anche minacce volte a farli emigrare definitivamente.

Coloro che erano ritornati dai campi non vennero riconosciuti e trattati dalla stampa come appartenenti ad una categoria particolare, con esigenze e bisogni specifici (anche di tipo sanitario e psicologico) e tardarono a creare loro specifici organismi di rappresentanza. Le differenze emergono invece sia nel tono degli articoli (con la stampa filojugoslava più propensa all'empatia nei confronti delle vittime ed i sopravvissuti del sistema concentrazionario, quella alleata e filoitaliana più distaccata e pronta a sottolineare gli aspetti umani e quella cattolica slovena concentrata sulla condanna generica dei crimini perpetrati), che nella scelta di quali crimini parlare. Mentre la stampa filoitaliana, quella alleata e quella cattolica slovena trattavano quasi esclusivamente dei campi nazisti, i due giornali di orientamento filojugoslavo dedicarono ampio spazio ai campi gestiti dall'Italia fascista e dagli ustaša.

Già nell'immediato dopoguerra la deportazione divenne però oggetto di polemiche che sono poi continuate nel corso degli anni e continuano tutt'ora. Da un lato lo schieramento filoitaliano abbinò praticamente da subito la deportazione nazista alla questione delle persone arrestate dagli jugoslavi e dai sostenitori dei poteri popolari nel maggio del '45 e successivamente internate in Jugoslavia. Di fatto la VL (ricalcando in ciò l'atteggiamento di tutto lo schieramento filoitaliano) dedicò molto più spazio

alla richiesta di liberazione di questi ultimi che non ai deportati nei campi nazisti, giungendo a definire il sistema jugoslavo peggiore di quello nazista. Oltre a ciò emerge che i parenti degli arrestati del maggio '45 si organizzarono molto precocemente ed ebbero anche da parte del GMA attenzioni e assistenza molto maggiori di quelle riservate ai deportati dai nazifascisti. Nel complesso il risultato fu una precoce relativizzazione di quanto subito dai sopravvissuti ai campi nazisti (ma anche fascisti, ustaša,.....). Dall'altro lato dopo il ritrovamento nel lager triestino della Risiera di San Saba di un sacco contenente i resti (cenere e frammenti di ossa umane carbonizzate) delle ultime vittime che vi erano state uccise e cremate, si scatenò una vera e propria gara per accaparrarsi politicamente queste vittime, con accuse reciproche di voler strumentalizzare i morti.

Accanto a tutto questo comparve anche un primo caso in cui quanto vissuto e subito nei campi diventa per i sopravvissuti non solo fonte di legittimazione a parlare di antifascismo, ma anche di autorevolezza indiscutibile, derivante da una loro natura quasi angelica.

ZAPISI

Jože Ciperle

40 let Arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani

Univerzitetni arhivi so danes središčna mesta, mesta kontinuitete znotraj univerze pa tudi mesta, kjer se univerza predstavlja kot celota. So neke vrste »trajnejši«, morda lahko rečemo zgodovinski spomin univerze.

Arhivi, moderne »zakladnice« univerz in visokih šol, opravljajo – kot »spomin« univerzitetne uprave – z varovanjem (hranjenjem) in zbiranjem dokumentov tradicionalno nalogo oblastnega arhiva.¹ Pri univerzah, zlasti tistih, ki imajo svoj izvor v visokem in poznem srednjem veku in v prvih stoletjih novega veka, so jim zaupani stari pergamenti in kodeksi v trajno hrambo, danes pa zbirajo za bodoče generacije vedno bolj naraščajoče pisno gradivo v različnih oblikah zapisa, nudijo dragocene informacije uporabnikom javnega arhivskega gradiva z univerzitetno oziroma visokošolsko tematiko, izdajajo potrdila in nudijo strokovne usluge študentom, diplomantom, disertantom in drugim raziskovalcem. S svojimi objavami znanstvenih publikacij in kritičnih edicij virov pa prinašajo dragocene izsledke v zgodovinsko pa tudi v druge stroke.²

Danes univerzitetni arhivi služijo v enaki meri univerzitetni upravi pri njenem tekočem poslovanju kakor tudi znanstvenemu raziskovanju in pouku (študiju) ter tako zavzemajo čvrsto mesto v okviru univerz oziroma visokih šol tudi s tem, da kot mesto univerzitetne in visokošolske zgodovine (njihove preteklosti) igrajo pomembno vlogo pri krepitvi skupne (celostne) univerzitetne zavesti pa tudi pri negovanju njene tradicije. S svojimi zbirkami, fondi, dokumentacijo in s svojo predstavitveno dejavnostjo: razstavami o zgodovini univerz in znanosti pa ustvarjajo povezavo s širšo javnostjo. Univerzitetni arhivi so se v zadnjem polstoletju razvili v pomembne javno dostopne znanstvene ustanove, ki so kot specialni arhivi v določeni meri primerljivi z deželnimi, mestnimi in cerkvenimi arhivi.³

Iz nekdanjih univerzitetnih zakladnic, ki so bile večinoma dostopne le omejenemu številu privilegiranih funkcionarjev in znanstvenikom z ustrežno legitimacijo, so postali javna mesta zgodovinskih in drugih raziskav in mesta za posredovanje informacij kakor tudi servisne ustanove za potrebe univerzitetne uprave.

Pri delu ustanove takšnega obsega in pomena, kot ga ima Univerza v Ljubljani, nastaja gradivo, ki predstavlja pomemben del slovenske kulturne dediščine. Pomena svojega gradiva se je univerzitetno vodstvo zavedlo ob pripravah na praznovanje 50-letnice Univerze. Takratni

¹ Prim. Alfred Ebenbauer, Vorwort, v: Kurt Mühlberger (izd.), *Archivpraxis und historische Forschung, mittel-europäische Universitäts- und Hochschularchive*, Wien, WUV–Universitätsverlag, 1992; Walter Höflechner, *Aufgaben und Probleme von Universitäts- und Hochschularchiven*, prav tam, 17–22.

² Prim. Franc Skacel, Zum Geleit, v: Kurt Mühlberger (izd.), *Archivpraxis und historische Forschung, mittel-europäische Universitäts- und Hochschularchive*, Wien, WUV–Universitätsverlag, 1992, 10; Kurt Mühlberger, *Einleitung und Danksagung*, prav tam, 11–14; Jože Ciperle, *Evropski univerzitetni arhivi ter arhiv in muzej Univerze v Ljubljani*, v: *Varstvo arhivske in muzejske kulturne dediščine Univerze v Ljubljani*, Knjižnica arhiva in muzeja Univerze, I. zv. (izd. Jože Ciperle), Ljubljana 2007, 135–152.

³ Prim. Walter Höflechner, o. d., 17–21.

rektor Roman Modic se je za počastitev te obletnice med drugim zavzel tudi za postavitvev razstave o preteklosti univerze, zgodovinski pregled dogajanj v 50 letnem obdobju pa bi bil predstavljen v zborniku. K sodelovanju je pritegnil zgodovinarja in nekdanjega rektorja Frana Zwittra. Ta je predlagal, da bi se ustanovil zgodovinski arhiv za univerzo in fakultete, ki naj bi imel tudi biblioteko. Na osnovi sklepa Univerzitetnega sveta je 1. septembra 1968 delovno mesto »arhivarja – kustosa« pri Tajništvu univerze zasedla do takrat kustosinja Gorenjskega muzeja v Kranju Ana Benedetič.

V začetku je bilo ob pripravi jubilejnega zbornika in razstave težišče predvsem na muzejski dejavnosti, zato se je tudi služba sprva imenovala Muzejsko-arhivska služba univerze, kasneje se je razmahnila dejavnost na arhivskem področju, kar se je odrazilo tudi v novem imenu – Arhivsko muzejska služba Univerze. Vprašanje varstva arhivskega gradiva, ki nastaja pri ljubljanski univerzi je bilo rešeno leta 1985, ko je bila podpisana pogodba med Arhivom Socialistične Republike Slovenije in Univerzo Edvarda Kardelja, s katero je Arhiv prepustil obstoječe in nastajajoče arhivsko gradivo Univerzi oziroma njeni arhivski službi, ki danes de iure nosi naslov Arhivsko-muzejska služba uprave Univerze, neuradno pa Zgodovinski arhiv in muzej Univerze. Gre za dokaj specifično kulturno-varstveno in raziskovalno ustanovo, ki je organizacijsko oblikovana po zgledu pomembnejših evropskih univerzitetnih arhivsko-muzejskih ustanov, npr. Arhiva dunajske univerze ter univerzitetnega arhiva v Krakovu in Goettingenu, in katere dejavnost obsega opravila s področja arhivske, muzejske in bibliotekarske stroke.⁴

Varstvo kulturne dediščine ureja danes na Slovenskem več zakonov. Za varstvo arhivskega gradiva in delovanje arhivske službe Univerze predstavlja v tem trenutku pravno podlago Zakon o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih (Uradni list RS 30/2006), do poletja 2006 pa je veljal Zakon o arhivskem gradivu in arhivih iz leta 1997. Oba med drugim določata, da javnopravna oseba zaradi posebnega statusnega položaja, posebne narave dejavnosti na področju znanosti, visokega šolstva ali informiranja z dovoljenjem ministra za kulturo lahko zagotavlja varstvo lastnega arhivskega gradiva. Uprava Univerze v Ljubljani je na tej osnovi sredi decembra 1997 zaprosila na omenjenem naslovu za svojo arhivsko-muzejsko službo za izdajo dovoljenja za nadaljnje opravljanje arhivske (muzejske) dejavnosti. Dne 11. 1. 1999 podeljeno dovoljenje zagotavlja Univerzi varstvo svojega javnega arhivskega gradiva, Univerza pa se je z njim obvezala zagotoviti ustrezne prostore in opremo ter strokovno usposobljene delavce, nadalje vzpostaviti tako organizacijo dela, da bo zagotovljeno učinkovito varstvo arhivskega gradiva ter v ta namen zagotoviti potrebna finančna sredstva. S tem dovoljenjem je bil za pristojni arhiv določen osrednji slovenski državni arhiv, to je Arhiv Republike Slovenije, ki je pristojen za nadzor nad izvajanjem varstva arhivskega gradiva na Univerzi. Univerza tako varuje svoje javno arhivsko gradivo na osnovi omenjenega dovoljenja v skladu z veljavnim arhivskim zakonom in veljavnimi arhivskimi podzakonskimi akti ter po navodilih pristojnega arhiva.⁵

⁴ Prim. Jože Ciperle, Nekoliko širše o zgodovinskem arhivu in muzeju, v: Vestnik, Univerza v Ljubljani, 29/1998, št. 11, 9–11; isti, Historisches Archiv und Museum der Universität in Ljubljana – Seine gegenwärtige Situation und Vision der künftigen Entwicklung, v: László Szögi (izd.), Beiträge zur Geschichte und Entwicklung der mitteleuropäischen Universitätsarchive, Internationale Konferenz der mitteleuropäischen Universitätsarchive, Budapest 2000, 181–190; Tatjana Dekleva, Univerza v Ljubljani in njeno arhivsko gradivo, v: Miran Kafol (ur.), Mija Mravlja (ur.), Kulturne ustanove in arhivsko gradivo, Arhivi in marketing, Računalniško popisovanje arhivskega gradiva v praksi, Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije, 2000, 54–56; Ana Benedetič, Archiv und Museum der Universität Laibach/Ljubljana, v: Kurt Mühleberger (izd.), Archivpraxis und historische Forschung, mitteleuropäische Universitäts- und Hochschularchive, Wien, WUV–Universitätsverlag, 1992, 95–98; ista, Einige spezielle Probleme des Archivsguts der Universität Laibach/Ljubljana, prav tam, 194–199.

⁵ Prim. Vladimir Žumer, Novi arhivski podzakonski akti, v: Miran Kafol (ur.), Mija Mravlja (ur.), Evidentiranje virov za zgodovino Slovencev v tujini, Novosti v slovenski arhivski zakonodaji, Arhivski informacijski sistem, 18.

S tem v zvezi je vredno posebej izpostaviti, da je v arhivu in muzeju Univerze v Ljubljani – v nasprotju z univerzitetnimi arhivi nekaterih drugih držav Evropske unije, kjer je varovanje univerzitetnih arhivalij in muzealij urejeno z arhivskimi redi (poslovniki), ki jih na osnovi zakona o univerzi izdajajo sami vodstveni organi univerze – v strokovnem pogledu varovanje univerzitetnega arhivskega gradiva v celoti pogojeno s slovensko državno arhivsko in muzejsko zakonodajo.

Zakon o varstvu premične in nepremične kulturne dediščine iz leta 1999 ter novi Zakon o varstvu kulturne dediščine iz začetka leta 2008 pa med drugim urejata tudi varstvo za zgodovinsko dogajanje na Slovenskem pomembnih premičnih (univerzitetnih) zgodovinskih predmetov: muzealij. V skladu z dikcijo teh zakonov si Univerza prizadeva za razglasitev svojega najdragocenejšega muzejskega gradiva, ki ga hrani arhiv in muzej Univerze, za kulturni spomenik državnega pomena, za ostalo gradivo pa poskuša doseči vpis v register kulturne dediščine.⁶

Gledano v celoti lahko rečemo, da se je arhiv in muzej Univerze v specifični obliki službe uprave Univerze razvil iz skromnih začetkov v ustanovo, ki postaja sicer ob majhnem številu zaposlenih vse bolj primerljiva s podobnimi ustanovami znamenitih evropskih univerz, čeprav silovito povečanje števila članic Univerze in s tem v zvezi silovito povečanje gradiva, ki po zakonu že zapade v arhivski (muzejski) prevzem, postavlja arhiv in muzej Univerze v tem trenutku pred velike, težko rešljive organizacijske, prostorske in kadrovske probleme.

Arhiv in muzej Univerze deluje v centralnem univerzitetnem posloppju, nekdanji stavbi kranjskega deželnega zbora, zgrajenem leta 1902 in ima okrog 200 m² upravnih, javnih in depojskih prostorov. Večina depojskih prostorov ustreza predpisom o materialnem varstvu arhivskega gradiva. Gradivo oskrbujejo trije arhivsko in muzejsko usposobljeni delavci z visokošolsko izobrazbo.⁷

V organizacijskem pogledu sestavljajo arhiv tri delovne enote: arhivski oddelek, muzejski oddelek in priročna biblioteka z dokumentacijo.

Spisovno arhivsko gradivo je glede na provinienco hranjeno v 10 fondih, to je okrog 600 tm (okrog 6000 arhivskih škatel), pri tem gre v pretežni meri za gradivo rektorata (uprave), v manjšem obsegu pa za gradivo Pravne fakultete, Filozofske fakultete, Tehniške fakultete, Medicinske fakultete, Ekonomske fakultete, Fakultete za naravoslovje in tehnologijo in Biotehniške fakultete. Iz ohranjenega fonda rektorata omenimo posebej eminentno gradivo, ki govori tako o Univerzi kakor tudi o njenih učiteljih in študentih. Na prvem mestu gre omeniti matriko Univerze, habilitacijske protokole in zapisnike sej univerzitetnega sveta in univerzitetne uprave, ki jih dopolnjujejo osebni izkazi študentov Filozofske, Pravne in Medicinske fakultete; obsežne podatke o univerzitetnih učiteljih pa nudijo personalne mape, ki za večino takratnih fakultet segajo tudi v povojno obdobje. Ob tem omenimo še splošne spise, ki sicer nepovezano obravnavajo najrazličnejša vprašanja univerzitetne tematike, nudijo podatke o študentskih zadevah, tisku, univerzitetnih oziroma fakultetnih ustanovah, disciplinskih zadevah, znanstvenoraziskovalni dejavnosti, študijskih zadevah, stikih s tujino, komemoracijah in proslavah, pogodbah in sporazumih.⁸

zborovanje, Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije, 1999, 73–85; Marjan Zupančič, Dovoljenje Univerzi v Ljubljani za hranjenje lastnega arhivskega gradiva, v: Obvestila Arhiva Republike Slovenije, 15/1999, št. 1, 10–13.

⁶ Prim. Zasnova novega zakona o varstvu kulturne dediščine, delovna verzija VKD 2.0, Ministrstvo za kulturo, Ljubljana, november 2005, 23; Zakon o varstvu kulturne dediščine, delovna verzija VKD 4.1, Ministrstvo za kulturo, Ljubljana, junij 2006 (99. člen: Zahteve za pridobitev pooblastila; 100. člen: Postopek podelitve pooblastila).

⁷ Prim. Jože Ciperle, Obnova skladiščnih prostorov Zgodovinskega arhiva in muzeja UL, v: Vestnik, Univerza v Ljubljani, 30/1999, št. 2, 13.

⁸ Prim. Jože Ciperle, Historisches Archiv und Museum der Universität in Ljubljana /.../, v: o. d.; Tatjana Dekleva, Gradivo rektorata Univerze v Ljubljani, v: Obvestila Arhiva Republike Slovenije, 14/1998, 34–35.

Fondi posameznih fakultet vsebujejo identično ali podobno gradivo, le da se tematsko omejujejo na posamezne učne stolice, npr, zapisniki sej fakultetnega sveta, študentske zadeve, študijski načrti, statuti, delovna poročila, statistični podatki, finančne zadeve, sezname predavanj itd., kot specifika pa izstopajo predvsem zapisniki diplomskih izpitov, gradbeni načrti in gradnje ter gradivo nekaterih dekanatov.⁹

Vse prevzeto gradivo je strokovno obdelano in opremljeno s primerno tehnično opremo. Seveda seznama gradiva, prevzetega v zadnjem desetletju, tu ni mogoče navesti, pa vendarle omenimo, da je bilo v tem času v arhiv in muzej Univerze prevzetih okrog 200 tm (2000 arhivskih škatel) arhivskega gradiva, po mojem prihodu pa okrog 400 tm (oziroma 4000 arhivskih škatel), od tega eminentno gradivo sledečih tematskih področij: zapisniki sej univerzitetnega sveta 1919–1992, zapisniki senata Univerze 1997–1998, zapisniki habilitacijske komisije 1970–1985, zapisniki pedagoško-znanstvenega sveta 1969–1976, zapisniki komisije za znanstvenoraziskovalno delo 1968–1979, zapisniki komisije za študijske zadeve 1968–1979, diplomske naloge Strojne fakultete in drugo.

Specialno za Filozofsko fakulteto omenjamo, da je bilo doslej prevzeto okrog 100 tm njenega arhivskega gradiva (okrog 1000 arhivskih škatel), od tega omenimo diplomske izpite od leta 1919 do leta 1980, osebne izkaze študentov od leta 1919 do leta 1980, splošne spise od leta 1951 do leta 1960, zapisnike sej fakultetnega sveta in fakultetne uprave od leta 1949 do 1960, profesorske izpite od leta 1927 do leta 1952, študentske prošnje od leta 1948 do leta 1960, imatrikulacijska potrdila od leta 1919 do leta 1950, absolutorije od leta 1921 do leta 1944, štipendije od leta 1951 do leta 1961, zakone – uredbe – statute iz obdobja 1930 do 1961, študijske načrte od leta 1946 do leta 1961 in drugo.

Ob tem lahko poudarimo, da pisanje zgodovine Univerze in zgodovine njenih članic, ki so nastale do leta 1965, brez uporabe navedenega gradiva sploh ni mogoče, kar lepo kaže nekaj sintetičnih pregledov zgodovine ljubljanske univerze in zgodovine njenih članic oziroma njihovih stolic, ki so nastali v zadnjih dobrih treh desetletjih, kar še posebej velja za Filozofsko in Medicinsko fakulteto oziroma njune učne stolice. Lahko izpostavimo, da je na osnovi prevzetega gradiva celo tekoče poslovanje nekaterih članic Univerze – seveda na nekaj tematskih sklopih – mogoče samo z uporabo gradiva, ki se danes hrani v arhivu / muzeju Univerze.

V zadnjih letih je arhiv in muzej Univerze v Knafljevem domu na Dunaju tudi strokovno uredil okrog 50 tm dokumentarnega in arhivskega gradiva Knafljeve ustanove za časovno obdobje od konca šestdesetih let prejšnjega stoletja do današnjih dni.

Arhiv in muzej Univerze išče in vzpostavlja tudi stike s posamezniki, za katere vemo, da imajo arhivsko in muzejsko gradivo z univerzitetno tematiko, in s tistimi, ki ga bodo ponudili v odkup. Intenzivno je evidentiranje gradiva o semiuniverzitetnih študijih (višješolskih študijih) v Ljubljani v 17., 18 in 19. stoletju v tujih, predvsem avstrijskih arhivih. Sicer pa se arhivalije o omenjenem ljubljanskem višjem šolstvu pred ustanovitvijo moderne univerze hranijo v skladu z zgodovinskim razvojem v različnih arhivskih ustanovah in knjižnicah v Ljubljani, ne pa v arhivu Univerze. Vprašanja restitucije gradiva o ljubljanski univerzi, ki se nahaja v arhivih Srbije in Črne gore, pa je seveda v celoti še odprto in je predmet meddržavnih pogajanj.¹⁰

Na muzejskem področju arhiv oziroma muzej Univerze posveča večino naporov predvsem učinkovitemu izvajanju primarnega muzejskega dela, torej skrbi za reševanje in dokumentiranje premične kulturne dediščine za področja semiuniverzitetnega šolstva v Ljubljani in moderne univerze v Ljubljani. V zadnjem desetletju je bilo predvsem s strani rektorata pridobljenih nekaj sto muzejskih eksponatov, v celoti pa ta zbirka obsega okrog 800 eksponatov. Muzeološka

⁹ Prim. Jože Ciperle, Historisches Archiv und Museum der Universität in Ljubljana /.../; v: o. d.

¹⁰ Prim. Jože Ciperle, Historisches Archiv und Museum der Universität in Ljubljana, v: o. d.

obdelava pridobitev obsega inventarizacijo, evidentiranje stanja, zaščito in deponiranje gradiva. V okviru muzejskega oddelka se nahaja tudi fototeka z okrog 20.000 fotografijami na temo preteklosti in sedanjosti Univerze, in dokumentacijska zbirka s podrobno obdelanimi podatki o Univerzi in njenih članicah, njenih študentih, diplomantih, profesorjih, zaposlenem osebju itd., kar je izredno dragoceno za položaj arhiva / muzeja Univerze kot specifične službe uprave oziroma rektorata Univerze. Vsi podatki so obdelani in vodeni v elektronski obliki ter se sprotno dopolnjujejo in ažurirajo. S tem v zvezi arhiv in muzej Univerze pripravlja za upravo oziroma rektorat Univerze že osmo leto izbor člankov v dnevnem časopisju, ki se nato vsako leto izdajo v vezani obliki kot ogleдалo Univerze v tisku, v zadnjih šestih letih pa izhajajo redno vsakodnevno tudi v digitalni obliki na spletni strani Univerze.¹¹

Arhivska knjižnica ima okrog 4000 bibliotečnih enot, večinoma monografij, v manjši meri tudi periodike. V vsebinskem pogledu prevladuje tematika univerz, njihove zgodovine ter arhivistike in muzeologije. Arhiv in muzej Univerze je v zadnjem desetletju načrtno nakupoval, zbiral z darili in nasploh drugače pridobival literaturo s tematiko zgodovine evropskih in izvenevropskih univerz, nadalje zbiral izdane matrike evropskih univerz ter znanstvene revije s to tematiko, kar predstavlja zlasti za raziskovalce neprecenljivo bogastvo in bo v kratkem pregledno in dosegljivo na COBISSU. Upam si trditi, da nastaja zametek specialne knjižnice za zgodovino evropskih in izvenevropskih univerz z gradivom, ki je bilo pri nas doslej večinoma dosegljivo le z medbibliotečno izposojjo iz tujine, v določeni meri pa nastaja tudi zametek inštituta za zgodovino ljubljanske univerze.¹²

V okviru raziskovalne dejavnosti osebje arhiva in muzeja Univerze objavlja strokovne članke in razprave iz zgodovine ljubljanskega semiuniverzitetnega šolstva, predvsem pa iz zgodovine Univerze in iz arhivistike in muzeologije, in sicer v domačih in tujih strokovnih revijah. V zadnjem desetletju je izšlo skupaj okrog 100 razprav, ki segajo na sledeča tematska področja (omenjamo le najpomembnejše): ljubljansko jezuitsko šolstvo, gimnazijsko šolstvo od 16. do vključno 20. stoletja, ljubljanski licej ob koncu 18. in v prvi polovici 19. stoletja, ljubljanske licejske filozofske in teološke študije, arhivi o Knaflju in njegovi ustanovi, kranjske štipendijske ustanove ob koncu 18. in v prvi polovici 19. stoletja, začetki pravnih študij na Univerzi, začetki Filozofske fakultete Univerze, rektorji Univerze, opis in izdaja gradiva o ljubljanski univerzi itd.¹³

Kot nadaljevanje tradicije prvih dveh fotografskih zbornikov iz življenja in dela Univerze iz obdobja od njene ustanovitve v letu 1919 do leta 1945, ki sta izšla ob koncu osemdesetih oziroma devetdesetih let prejšnjega stoletja, je arhiv in muzej Univerze v Tednu Univerze 2008 izdal tretjo knjigo omenjenega fotozbornika z naslovom »Ljubljanska univerza in njeni študenti 1945-1960«. V letu 2006 pa je v sodelovanju z Arhivom Republike Slovenije pripravil v zbornični dvorani Univerze strokovni posvet o varovanju arhivske in muzejske kulturne dediščine Univerze, katerega prispevki so izšli konec leta 2007 v I. zvezku strokovne knjižne zbirke arhiva in muzeja Univerze z naslovom: Knjižnica arhiva in muzeja Univerze.

V domačih strokovnih revijah izhajajo prispevki v Vestniku Univerze, kjer v zadnjem desetletju skoraj ni številke brez strokovnega članka izpod peresa delavca v arhivu / muzeju Univerze, nadalje v Zgodovinskem časopisu, Kroniki, Argu, lokalnih glasilih kot Kopitarjev glas, Dolenjski zbornik, Kranjski zbornik itd.

¹¹ Prim. Jože Ciperle, *Historisches Archiv und Museum der Universität in Ljubljana*, v: o.d., 188; Tea Anžur, *Fotografsko gradivo Zgodovinskega arhiva in muzeja ljubljanske Univerze*, v: *Obvestila Arhiva Republike Slovenije*, 16/2000, št. 2, 28–33; ista, *Fotografsko gradivo Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani*, v: *Argo*, 48/2005, št. 2, 15–22.

¹² Jože Ciperle, *Historisches Archiv und Museum der Universität in Ljubljana*, v: o.d., 188–189.

¹³ Prav tam, 189.

V tujini pa v Zborniku Mednarodnega kulturnozgodovinskega simpozija Modinci, objavah Bavarskega šolskega muzeja Ichenhausen, oddelka Bavarskega nacionalnega muzeja, objavah dunajskega univerzitetnega arhiva, objavah arhiva univerze Eötvös Lorand v Budimpešti, objavah Inštituta za zgodovino izobraževanja in evropske identitete (v Achnu), objavah Centra za interdisciplinarne raziskave univerze v Bielefeldu in drugod.

S svojimi prispevki je arhiv / muzej Univerze sodeloval v zadnjem desetletju na sledečih znanstvenih posvetovanjih: Jezuitski kolegij v Ljubljani (1996), mednarodni simpozij o zgodovini šolstva v Ichenhausnu na Bavarskem (1996), mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci (2000), simpozij o srednjeevropskih univerzitetnih arhivih (Budimpešta 1999), simpozij Zgodovina izobraževanja in evropska identiteta, Achen (1996) in Celovec (2000), simpozij o šoli v Šmarju (2003), Slavičev večer v Križevcih (2006), simpozij o odnosu med šolo, cerkvijo in religijo na univerzi v Bielefeldu (2006), strokovni posvet slovenskih arhivistov v Bovcu (1999) in v Velenju (2007) ter drugod.

Povsem naravno je, da arhiv in muzej Univerze posveča veliko pozornost zadovoljevanju potreb obiskovalcev, uporabnikov javnega arhivskega in muzejskega gradiva, ki ga hrani. V zadnjem desetletju je bilo več kot 4000 obiskov, od tega vsaj 500 raziskovalcev, ki so uporabljali nad 100.000 kosov arhivskega / muzejskega gradiva.

Arhiv in muzej Univerze se zaveda, da njegovo gradivo, njegovi depoji in zbirke ne morejo biti sami sebi namen in da je prezentacija gradiva (razstavna dejavnost) nujna. V zadnjem desetletju je arhiv / muzej Univerze pripravil naslednje občasne razstave: Univerza v Ljubljani in njeni rektorji, Prvi začetki pravnega študija na Univerzi v Ljubljani, Deželni dvorec v Ljubljani, Stare razglednice Deželnega dvorca in Univerze v Ljubljani (1900–1950), Gradove svetle zida si v oblake – France Prešeren v ljubljanskih višjih šolah, Dr. Matija Slavič – rektor ljubljanske univerze, Dogodki iz študentskega gibanja 1968 – 1972 v Ljubljani in Biotehniška fakulteta skozi čas in prostor (Šest desetletij ljubljanskega študija biotehnike), ki so jih spremljali bogati razstavni katalogi oziroma razstavne zloženke, večina razstav pa je dosegljiva v digitalni obliki tudi na spletni strani Univerze. Razstava o Prešernu je gostovala v Gorenjskem muzeju v Kranju, z razstavnim katalogom v nemščini pa v Slovenskem znanstvenem inštitutu na Dunaju, razstava o rektorjih pa z razstavnim katalogom v nemščini v Slovenskem kulturnem centru Korotan na Dunaju.

V pripravi pa je tudi koncept in zbiranje gradiva za stalno arhivsko-muzejsko razstavo Univerze z delovnim naslovom »Ljubljana – visokošolski in univerzitetni center«. Na osnovi arhivskega in muzejskega gradiva, ki ga hrani arhiv in muzej Univerze, in evidentiranega gradiva v drugih slovenskih arhivih, muzejih in knjižnicah ter evidentiranega gradiva v tujih varstvenih ustanovah na temo predzgodovine ljubljanske univerze in zgodovine moderne slovenske univerze v Ljubljani nastaja koncept stalne postavitve: na praktični, ne povsem abstraktni, akademski ravni ob upoštevanju vsaj okrog 150 m² razstavne površine, ki naj bi bila v dognednem času v tej stavbi na razpolago za ta projekt, ki bo obsegal čas od začetkov ljubljanskega visokega šolstva v 17. stoletju do ljubljanske univerze današnjih dni.

V tem smislu seveda pozdravljamo sklep kolegija dekanov Univerze iz začetka letošnjega septembra o postavitvi stalne razstave (muzeja) Univerze v upanju, da ob tem niso prezrli ustanove, kjer se že hrani velika večina gradiva o preteklosti Univerze, gradiva, ki se že skoraj pol stoletja načrtno zbira, varuje in obdeluje včasih v bolj ugodnih, včasih v manj ugodnih pogojih: že doslej pa nobeno resnejše strokovno delo o preteklosti Univerze, njenih članic in njenih oddelkov, inštitutov itd. ni moglo in tudi ni nastalo brez upoštevanja gradiva te ustanove in ne brez pomoči tam zaposlenih. Sklep kolegija dekanov pa razumemo tudi v tem smislu, da Univerza razmišlja o organizaciji svojega centralnega arhiva (ali dislociranih enot po članicah pod nadzorom centralnega univerzitetnega arhiva), ki bo vključil tudi še tisto gradivo iz obdobja

od konca 60-ih do začetka 90-ih let prejšnjega stoletja, ki se večinoma še nahaja na članicah in ga doslej zaradi pomanjkanja skladiščnih prostorov v tej stavbi ni bilo mogoče prevzeti. Za to je potrebno po naših ocenah nadaljnjih 100 m² depojskih površin in nekaj dodatnih delovnih mest. Po sklepu omenjenega kolegija tudi v tem smislu upamo na ugodno rešitev.¹⁴

Ob koncu želimo še izpostaviti, da je podrobna predstavitev dela, uspehov in neuspehov, arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani v minulih štiridesetih letih dosegljiva tudi na spletni strani Univerze na povezavi Univerzitetni arhiv.¹⁵

¹⁴ Univerza v Ljubljani, Zapis Kolegija dekanov, 5. september 2006, (sklep 2).

¹⁵ Arhiv Univerze v Ljubljani na internetu:

http://www.uni-lj.si/o_univerzi_v_ljubljani/univerzitetni_arhiv.aspx,

<http://www.archivschule.de/content/65.html#slowe>,

<http://www.culturalprofiles.org.uk/slovenia/Units/4918.html>,

<http://www.slovenia.no/HistoryTab/museene.htm>,

http://www.uni-lj.si/o_univerzi_v_ljubljani/univerzitetni_arhiv/amsu.aspx,

<http://www2.arnes.si/%7Eljprirodm6/>,

<http://www.zal-lj.si/Povezave/Povezave.htm>.

ZZDS je kot 36. zvezek v Zbirki Zgodovinskega časopisa izdala razprave Hansa-Dietricha Kahla o srednjeveški zgodovini vzhodnoalpskega prostora. Knjigo lahko naročite na sedežu uredništva Zgodovinskega časopisa, SI-1000, Ljubljana Aškerčeva 2, tel. 01 241 1200, info@zgodovinskicasopis.si

JUBILEJI

Prof. dr. Branko Reisp - osemdesetletnik

Ko sem ob sedemdesetletnici prof. dr. Branka Reispa orisal njegovo življenjsko in znanstveno pot sem zapisal: »Branko Reisp je veliko dosegel na poklicnem, strokovnem, znanstvenem in pedagoškem področju. Nič mu ni bilo podarjeno. Z vztrajnim in trdim delom mu je to uspelo.« (Zgodovinski časopis 52 (1998), 407-410) Kako hitro je minilo desetletje, ko stojim pred nalogo, da mu ob osemdesetletnici v imenu kolegov zgodovinarjev zaželim vse dobro in se zahvalim za bogat prispevek, ki ga je dal zgodovinski in bibliotekarski stroki.

Toda prav ob tej življenjski prelomnici in ob izidu najnovejše knjige, ga je za vedno zapustila njegova življenjska sopotnica, žena prof. Sonja Reisp. Od nje smo se poslovili 26. septembra 2008 na ljubljanskih Žalah. Bila mu je v trdno oporo, zvesta spremljevalka pri njegovem uspešnem strokovnem in znanstvenem delu. V uvodu ene od zadnjih knjig je zapisal: »Ob izidu se zahvaljujem svoji ženi Sonji Reisp, profesorici zgodovine za strokovno sodelovanje pri nastajanju dela«.

Zadnje desetletje njegovega znanstvenega dela sta znamenovali dve knjigi, ki ju je izdal pri Slovenski matici. Ob tej priliki bi opozoril na njuno vsebino. Obe predstavljata nekakšno sintezo intenzivnega, dolgoletnega dela na področju bibliotekarstva in zgodovine. V obsežni knjigi »Redki stari tiski« (Slovenska matica, Ljubljana 2001, 221 strani) se je oddolžil bibliotekarstvu. Tiskarstvo in knjige spadajo med pomembne spomenike naše kulturne dediščine. Te raziskave predstavljajo eno od težišč Reispovega plodnega življenjskega dela. Na tem področju je oral ledino ter opravil pionirsko delo. Vsi stari tiski, ki jih je avtor predstavil v 25 poglavjih so pomemben del naše kulturne in narodne dediščine, kot redkost in priče ustvarjalnosti naših ljudi pa so vredne še posebne pozornosti. Vse njegove tovrstne raziskave so plod dolgoletnega, potrpežljivega dela Branka Reispa v Knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani, eni najstarejših in največjih znanstvenih knjižnic v Sloveniji. Trideset let je kot bibliotekar in vodja knjižnice urejal knjižni fond, ga proučeval ter dobil spodbudo za raziskovanje starega bibliotečnega gradiva. Nekatera poglavja so izšla predhodno kot spremna besedila k raznim faksimiliranim izdajam, ali pa bila objavljena v strokovnih in znanstvenih revijah. Nekatera poglavja je obdelal na novo. Predstavitev redkih tiskov zajema obdobje od srede 16. do srede 19. stoletja. Gre za redke tiske iz obdobja reformacije in tiste, ki so povezane z dejavnostjo prvega tiskarja v Ljubljani Janeza Mandeljca, kataloge starih knjižnic (npr. Auerspergov), tiske o nebesnih pojavih, izdaje polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja, tiski povezani z delovanjem slovenskih baročnih pridigarjev, izdelki kartografije 18. stoletja, uradni razglasi (npr. iz časov Marije Terezije), monografija o Cerknškem jezeru iz 18. stoletja, jezuitski tiski v Ljubljani, dragoceni viri za zgodovino šolstva, koledarji in pratike, slovenski tiski iz obdobja Napoleonovih vojn, razni knjigotrški prospekti, besedila koroških bukovnikov itd. Obravnavo vsakega od navedenih tiskov postavlja v časovni oz. zgodovinski okvir ter navaja obsežno literaturo. Knjiga predstavlja pomemben priročnik tako za bibliotekarja kot za zgodovinarja.

Dr. Branko Reisp, april 1972
(Fotodokumentacija Oddelka
za zgodovino in uporabno
umetnost NMS)

Druga vsebinsko zaokrožena in pregledna knjiga iz zadnjega desetletja, ki je izšla izpod peresa Branka Reispa je usmerjena v zgodovino in ima naslov »*Zgodbe in podobe iz naše preteklosti*« (Slovenska matica, Ljubljana 2008, 198 strani) V tej knjigi gre za izbor šestih tem, s katerimi se je avtor ukvarjal pri svojem strokovnem in znanstvenem delu ter zajemajo obdobje od 16. do začetka 19. stoletja. V knjigi zelo pregledno obravnava velike slovenske kmečke punte. V uvodu poudari, da so ti historični pojavi v slovenski zgodovini prelomnega pomena, kajti tu so izhodišča za oblikovanje slovenskega ljudstva v moderno nacijo. Druga tema je posvečena bitki pri Sisku leta 1593 ter deležu plemstva s Kranjske pri zmagi nad turško vojsko. Predvsem ga zanima, kako je bila bitka pri Sisku obravnavana v tisku na naših tleh od Valvasorja do najnovejšega časa. Opozarja tudi na redke ohranjene predmete neposredno povezane z bitko ter njihovo nadaljnjo usodo. Posebne pozornosti je vredno poglavje, v katerem je podan oris zgodovine 17. stoletja v Sloveniji. V prispevku širše ilustrira kulturno vzdušje in duhovne možnosti v slovenskih deželah, ki v slovenskem zgodovinopisju še čakajo podrobnejše preiskave, kajti 17. stoletje je bilo v zgodovinski obravnavi slovenskih dežel dokaj zapostavljeno. Naslednje poglavje posveča Branko Reisp njemu najbližji in podrobno obravnavani osebnosti 17. stoletja Janezu Vajkardu Valvasorju. V prispevku zelo podrobno razpravlja o njegovem življenju in delu. Na koncu ugotavlja, da razmeroma številne poznejše izdaje, priredbe in prevodi Valvasorjevih del ter znanstvene razprave in študije pričajo, kako neizčrpen in vedno sodobni so plodovi njegovega ustvarjalnega duha. V petem poglavju se ukvarja z višjimi šolami, ki so delovale v Ljubljani v 17. in 18. stoletju. Pri tem obdela jezuitski kolegij in višje šole, ki so delovale po njihovi razpustitvi v času Jožefa II. Ta pregled je vpel v razvoj evropskega in še posebej avstrijskega visokega šolstva. Knjigo zaključuje za Slovence izredno pomembno obdobje Napoleonove Ilirije oživljene ter vlogo, ki jo je pri tem odigral Valentin Vodnik. K posameznim poglavjem avtor dodaja obsežne bibliografske podatke ter knjigo bogato ilustrira.

Sodelovanje s Slovensko matico nadaljuje tudi v novejšem času. 16. oktobra 2008 je sodeloval na okrogli mizi o Cerkniškem jezeru, kjer je predstavil Valvasorjevo korespondenco s Kraljevo družbo v Londonu. Ta korespondenca, večina se tiče Cerkniškega jezera, je bila pred kratkim digitalizirana in kopija izročena naši državi.

Obe obravnavani knjigi predstavljata v slovenskem zgodovinopisju redkost, saj obe posegata na področje, ki je bilo doslej zapostavljeno in bosta omogočali uporabniku vpogled v kulturno zgodovinsko področje.

Čeprav sem že ob Reispovi sedemdesetletnici (rojen 17. julija 1928 v Žireh) precej podrobno razčlenil njegovo življenjsko, strokovno in znanstveno pot, naj še enkrat poudarim nekatere mejnike, ki so dokaz njegove vztrajnosti in ljubezni do stroke, za katero se je opredelil. Verjetno je botrovala sreča, da se je po diplomi iz zgodovine (1959) zaposlil v Knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani kot bibliotekar. Prišel je v neposreden stik z zakladnico neizčrpnih možnosti, ki so ga zaposlili kot zgodovinarja in oblikovali kot bibliotekarja. Kot vodja knjižnice (od 1964) je knjižnico uredil do take mere, da je bila dostopna širokemu krogu uporabnikov, še posebej zgodovinarjem. Delovno mesto ga je usmerilo v specializacijo na področju bibliotekarstva. Specializiral se je za zgodovino tiskarstva, knjige in knjižničarstva ter postal eden vodilnih strokovnjakov na tem področju pri nas. Dosegel je najvišji naziv te stroke, naziv bibliotekarskega svetnika (1974). Pri bibliotekarskem delu pa ni zanemaril zgodovine ter s temami, ki jih je odkrival pri bibliotekarskem delu bogatil zgodovinsko stroko. Oblikoval se je v specialista za kulturno zgodovino, smer zgodovinopisja, ki je bila pri nas precej zanemarjena.

Ukvarjati se je začel s ponatisi del Janeza Vajkarda Valvasorja. Povezal se je z evropsko razgledanim kulturnim delavcem dr. Rudolfom Trofenikom iz Münchna, ki je začel sistematično izdajati faksimile starih knjižnih del. Branko Reisp je bil strokovno soudeležen pri nekaterih bibliofilskih izdajah Valvasorjevih del. Izjemen založniški dosežek predstavlja faksimilirana izdaja Valvasorjeve »Slave vojvodine Kranjske« z Reispovo uvodno besedo (Ljubljana 1970-1974, München 1971-1973). Prav to je usmerilo Reispa v podrobno proučevanje življenja in dela Janeza Vajkarda Valvasorja, ki ga B. Reisp označuje takole: »Evropejec po duhu in izobrazbi, Kranjec po domovinski pripadnosti (po takratnem pojmovanju) sodi med najznamenitejše in najvrednejše može, ki so živeli in delali v Sloveniji«. Odkril je vrsto doslej neraziskanih in nepojasnjenih dejstev in jih prikazal v disertaciji. Leta 1981 je na Filozofski fakulteti v Ljubljani zagovarjal doktorsko disertacijo »Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor« (v knjižni obliki je izšla leta 1983). S tem je dosegel življenjski cilj tudi na zgodovinskem področju. B. Reisp s proučevanjem Valvasorjeve tematike še ni zaključil. Še vedno odkriva kakšno podrobnost. Reispova monografija o

Valvasorju in separatne študije o njem in njegovem delu so pomemben dosežek na zgodovinskem in še posebej na kulturno zgodovinskem področju. V ta sklop sodi tudi objava korespondence Janeza Vajkarda Valvasorja z angleško The Royal Society, ki je izšla v publikacijah SAZU leta 1987.

Strokovna in raziskovalna dejavnost Branka Reispa časovno obsega obdobje od 16. do 19. stoletja. Tematsko sega na različna področja kulturne in splošne slovenske zgodovine, pri čemer je osebnosti in delu Janeza Vajkarda Valvasorja in njegovemu času namenil največ pozornosti. Poleg objav v strokovnem in znanstvenem tisku je veliko prispevkov objavil v dnevnem časopisju, poljudno znanstvenih revijah ter tako svoje znanstvene dosežke posredoval širši publiki. Za potrebe pouka zgodovine je prispeval scenarije za več šolskih televizijskih in radijskih oddaj. Reispova bibliografija obsega preko 160 bibliografskih enot.

Po njegovi vključitvi med sodelavce Narodnega muzeja je vznikla ideja o prirejanju tematskih zgodovinskih razstav. Pionirsko delo, ki se ga je lotil z vso zagnanostjo, je kmalu obrodilo sadove. Postavil je dve zelo veliki odmevni razstavi: »Ilirske province« (1964) in »Kmečki punti na Slovenskem« (1973).

Za aktivno organizacijsko delo in dosežke na področju bibliotekarstva in muzealstva je bil Branko Reisp nagrajen s posebnimi priznanji. Leta 1985 je prejel najvišjo bibliotekarsko strokovno priznanje Čopovo diplomu, leta 1989 pa za posebne dosežke v muzealstvu Valvasorjevo nagrado.

Branko Reisp je bil zelo aktiven tudi v društvu slovenskih zgodovinarjev. Izvoljen je bil za prvega predsednika Zgodovinskega društva Ljubljana. To funkcijo je opravljal tri leta (1979-1982). Kot predsednik najštevilnejšega društva Zveze zgodovinskih društev Slovenije je bil izredno aktiven. Pod njegovim vodstvom je društvo izoblikovalo obsežen program. V programu je bila poudarjena naloga za pripravo monografije mesta Ljubljane. Po tem načrtu je bilo novembra 1983 organizirano dvodnevno posvetovanje o zgodovini Ljubljane, na katerem je sodelovalo veliko strokovnjakov različnih ved. Ljubljansko društvo je pod njegovim vodstvom prirejalo redne članske sestanke, na katerih so sodelovali različni predavatelji. Reisp je tudi stalni sodelavec glasil ZZDS: Zgodovinskega časopisa in Kronike.

Doktorat iz zgodovinske stroke in specializacija na bibliotekarskem področju sta Branku Reispu omogočila akademsko kariero na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Tiha želja, da bi po diplomi zasedel asistentsko mesto na oddelku za zgodovino in dosegel akademsko kariero, se mu je uresničila šele leta 1985, ko je bil izvoljen v naziv izrednega in leta 1990 v naziv rednega profesorja za starejšo slovensko zgodovino. Po odhodu akademika prof. dr. Boga Grafenauerja v pokoj je Branko Reisp v študijskem letu 1983/84 začel na oddelku za zgodovino predavati »Izbrana poglavja iz zgodovine Slovencev od 16. do konca 18. stoletja« ter imel tudi izpite. To pedagoško obveznost je opravljal še v študijskem letu 1988/89. V študijskih letih 1992/93 do 1996/97 je predaval in imel izpite na oddelku za bibliotekarstvo Filozofske fakultete in sicer pri predmetu »Razvoj tiskarstva in knjige«. Sodeloval je tudi pri podiplomskem študiju.

Kljub bolečini, ki je prizadela Branka Reispa, mu želimo trdnega zdravja, da se bo mogel še poglobiti v neraziskana področja naše preteklosti in nas presenetil s kakšnim novim odkritjem na področju kulturno zgodovinske dediščine.

I g n a c i j V o j e

HISTORIA

znanstvena zbirka oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani

V zbirki HISTORIA, ki jo izdaja oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, so do sedaj izšle monografije:

Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas : zbornik, Lipica, 29. maj – 1. junij 1996. – Ljubljana 1997.

Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimirja Ravniharja. – Ljubljana 1997.

Janez Peršič, Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu. – Ljubljana 1999.

Mikužev zbornik. – Ljubljana 1999.

Dragan Matič, Nemci v Ljubljani. – Ljubljana 2002.

Slovenci v Evropi. – Ljubljana 2002.

Meje v jugovzhodni Evropi: kultura in politika. – Ljubljana 2004.

Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju = Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert. – Ljubljana 2004.

Rok Stergar, Slovenci in vojska Slovenci in vojska, 1867–1914. – Ljubljana 2004.

Stiplovškov zbornik. – Ljubljana 2005.

Janez Mlinar, Podoba Celjskih grofov v narativnih virih. – Ljubljana 2005.

Tone Ferenc, Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 1, Razkosanje in aneksionizem. (ur. Mitja Ferenc) – Ljubljana 2006.

Navedene knjige lahko dobite na Filozofski fakulteti, v knjižnici oddelka za zgodovino, Ljubljana, Aškerčeva 2 (tel. 01/241-1200).

Prof. dr. Branko Marušič – sedemdesetletnik

Letošnji jubilant dr. Banko Marušič se že pet desetletij posveča preučevanju različnih vidikov zgodovine slovenske zahodne meje. Zanima ga njena celotna preteklost. *»Ne morem namreč razumeti zgodovinarja, ki pozna domala vsako podrobnost iz 20. stoletja in so mu docela nepoznani ljudje in dogodki, ki so ustvarjali dogajanja preteklih obdobj. Ker pa je celovito obvladovanje preteklosti z znanstveno metodo in cilji danes takorekoč nemogoče, se morajo raziskovalci odločiti za manjše raziskovalne komplekse, časovne ali pa tematske. Tako sem se že v času študija odločil za zgodovino Primorske od leta 1848. Mejniki, ki zaključuje to zanimanje, naj bi bilo leto 1918. V obravnavanem obdobju je mogoče spoznati veliko odgovorov na mnoga temeljna vprašanja prelomnih dogodkov 20. stoletja in današnjih dni (narodna zavest, etnične meje, slovenskoitalijanski narodnostni in politični odnosi, odnosi mesto-okolica, aspekti mednarodne politike, gospodarske razmere in razvoj)«* (Okro, 152, 1999).

Rodil se je na pragu druge svetovne vojne 4. februarja 1938 v Gorici kot drugi sin v družini znanega goriškega zdravnika Franca Marušiča doma iz Solkana in Vide Mejač iz Komende pri Kamniku. Marušičevi so tedaj stanovali v hiši na goriškem Travniku. Med leti 1930–1940 je imel oče ambulanto v Gorici in v rodnem Solkanu, po letu 1940 pa je zdravil v Kanalu in Anhovem. V vojnih letih so prebivali največ v Solkanu, kamor so se tudi dokončno preselili leta 1947, ko je bila Gorica z novo razmejitvijo za Slovence izgubljena. Tu, v očetovi rojstni hiši, kjer je stara mati Katarina imela znano gostilno, je mladi Branko preživel svojo mladost. Solkanske gostilne med njimi Marušičeva, so imele staro tradicijo. Mario Cosar (Gorizia d'altri tempi, Gorica 1934, 15) pripoveduje, da so se proti koncu 19. stoletja v njej zbirali Solkanci, ki so med gosti imeli prednost. Med njimi so bili še posebej premožni solkanski mizarji, ki so ob nedeljah in praznikih tu kartali svojo priljubljeno *briškolo*. Prodaja znamenitega solkanskega pohištva, ki je segala celo v Aleksandrijo v Egiptu, jim je prinašalo velike zasluge. Prihajali so tudi meščani iz Gorice, ki jih je v slovensko predmestje privabljala dobra domača hrana.

Med drugo svetovno vojno so se Marušičevi aktivno pridružili osvobodilnemu gibanju. Oče je že od leta 1942 ob rednem delu zdravil tudi partizane in aktiviste v ilegalni ambulanti v Šempasu in Ozeljanu. V letu 1944 pa je z ilegalnim imenom dr. Ivan Vrač postal zdravstveni referent pri okrožnem odboru OF in nato NOO za srednjeprimorsko okrožje, ki je obsegalo ožjo Goriško, Vipavsko dolino in del Zgornjega in Spodnjega Krasa. V tej funkciji je organiziral ilegalno zdravstvo za civilno prebivalstvo in partizane. Posebno skrb je posvečal organizaciji zdravstvene preventive za šolsko mladino, ki je tedaj obiskovala partizanske šole. Decembra 1944 je kot partizanski zdravnik odšel v ilegalo. Po končani vojni je nadaljeval zdravstveno organizacijsko delo. V pokrajini, ki je z novo razmejitvijo ostala odrezana od Gorice in njenih zdravstvenih služb, je kot organizator zdravstva in nosilec mnogih drugih lokalnih in republiških funkcij postavljaj temelje bodočemu goriškemu zdravstvu, socialnemu skrbstvu, ustanovil je higienski zavod itd. Kot član delovnega odbora je sodeloval pri pripravah na gradnjo Nove Gorice. Zavzemal se je za lokacijo na današnjem prostoru. Dejavni je bil tudi v organizaciji Rdečega križa Slovenije. Za njen razvoj v osrednjem delu Primorske pa je že iz vojnih leti imela posebne zasluge Marušičeva mati Vida, z ilegalnim imenom Eva.

V Marušičevi družini sta bili doma tudi zgodovina in publicistika. Ded Andrej Mejač iz Komende ni bil le veletrgovec, kulturnik in politik, temveč, kot navaja Slovenski biografski leksikon (SBL, Ljubljana 1933, peti zvezek, str. 88), tudi zbiratelj narodnega blaga in krajevni zgodovinar, ki je v časnikih objavjal

zgodovinske krajevne spise. Doma v Solkanu pa so Brankovo vedoželjnost spodbujale zgodovinske knjige s Tumovimi spisi in Gabrščkovi *Goriški Slovenci*, še posebej pa pripovedi stare matere Katarine o dedu, ki je na šempaskem taboru 1868 nosil slovensko zastavo, in o narodnem svetu, ki je ob razpadu Avstro-ogrske v Gorici prevzel oblast. Vzglede je dobival tudi pri očetu, ki je v krajevnem tisku redno pisal o zdravstveni problematiki. Zgodovinsko-zdravstveno temo je obravnaval v leta 1927 napisani nostrifikaciji z disertacijo na Univerzi v Padovi *L'industria idrargirica nel Friuli studiata dal punto di vista igienico*, raziskoval pa je tudi zgodovino Solkana med drugo svetovno vojno (1951) in solkansko šolo (PSBL, 10. snopič, Gorica 1984). To intelektualno in delavno družinsko okolje je na Branka Marušiča imelo velik vpliv. Privzgojilo mu je zanimanje za preteklost Goriške in vrednote, ki ga spremljajo vse življenje. V intervjuju z Jožkom Humarjem (Okno, 152, 14. 1. 1999) je povedal: »... *podoba mojih umrlih staršev me vedno spremlja v premišljevanjih, v iskanjih zglede in napolil vsakdanjega življenja. Nenehno se srečujem s primerjavami in pogosto se sprašujem in ugibam, kako bi se moj oče, primorski partizanski zdravnik in organizator poveljnega primorskega zdravstva, znašel v razmerah današnjih dni. Spominjam se njegovih kritik, ki jih je namenjal ne ravno smotrnim ukrepom oblastnih organov povojnih let, ... toda ostajal je do konca privržen izhodiščni zamisli narodoosvobodilnega boja in partizanstva*«. Branko Marušič rad tudi poudari, da je na odločitev za poklicno pot zgodovinarja imelo velik vpliv tudi predavanje Milka Kosa na ustanovnem zboru podružnice Zgodovinskega društva za Goriško o prvi omembi Gorice in Solkana leta 1951, na katerega ga še danes spominjajo ohranjene beležke.

Branko Marušič je osnovno šolo obiskoval v Solkanu. Šolanje je nadaljeval na gimnaziji in višji gimnaziji v Šempetru pri Gorici, v Solkanu in nato v Novi Gorici, ki je pričela rasti na Solkanskem polju. Maturiral je leta 1955. Kljub velikemu zanimanju za zgodovino mu šolanje na gimnaziji ni dalo dovolj spodbud, da bi se vpisal na študij te vede. Po maturi se je na predlog domačih vpisal na študij medicine in se, kot je kazalo, namenil nadaljevati družinsko zdravniško tradicijo. A »*zmagala je želja in volja mladega, ki je zaoral v zgodovinopisje in prav kmalu pokazal, da zgodovine ni šel študirat le kot pasiven visokošolec, marveč kot zagnanež, v katerem so že tlele klice resničnega raziskovalca ...*« (Portreti primorskih humanističnih delavcev, Primorski dnevnik, 92, 24. 4. 1977). Zapustil je študij medicine in se vpisal na zgodovino na Filozofski fakulteti. Zanimiva predavanja in živahni seminarji imenitnih profesorjev: Frana Zwittera, Boga Grafenauerja, Milka Kosa, Josipa Klemenca, Metoda Mikuža so ga usmerjali v resen študij. Kot študent je začel raziskovati teme, ki so živele v spominu ljudi na Goriškem, ga že iz mladosti pritegovale in začrtale njegovo bodočo poklicno pot. Svoj prvi članek, krajši biografski prispevek o Karlu Lavriču – buditelju narodne zavesti na Primorskem, je napisal in objavil leta 1956 v Primorskih novicah. Za raziskavo *Posočje v rimski dobi*, ki si jo je sam izbral, je leta 1961 dobil Prešernovo nagrado za študente. To je bila Marušičeva prva resnična zgodovinska raziskava (Na FF podelili študentske Prešernove nagrade, Delo, 38, 9. 2. 1961). Kot študent je napisal tudi razpravo *Doneski k biografiji dr. Karla Lavriča* in jo objavil v Zgodovinskem časopisu (14, 1960, str. 196–202). Pred diplomom je preučil *delovanje rdečega križa Slovenije v Goriškem okraju 1944–1960*. Pregled je leta 1961 izšel v ciklostilni obliki. Pisal je tudi krajše zgodovinske zapise, knjižna poročila in druge prispevke za krajevni tisk. V študentskih letih je pričel sodelovati z Inštitutom za narodnostna vprašanja v Ljubljani, kjer se je po diplomu in odsluženju vojske tudi zaposlil. Diplomiral je leta 1962 z diplomsko nalogo *Goriški Slovenci od prodora pri Kobaridu do konca leta 1918*. Fakulteto je zapustil kot resen zgodovinar, ki dobro ve, kje ima mesto in kakšne so njegove bodoče naloge. Svoje poslanstvo je namenil rodni Goriški. Širino, problematiko in program slovenskega zgodovinopisja na Goriškem je napovedal v programski razpravi, ki jo je že leto po diplomu objavilo glasilo Goriške knjižnice Goriški knjižničar – *Dosedanje in bodoče delo goriškega zgodovinarja in zgodovinopisja* (št. 3–4, 1963, str. 19–31, predelan ponatis, Kronika, 3, 1964, str. 145–151). Odkrivanje goriške preteklosti je imelo staro tradicijo in je bilo z deli Simona Rutarja, Franca in Milka Kosa in drugih ped prvo svetovno vojno primerljivo z zgodovinopisjem ostalih slovenskih pokrajin. Cvetoč zgodovinopisni razvoj na Goriškem sta zavrla prihod pod Italijo in fašizem. Ta je pobral tudi generacijo mladih izobražencev, ki bi se tedaj ali pa v povojnem obdobju lahko posvečali raziskovalnemu delu. Prizadevanja osrednjeslovenskega zgodovinopisja, zlasti v času pogajanj za meje, te izgube niso mogla nadoknaditi. Po letu 1947 je bilo potrebno zgodovinopisno delo zastaviti na novo. Spodbude, ki so jih med drugimi dajali slovenski zgodovinarji, združeni v svojem stanovskem združenju, ki so 8. in 9. oktobra 1948 zasedali v Novi Gorici, so se počasi uresničevale. Marušič je delo predvidel v več smereh, med drugim: »*zbiranje, registriranje*

in interpretiranje najrazličnejšega gradiva preteklosti; zaščita in varstvo vseh zgodovinskih, etnoloških, umetnostnozgodovinskih in drugih spomenikov, ki služijo pri spoznavanju preteklosti; ustanovitev nekega organa, ki bo koordiniral posameznike in skupine ter uravnaval delo goriških znanstvenih in podobnih ustanov, skrb za izdajanje lokalne publikacije, ki bo prinašala zgodovinske članke ... zavzel se je tudi za »krajevnozgodovinske raziskave neštetihih podrobnih problemov, ki jih slovenska historiografija zaradi svojega splošnega značaja ne more reševati (B. Marušič, Dosedanje in bodoče delo goriškega zgodovinarja in zgodovinopisja Kronika, 12, 1964, 3, str. 145-151). Do tedaj so v Novi Gorici ustanovili knjižnico, leta 1952 Goriški muzej, spomeniškovarstvena služba, ki je delovala pri muzeju, se je osamosvojila leta 1961, deset let kasneje pa še arhiv (Branko Marušič, Goriški muzej, Goriški zbornik, Ljubljana 1968, 88). Marušič je na slovensko prisotnost v goriškem zgodovinopisju in na bodoče naloge opozoril tudi tujo strokovno javnost s člankom *Saggio di bibliografia slovena sul Goriziano*, ki ga je objavil v reviji goriške knjižnice Biblioteca Statale Studi Goriziani (1964).

Na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani se je kot asistent posvečal primorski zgodovini. V dveletnem obdobju je nastala *Bibliografija o problemih pokrajin ob zahodni meji SFRJ 1951-1962*, ki je bila objavljena po njegovem odhodu iz Inštituta in sicer za obdobje 1951-1955 (Razprave in gradivo, INV Ljubljana, zv. 4-5, 1966, 315-169). V tipkopisu je ostal elaborat *Ljudska štetja in popisi narodnosti na Tržaškem 1910-1961*. Napisal je tudi več publicističnih prispevkov, ki so nakazovali njegovo prihodnje delovanje. Poročal je o arheoloških raziskavah, spremljal je slovensko in italijansko zgodovinopisje o Goriški, pisal je biografije slavnih mož z Goriške, opozarjal na potrebe goriške publicistike in goriških kulturnih institucij itd. (Razprave in gradivo INV, Ljubljana, december 1980, 11-12, str. 109).

Leta 1965 se je vrnil na rodno Goriško in zaposlil v tedaj še mladem Goriškem muzeju, najprej kot kustos, a že novembra istega leta je postal njegov ravnatelj. Muzej je bil tedaj v nezavidljivem položaju. »Prihajal sem v sterilen prostor. 25 let fašistične okupacije je za seboj pustilo veliko praznino. V tem času se ni humanistično izobrazilo toliko Primorcev, da bi bili lahko sposobni sami prevzeti naloge, ki jih zahteva varovanje naravne in kulturne dediščine. Sem so prihajali ljudje iz vse Slovenije. Vendar to ni bilo tisto, kar bi prostor ob meji potreboval. Tem pionirjem goriškega muzejstva bi morali biti hvaležni, saj so v nemogočih razmerah opravljalo težko delo. Na Primorskem smo potrebovali ustrezne humaniste. Naš muzej jih je žal dobil zelo pozno. Komaj 20 let po osvoboditvi je iz ljubljanske univerze prišel prvi geograf, ki je obiskoval goriško gimnazijo, prvi zgodovinarji smo prišli nekoliko prej. Torej kadrov ni bilo dovolj. Druga stvar je bilo ustvarjanje primerne okolja, ki ni bilo preveč naklonjeno varovanju kulturne in naravne dediščine. Manjkalo nam je vzgoje, občutka, navezanosti na našo zgodovino, na naše korenine«. Kot mlad zgodovinar, brez posebnih izkušenj, se je moral soočiti s težavami. »Če sem hotel stvari pomakniti z mesta, sem moral delo drugače zastaviti, predvsem kaj storiti za odpravo t.i. belih lis. Na srečo sem domačin in probleme, ki se porajajo pri varovanju kulturne in naravne dediščine, močno občutim. Vso stvar sem zastavil v prepričanju, da muzej ni samo takšna ustanova, ki zgolj zbira predmete na neki ljubiteljski ravni in jih postavlja na ogled obiskovalcem. Stvar muzeja mora biti veliko širša, večdimenzionalna. Prepričan sem, da mora muzej iz svojih zidov v širši prostor«. Za vzgojo okolja je poleg razkazovanja starin predvidel zlasti pisano besedo. (Muzejsko delo ni samo zbiranje starin, intervju z Vojkom Cudrom, Primorske novice, 97, 2. 12. 1983).

Goriški muzej se je pod Marušičevim vodstvom naglo spreminjal. Pridobival je nove kadre, nove ustreznejše prostore, gradivo in depoje, restavratorske delavnice, obnavljali so grad Kromberk, muzejski kustosi so bili navzoči na ozemlju od Trente na severu do proge Divača-Trst na jugu, kjer je muzej deloval. Tu se je tudi širila mreža muzejskih zbirk: v Tolminu, na Vrsnem, v Trenti, na Dobrovem, v Medani, Kraška hiša v Štanjelu, v vili Bartolomei v Solkanu in nato na Sv. Gori. Posebno etnološko zbirko je muzej pripravljval v stari vaški mlekarni v Bardu (Lusevera) v Terskih dolinah. Za Goriški muzej je bilo značilno tudi raziskovalno delo kustosov. Največje so bile arheološke raziskave na Mostu na Soči, v Batujah, skupaj z Narodnim muzejem v Ajdovščini, na Hrušici, etnološke raziskave so potekale v zgornjem Posočju, na Vipavskem in na Krasu, zgodovinske raziskave goriške preteklosti so obsegale 19. in 20. stoletje, posegale so tudi v starejša obdobja (tolminski punt in druge teme), pri čemer je sam veliko raziskoval. Številne so bile umetnostnozgodovinske raziskave pomembnih goriških likovnikov (slikarji iz družine Šantel, Lojze Spacal, Milan Klemenčič, Rafael Nemeč, Ivan Čargo, Rafael Nemeč, Silvester Komel itd.), ki so jim sledile odmevne razstave in katalogi. V delavnem okolju so nastajali strokovni prispevki in zapisi objavljeni v krajevem tisku in v strokovnih publikacijah, muzejski kustosi

so med seboj kar tekmovali v številu objavljenih prispevkov. V muzeju je rasla strokovna knjižnica, ki ji je prav Marušič posvečal posebno skrb. Poleg slovenskih knjig, je v časih, ko so bile meje še zelo zaprte, vanjo prihajalo veliko italijanske strokovne literature, skrivaj je prihajala tudi slovenska zamejska in emigrantska literatura, ki v naših knjižnicah sicer ni bila dostopna. Muzej je bil naročen na slovenske, zamejske in tudi italijanske časnike in strokovne publikacije. Nanje je Marušič naslonil hemeroteko o Goriški, ki je nastajala v posebnem muzejskem oddelku. Zbrano gradivo je bilo koristno pomagalo pri raziskovalnem delu in tudi pri nastajanju Primorskega bibliografskega leksikona v Gorici, pri katerem so Marušič in sodelavci vestno sodelovali. Nastajala je tudi zbirka primorskega tiska. Na Marušičevo pobudo so v Novi Gorici ob različnih obletnicah in praznikih pričele izhajati priložnostne izvirne publikacije, zborniki ali ponatisi starejših del s širšimi uvodi, ki jih je navadno tudi sam napisal. Založniško dejavnost je vpeljal tudi v muzeju, kjer so tiski izhajali celo v ciklostilni obliki, saj za tisk ni bilo denarja. V ciklostilu so začela izhajati »berila«, ki so s ponatisi krajevnih zapisov bila nekakšne čitanke za posamezne primorske kraje ali dogodke. Leta 1974 se jim je kot periodična strokovna publikacija pridružil še Goriški letnik, zbornik Goriškega muzeja, v katerem so svoje razprave in zapise objavljali muzejski delavci in drugi, tudi tuji sodelavci. Marušič je bil osrednja gonilna sila zbornika. Vanj je pisal, ga dolga leta urejal in si prizadeval, da bi z njegovo zamenjavo doma in v tujini pridobivali literaturo, ki je ni bilo mogoče nabavljati. Plod njegovih pobud so bila tudi nekatera strokovna srečanja, ki jih je organiziral muzej. Marušič je muzeju posvetil več kot dve desetletji organizacijskih in strokovnih prizadevanj. S svojim delom, vzgledom in spodbudami ga je razvijal v pomembno kulturno in raziskovalno središče, iz njega je izšla vrsta muzejskih delavcev in raziskovalcev, nekateri od njih so kasneje svoje strokovno delo nadaljevali v drugih muzejskih in znanstvenih ustanovah po Sloveniji. Tak muzej je bil tudi pomembna opora slovenski narodni manjšini v zamejstvu in sogovornik goriškim italijanskim muzejskim in drugim ustanovam. Slovensko muzejsko društvo je leta 1983 nagradilo Marušičev prispevek v muzejstvu in mu podelilo Valvasorjevo nagrado. V utemeljitvi je med drugim napisalo, da je leta 1965 »v ustanovo, ki je med nihANJI in naporI iskala svojo pot in se ukoreninjala v zavesti ljudi, prinesel prepotrebno svežino. Okolju, ki ga je kot domačin dobro poznal, je uspel dopovedati, da mora muzej kreniti po sodobnejših poteh, da klasično muzejstvo ni dovolj, da mora biti oplemeniteno in obogateno z raziskovalskim delom, ki je edino porok za napredek in uveljavitev. Cilj je bil torej muzej – raziskovalno središče ... in ustanova, s katerim bi poravnal zgodovinski dolg ...«, in ki »bi z mnogoterimi oblikami dela polnila vrzeli svojega delokroga in bi hkrati znala ljudem prikazati svoja dognanja v vidni in pisni obliki, ter se tako tvorno vključevala v življenje ...« Goriški muzej »voden z zanesljivo Marušičevo mislijo« je bil novost in izvirnost, bil je tudi spodbuda mlademu mestu, da se uveljavi tudi v znanosti (Valvasorjeva nagrada Branku Marušiču, Primorske novice, št. 86, 25. 10. 1983) To leto je Marušič za svoje delo prejel tudi plaketo Zveze jugoslovanskih muzejskih društev. Za izredne ustvarjalne dosežke v kulturi mu je občina Nova Gorica leta 1985 dodelila tudi Bevkovo nagrado.

V času Marušičevega vodenja je v muzeju dozorela zamisel o formalni obliki muzejskega domoznanskega raziskovalnega središča. Potrebo je utemeljeval z več razlogi, zlasti: »Naša zahodna meja je vendarle problem, sporni kamen, v zvezi s katerim se vsako toliko časa dvigne kakšen glas, ki opozarja, da stvari niso dognane, kot naj bi bile. Zato je potrebna stalna pozornost in naglo reagiranje s strokovno podkovanimi odgovori. Kar pa žal vedno nismo sposobni, ker smo le muzejska in ne tudi raziskovalna ustanova. Naši delavci bi se stvari lotevali drugače, če bi to bili. Že dolgo gojimo željo, da bi dobili (po Jugoslaviji to že imajo) manjši raziskovalni znanstveni inštitut, ki naj bi deloval v okviru SAZU ...« (Muzejsko delo ni samo zbiranje starin, pogovor z novinarjem Vojkom Cudrom, Primorske novice, 97, 2. 12. 1983).

Ker tedaj v muzeju ni bilo pravega vzdušja za njegovo uresničitev, je po 22 letih ustanovo zapustil in idejo razvijal in tudi uresničil v okviru samostojne Raziskovalne enote Zgodovinskega inštituta ZRC SAZU, ki so jo ustanovili 1. julija 1987. Marušič je to leto na Filozofski fakulteti v Ljubljani z izbranim opusom zgodovinskih objav *Primorski čas pretekli* (Koper, 1985) tudi promoviral za doktorja zgodovinskih znanosti. (Raziskovalna enota Zgodovinskega inštituta Milka Kosa; Preteklost je bogastvo prihodnosti, priloga Primorskih novic, Nova Gorica v letu 2000, september 1999). Septembra 2004 je enota prerasla v Raziskovalno postajo ZRC SAZU, ki v okviru preučevanja problematike slovenske zahodne meje poleg raziskovanja zgodovine vključuje tudi delo na področju jezikoslovja in drugih domoznanskih ved, tudi v povezavi med ZRC SAZU in novogoriško univerzo. Čeprav se je na novem delovnem mestu

lahko posvetil raziskovalni dejavnosti, je kot vedno, poln pobud in trdne volje, raziskovalno enoto tudi organizacijsko, kadrovsko in materialno krepil. Tudi tu je pričel graditi arhiv in knjižnico, v varstvo je prevzel arhiv in knjižnico dr. Henrika Tume. Plod preučevanja Tumove zapuščine je več kritičnih izdaj njegovih spisov, dnevnika in korespondence, pri katerih je bil urednik in pisec spremnih besedil. Dela so pomemben vir, v katerih spoznavamo temeljna področja slovenske zgodovine na Goriškem v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja. Kot vodja enote in postaje ter raziskovalec je svoje bogate izkušnje in znanja še nadalje delil svojim novim in tudi starim sodelavcem, te širokogrudno deli tudi drugim, še posebej mladi generaciji, ki vstopa na raziskovalno in znanstveno pot. V tem času je ob množici znanstvenih in strokovnih razprav in člankov napisal tudi več knjig in uredil veliko zbornikov. S tem dejanjem je uresničil dolgoletno težnjo, ki jo je zapisal na začetku svoje poti *goriškega zgodovinarja in zgodovinopisja*. Z Raziskovalno enoto in nato s postajo je goriško zgodovinopisje in družboslovje dobilo prvo *znanstveno raziskovalno središče*. Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC pa se je po njegovi zaslugi organizacijsko razširil na zahodni rob države, na *mesto dogajanj*, v sosesčino ustanov, ki hranijo vire in gradivo pomembne za družboslovne raziskave in v bližino sorodnih raziskovalnih ustanov in furlanskih ter italijanskih raziskovalcev, ki raziskujejo goriško in primorsko preteklost. Za svoje delo je leta 2004 dobil priznanje »Častni član ZRC SAZU«. Kljub upokojitvi je svojo znanstveno, organizacijsko in mentorsko pot bogatil še s številnimi drugimi zamislimi in dejavnostmi, ob letošnjem življenjskem jubileju pa jo je kronal še s habilitacijo na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici in tako tu na Goriškem postal tudi formalni univerzitetni profesor bodočih goriških družboslovcev.

Marušič v raziskovalnem delu razvija koncept pokrajinskih zgodovinskih tem in poudarja pomen krajevnih zgodovinskih raziskav in raziskav posameznikov, ki so v preteklosti izstopali in pustili svojo osebno sled ter so pomembni za razumevanje zlasti tistega dela preteklosti, ki ga splošna zgodovina ne obravnava. Čeprav je preučevanja zahodnega slovenskega prostora v 19. in v začetku 20. stoletja ožje Marušičevo raziskovalno področje, sega njegovo delo še na druga starejša in novejša obdobja. Je eden redkih slovenskih zgodovinarjev, ki ga odlikujejo polihistorško znanje, s spoznavanje virov in literature, tako slovenske kot tuje, in izjemem spomin. Obravnane teme postavlja in sooča v širših časovnih, prostorskih in miselnih povezavah od antike do današnjega časa. Poleg zgodovine so mu blizu tudi druga družboslovna področja – umetnostna zgodovina, kulturna antropologija, etnologija, literatura itd. Prostor ob slovensko italijanski meji preučuje z različnih vidikov. Obravnava politična, gospodarska, kulturna, šolska vprašanja, posebno mesto imajo odnosi s predstavniki italijanskega naroda in Furlani, s katerimi so se Slovenci na Goriškem vedno soočali. Njegove spise najdemo v krajevni publicistiki, v slovenskih in v tujih strokovnih revijah in časopisih ali v samostojnih publikacijah (Dan, Goriška srečanja, Goriški knjižničar, Kaplje, Meddobje, Mladika, Naši razgledi, Planinski vestnik, Primorska srečanja, Srečanja, Zaliv itd. Annales, Goriški letnik, Gradivo in razprave, Idrijski razgledi, Kronika, Slovenski etnograf, Tolminski zbornik, Zbornik za umetnostno zgodovino, Zgodovinski časopis itd. ali tuje florentinski Archivio storico italiano, Studi Goriziani, Annali di storia Isontina, Quaderni Giuliani di storia. Quale storia, Jugoslavenski istorijski časopis, Istra, Arhivski vestnik, La Battana, Pazinski memorial, več kot pol stoletja je bil reden pisec v Jadranski koledar in Koledar Goriške Mohorjeve družbe, itd). Sintezo polstoletnega političnega dogajanja in notranjih odnosov na Goriškem med leti 1848 in 1899 od začetka narodnega preporoda je predstavil v študiji *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899* (Gorica, Goriški muzej 2005), utemeljeni na množici virov in literature.

Obsežna je Marušičeva bibliografija zapisov o življenju in hotenjih goriških osebnosti, ki jih obravnava v člankih in razpravah v zbornikih, še posebej krajevnih, v revijah, v spremnih besedah k ponatisom del, v samostojnih publikacijah in v več knjigah: *Primorski čas pretekli* (Koper 1985), *Z zlatimi črkami* (Trst 1987), ki je povsem biografska in prinaša 100 življenjepisov primorskih osebnosti, *Sto slovenskih politikov* (Ljubljana 2002), ki ima vseslovenski značaj, tudi knjiga *Goriški spomini: Sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830–1918* (Gorica 2002) s spremno besedo, opombami in ilustracijami prispeva k spoznavanju avtorjev objavljenih spominov ter najnovejša knjiga *Prispevki k primorski biografiki* (Annales, Koper 2006). Marušič je bil zavzet načrtovalec in pisec Primorskega slovenskega biografskega leksikona, ki je izhajal v Gorici med leti 1974 in 1994, primorska biografska gesla je objavljval v Enciklopediji Slovenije in drugod. Marušič je avtor bolj ali manj poglobljenih zapisov o več kot 420 pomembnih osebnostih slovenskega zahoda. Med Marušičeva prizadevanja za spoznavanje in ohranjanje spomina na pomembne osebnosti goriške preteklosti sodi tudi uresničitev njegove pobude o nastanku

aleje slavnih mož na Erjavčevi ulici. Zamisel za spomenike se je rodila leta 1964. Zanj je pripravil elaborat. Lokacijo zanje so določili na Erjavčevi ulici, na kateri so kasneje odkrili več kot polovico od 21 predvidenih spomenikov. Največ jih je postavil Klub starih goriških študentov. (Oko, 152, 14. 1. 1999). Na enak način so ga zanimale tematsko ožje krajevne zgodovinske teme. Marušič je na različne načine sodeloval pri nastajanju večine krajevnih zbornikov na Goriškem in v zamejstvu. Marušičev prispevek h krajevni zgodovini in k primorski biografiki ni važen le za spoznavanje preteklosti krajev in ljudi, ampak tudi za istovetnost obmejne pokrajine, kar ima za Slovence na drugi strani meje zelo velik narodni pomen. Večje število krajevnozgodovinskih spisov je izšlo v samostojnih publikacijah.

Odnosi med Slovenci, Italijani in Furlani in njihovo sobivanje na slovensko-italijanski meji so Marušiča vedno vznemirjali. Več kot štiri desetletja spodbuja vezi in sodelovanje z italijanskimi zgodovinarji in ustanovami. Čeprav to ni bilo vedno lahko, saj je glede določenih problemov v preteklosti obstajal popoln molk, za katerim se niso skrivali le predsodki do Slovencev, ampak velikokrat tudi nepoznavanje slovenskega jezika in razumevanja slovenskih zgodovinskih zapisov in virov, je »vzniklo večstransko sodelovanje«. Kmalu po Videmskem sporazumu sredi petdesetih let, ki je olajšal prehajanje meje, je to sodelovanje rojevalo pobude, lajšalo medsebojno sporazumevanje in prinašalo številne rezultate, ki jih danes štejejo med vrednote evropskih povezav. Nemogoče je naštetih vsa Marušičeva srečanja z italijanskimi zgodovinarji, sodelovanja na zgodovinskih in drugih konferencah, množico predavanj, ki jih je imel na obeh straneh meje in drugod, ter obsežno bibliografijo objavljenih spisov v slovenskih in italijanskih publikacijah. Njegova zadnja knjiga *Il vicino come amico - realtà o utopia? La convivenza lungo il confine italo-sloveno* (Gorica 2007) prinaša 14 razprav o tej tematiki, v knjigi je tudi naštetih 54 Marušičevih spisov, ki so izšli v italijanščini. Italijanska zgodovinska stroka ceni Marušičev prispevek pri preučevanju mednacionalnih odnosov na meji. Prof. Sergio Tavano, dopisni član SAZU je v spremnem zapisu navedene knjige med drugim zapisal, da je Marušič kot strokovnjak za goriško zgodovino rekonstruiral in na različne načine ovrednotil medsebojne stike dveh goriških istovetnosti, ki sta se razvijali in med seboj prepletali. Z ovrednotenjem zgodovinskega in kulturnega pomena slovenske sestavine je pomembno pripomogel k večjemu razumevanju značilnih posebnosti tudi drugih identitet na Goriškem. Zadnja leta je Marušič k razsvetljevanju teh odnosov veliko prispeval tudi kot član slovensko-italijanske mešane kulturnozgodovinske komisije, pri kateri je nastalo znamenito poročilo *Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956*, ki je izšlo tudi v knjižni obliki (Ljubljana 2001).

Skoraj petdesetletna Marušičeva navzočnost v zgodovinskem raziskovanju je rodila obilne sadove. Njegova bibliografija obsega več kot 2200 bibliografskih enot, med njimi je tudi več knjig. Kvalitete njegovega pisanja je že leta 1977 odkrival Primorski dnevnik, ki ga je predstavil kot nadaljevalca vrste primorskih zgodovinarjev, ki je že tedaj napisal veliko število samostojnih del, razprav, esejev, ocen itd. in bil pobudnik pomembnih akcij na področju zgodovinarstva. Poudaril je njegovo zanimanje za aktualne dogodke. »Je zelo plodovit pisec zgodovinskih besedil, obenem pa izredno hitro presoja in reagira na sprotne dogodke. Na ta način dosega, da so njegovi prispevki objavljeni še vedno v času, ko se določeni problemi ali dogodki »kalijo in so v žarečem ognju«. Taka izredno hitra odmevnost razodeva, kako je povsod in vedno ob vsakem problemu »doma« in kako meritorno lahko o vsem piše.« (Marijan Breclj, Portreti primorskih humanističnih delavcev, Primorski dnevnik, 92, 24. 4. 1977). Marušičevo hitro odzivanje na aktualno dogajanje temelji na njegovem odnosu do zgodovinske resnice. Zgodovinsko preučevanje je njegov poklic, zgodovino pa šteje kot široko delujočo področje in sestavni del našega zgodovinskega spomina, ki ga je potrebno na primeren način upoštevati in iz njega potegniti bistvene prvine, pomembne za življenje. Zaveda se, da se kot zgodovinar pogosto znajde v velikih težavah in se mu vedno ne posreči, da bi javnosti dal zadovoljiv enoznačen odgovor na vprašanja preteklosti in sedanjosti. Širši javnosti se želi približati s tekočo pripovedjo, razumljivim in sočnim, skoraj publicističnim jezikom in jasno mislijo. Njegov odnos do preteklosti kot celote je spoštljiv in objektivni in dogodke sooča v duhu časa. Zanj je spoznavanje preteklosti razvojno brez omejitev ter se dopolnjuje z novimi odkritji. Preučevanje zgodovine je namreč večno iskanje resnice. Zato je zelo občutljiv in kritičen do zgodovinarstva, temelječega na izkušnjah, še posebej če so te *cepljene s politiko in ideologijo*. Marušič zavrača tudi mitiziranje in spreminjanje zgodovine. Tako zgodovinarstvo vodi v neznanstvenost in podrejanje zgodovine trenutni politiki in ideološkemu pogledu na svet. Leta 2005 je bil pobudnik in podpisnik znane izjave nekaterih slovenskih zgodovinarjev, naslovljene na slovensko javnost glede novih videnj zgodovine in zgodovinarstva. Marušič *pozdravlja moralno očiščevanje zaradi preteklih*

dejanj, poudarja pa, da je znana zgodovinska dejstva potrebno dopolnjevati z neznanimi, odrinjenimi ali zamolčanimi spoznanji in ne pisati na novo. To mnenje velja za vsa zgodovinska obdobja. Marušič v aktualnem zgodovinopisju pogreša tudi več razumevanja in sloge med zgodovinarji. V vedno zanimivih pogovorih se rad spominja preteklih časov, »*ko smo bili zgodovinarji bolj povezani*« in je bilo čutiti več zadovoljstva ob skupnih dosežkih ali ob rezultatih posameznika.

Vsi ki smo imeli priložnost z dr. Marušičem sodelovati, cenimo njegovo delo in smo hvaležni za njegove spodbude, ki nam jih je vedno delil na naši poklicni in življenjski poti. Ob vstopu v novo življenjsko desetletje mu čestitamo in želimo še veliko ustvarjalnih moči in osebnega zadovoljstva.

S l a v i c a P l a h u t a

Enaintrideseti zvezek Zbirke Zgodovinskega časopisa z naslovom Zwittrov zbornik objavlja prispevke s simpozija ob stoletnici Zwittrovega rojstva. Knjigo lahko naročite na sedežu uredništva Zgodovinskega časopisa, SI-1000, Ljubljana Aškerčeva 2, tel. 01 241 1200, info@zgodovinskicasopis.si

ZWITTROV ZBORNİK

Prof. dr. Stane Granda – šestdesetletnik

Znanstveni svetnik redni profesor dr. Stane Granda se je rodil 8. aprila 1948 v Novem mestu. V rojstnem kraju je obiskoval osnovno šolo in gimnazijo, nato pa študiral zgodovino in sociologijo na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani – diplomiral je leta 1973 pri akad. prof. dr. Franu Zwitteru iz problematike revolucionarnega leta 1848/49. Že v času študija je opozoril na svoj izjemni potencial, prejel je študentsko Prešernovo nagrado. Njegova prva zaposlitev je bila na takratnem Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, kjer je služboval do leta 1978 kot asistent za agrarno zgodovino. V zadnjem letu službovanja na inštitutu je zagovarjal magistrsko nalogo *Obremenitev slovenskega kmeta z davki 1850-1914*.

V začetku leta 1979 se je zaposlil na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa pri SAZU kot asistent za zgodovino Slovencev 19. stoletja in v prihodnjih letih napredoval do raziskovalnega svetnika. Sredi februarja 1995 je obranil disertacijo *Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/49* in bil še istega leta izvoljen v naziv višji znanstveni sodelavec in leta 2000 v naziv znanstveni svetnik. Na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa se ukvarja s politično in socialno zgodovino Slovencev od srede 18. stoletja dalje.

Dr. Stane Granda je na novem delovnem mestu opravljal celo vrsto najodgovornejših upravnih funkcij: leta 1981 je bil imenovan za tajnika inštituta, istega leta pa je bil imenovan še za vršilca dolžnosti direktorja ZRC SAZU v ustanavljanju. Po ustanovitvi ZRC SAZU je postal pomočnik direktorja novega zavoda in to odgovorno funkcijo opravljal tri mandate. Ob tem je bil leta 1983 imenovan na mesto upravnika Zgodovinskega inštituta Milka Kosa, kjer je nasledil akademika dr. Frana Zwittera.

Dr. Granda je izjemno dejaven tudi kot urednik in član uredniških odborov večjih zgodovinskih publikacij: že kot mlad asistent je leta 1974, samo leto po prihodu na Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, prevzel uredništvo revije *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, ki jo je urejal do leta 1978. Med leti 1987-2000 je urejal še znanstveno revijo *Kronika* – od leta 1976 je član njenega uredniškega odbora; od leta 2006 pa tudi član uredniškega odbora revije *Studia historica Slovenica*. Poleg tega je bil od prvega zvezka med uredniki strokovnih področij (zgodovina do 1918) *Enciklopedije Slovenije* in eden od urednikov *Slovenske kronike XIX. stoletja*.

Od leta 1996 je v dveh mandatih vodil Zvezo zgodovinskih društev Slovenije in bil naslednja dva mandata še njen podpredsednik. V času svojega predsednikovanja je organiziral odmevna zborovanja, leta 1998 v Izoli (*Množične smrti na Slovenskem*) in leta 2000 na Rogli (*Temeljne prelomnice preteklih tisočletij*). V tem času je organiziral tudi dva odmevna simpozija: leta 1998 v Mariboru (*Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti*) in leta 2001 v Brežicah (*Slovenska osamosvojitve 1991*).

Raziskovalno delo dr. Grande lahko razdelimo na več sklopov. Njegova osrednja pozornost je namenjena proučevanju problematike revolucionarnega leta 1848. Poleg tega pa se ukvarja še z raziskovanjem gospodarske zgodovine in cerkvene zgodovine. Je avtor ali soavtor treh znanstvenih monografij: *Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/49*; ter *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo : dokumenti z uvodno študijo in osnovnimi pojasnili*, v soavtorstvu pa je objavil še monografijo *Škofija Novo mesto : onim pri Bogu, sebi in zanamcem*. Prav tako je avtor osmih strokovnih monografij, zadnja *Slovenija : pogled na njeno zgodovino*, je izšla v letošnjem letu tudi v angleškem jeziku. V soavtorstvu je objavil še štiri strokovne monografije. Poleg monografskih objav je dr. Granda avtor 26 izvirmih znanstvenih

člankov in 40 samostojnih znanstvenih sestavkov ali poglavij v monografskih publikacijah, poleg tega pa še dveh preglednih in cele vrste strokovnih ter poljudnih člankov. Izjemno aktivno se udeležuje tudi simpozijev: izpod njegovega peresa je izšlo 31 znanstvenih in 11 strokovnih prispevkov, 32 referatov pa ni objavljenih. Objavil je še 74 prispevkov v *Kroniki XIX. stoletja* in 62 v *Enciklopediji Slovenije*. Sam za svoj največji raziskovalni dosežek šteje odkritje slovenskih političnih peticij iz leta 1848 v dunajskem arhivu.

Dr. Granda je aktiven tudi na pedagoškem področju in je honorarni predavatelj na Fakulteti za upravo Univerze v Ljubljani, kjer predava predmet Zgodovina javne uprave na Slovenskem, poleg tega pa predava še Pravno zgodovino na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici. Bil je mentor in somentor na doktorskem študiju, poleg tega pa mentor pri več diplomskih nalogah. Na Univerzi v Novi Gorici je bil izvoljen v naziv rednega profesorja. Leta 1999 je v soavtorstvu napisal učbenik za 3. razred gimnazij, ki je izšel v več ponatisih.

Dr. Granda je v vseh letih svoje raziskovalne kariere aktivno sodeloval v različnih organih takratne Raziskovalne skupnosti Slovenije, od leta 2006 pa je član Upravnega odbora Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Je član Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje in predsednik komisije za učbenike. V začetku leta 2006 je postal predsednik Programskega sveta RTV, poleg tega je član različnih civilnih organizacij in ustanov.

Akademski opus jubilanta je zelo širok – opravljal je celo vrsto najodgovornejših upravnih funkcij, dejaven pa je tudi v raziskovalni sferi. Njegovo raziskovalno delo je izjemno bogato in ga uvršča med najuglednejše slovenske zgodovinarje. Poleg primarne raziskovalne dejavnosti se preizkuša tudi kot pedagog in slovi med svojimi študenti po velikem znanju in priljubljenosti.

Dr. Stane Granda je izjemno družbeno aktiven, javno deluje s pozicij krščanskega socializma v socialnem, ne Kocbekovem smislu. Posebej pa je potrebno poudariti njegovo aktivno udeležbo v Vojni za Slovenijo 1991. leta.

Dr. Grando sem spoznal na Napotnikovem simpoziju v Rimu, kjer je name, takrat mladega asistenta, naredil velik vtis – zanimivi pogovori in zgodovinske debate so se na vrtu Slovenicuma večkrat zavlekli pozno v noč. Najino sodelovanje se je poglobilo leta 1998, ko je Stane Granda, kot takratni predsednik Zveze zgodovinskih društev, s svojo avtoriteto podprl ustanovitev Zgodovinskega društva dr. Franca Kovačiča v Mariboru in veliko pripomogel, da smo društvo poimenovali po začetniku znanstveno-raziskovalnega dela na Spodnjem Štajerskem dr. Francu Kovačiču. Prvi velik skupni projekt je bilo znanstveno posvetovanje »*Slovenija 1848-1998*« : *iskanje lastne poti* leta 1998 v Mariboru, kasneje pa je dr. Granda sodeloval v skoraj vseh projektih našega društva.

Uglednemu kolegu in prijatelju želimo veliko uspehov na raziskovalnem področju, delovne energije, predvsem pa veliko zdravja, da bo lahko uresničil vse načrte in dosegel zastavljene cilje.

D a r k o F r i š

KONGRESI IN SIMPOZIJI

**17th Annual Conference of the Women's History Network
»Gender and Generations: Women and Life Cycles«
Glasgow, 5. – 7. september 2008**

V Veliki Britaniji se pod okriljem organizacije *Women's History Network* vsako leto organizira mednarodna letna konferenca na temo zgodovine žensk in spola. Organizacijo letošnje »*Gender and Generations: Women and Life Cycles*«, ki je bila že sedemnajsta po vrsti, je prevzel Center za zgodovino spola (*Centre for Gender History*) na Univerzi v Glasgowu. Konferenca je potekala od 5. do 7. septembra 2008 na kampusu Univerze, na Oddelku za film in medije.

Konferenca se je s svojimi referati udeležilo kar petinšestdeset predavateljic in celo trije predavatelji. Poleg njih je potrebno posebej omeniti plenarne predavateljce, ki so vsako popoldne dobesedno napolnili predavalnico. Prva je bila Mary Beth Norton iz Univerze v Cornellu s predavanjem *Petitioners, politicians and seamstresses: the changing relationship of women and the state in England and America, 1640–1780*. Drugi dan so udeleženci poslušali Lyndo Coon iz Univerze v Arkansasu, katera je govorila o *Mapping Generational Change onto Medieval Sacred Space*. Za posledek je v nedeljo tik pred zaključkom konference predaval še Michael Roper iz Univerze v Essexu. Njegov referat se je ukvarjal z *Maternal Love and the Generation of 1914*.

Družina udeležencev je bila mednarodno zelo pisana, saj so prišli iz različnih koncev sveta, in sicer iz: Velike Britanije, Irske, Združenih držav Amerike, Avstralije, Avstrije, Danske, Finske, Nizozemske, Turčije, Italije in Švice. Na konferenci je s svojim prispevkom sodelovala tudi spodaj podpisana in tako k tej paleti udeležencev dodala še Slovenijo.

Predavanja so bila organizirana v posamezne devetdeset minutne tematske panele. V vsakem panelu so bili predstavljeni po trije prispevki. Organizatorji so v vsak posamezen panel skušali uvrstiti referate z isto problematiko, vendar iz različnih obdobj. Njihov cilj je bil dobiti prerez dogajanja skozi zgodovino. To jim je vsekakor uspelo, saj se je debata, ki je potekala na koncu po prebranih vseh treh prispevkih, zelo dobro razvila. Zelo pogosto se je nadaljevala še ob prijetnem klepetu ob kavi ali čaju, ki sta sledila po vsakem sklopu predavanj.

V petek, 5. septembra popoldne se je konferenca uradno pričela. Prvi dan je bilo moč izbirati med naslednjimi petimi paneli: *Mothering discourses, Aristocratic and Gentry Families, Methodological and Source Issues in Gender History, Survival Strategies in Generations of Women*. Vseh predavateljcev na tem mestu ne gre omenjati. Predstavljeni bodo le tisti, katerih referate je spodaj podpisana dejansko tudi poslušala. Glede na to, da je poročevalka medievalistka in se ukvarja z zgodovino žensk v srednjem veku, je izbirala panele z njej bližjo tematiko. Prvi dan je izbrala panel (pod vodstvom Joanne Royle) o metodoloških vprašanjih in o problematiki virov pri zgodovini spola. Rachel Middlemas (Univerza v Nottinghamu) je na podlagi posvetnih in cerkvenih tekstov od leta 1000 do 1200 predstavila identitete spola v visokem srednjem veku (*Gender identities in the high middle ages*). Podvomila je, da je bilo to obdobje mizoginistično tako v svojih splošnih predstavah o identiteti spola kot tudi v literarnih opisih moških in žensk. S podobno temo (*Women's medicine in vernacular translations of Latin texts focussing on fertility c. 1200–1500*) se je ukvarjala tudi Theresa Tyers (Univerza v Nottinghamu) s tem, da je pod drobnogled vzela tekste iz poznejšega obdobja. Še posebej je obdelala tekst *MS 546 Wellcome*, s katerim je dokazala hipotezo, da so imeli moški povsem drugačen dostop do medicinskega znanja kakor ženske. Poleg tega jo je zanimalo, kakšno vlogo (če sploh) so ženske igrale pri širjenju znanja o ženskem telesu in razumevanju medicine. Zadnja v tej sekciji je svoj referat *Thy will be done: inheritance patterns, celibacy and marriages in early twentieth century Ireland* predstavila Ciara Breathnach (Univerza v Limericku). V

svoji raziskavi se je osredotočila na oporočno prakso na Irskem v 20. stoletju. Še posebej so jo zanimali pogoji, ki jih je oporočnik določil glede poroke dediča – kdaj, če sploh se je le-ta smel poročiti.

Pred uspešnim zaključkom prvega dne nam je dobrodošlico s sprejemom pripravil še rektor Univerze Sir Muir Russel.

Sobotno jutro se je začelo s paneli: *Maternity and Motherhood, Family Relationships, Domestic Service, US Women's Life Cycles: Changing Literary, Material, and Political Cultures in the Nineteenth and Twentieth Centuries* in *Generational Conflicts*. Pod vodstvom Eleanor Gordon je v sklopu predavanj o družinskih zvezah kot prva z zelo zanimivim referatom *The individual within the family construct: naming patterns within the Angevin family in the twelfth to thirteenth centuries* nastopila Colette Bowie (Univerza v Glasgowu). Avtorica je skozi nomenklaturu raziskala čustveni svet znotraj družine in pri tem upoštevala najnovejše raziskave o zgodovini čustev. Za primer je vzela sestre Matildo, Leonoro in Joanno, hčerke močnega vladarja Henrika II. Angleškega in Eleanore Akvitanske. Imena, ki jo jih te tri sestre izbrale za svoje otroke, kažejo namreč na močne družinske vezi znotraj anžuvinske hiše. Da so imele tete konec 20. stoletja veliko večji vpliv na svoje nečake in nečakinje, kot se mogoče zdi, je skozi svojo raziskavo *Locating aunts – those older women who are deemed secondary in our lives* pokazala Patricia Cattley (Univerza v Sussexu). Obdelala je podatke, ki jih hrani Mass Observation Archive na Univerzi v Sussexu. Carol Anne Selway (King's College London) se je poglobila v spomine, ki so jih v 17. stoletju pisale mnoge pismene ženske. V prispevku »*Preserving it and the branches under her care and prudence: family in seventeenth century women's memoirs*« je govorila, da so ženske podobno kot moški v svoje spomine zapisovale tako svoje dosežke kakor tudi dosežke svojih družin.

V drugem delu sobotnega dopoldneva so imeli udeleženci možnost poslušati: *Parenting, power and the life-cycle, Death, mourning and the family, Women and work in Interpreting pregnancy*. Voditeljica panela o starševstvu, moči in življenjskem ciklusu je bila Julia Smith. O materah samohranilkah v vzhodnem Londonu med leti 1881 in 1914 je v svojem referatu *Lone motherhood and the life cycle in the late Victorian and Edwardian East London* spregovorila Emily Sandy (Selwyn College Cambridge). Osredotočila se je zgolj na tisto obdobje v življenju matere samohranilke, ko je le-ta imela odvisne otroke. Kako je kraljica v srednjem veku zmogla zaščititi svojo politično moč in avtoriteto skozi vlogo matere (s sodelovanjem oziroma nesodelovanjem pri poročnih pogajanjih svojih otrok), je v prispevku *Motherhood, queenship and power in fourteenth-century England* pokazala Lisa Benz (Univerza v Yorku). Tik pred kosilom je svoj referat *The life-cycles of marital relationships in the long-eighteenth century* predstavila še Katie Barclay (Univerza v Glasgowu). Ukvarjala se je s poroko kot trajajočim ciklusom in ne kot enkratnim činom v posameznikovem življenju. Odnosi med zakoncema in njune obveznosti so se namreč v zakonu z leti spreminjali.

Po odličnem kosilu so sledili še zadnji sobotni paneli: *Identity and the Individual, Memory and family culture, Feminism Across the Twentieth Century Roundtable, Gender, Fitness and Health in Marriage*. Tri predavanja o poroki je vodila Esme Binoth. O poročnih praksah v srednjeveškem Walesu je spregovorila Danna Messer (Univerza v Welesu). Njen prispevek *The wife in twelfth and thirteenth century Welsh society* se je na podlagi velških zakonov (Hywel Dda) osredotočil na devet različnih tipov zakonsko priznanih zakonskih zvez. Neodvisna raziskovalka Grey Osterud je v svojem referatu *Inheriting, marrying, and founding farms: women's place on the land* predstavila kmečke ženske v času tranzicije v kapitalizem v Združenih državah Amerike. Raziskovala je zaledje New Yorka od sredine 19. do sredine 20. stoletja. Heather Parker (Univerza v Guelphu) se je v svojem prispevku *Motivations for marriage in late medieval Scotland* ukvarjala z vnaprej dogovorjenimi porokami med pripadniki škotskega zemljiško-posestniškega razreda. Poudarila je vlogo mater, ki so jo le-te imele pri poročnih pogajanjih svojih otrok.

Po plenarnem predavanju so se udeleženci konference predstavili v osrednjo zgradbo Univerze, kjer so organizatorji pripravili kulturni program (koncert sedemnajstih pesmi iz obdobja od antike do danes, ki so jih napisale ženske avtorice iz Kitajske, Koreje, Romunije, Nikaragve in Grčije. Teksti so napisani v prvi osebi ednine in opisujejo pomembne dogodke v življenju žensk) in konferenčno večerjo. Na sprejemu pred večerjo, ki sta ga sponzorirala *Routledge* (založnik *Women's History Review*) in Wiley-Blackwell (založnik *Gender & History*), so bile podeljene tudi nagrade: *Clare Evans Prize* in *Carol Adams Prize* za najboljša eseja na temo zgodovine žensk ter *WHN book prize* za izredno pomembno knjigo s področja zgodovine žensk. Po večerji je delegate pozdravila tudi namestnica škotskega premiera Nicola Sturgeon.

Zadnji dan konference so bili na programu naslednji paneli: *Young Bodies, Medieval Marriage, Making their way: women, lifecycles and society in Ageing*. Sklop referatov o srednjeveški poroki je vodila Jane McDermid. Esme Ann Binoth (Univerza v Glasgou) je predstavila referat *Eschina, Lady of Mow: female landholding, authority and marriage in 12th century Scotland*. Eschina je bila izjemno vplivna ženska, z izredno avtoriteto in veliko vlogo v svoji družini. Bila je gospodarica svoje lastne zemlje in imela je svoje vazale. Bila je celo povezana s škotskim dvorom. O tem, kako zaželena nevesta je bila dedinja, je v prispevku *Marriage and identity: the heiress as the ultimate status symbol in the twelfth century* govorila Vanessa Trail (Univerza v Glasgou). Kot zadnja se je s svojim referatom *Veronika of Desenic: unfortunate love and forbidden marriages in the Middle Ages* predstavila še Mojca Kovačič (Univerza v Ljubljani). Na primeru nesrečne poroke Veronike Deseniške in Friderika II. Celjskega je govorila o splošno uveljavljenem mnenju o porokah v srednjem veku. Skozi referat je predstavila cerkvene in laične poglede na poroko ter zakone, ki so urejali poroko in zakonsko zvezo.

Po zaključku 17. konference organizacije *Women's History Network* je bil za udeležence organiziran še »*West End Women's Heritage Walk*«. Ta pionirski dogodek so razvile ženske zgodovinarke zaposlene v *Women's Library* v Glasgou. Sprehod po predelu v Glasgou, ki se imenuje *West End* (tukaj je tudi Univerza), razkriva do sedaj prikrito zgodovino te četrti. »Pohodnice« so med drugim spoznale tudi delovodkinjo, katera je kadila pipo, uporniško učiteljico in edinstven avto, ki ga je izdelala ženska za ženske.

Mojca Kovačič

14. letna konferenca IHA »Intelligence and Dictatorships« Reinbek, 17. – 19. oktober 2008

V dneh od 17. do 19. oktobra 2008 je bila v gradu Reinbek v bližini Hamburga 14. redna letna konferenca mednarodne zveze za zgodovino obveščevalnih služb (IHA), ki je nosila naslov Obveščevalne službe in diktature. Na srečanju je v tridnevnem posvetovanju sodelovalo 16 referentov s skoraj vseh celin, prispevki pa so časovno segali od antike do današnjih dni.

Posvetovanje je potekalo v več panelih. Prvi, označen kot zgodovinske perspektive, je uvedla profesorica na vojaškem inštitutu v Virginiji Rose Mary Sheldon s temo »Obveščevalne službe in antični režimi v Perziji in Rimu«. Poudarila je, da to ne pomeni, da sta to najstarejši obveščevalni organizaciji, nedvomno pa sta bila oba imperija diktaturi, poleg tega pa so o njunih obveščevalnih prizadevanjih ostali pisni dokazi, saj je Darij I obveščevalce imenoval »svoje oči in ušesa«. O zanimivem pogledu na nastanek krščanstva pa priča njena pravkar izšla knjiga »Operacija Mesija«, v kateri predstavlja na množici pisnih virov preobrazbo Savla v Pavla v zvezi z zbiranjem obveščevalnih informacij med judovsko skupnostjo v antičnem Rimu. Drugi predavatelj je bil Gerhard Strasser, pravkar upokojeni profesor, ki je doktoriral iz primerjalne književnosti in je predaval na Pennsylvania State University. Tema njegove predstavitve je bila »Obveščevalna služba na evropskih dvorih v zgodnji renesansi«. Prikazal je razvoj šifriranja, kakor ga je razvil nizozemski vojvoda Avgust in opisal v svojem delu o poligrafiji in stenografiji, ki je eden od temeljev za kasnejši nastanek šifrirnih strojev, tudi Enigme in Ultr. Šifra Ave Maria pa je bila osnova za nastanek Morsejeve abecede, saj je pomenila prvo šifro, pri kateri so črke zamenjali s številkami. Čas tridesetletne vojne je bil z vojaškega stališča velika vzpodbuda za razvoj tajnopisa, ki se je sprva znašel na listi prepovedanih knjig skupaj s čarovniškimi procesi tega časa, ob koncu obdobja pa je postal cenjen zaradi svoje uporabnosti.

Osrednji gost posvetovanja je bil David Robarge, ki je od leta 2005 vodja zgodovinskega oddelka ameriške obveščevalne agencije (CIA). V svoji predstavitvi odnosa med CIA in diktaturami je prikazal na primeru dvanajstih tako imenovanih »covert operations« ali tajnih operacijah ameriško uporabo sile za razvoj demokracije oz. pobude za razvoj demokracije. Značilnost prikazanih dvanajstih operacij, ki so bile izbrane izmed dvesto podobnih operacij, ki jih je CIA izvajala po drugi svetovni vojni oz. od njenega nastanka leta 1947 je, da pomenijo vrsto aktivnosti znotraj države, katere tarča je vlada ali del

vlade, v kar se ZDA uradno ne bi smele vmešavati. Vedno naj bi bile odobrene s strani predsednika ZDA. Obstojajo pa različni tipi teh operacij: od propagande, političnih akcij do paramilitarističnih, ki vključujejo tudi poskuse atentatov na posamezne osebnosti in uporabo sile. Prikrite akcije naj ne bi vsebovale obveščevalne ali protiobveščevalne aktivnosti, kar spada v domeno FBI, niti diplomatskih ali vojaških aktivnosti. Prikazane so bile akcije od Albanije do Čila. Jugoslavija ali Sovjetska zveza v prikazu nista bili zajeti, kar seveda ne pomeni, da se tu CIA ni angažirala. Po Robargovi interpretaciji ne gre za prokapitalistične ali prodesničarske dejavnosti, ampak za razvoj demokracije, kakor izhaja že iz Trumannove doktrine. Med uspešnimi (s stališča razvoja demokracije) naj bi bili tudi akciji v Italiji in Franciji, med manj uspešnimi pa Iran in Gvatemala ter Čile, kjer so podprli državni udar generala Pinocheta proti demokratično izvoljeni oblasti Salvadora Allendeja. V razpravi, ki je bila živahna se je oblikovalo mnenje, da so lahko o prispevku k razvoju demokracije mnenja zelo različna, demokratičnost pa izkazuje že samo dejstvo, da se o »covert operations« javno govori, kar ni mogoče npr. v Franciji ali Siriji – čeprav jih tudi tam nedvomno prav tako izvajajo.

V soboto se je začel tretji panel, posvečen fašističnim diktaturam in obveščevalnim službam. Florian Altenhoener iz Berlina je govoril o vplivu obveščevalne službe SS na proglasitev slovaške deklaracije neodvisnosti leta 1939. Katrin Paehler iz Illinois State University je prikazala, kako je Urad VI. RSHA pod Walterjem Schellenbergom postal vzporedno zunanje ministrstvo, kar je bilo pomembno predvsem ob koncu vojne, ko si je ta urad prizadeval za čim manj boleč konec vojne za Nemčijo oz. naciste. Alexandra Luce iz univerze v Torontu pa je prikazala, kako sta si britanska in nemška obveščevalna služba konkurirali na Portugalskem med drugo svetovno vojno. V času Salazarjevega režima (1933–1967) je nastala tudi portugalska obveščevalna služba PVDE, ki je bila osebno vezana na diktatorja. Njen pomen je zrasel v času druge svetovne vojne zaradi strateškega položaja Portugalske, pri čemer so bili Nemci bolj uspešni v njenem izkoriščanju do leta 1944, ko jim je Salazar odmaknil podporo.

Drugi panel je bil posvečen komunističnim režimom in obveščevalnim službam. Omejen je bil na dva prikaza delovanja v bivši nemški demokratični republiki. Profesor univerze v Aberystwythu Paull Madrell je govoril o Erichu Mielkeju in njegovem oz. Stasijevem pogledu na zahod kot na sovražnika. Njegovo mnenje je, da Stasi ni bila zelo uspešna obveščevalna služba kar se tiče zbiranja informacij, veliko škodo pa je naredila zahodu, ker je uspešno pozaprila vse, ki so za Zahod poskušali vohuniti. O tej temi je govoril tudi naslednji referent, zdaj direktor muzeja, posvečenega terorju v DDR Gedenkstaette Normannenstrasse iz Berlina, ki je pod naslovom »Norost diktature« predstavil svojo osebno izkušnjo. Izhajal je iz ugledne intelektualne nemške družine, preseljene leta 1952 iz ZDA, kamor so se umaknili pred nacizmom, saj je bil njegov oče predvojni član Komunistične partije Nemčije. Sam je študiral matematiko in fiziko, a je bil malo pred diplomo leta 1974 zaprt s strani Stasija zaradi širjenja zahodne propagande, ker je imel v svojem domu fotokopirana dela Georga Orwella in Aleksandra Solženicina. Po treh letih je bil izpuščen, ukvarjal pa se je lahko le z astronomijo in se je zaradi težav z zaposlitvijo bil prisiljen preseliti na zahod, čeprav si tega ni želel. Svoj primer je odkril v arhivu Stasi in vrnil se je, da bi prikazal nesmiselnost režima pri preganjanju nedolžnih ljudi.

Predzadnji panel v soboto je bil posvečen vojaškim diktaturam in obveščevalnim službam. Najprej je John Nomikos, direktor RIEAS iz Aten predstavil grško obveščevalno službo v času vojaške diktature 1967–1974. Najkrajše lahko njegov referat povzamemo z besedami, da se je diktatura sicer končala, zaprtost obveščevalnih služb, ki so jo začele in podpirale pa je ostala, tudi kar se tiče dostopa do virov za proučevanje njihove zgodovine, katerih nedostopnost opravičujejo z »nacionalnim interesom«. David Warnacut iz Mrcyhurst Collega je predstavil strukturo in funkcioniranje iraške obveščevalne službe pod Sadamom Huseinom. V razpravi se je oblikovala ugotovitev, ali ni bila ta struktura v veliki meri podobna strukturi organizacije Gehlen, ki je nastala po drugi svetovni vojni s prehodom bivših nacistov v službo ameriške obveščevalne službe.

Zadnji panel ta dan pa je bil posvečen Aziji in Afriki. Indijec Prem Mahadevan, sicer podiplomski študent na King's Collegeu v Londonu je predstavil polom indijske obveščevalne službe v kitajsko indijskem konfliktu leta 1962, ko je Kitajska uspešno okupirala del indijskega ozemlja v Nefi. Neuspeh je referent pripisal Nehruju, ki kot premier in voditelj tedaj razvijajoče se neuvrščene politike ni verjel, da lahko pride do kakšnega agresivnega dejanja sosednje države in ko je do njega prišlo, Indija ni bila pripravljena. Pokrajina, ki so jo Kitajci kasneje zasedli je bila nenaseljena, prvo opozorilo pa bi lahko za indijsko obveščevalno službo bilo, ko so Kitajci s svoje strani začeli graditi cesto. Art Mills prav

tako iz Merchurst Collegea, ki se ukvarja z vojaškimi vedami, pa je predstavil spremembo iz Rodezije v Zimbabve in obveščevalne službe v tranziciji 1965–1981. Na isto temo je imela kot zadnja referat tudi Lauren Hutton iz Inštituta za varnostne študije iz Južne Afrike, ki se je osredotočila na obveščevalne službe in spremembe režima v Zimbabveju.

Po zaključku drugega dne je bil redni letni članski sestanek IIHA in nato svečani sprejem ob petnaestletnici ustanovitve mednarodne organizacije za zgodovino obveščevalnih služb. Od petih ustanoviteljev, univerzitetnih profesorjev iz Nemčije, je organizacija narasla na dvesto članov iz vsega sveta, od katerih je desetina ženskega spola. Organizacija izdaja svojo revijo *Journal of Intelligence Studies*, v kateri objavlja izključno znanstvene članke na podlagi primarnih virov. Izšli pa sta tudi že dve knjigi v posebni seriji, prva Ceesa Weba posvečena usodi Srebrenice v vojni v Bosni in druga Jensa Wenegerja o organizaciji Gehlen. Namen organizacije IIHA je vzpodbujati akademski študij zgodovine obveščevalnih služb in ga enakopravno vključevati v visokošolske programe ter sodelovanje s podobnimi združenji, ki delujejo po svetu, največ v Veliki Britaniji, ZDA in Kanadi.

Zadnji dan posvetovanja sta bila še dva panela. Na prvem, posvečenem transformacijam in demokratizaciji je govoril najprej Robert Novak iz kabineta poljskega ministrskega predsednika o reformiranju in demokratizaciji poljske obveščevalne službe. Izpostavil je poljski paradoks, da na Poljskem ne bi bilo tranzicije, če ne bi bilo komunizma in vojaške diktature, saj so se pogovori z opozicijo po letu 1981 odvijali v vilah vojaške obveščevalne službe. General Kiszlak je bil sprva šef vojaške obveščevalne in protiobveščevalne službe, od leta 1981 pa poljski notranji minister. Skupaj z generalom Jaruzelskim sta onemogočila poljsko komunistično partijo, nato pa jima je proces ušel iz rok. Zato spremembe, ki so zadele civilno obveščevalno službo, ki jo je 1990 nadomestil Urad za varstvo državne ureditve, niso v enaki meri prizadele vojaške obveščevalne službe, ki je ostala kot »obramba države«. Ena prvih dejavnosti je bil leta 1991 proces verifikacije bivših uslužbencev civilnih obveščevalnih služb, kjer so od 24.000 zaposlenih 14.000 dovolili še naprej opravljati delo v obveščevalni službi, ostali pa so se upokojili. Že pred tem pa so imeli dve leti čas, da so »izginili« – nekateri tudi v privatni sektor. Naslednja sprememba je bila leta 1996 podreditev službe direktno ministrskemu predsedniku, ki je naslednje leto vse svoje pristojnosti na tem področju predal pooblaščenemu ministru. Leta 2002 sta se civilni varnostni službi razdelili na zunanjo in notranjo službo. Leta 2006 pa je prišlo šele do sprememb v vojaški obveščevalni službi, ki se je prav tako razdelila na dve službi: na obveščevalno in protiobveščevalno službo. To je bila prva sprememba v vojaški obveščevalni službi od leta 1991, ko je vojaška obveščevalna služba prepovedala pregled svojih kadrov. Zadnji, torej peti je bil ustanovljen protikorupcijski urad kot posebna obveščevalna služba. Civilni nadzor nad obveščevalnimi službami je nezadovoljiv, saj ima ombudsman možnost nadzora le nad mediji in državljani, ne pa nad obveščevalnimi službami. Poljska torej s svojimi obveščevalnimi službami ni začela od nulte stopnje kot po razpadu Čehoslovaška, saj njena lega med Nemčijo na eni in Rusijo na drugi strani pomeni tudi po mnenju prebivalstva in zgodovinskih izkušnjah nenehno ogroženost, ki bi jo odsotnost kakršnekoli obveščevalne službe lahko drago stala. Drugi referent v tem delu je bil Kevin Ginter iz univerze v Ottawi v Kanadi, ki je predstavil latinsko ameriške obveščevalne službe in njihovo tranzicijo v demokracijo.

Zadnji panel je bil posvečen današnjim in prihodnjim ciljem. Razen že omenjene Laure Hutton je Mark Stout iz inštituta za obrambne analize predstavil Al Kaidin pogled na avtoritativne obveščevalne službe na bližnjem Vzhodu in v severni Afriki. Za primer je vzel Sirijo in Alžirijo. V razpravi pa je bilo izraženo mnenje, da je s tem referatom pravzaprav jasno, zakaj je bil za to srečanje izbran Hamburg – saj je to mesto, kjer so bili izbrani izvajalci napadov 11. septembra na WTC.

Po končanem sporedu smo si nekateri udeleženci še ogledali grad Reinbek, v katerem je posvetovanje potekalo. Od ženskega samostana v 15. stoletju je po prodaji plemstvu in požaru, ki je samostan popolnoma uničil, vojvoda Avgust zgradil grad kot enega od svojih štirih bivališč. Zaradi poročnih zvez naslednikov z ruskim in danskim dvorom je bil nekaj časa celo last Danske kraljeve družine. Pred več kot sto leti je prešel v roke meščanstva in bil nekaj časa hotel, nato socialna ustanova in upravna zgradba. Popolnoma propadlo stavbo je leta 1975 kupilo mesto s pomočjo države Schleswig-Hollstein in ga popolnoma obnovilo in namenilo kulturnim prireditvam, koncertom, seminarjem in podobno. Prav zdaj je v njem obsežna razstava, posvečena praški pomladi leta 1968 in intervenciji sil Varšavskega pakta.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejše zgodovine **Prispevki za novejšo zgodovino**. Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljanje zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino; izhaja enkrat ali dvakrat letno. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revijo lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, telefon: 200 3120 / faks: 200 3160. Starejši letniki so na voljo na www.sistory.si/prispevki.html.

OCENE IN POROČILA

Desanka Kovačević-Kojić, **Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV–XV)**. Beograd : Istorijski institut, 2007. 491 strani. (Studia Historica Collecta ; 2)

Desanka Kovačević-Kojić spada med najboljše poznavalce razvoja srednjeveških mest Bosne in Srbije. Izšla je iz znamenite Dinić-Tadićeve zgodovinske šole v Beogradu, kjer je dobila osnovo za svoje znanstveno delo. Vendar je iz njene bogate bibliografije, ki prikazuje obsežno paleto problemov bosanske in srbske srednjeveške zgodovine, možno ugotoviti, da je pri svojem znanstvenem delu originalna tako pri iskanju tem kot tudi pri uporabi izvirnih metodoloških prijemov. Svojo akademsko kariero je zelo uspešno opravila na Sarajevski univerzi, kjer je predavala srednjeveško obdobje zgodovine narodov Jugoslavije. Zaradi zaostrenih razmer se je leta 1990 umaknila v Beograd. Mednarodno priznana medievistka, od leta 1994 tudi članica SANU, je kljub visoki starosti (83 let) še vedno aktivna v zgodovinopisju.

V njeni najnovejši knjigi so zbrane razprave in študije, ki so vezane na srednjeveška mesta v Srbiji in Bosni. Nastala naj bi na podobni osnovi, to je na razvoju rudarstva, prvenstveno na izkoriščanju srebra in zlata. V Srbiji se je ta proces začel razvijati s prihodom Sasov, rudarskih strokovnjakov sredi 13. stoletja, v Bosni pa sto let kasneje. Proces urbanizacije je dosegel vrhunec v prvi polovici 15. stoletja. Pri tem naj bi odločilno vlogo odigrali prav Dubrovčani. Gre za izbor 31 razprav in člankov, ki so nastali v okviru raziskovanja širših tem ter jih je avtorica predstavila na domačih in tujih znanstvenih srečanjih. Med njimi so referati, ki so nastali v skladu s projekti mednarodne komisije za zgodovino evropskih mest, katere članica je. Več razprav in člankov pa je bilo objavljenih v revijah in časopisih, ki so danes težje dostopni, predstavljajo pa s sodobnejšimi prispevki neko organsko celoto in so še vedno nepreseženi. Zato nas ne sme čuditi, da so te razprave in članki nastali v širokem časovnem razmaku: prva je bila objavljena že leta 1952, zadnja pa leta 2005. Nekaj referatov je izšlo v tujih revijah v francoskem ali italijanskem jeziku, sedaj pa so objavljeni v srščini.

Za srbska in bosanska srednjeveška mesta je značilno, da ni opazne kontinuitete z antičnim obdobjem. Prav tako se ni ohranilo gradivo v domačih zgodovinskih virih, oziroma je bilo to gradivo v času turških vojn večinoma uničeno. Zato se je morala avtorica poglobiti v vse pomembnejše fonde Dubrovniškega arhiva in pri tem opravila pionirsko delo. Uporabila je sodobno zgodovinsko metodo, ki je iz drobnih podatkov v notarskih in kancelarskih knjigah, na podlagi izoliranih podatkov v trgovskih knjigah, pogodbah in testamentih, ki so vezani na vsakodnevno življenje tedanjega poslovnega sveta, podala reliefno sliko zgodovinskih procesov in pojavov. Študije v predstavljeni knjigi slonijo v glavnem na podatkih iz bogatega Dubrovniškega arhiva. Njene raziskave segajo do obdobja, ko so Turki zasedli posamezna področja in prekinili nadaljnji razvoj.

Z vidika vsebine so razprave in članki razvrščeni po določenem kriteriju v štiri zaključene sklope. Prvo poglavje predstavlja monografski pristop k obravnavi posameznih srednjeveških mest v Srbiji in Bosni. Dubrovniško arhivsko gradivo je avtorici narekovalo, da si je izdelala model na podlagi katerega je predstavila značilnosti razvoja posameznega mesta. Odločbe dubrovniške vlade o imenovanju sodnih komisij za razreševanje sporov med Dubrovčani v posameznih krajih v Srbiji in Bosni so registrirane v zapisnikih Malega sveta. Ti podatki, v katerih se omenjajo konzul in dva sodnika, predstavljajo izredno pomembno gradivo za proučevanje mnogih vprašanj, ki se nanašajo na življenje dubrovniške kolonije v posameznih mestih. Na podlagi tega gradiva prikaže avtorica številčno stanje dubrovniške kolonije v posameznih obdobjih, družbeno strukturo članov kolonije (plemstvo, pučani) in selitev posameznih dubrovniških trgovcev iz kraja v kraj. Dubrovniško gradivo nudi tudi podatke o urbanističnem izgledu in razvoju mesta. Zanimiva je tudi ugotovitev D. Kovačević-Kojić, da so srbska in bosanska mesta spadala po številu prebivalstva med srednja mesta po evropski kvalifikaciji. Štela naj bi od 1600 do 2000 prebivalcev.

Opozoril bom na nekatere specifičnosti, ki jih avtorica navaja pri obravnavi posameznih srbskih in bosanskih srednjeveških mest. *Janjevo* je znan rudarski kraj, ki se omenja že leta 1303. Dubrovniška kolonija je številna v prvi polovici 15. stoletja. V Janjevu je zaznati visok nivo metalurške tehnike. Pojavljajo

se številni domači trgovci in obrtniki. *Zvornik* impresionira s pasom utrd in obzidja in spada med redka mesta, ki so bila utrjena. V podgradju se prvič omenjajo Dubrovčani leta 1412. Na podlagi registriranih odločb o imenovanju sodnih komisij je avtorica izdelala tabelo, iz katere je poimensko razvidno, kdo so sestavljali dubrovniško kolonijo. Najštevilnejša je bila dubrovniška kolonija leta 1428, ko je štela 238 članov. Posebno pozornost posveti avtorica sodnim komisijam ter na podlagi podrobne analize ugotavlja, kdo je bil na to funkcijo največkrat imenovan. To naj bi bil tudi odraz družbene diferenciacije (plemiči, pučani). Po letu 1433 je *Zvornik* prišel v okvir Despotovine in ni predstavljal več obmejno mesto. Zato je začel propadati. Mnogi dubrovniški trgovci so prešli v Srebrenico oziroma v Fojnico. O teh vprašanjih so zelo povedne pregledne tabele. Glavno zanimanje dubrovniških trgovcev v *Zvorniku* je bila trgovina. Od tu se trgovci povezujejo z drugimi trgovskimi centri na Balkanu. Trgovina s srebrom je zavzemala posebno mesto v poslovanju dubrovniških trgovcev v *Zvorniku* (bližina rudnikov v Srebrenici). Velik del poslov je bil osnovan na odnosih medsebojne zadolženosti in kreditiranja. Tudi dubrovniški obrtniki so se vključevali v vsakdanje življenje. Kot katoličani so dubrovniški trgovci lahko svobodno opravljali svoje verske obrede v katoliških cerkvah in frančiškanskemu samostanu. Na mestu današnjega *Sarajeva* je bila srednjeveška župa in grad Vrhbosna. Pred prihodom Turkov se je na prostoru današnjega Sarajeva razvil kraj z imenom Trgovište, ki naj bi bil po ugotovitvi avtorice sinonim za kraj Tornik. Ime naj bi dobil po sejmu, ki se je vršil ob torkih. Na tem mestu naj bi nastalo Sarajevo, ki ga je utemeljil z izdajo vakuf-name Isa-beg Ihaković leta 1462. *Priština* je imela v srednjeveški srbski državi zelo pomemben položaj, saj je bila ena od prestolnic srbskih vladarjev. Ležala je na križišču pomembnih srednjeveških poti. Vzpon rudnikov srebra v Novem Brdu in Janjevu ter svinca v Trepčji je zelo vplival na gospodarski položaj Prištine. Od začetka 15. stoletja lahko intenzivno sledimo prisotnosti dubrovniških trgovcev. Odločbe o imenovanju sodnih komisij za reševanje sporov med Dubrovčani predstavljajo izredno pomembno gradivo za proučevanje mnogih vprašanj, ki se nanašajo na delovanje dubrovniške kolonije v Prištini. Največ Dubrovčanov je avtorica ugotovila leta 1437 in to 218. Družbena struktura je razvidna iz strukture sodnih komisij, ki jih je avtorica zelo podrobno obdelala. Izmed njih je izločila več trgovcev velikega formata (npr. Nikola Tvrtka Glavić). Med Dubrovčani v Prištini je bilo tudi veliko obrtnikov (zlatarji, krojači, krznarji). Čeprav Priština ni bila rudarsko mesto, je postala velik trg za srebro iz bližnjih rudnikov. V Prištini so bile tudi rafinerije plemenitih kovin ter kovnica srbskega denarja. Med drugim obdela avtorica še razvoj lokalne trgovine in razvoj lokalne obrti. Dotakne se tudi strukture mestne oblasti ter zunanjega izgleda mesta. Hiše, v katerih so prebivali Dubrovčani, so bile večinoma lesene, od pomembnejših zgradb pa omenja katoliško cerkev sv. Marije. Pomembno pomagalo predstavljajo objavljeni turški viri, kjer so omenjene mestne četrti-mahale, ki so imele srbske nazive. Priština je eno od tistih mest v srbski državi, kjer ni bilo rudarske proizvodnje, pa je kljub temu uspešno napredovala. Spadala je med tako imenovana odprta mestna naselja.

Poseben položaj naj bi imel trg *Drijeva* ob izlivi reke Neretve v morje. Ko je bosanski vladar Stjepan II. Kotromanić priključil Bosni dolino Neretve, si je Bosna zagotovila izhod na morje. Tu naj bi nastali ugodni pogoji za promet in trgovino. Trgovalo se je s soljo, rudarskimi proizvodi, živino in sužnji. Dubrovniška vlada si je zagotovila nekatere privilegije za svoje trgovce, zato naj bi obstajal v Drijevih nekakšen kondominij. Ker so se Dubrovčani zelo zgodaj vključili v trgovino in življenje naselja, so zapustili dragocena pričevanja o njegovem zunanjem izgledu. Avtorica si je zadala nalogo ugotoviti približno lokalizacijo tega kraja, ker se materialni ostanki do danes niso ohranili, v virih pa ni točne označbe. Ker so Dubrovčani v testamentih zapuščali znatna sredstva za cerkev sv. Vida v Drijevih, je prišla do zaključka, da je treba iskati kraj *Drijeva* v majhni vasi Vid, torej na področju, kjer je stala antična Naron. Upošteva tudi dejstvo, da je reka Neretva zelo spreminjala svoj tok.

Od bosanskih mest avtorica posebej obdela *Fojnico*. V začetku 15. stoletja je postal Podvisoko znan in razvit trg, kamor je prihajalo srebro iz bližnjih rudnikov in se je z njim trgovalo. Preobrat je nastopil v začetku tridesetih let 15. stoletja, ko so se začeli zbirati Dubrovčani v večjem številu v Fojnici, kjer nastane najmočnejša dubrovniška kolonija v Bosni. To je privedlo do propadanja Visokega in *Zvornika*. V okolici Fojnice so delovali rudniki srebra. Proces proizvodnje avtorica rekonstruira na podlagi turških rudarskih zakonov, ki pa so dejansko prevzeti stari srednjeveški zakoni. V Fojnici so predelovali rude v topilnicah, prav tako je tu delovala tudi kovnica denarja. Napredek rudarstva je pospeševal trgovino, v katero so bili vključeni tudi domačini. Z napredkom trgovine so se povečale tudi vrste in količine trgovske robe, s katero so v Fojnici poleg žlahtnih kovin trgovali (tkanine, vsakdanji predmeti). Na podlagi

turškega sumarnega popisa takoj po turški zasedbi leta 1468/69 avtorica ugotavlja, da je bila Fojnica srednje veliko mesto z okrog 1600 prebivalci. Mestna ureditev je bila oblikovana po saškem vzoru. Na čelu uprave je bil knez. Tudi Fojnica je bila odprto mesto. Med drugi prinaša avtorica podatke o cenah hiš. Posebno mesto v urbani strukturi pa zavzema frančiškanski samostan. *Pjlevlja* so imela pomembno mesto v urbanizaciji Polimlja in zgornjega Podrinja. Na tem prostoru so karavanske poti povezovale centralne in vzhodne dele Balkanskega polotoka s srednjim delom in jadransko obalo. Karavanski promet se je intenziviral zaradi izvoza plemenitih kovin iz srbske države v Dubrovnik. Dubrovniško gradivo nudi največ podatkov o karavanski trgovini. Slednja je povzročila, da se je domače prebivalstvo aktivno vključevalo v trgovino.

Posebno pozornost posveti D. Kovačević-Kojić nadaljnemu razvoju mest pod vladavino fevdalne *dinastije Kosač* v prvi polovici 15. stoletja. Stari trgi: Foča, Goražde in Cernica, znani že iz časov, ko so bili v okviru srbske države, doživijo pod Kosači nadaljnji razvoj. Od karavanskih postojank se razvijejo v večja trgovska središča v *zgornjem Podrinju*. Goražde postanejo tudi znani trg s soljo. Ob Drini in njenih pritokih je bilo zgrajenih večje število gradov, ki so pripadali posameznim članom rodbine Kosač. Pod temi gradovi nastanejo podgradja, ki pa ostajajo na nivoju vasi. V prvi polovici 15. stoletja pride na tem področju do napredka živinoreje in čebelarstva, kar povzroči, da se okrepi trgovina s kožami in voskom. Preko Podrinja je najkrajša in najvarnejša trgovska pot iz Dubrovnika na področje srbske države, od koder prihaja v Dubrovnik srebro in zlato. V to trgovino se intenzivno vključuje domač trgovski element. Medtem ko se mesta v Podrinju in Polimlju razvijejo pod vladavino Kosač v napredne trgovske centre, ostaja humska zemlja slabo urbanizirana. Najambicioznejši poskus hercega Stjepana, da spodbudi razvoj mest, je bil planski načrt za razvoj mesta *Novi* ob vhodu v Boko Kotorsko. Tu naj bi nastal močan trgovski center s tkalnico sukna in tržiščem soli. *Borač* je bil središče druge pomembne fevdalne dinastije v Bosni, to je dinastije Pavlovičev. Lokalizacija gradu Borač je bila v zgodovini dolgo časa predmet različnih pogledov in tolmačenj. Avtorica se strinja z ugotovitvijo Vladimirja Skarića, da gre za Borač, ki leži v bližini Rogatice. Na podlagi ohranjenih pečatov družine Pavlovič skuša rekonstruirati grad Borač, ki je danes v razvalinah. Pod gradom se je razvilo podgradje znano v dubrovniških virih od leta 1417. Tu je bila pomembna karavanska postaja, ki jo Dubrovčani označujejo kot »borgo«, kar pomeni, da gre za pomembno trgovsko postojanko. Ko je postal Borač obmejno mesto in je bila uvedena carina, je postal privlačen za delovanje dubrovniških trgovcev.

Ob zaključku tega poglavja gre omeniti še dva zanimiva prispevka. V prvem je ponatisnjen enciklopedičen prispevek o mestih v Bosni in Hercegovini (iz Enciklopedije Jugoslavije), v katerem avtorica sintetizira rezultate svojih raziskav. V drugem oziroma zadnjem pa razpravlja o srednjeveških mestih Srbije in Bosne pred in po utrditvi turško-osmanske oblasti. Najprej razporedi mesta po kriterijih, ki so povzročili njihov nastanek in razvoj: poseben položaj Drijeva in primorskih mest v Zeti, povezava z razvojem rudarstva (Novo Brdo, Janjevo, Kreševo, Fojnica), izključno trgovski centri (Priština, Zvornik, Visoko), kraji ob pomembnih poteh (Prizren, Peć, Trgovište, Prijepolje, Vučitrn), karavanske postaje (Foča, Goražde, Cernica, Prača), načrtno grajena mesta (Novi, Beograd, Smederevo). Avtorica odločno nasprotuje tezi bolgarskega turkologa Nikolaja Todorova, da so mesta na Balkanu po prihodu Turkov popolnoma propadla in da so jih Turki postavili na novo. Avtorica utemeljuje svoj pogled z ugotovitvijo, da po prihodu Turkov mestno življenje ni bilo prekinjeno. Mesta so dobila nove vsebine in izgled v skladu s političnimi, družbenimi in gospodarskimi spremembami, ki so sledile. Osmanska oblast je posamezna stara mesta spreminjala v nove administrativne (sedež sanžaka), gospodarske in verske centre. Dubrovniški trgovci so sicer v najtežjih časih zapuščali mesta, vendar se po letu 1470 ponovno okrepijo dubrovniške kolonije v teh mestih.

Drugi sklop objavljenih prispevkov ima naslov »Mestni ambient«. V prvem skuša podati izgled *Beograda* od 1402 do 1521. V času vladavine despota Štefana Lazarevića je Beograd postal glavno mesto srbske države. Sliko mesta je podal Konstantin Filozof v znameniti biografiji Štefana Lazarevića. To je po mnenju avtorice najlepše in najzanesljivejše pričevanje, ki ga je zapisal nek sodobnik. V prispevku navaja opise nekaterih potopiscev in zaključuje z opisom, ki ga je zapustil frančiškan Italijan Johannes Tagliacozze, ki je bival v Beogradu leta 1456, v času obleganja Beograda s strani Turkov. Izgled *Srebrenice* je rekonstruirala na podlagi podatkov v dubrovniških virih med 1352 do 1460. V najstarejšem popisu frančiškanskih samostanov v Bosni, ki ga je napisal 1375 Bartolomej Pizanski je tudi samostan v Srebrenici. Poleg Novega Brda je bila Srebrenica (od 1411 spadala v srbsko Despotovino) največji rudnik

srebra na Balkanu. Ker je bila topilnica v samem središču mesta so se Dubrovčani pritoževali zaradi onesnaženega zraka. Za Srebrenico se je v dubrovniških virih tudi ohranilo ime ulice. »Via di mercato« je bila ulica, ki je vodila na trg. Trgovina se ni odvijala na odprtem trgu ampak v trgovinah (botega, stacun) v hišah, ki so bile lastništvo dubrovniških trgovcev. Hiše so bile lesene, zanimivo pa je, da so bile znane cene hiš. Da se je Srebrenica razvila v urbano središče (v dubrovniških virih se uporablja terminologija »mercatum«, »civitas«) govori tudi dejstvo, da je bila uvedena kanalizacija. Frančiškanskemu samostanu v Srebrenici so Dubrovčani namenjali precejšnja sredstva (volila v testamentih). Ohranjene so tudi pogodbe o gradnji posameznih delov samostana (kamnoseki in slikarji prihajali iz Dubrovnika). *Zdravstvene razmere* v srednjeveški Bosni so tema, ki ji je avtorica namenila posebno raziskavo. Izpostavlja primer topilnic srebra v rudarskem mestu Srebrenica, pri čemer opozarja na ekološko osveščenost Dubrovčanov. Dubrovniški trgovci so se leta 1435 pritožili srbskemu despotu Đurđu Brankoviću zaradi slabih zdravstvenih razmer v mestu. Ker so topilnice onesnaževale zrak, so zagrozili, da bodo zapustili mesto. Na podoben način so leta 1453 dubrovniški odposlanci hercegu Stjepanu sporočili, da njihovi trgovci ne bodo obiskovali mest ob Drini, ker so »nezdrava«. Kuga je prav tako velikokrat ovirala trgovanje. Bosanski vladarji in fevdalci so iskali zdravstveno pomoč v Dubrovniku.

Avtorica se v dveh prispevkih dotakne organiziranja in delovanju katoliške cerkve v srednjeveški Srbiji in Bosni. V prvem prispevku je skušala določiti vlogo dubrovniških trgovcev pri oblikovanju in nadaljnjem razvoju katoliških cerkvenih organizacij na Balkanu. Nastajanje *katoliških župnij* gre v korak z ustanavljanjem rudarskih naselij s strani nemških rudarjev Sasov. Poleg rudarjev Sasov so Kotorani in Dubrovčani predstavljali katoliško populacijo v Srbiji. Gradivo iz Dubrovniškega arhiva izpopolnjuje sliko o široko razvejani mreži katoliških župnij, raztresenih na prostoru srbske pravoslavne cerkve. Te katoliške oaze niso nastale iz misijonarskih pobud. V drugem prispevku (referat je bil prebran na proslavi ob 700 letnici delovanja frančiškanov v Bosni. 8. VI. 1992 so v zgradbi frančiškanske teologije v Neđerićih v napadu vsi referati zgoreli. Njen referat se je k sreči ohranil) prikaže prisotnost, vlogo in značaj *frančiškanov* v življenju srednjeveških mestnih naselij. Iz dubrovniškega gradiva lahko največ izvemo o raznih vidikih njihove vsakodnevne dejavnosti. Dubrovniški trgovci so veliko prispevali (volila) h gradnji frančiškanskih samostanov. Samostani so bili pomembna oporišča dubrovniških trgovcev. V njih so shranjevali svoje imetje in trgovsko blago, v frančiškanskih pisarnah so sklepali pogodbe in sestavljali testamente.

Ker so raziskovalci dajali prednost proučevanju rudarskih mestnih naselij v Srbiji, trgovski centri pa naj bi bili zapostavljeni, je avtorice svoje raziskave usmerila še v *Smederevo*. Z gradnjo trdnjave in rezidence despota Đurđa Brankovića se je povečalo zanimanje Dubrovčanov za to mesto. Z novim gradivom avtorica osvetli delovanje dubrovniške kolonije med letom 1445 in 1457. Na novih virih pa nas seznanja s funkcijo *knezov* v mestnih naseljih srednjeveške Bosne.

Družbena struktura prebivalstva v rudarskih mestnih naseljih je razvidna iz Zakona o rudnikih despota Štefana Lazarevića in iz turških rudarskih zakonov. Poleg Dubrovčanov, ki se v teh mestih ukvarjajo predvsem z rudarstvom in trgovino, se v trgovino vedno bolj vključujejo domači ljudje. To je razvidno iz poslovnih knjige dubrovniškega trgovca Mihajla Lukarevića. Socialno elito v glavnem predstavljajo Dubrovčani in Sasi, vendar prihaja tudi med domačimi trgovci do socialne diferenciacije. Domači trgovci stremijo za tem, da dosežejo status dubrovniškega meščana.

V zadnji razpravi pa avtorica govori o *biblioteki* Nikolaja iz Kotora. Deloval je na dvoru srbskih despotov. Bil je pisar in kancelar ter je vodil latinsko pisarno, poslan pa je bil tudi na diplomatske misije. V dodatku k testamentu, ki je bil registriran v Dubrovniku, je naveden spisek knjig, ki so predstavljale njegovo privatno biblioteko. S tem prispevkom odpira avtorica vprašanje o pismenosti in prodoru humanizma v Srbijo.

V tretjem sklopu se Kovačević-Kojićeva ukvarja s faktorji urbanizacije. V prvi razpravi ugotavlja, da je bila *vloga rudarstva* v ekonomskem in kulturnem življenju srednjeveške Srbije in Bosne večja, kot se je v zgodovini pisuje doslej poudarjalo. To so pokazala najnovejša proučevanja te problematike. Rudniki v notranjosti Srbije so imeli različne stopnje gospodarskega razvoja, kar je bilo odvisno od intenzivnosti rudarske proizvodnje. Zanimivo je spremljati vpliv rudarstva na gospodarski razvoj tistih mestnih naselij, ki niso imela lastne rudarske proizvodnje. Kljub temu se v teh mestih zbirajo dubrovniški trgovci, ki so bili povezani z rudarstvom. Sledi primerjalna študija o *ekonomskem* razvoju mestnih naselij na teritoriju Jugoslavije od 13. do 15. stoletja, v kateri so zajeta tudi mesta na področju Hrvaške in Slovenije. Po-

sebej se zaustavlja na vplivu rudarskih naselij na *vasi* in v njihovi okolici na področju Srbije in Bosne. Povečevalo se je povpraševanje po poljedeljskih in živinorejskih proizvodih, ustvarjali so se ugodni pogoji za napredek obrti. Na koncu se avtorica dotakne še vprašanja *pustošenja* balkanskih mest, kar so povzročili napadi Turkov, po zasedbi Turkov pa so mesta trpela tudi zaradi vpadov Madžarov. Vse štiri teme so obravnavane v referatih, ki jih je Desanka Kovačević-Kojić predstavila na dveh mednarodnih kongresih oziroma na Mednarodni komisiji za zgodovino evropskih mest.

V zadnjem četrtem poglavju pa avtorica obravnava družbeno in ekonomsko podlago urbanizacije. V prvi študiji predstavlja rezultate proučevanja *obrta* v srednjeveški Bosni. Navaja podatke o obrtni dejavnosti v okviru hišne domače proizvodnje, o delovanju dubrovniških obrtnikov in o bosanskih dečkih, ki so se prihajali učiti obrti v Dubrovnik. Med obrtnimi izdelki, ki so jih dajali domači trgovci v zastavo, so bili tudi srebrni izdelki izdelani na »bosanski način«. Obrti v Novem Brdu in okolici pa je ugotavljala na podlagi Zakonika Novega Brda in trgovske knjige Dubrovčana Mihajla Lukarevića. Dubrovniški obrtniki so se pojavljali v velikem številu tudi v Srebrenici. Od leta 1413 do 1459 je v Srebrenici bivalo 166 raznih dubrovniških obrtnikov, kar dokazuje, da je bil v Srebrenici poleg rudarskega in trgovskega razvit tudi obrtniški center. Posebej avtorica obdela posamezne vidnejše dubrovniške trgovce v Srebrenici, ki so se uveljavili v trgovini s srebrom in s tkaninami ter ukvarjali s kreditnimi posli.

Posebno pozornost posveti avtorica domačemu meščanskemu sloju v mestnih naseljih srednjeveške Bosne. Bogatejši sloj *domačih trgovcev* si je od konca 14. stoletja prizadeval pridobiti status dubrovniškega meščana. S tem so pridobili pravico do sodne avtonomije v odnosu do lokalne oblasti. Toda v nasprotju s predpisi, ki so zahtevali, da se z rodbino naselijo v Dubrovniku, so še naprej živeli v rodnem mestu s statusom dubrovniškega meščana. Pri svojih raziskavah prihaja Desanka Kovačević-Kojić do zelo pomembne ugotovitve. V dubrovniških kolonijah v rudarskih in trgovskih centrih na Balkanu je leta 1434 živelo okrog 1000 Dubrovčanov. Seveda se pri tem postavlja vprašanje, ali je Dubrovnik glede na svojo populacijo lahko imel toliko prebivalcev izven mestnega obzidja? Rešitev vidi v dejstvu, da so vsaj en del članov dubrovniških kolonij v prvi polovici 15. stoletja predstavljali domači ljudje s statusom dubrovniškega meščana in imeli pravico biti imenovani v sodne komisije. Konkretno razpravlja o domačih trgovcih v Srebrenici. Pri tem opozori še na privatne poslovne knjige, ki dajejo zelo zanesljiv vpogled v trgovsko aktivnost domačega prebivalstva. Poslovne knjige so vodili skoraj vsi dubrovniški trgovci in trgovske družbe, v katere so vpisovali svoje dolžnike. Žal je večina teh poslovnih knjig ohranjenih le v fragmentih. Na podlagi razpoložljivih podatkov je ugotovila, da je bilo v kreditne posle v Srebrenici zajetih okrog 260 domačih ljudi, dejansko število pa je moralo biti mnogo večje.

Na koncu se avtorica dotakne še enega vprašanja: kje je bila *kovnica denarja* bosanskih vladarjev? Konkretnih podatkov ni ohranjenih. Na podlagi podrobne analize, predvsem pa koncentracije delovanja dubrovniških zlatarjev, ki so bili večji tudi izdelave novcev, pride avtorica do zaključka, da je bila kovnica denarja v Fojnici.

Knjigo zaključuje obsežen register osebnih, krajevnih imen in pojmov ter popis ilustracij.

Desanka Kovačević-Kojić je v svoji najnovejši knjigi zbrala zelo širok in pester izbor svojih razprav in referatov. Pri tem je opozorila na celo vrsto problemov, odprla veliko tem in s tem pokazala pot bodočim raziskovalcem dubrovniškega arhivskega gradiva, da bodo nadaljevali raziskovanje tistih neobdelanih vprašanj gospodarskega razvoja balkanskega zaledja, ki so bila doslej zapostavljena ali prezrta.

I g n a c i j V o j e

Z d r a v k o Š u n d r i c a, **Tajna kutija dubrovačkog arhiva: I. dio.** Zagreb, Dubrovnik : HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku. 432 strani.

Ko sem začel leta 1954 zbirati v Dubrovniškem arhivu gradivo za doktorsko disertacijo *Kreditna trgovina Dubrovnika v srednjem veku*, sem naletel na arhivarja Zdravka Šundrico. Jaz sem bil začetnik asistent, on je bil na začetku svoje arhivske kariere. Sprejel me je odprtih rok, nudil mi je vsestransko pomoč ter prispeval k temu, da sem vzljubil arhivsko delo. Lahko rečem, da je bil eden najboljših poznavalcev dubrovniškega arhiva, zlasti je podrobno poznal vsebino posameznih arhivskih serij in bogastvo arhivskega materiala.

O njegovi visoki strokovnosti na arhivskem in zgodovinskem področju pričajo številna strokovna dela in znanstvene razprave. Njegove študije so raztresene v raznih strokovnih revijah in časopisih, ki so velikokrat težko dostopne. Objavil je mnogo dragocenih drobnih prispevkov, ki govorijo o različnih dogodkih in podrobnostih iz vsakdanjega življenja srednjeveškega Dubrovnika. Trajno vrednost predstavljata knjigi *Prijevod sedme knjige Dubrovačkog statuta* (Dubrovnik 1972) z obsežnim komentarjem in *Prilog proučavanju veterinarske službe u starom Dubrovniku* (1970) ter dva pomembna prevoda *Kraljestvo Slovanov* Mavra Orbina in Le Mairovo poročilo o Dubrovniku in Dubrovčanih. Veliko neobjavljenih študij se je ohranilo v njegovi zapuščini.

V knjigi *Tajna kutija Dubrovačkog arhiva, I. dio* je zbranih 10 razprav in študij Zdravka Šundrice. V njih na podlagi dubrovniškega arhivskega gradiva razpravlja o različnih vprašanih dubrovniške preteklosti v velikem časovnem razponu od 13. do 19. stoletja. Zdravku Šundrici je omogočilo široko zgodovinsko znanje in splošna razgledanost, da je lahko delal na gradivu srednjega in novega veka in da različne pisave notarjev in zapleten jezik notarskih zapisov niso bili ovira za njegovo znanstveno delo. V tem pogledu je bil univerzalen.

Na kratko se bom dotaknil njegovih objavljenih del v zborniku. Iz uvodne besede direktorja Zavoda za povijesne znanosti dr. Nenada Vekarića zvezmo za tragično usodo Zdravka Šundrice po letu 1945. Kot priljubljenega frančiškana ga je takratna oblast zaprla. Bil je podvržen mučenju in torturi. Dlje časa je preživel v zaporih. Po izpustitvi na prostost, ko je ostal brez najnujnejših sredstev za življenje, se je odločil, da stopi na novo življenjsko pot. Nov smisel življenja je našel v Dubrovniškemu arhivu med orumenelimi pergamenti in zbledelimi, starodavnimi pisavami, kjer se je zaposlil leta 1950 (glej moj nekrolog v publikaciji: Arhivi, letnik XIX, št. 1–2, Ljubljana 1996, str. 226–227).

Na prvem mestu v zborniku je temeljna arhivska študija *Kako je nastala i kako je sačuvana bogata arhivska građa Dubrovačkog arhiva*. Žal je v zborniku predstavljena skrajšana verzija in ne tista, ki je bila predstavljena na arhivskem posvetovanju ob 700 letnici dubrovniškega arhiva leta 1978 (objavljena v: Arhivist, XXIX/1–2, Dubrovnik 1979, str. 23–36). V tej razpravi Šundrica govori o nastanku Dubrovniškega arhiva, o materialu za pisanje, o sklepih dubrovniške vlade v zvezi s hranjenjem arhivskega gradiva in o strogih kaznih, ki bi doletele tistega, ki bi kradel ali poškodoval arhivalije. Razpravo zaključuje z izraženo skrbjo za bodočnost dubrovniškega arhiva (lahko bi razumeli tudi kot oporoko): Prvič, da mu bodo vedno zagotovljeni dobri življenjski pogoji. Drugič, da bo vedno razpolagal z dobrimi čuvarji, ki ne bodo dopustili, da bi bil uničen katerikoli njegov del ter tretjič, da bo vedno razpolagal z dobrimi strokovnjaki, ki bodo poznali njegove fonde, jih obdelovali in omogočili raziskovalcem, da jih bodo čimbolj in čim uspešneje uporabljali pri svojem delu.

V drugem prispevku razpravlja avtor podrobno o obveščevalni službi Dubrovniške republike v času avstrijsko-turške vojne od 1737–1739. Priloženi so dokumenti v hrvaškem prevodu. Zanimiva je naslednja študija, ki govori o potovanju poslancev harača leta 1673. leta v Carigrad na turški dvor. Navedene so mnoge težave, s katerimi so bili poslanci soočeni. Zelo povedna je objavljena korespondenca med poslaniki in dubrovniško oblastjo. V okviru tega poslanstva pritegne pozornost objava potopisnih podatkov na poti iz Dubrovnika v Carigrad in na povratku v Dubrovnik. Znano je, da je bila dubrovniška diplomacija zelo razvita in tudi iznajdljiva. V tej zvezi Zdravko Šundrica razpravlja o vlogi, ki so jo v diplomaciji imela darila in podkupnine, ker so v državnem proračunu predstavljali darovi pomembno postavko. V članku se je avtor omejil na leto 1543. Podatke, ki jih navaja ilustrirajo prakso dubrovniške diplomacije v odnosu do osmanske države in ki je do konca obstoja republike ostala nespremenjena. Posebna razprava je namenjena Đuru Dragišiću, uglednemu teologu, filozofu humanistu, frančiškanku rojenemu v Srebrenici v Bosni. Zdravko Šundrica je ugotovil, da dubrovniški dokumenti podrobno osvetljujejo Dragišićeve zveze z Dubrovnikom. Seznanja nas, da je bil Dragišić trikrat v Dubrovniku konec 15. stoletja in pri tem poudari, da je bil Dragišić nosilec humanistične misli v Dubrovniku.

Stonu oziroma polotoku Pelješcu (Stonskom ratu) sta posvečeni dve razpravi. V prvi, krajši, govori o začetkih gradnje Stona po letu 1333. V začetku so prevladovale lesene hiše, pozneje kamnite. Omeji se na gradnjo stanovanjskih in cerkvenih zgradb. Posebej razpravlja o gradbenikih in kamnosekih. V prilogi so objavljene pogodbe o gradnji stavb v latinskem jeziku. Osrednja razprava v zborniku je brez dvoma *Stonski rat u 14. stoljeću*, ki obsega okrog 200 strani, več kot tretjino zbornika. Svojemu rojstnemu kraju je Zdravko Šundrica posvetil izredno pozornost. V detajlih je obdelal razvoj Pelješca od leta 1333, ko je prišel v okvir Dubrovniške komune pa do leta 1399, ko je bil z nakupom Slanskega primorja od bosanske-

ga kralja Ostoje teritorialno povezan z Astorejo. Avtor je obdelal vse vidike življenja na tem področju. Obdelal je politična vprašanja, utrjevanje in obrambo, organizacijo svetne oblasti, razdelitev zemlje, gospodarsko življenje, poljedelstvo, živinorejo, vinogradništvo, odnos med gospodarji zemlje in težaki, obveznosti težakov in kolonov itd. Vsa ta vprašanja je podkrepil z obsežnimi izvlečki iz arhivskega gradiva.

V posebni razpravi nas seznanja s knezi iz župe Konavle, ki so jih volili iz vrst plemstva. V zvezi s tem prikaže organizacijo knežje službe na tem področju. V prilogi je dodan spisek knezov od 1420 do 1808. leta. V kratkem članku opiše upor kmetov v dubrovniški Župi leta 1515. Sprašujem se, ali je slovenski kmečki upor leta 1515 imel svoj odmev tudi v Dubrovniku? Na koncu zbornika je objavljena razprava o agrarnih odnosih na otoku Mljetu v času ukinitve Dubrovniške republike. Napisana je na podlagi poročila benediktinca Don Placida Guske, bivšega priorja samostana sv. Marije na otoku Mljetu. Poročilo je objavljeno v originalu (v italijanskem jeziku).

Vsi, ki smo poznali dr. Zdravka Šundrico in delali z njim, se zahvaljujemo Zavodu za povijesne znanosti HAZU, da je z izdajanjem knjige *Tajna kutija Dubrovačkog arhiva, I. dio* z njegovimi razpravami in študijami, dal posmrtno priznanje njemu kot znanstveniku, arhivarju in Človeku. Realizirana je želja mnogih njegovih prijateljev, da se njegova bogata dediščina približa širši znanstveni publiki. Šele ko bo zbrana celotna bibliografija del Zdravka Šundrice, bo možno ugotoviti njegov prispevek k arhivski in zgodovinski stroki. Nikdar pa ne bo možno ugotoviti, koliko njegovega dela, pomoči in nasvetov je vtkanih v različne izdaje dubrovniških virov, disertacij in številnih publikacij, ki so jih objavili raziskovalci Dubrovniškega arhiva.

I g n a c i j V o j e

Marija Mogorović Crljenko, Nepoznati svijet istarskih žena. Položaj i uloga žene u istarskim komunalnim društvima: primjer Novigrada u 15. i 16. stoljeću. Zagreb : Srednja Evropa, 2006. 205 strani.

Čprav se je raziskovanje življenja žensk v srednjem veku v zadnjih treh desetletjih močno razširilo in poživilo dosežanje vedenje o srednjem veku, je žal hrvaško zgodovinopisje (podobno kot slovensko) temu toku bolj slabo sledilo.

V zadnjih desetih letih se je stanje na Hrvaškem nekoliko izboljšalo, a kljub temu je še vedno moč čutiti velik primanjkljaj na področju ženske zgodovine, da se o ženski v srednjem veku sploh ne govori. Glede na to, da pri proučevanju zgodovine vsakdana, mentalitete in demografije ne moremo brez zgodovine žensk, je ta problematika tudi v hrvaškem zgodovinopisju vedno pogostejše zastopana. Zahvaljujoč prvenstveno Zdenki Janeković Römer, kakor tudi Slavici Stojan in Zrinki Nikolić, so problemi, ki so vezani na položaj in vlogo ženske v družini in družbi (osebni odnosi znotraj zakonske zveze, vloga matere, položaj otrok ženskega spola, poslovna sposobnost ženske, odnos ženske in javnosti, zloraba žensk, posilstva, zvodništva, detomori, kraje in podobno), še najbolj obdelani za področje Dubrovnika oziroma Dalmacije. Omeniti gre tudi Marijo Karbić, ki se je v svojih delih posvetila ženski v Slavoniji.

Za razliko od Dalmacije sta položaj in delovanje ženske na istrskem področju v srednjem in zgodnjem novem veku še vedno zelo veliki neznanki. Do sedaj se je v hrvaškem zgodovinopisju pozornost posvečala samo »poroki na istrski način«, to se pravi »poroki na način brata in sestre«. To tematiko je še najboljše obdelal Lujo Margetić. S položajem in z vlogo ženske v istrskih mestih sta se v zadnjem času ukvarjali tudi Darja Mihelić in spodaj podpisana, a predvsem na podlagi statutarnih odredb.

Zato je knjiga Marije Mogorović Crljenko, ki je v bistvu njena predelana magistrska naloga, še kako dobrodošla, saj poskuša osvetliti še neobdelana in nezastavljena vprašanja o položaju žensk v istrskih komunalnih društvih v 15. in 16. stoletju, pri čemer je poudarek na Novigradu in njegovi okolici. Avtorico je zanimalo, kakšen je bil položaj ženske znotraj zakonske zveze in družine, kakšna je bila njena vloga v gospodarskem življenju, seksualnosti in materinstvu ter v kakšni meri se je ženska pojavljala na robu družbe, kot prostitutka, zvodnica in kriminalka. Odgovore na postavljena vprašanja je avtorica iskala v še neobjavljenih spisih (1492-1797) načelnika novigradske komune, ki jih hrani Državni arhiv v Pazinu. Pri tem se je omejila le na tiste do leta 1600. Med spisi je moč najti zapiske o civilnih in kazenskih procesih, tu in tam kakšno oporoko ter odločitve o skrbništvu. Pozornost sta ji pritegnila tudi dva popisa prebivalstva. Poleg teh spisov je Marija Mogorović Crljenko pregledala še dve neobjavljeni

krstni knjigi, in sicer za župnijo Novigrad (1591-1632) in župnijo Labin (1536-1583). Od objavljenih virov pa je uporabila notarsko knjigo buzetskega notarja Martina Sotolića (1492-1517) in statute istrskih mest: Buj, Buzeta, Dvigrada, Grožnjana, Izole, Labina, Motovuna, Novigrada, Oprtalja, Pirana, Poreča, Pulja, Rovinja, Trsta, Umaga in Vodnjana. Za primerjavo se je dotaknila tudi objavljenih dalmatinskih statutov Dubrovnika, Splita, Šibenika, Trogirja in Zadra.

Knjiga je v grobem razdeljena na dva dela. Avtorica se v prvi polovici knjige ukvarja s položajem in z vlogo ženske v družini, medtem ko nas druga polovica popelje v svet ženske v družbi. V prvem delu je govor o premoženjskih odnosih znotraj zakonske zveze, ki so bili v prvi vrsti regulirani na podlagi »poroke na istrski način«, o osebnih odnosih med zakoncema in o ženski kot materi oziroma hčerki. O tem, kakšna je bila gospodarska vloga ženske in kakšna je bila njena vloga v javnem življenju, pa nam spregovori drugi del knjige.

Najpogostejši način sklepanja zakonske zveze v Istri je bil nedvomno »poroka na istrski način« (poznali so še slovanski in beneški način), ki jo ne gre razumeti kot nek specifičen lokalni ritual, temveč bolj kot nekakšno predporočno pogodbo. Ta institucija je namreč v veliki meri vplivala na sam položaj ženske v družini in družbi. V gospodarskem smislu je bila zveza enakovrednih partnerjev, saj je priznavala doprinos ženske k skupnem gospodinjstvu. Zahvaljujoč »poroki na istrski način« je bila ženska v Istri načeloma v boljšem položaju od ženske v Dalmaciji oziroma Italiji. Istrska ženska po moževi smrti ni bila odvisna od dobre volje moževih sorodnikov, saj ji je že po zakonu pripadala polovica moževih dobrin. S tem pa tudi njuna hiša in nihče je iz nje ni mogel nagnati. Je že res, da je ženska v Istri lahko poslovala le z moževim soglasjem, vendar tudi on ni mogel brez ženinega. Žena se ni mogla zadolžiti brez moževe soglasnosti, vendar ji tudi moževih dolgov ni bilo potrebno vrniti. Lahko je sama napisala oporoko, v kateri je lahko po svoji lastni volji razdelila svojo lastnino.

O osebnih odnosih med možem in ženo je zelo težko govoriti, kajti virov, ki bi nam pomagali pोकati v njuno spalnico, nimamo. Na medsebojne odnose so prav gotovo vplivali mnogi dejavniki (izbor zakonskega partnerja, starost, s katero so se ljudje poročali, pogoji, v katerih sta zakonca živela). Znano je, da v srednjem veku izbira zakonskega partnerja ni bila stvar bodočih zakoncev, temveč njihovih staršev, bolje rečeno njenega očeta. Kolikšna ljubezen je, če sploh je, obstajala med zakoncema, je težko oceniti. Avtorica knjige sklepa, da je ljubezen ali vsaj medsebojno spoštovanje med možem in ženo obstajalo. Po njenem mnenju o ljubezni in želji po poroki najbolje pričajo dogovorjene ugrabitve. Domneve o medsebojni ljubezni potrjuje tudi na podlagi oporok, v katerih sta mož oziroma žena pogostokrat obvezala svoje otroke na poslušnost preživelemu staršu. Svojeega soproga oziroma soprogo pa sta imenovala za skrbnika otrok, koristnika dobrin in izvršitelja oporoke.

O starosti, ki je bila primerna za poroko, nam govorijo le statuti. Za zakonodajalca je bilo dekle za poroko primerno s svojimi dvanajstimi oziroma štirinajstimi leti, medtem ko se je fant smel poročiti z dopolnjenimi štirinajstimi oziroma petnajstimi leti. Za področje Istre zaenkrat še ne obstajajo demografske raziskave, ki bi nam pokazale, kdaj so mladoporočenci stopali v zakonski stan, kakšna je bila starostna razlika med njimi in v kakšni meri je ta razlika vplivala na njihove medsebojne odnose. Za 15. in 16. stoletje je zaradi pomanjkanja virov to skorajda nemogoče ustanoviti. Zaradi tega je Marija Mogorović Crljenko posegla po raziskavah, ki so bile narejene za področje Dalmacije in Italije v nekoliko kasnejših obdobjih, in prišla do zaključka, da se poroke v Istri niso sklepale tako zgodaj, kot je zapisano v statutih. Po njenem mnenju so bila dekleta ob poroki res mlajša od fantov, a v zakonski stan so mladoporočenci stopili šele, ko so bili zmožni sami preživljati družino.

Na medsebojne odnose med možem in ženo so verjetno vplivali tudi pogoji, v katerih sta zakonca živela. V virih, ki jih je avtorica proučevala, so se v največji meri pojavljali ljudje iz nižjega sloja in kmetje. Njihove hiše praviloma niso bile velike. To so bile nadstropne hiše, v katerih je bilo pritličje rezervirano za delavnico, klet, hlev in podobno. V nadstropju pa so bili prostori, v katerih se je živelo. Lahko so bili enosobni ali dvosobni. Zakonca sta svojo zakonsko intimo najpogosteje delila z drugimi člani gospodinjstva, v prvi vrsti seveda z otroki. Družine niso imele veliko otrok, kar ne pomeni, da so število rojstev načrtovali ali uporabljali kontracepcijo (katero so seveda poznali), temveč najverjetneje govorili o veliki stopnji smrtnosti.

Prva in edina naloga vsake poročene ženske je bila zagotovitev potomcev. Zaradi tega je bila vloga ženske kot matere zelo pomembna. Otroci se v virih največkrat pojavijo v zvezi s spori glede razdelitve premoženja in pri dodelitvi njihovega skrbnika. Formalno so bili otroci ženskega in moškega spola izenačeni, saj so v primeru dedovanja brez oporoke dedovali vsi enake deleže. A v primeru, ko je bila

napisana oporoka, so posamezni otroci lahko dobili več oziroma manj, kar je lahko povzročilo spore med dediči. Osirotili otroci niso bile prepuščeni sami sebi, temveč so dobili skrbnika. Največkrat je to postal preživeli starš. Tudi mati je lahko postala skrbnica svojih mladoletnih otrok, a le v primeru, če je ostala vdova. Kljub skrbništvu ni mogla sama odločati o pomembnejših vprašanjih, ampak je morala za to dobiti tudi dovoljenje moških sorodnikov. V trenutku pa, ko se je znova poročila, so skrbništvo nad njenimi otroci prevzeli moževi sorodniki.

V pregledanih virih se je avtorica srečevala v največji meri z ženskami iz nižjega sloja in s kmeticami. Ženske iz teh slojev so bile zadolžena predvsem za gospodinjska opravila, kot so: pranje tkanin in zelenjave, delo na polju in v vinogradu, nabava hrane in pijače, skrb o perutnini in nošenje žita v mlin. Poleg tega so se ženske ukvarjale tudi s trgovino in z obrtjo. Delale so kot pekarice, prodajalke moke, kruha, mleka, masla, olja, zelenjave in sadje, žita, fižola, soli, vina, kože, kot krčmarice in ribiči. Ženske so skrbele tudi za siromašne, mnoge med njimi pa so bile zaposlene kot služabnice. Ukvarjale so se z medicino, še posebej so delovale kot babice. One so pomagale ženskam pri porodu in v primeru smrtne nevarnosti so bile one tiste, ki so morale krstiti novorojenčka. Prav tako pa so bile izredno pomembne kot priče v primeru detomora. Čeprav so nekatere ženske že za časa moževega življenja aktivno delale in sodelovale pri poslovanju, je večina od njih poslovni svet spoznala šele v času vdovstva. In to ne samo zato, ker sedaj niso bile več pod moškim nadzorom, ampak so bile kot vdove velikokrat prisiljene poslovati, če so sploh hotele preživeti sebe in otroke. Avtorica se v sklepnih poglavjih še posebej ukvarja z ženskami, ki so se znašle na samem robu družbe. To se pravi s prešušnicami, konkubinami, prostitutkami, z zvodnicami, detomorilkami in žrtvami nasilja oziroma ugrabitev. Prav tako se dotakne tudi nasilja med samimi ženskami, kraj, žalitev in kletvic.

Marija Mogorović Crljenko je hotela s svojo knjigo na oder potisniti »nevidne ženske«, katere so bile v istrskem vsakdanu 15. in 16. stoletja še kako prisotne. Imele so svoje družinske vloge (kot matere, sestre in hčerke) in bile aktivne tudi v poslovnem svetu. Ženske, ki so se podobno kot moški srečevale z vsakdanjimi življenjskimi izzivi, so prav tako skušale najti svoje mesto v času in družbi, v kateri so živele in v kateri so jih imeli za bolj krhke in slabotnejše od moških. Kljub temu, da je večina njihovih želj, misli in občutkov zaradi pomanjkanja virov še vedno skritih, so nekatere njihove besede, postopki, hotenja in delovanja uspeli privreti na površino.

Knjiga je vsekakor velik doprinos k zgodovini ženske v srednjem in zgodnjem novem veku. Glede na to, da obravnava Istro je zanimiva tudi za slovenskega bralca in zgodovinarja. A pri branju knjige kljub vsemu nekaj zbode. Tvegano je namreč delati zaključke o medsebojni ljubezni zakoncev na podlagi dejstva, da sta v oporoki eden drugemu nekaj zapustila. Oziroma, da sta v oporoki obvezala otroke, da morajo skrbeti za preživelega starša. Mnogi statuti so namreč zahtevali od otrok, da so skrbeli za ostarele in onemogle starše. Neka oblika ljubezni je med zakoncema vsekakor obstajala. Razpravljati in dokazovati, da so ljubezen v srednjem veku poznali, je nesmiselno. Statuti so predvidevali kazni za izdelavo ljubezenskih napitkov, s katerimi so ljudje najverjetneje želeli pridobiti naklonjenost določene osebe, bodisi ženske bodisi moškega.

Prav tako je vprašljivo, če so se fantje in dekleta v 15. in 16. stoletju poročali enako stari kot oni v 17. in 18. stoletju. Oziroma, če je bilo tako v Dubrovniku, je potem moralo biti tako tudi v Istri. Če vemo, da je »poroka na istrski način« veljala samo na področju Istre in da je bil način poročanja (s tem tudi položaj ženske) v Dalmaciji povsem drugačen, zakaj potem tudi starost mladoporočencev ne bi bila za področje Istre drugačna od tiste v Dubrovniku oziroma Dalmaciji?

M o j c a K o v a č i č

M a r k o K a m b i č, *Recepcija rimskega dednega prava na Slovenskem s posebnim ozirom na dedni red Karla VI.* Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007. 256 strani in priloge.

V začetku letošnjega leta, sicer še z letnico izida 2007, je knjižne police znanstvenih in strokovnih krogov obogatilo temeljno pravnozgodovinsko delo, kakršnega dandanašnji ne more pogrešati noben moderen nacionalni prostor: pregled recepcije rimskega dednega prava na Slovenskem. Staro željo in še neizpolnjeno nalogo pravnozgodovinske stroke je uresničil Marko Kambič, docent in predavatelj rimskega

prava na Pravni fakulteti v Ljubljani, ki se je zahtevne in obsežne problematike lotil po nasvetu svojega prvega mentorja Sergija Vilfana. Kot poudari v predgovoru, je bilo dedovanje tudi v preteklosti izjemno pomemben institut, saj se s prehodom premoženjskih pravic praviloma prenašata družbeni položaj in moč, ki ju premoženje dejansko zagotavlja. Delo, v katerem je obravnavana po sami naravi precej konfliktna in s historičnega vidika izredno zanimiva problematika, ne samo želi, ampak tudi dejansko nazorno in plastično osvetljuje vprašanje, kako se je dedno pravo na slovenskem ozemlju pod vplivom recepcije razvijalo od 12. do prve polovice 18. stoletja. Pri tem pravni razvoj na Slovenskem uspešno umešča v širši evropski kontekst in negira staro tezo o izključnem vplivu tujih vzorov.

V Kambičevem delu gre za temeljito obravnavo pravnozgodovinskega področja, ki pri nas doslej ni bilo zadovoljivo prouče(va)no in katerega raziskanost je gotovo eden od postulatov vsakega nacionalnega prostora z razvito pravnozgodovinsko vedo. Slovenski prostor je tovrstno delo doslej še kako pogrešal, saj najdemo v domači znanstveni in strokovni literaturi o procesu recepcije rimskega prava le splošne, kratke in površinske ocene ter fragmentarne odgovore brez celovitejšega vpogleda v posamezne pravne panoge.

Uvodnemu delu, ki predstavlja začetke evropske pravne znanosti in pojem recepcije kot splošno evropskega pojava, sledi najprej pregled temeljnih značilnosti v avstrijskih deželah in temu osredotočenje na slovenski prostor. V poglavju o razvoju in recepciji dednega prava v avstrijskih deželah izpostavlja avtor zgodnejši in izdatnejši vpliv občepravne doktrine na področju oporočnega dedovanja (v 17. stoletju, potem ko se občepravne smernice tu začnejo uveljavljati že na začetku novega veka), medtem ko je do občutnejše recepcije neoporočnega prava prišlo šele v prvi polovici 18. stoletja, vse dotlej pa je na tem področju prevladovalo običajno pravo.

Poglavje o recepciji dednega prava na Slovenskem je smiselno razdeljeno po kronološkem principu (zgodnji srednji vek, visoki in pozni srednji vek, novi vek) ter vsebinskih sklopov, upoštevaje družbene sloje (plemstvo, meščanstvo, podložniki) ter dva geografsko-zgodovinska prostora (primorska in celinska mesta). Posebej se posveča izbranim povednejšim primerom, kot so poznosrednjeveški statuti obalnih mest in Ptuja, novoveška recepcija na primeru mestne knjige Kranja z začetka 16. stoletja ter ljubljanska Laybasserjeva zbirka pravnih obrazcev in predpisov iz srede 17. stoletja. Težiščni, hkrati sklepni poglavji, obravnavata dedni red cesarja Karla VI. iz leta 1720, s katerim je bila izvršena skoraj popolna recepcija intestatnega dednega prava v Spodnji Avstriji. Red, katerega določila so po obliki in vsebini sicer več kot pol stoletja starejša, je v naslednjih desetletjih služil kot podlaga za izdajo praktično enakih deželnih redov za tri s Slovenci poseljene dežele, pri čemer glede na relativno pozno uveljavitev rimskega prava v tem primeru govorimo o pozni recepciji ali kar post recepciji. V monografiji Marka Kambiča je Karlov dedni red predstavljen v izvorniku, slovenskem prevodu ter z analitično spremno študijo.

Kot ugotavlja avtor, njegova dognanja potrjujejo izhodiščno hipotezo, da je recepcija dednega prava na Slovenskem tako z vidika časovne dinamike, vzrokov, načina, obsega in intenzivnosti popolnoma primerljiva z razvojem na širšem ozemlju. Največ posebnosti zasledimo v Primorju, ki je spadalo v drugačen civilizacijski krog kot kontinentalni del današnje Slovenije, v katerem je bila recepcija dednega prava počasnejša in bolj postopna. Šele dedni red Karla VI. je staro tradicijo povečini odpravil.

Z vidika uporabnika knjige je še kako zaželeno in koristno stvarno kazalo s slovenskimi, latinskimi ter deloma tudi nemškimi gesli. Za zgodovinarja ima gotovo posebno vrednost reprodukcija dednega reda Karla VI. v prilogi, saj omogoča takojšen neposreden stik z obravnavanim temeljnim pravnim aktom in primerjavo s slovenskim prevodom.

Knjiga je prednostno namenjena strokovni javnosti s področja prava, a tudi drugih humanističnih in družboslovnih ved. Kot učbenik jo bodo lahko uporabljali študenti pravnih fakultet, medtem ko bo raziskovalcem preteklosti v širšem pomenu besede služila kot referenčna literatura in zgodovinski vir.

Delo Marka Kambiča je sicer eno tistih temeljnih del pravne oziroma pravnozgodovinske stroke, kakršna gredo prepogosto mimo širše strokovne javnosti. Na policah specializiranih knjižnic se ustavijo komaj slišno, domala neopazno, brez velike medijske pozornosti, sprejeta in razumljena največkrat le pri poznavalcih, katerih število je v slovenskem primeru ustrezno »majhnemu« nacionalnemu prostoru. Toda ob dejstvu, da se enake problematike zlepa ne bo nihče lotil tako sistematično in poglobljeno, lahko Kambičevi knjigi na drugi strani napovemo dolgoživost in aktualnost, merjeno v desetletjih in generacijah hvaležnih uporabnikov.

Nedjeljko Nižić, **Pregled povijesti pošte, brzjava i telefona u Hrvatskoj**. Zagreb : Hrvatski telekom, 2007. 796 strani.

Založnik dela o zgodovini pošte, brzjava in telefona na Hrvaškem je delniška družba T – Hrvatske telekomunikacije, organizator izdaje T-HT d.d. – Muzej, urednica knjige pa vodja muzeja Dunja Majnarić Radošević. Muzej (PTT Muzej, pozneje HPT Muzej in nato HT Muzej) deluje po ločitvi pošte in telekomunikacij leta 1999 na Hrvatski Telekom in Hrvatsko Pošto v okviru Telekoma. Knjiga je izšla v Zagrebu z letnico izdaje 2007 in obsega 796 strani.

Avtor tega obsežnega dela je zgodovinar Nedjeljko Nižić, ki je že od leta 1983 zaposlen v muzeju. V predgovoru je navedel, da je bil njegov prvotni namen raziskati in na enem mestu zbrati začetke poštne, telegrafske in telefonske službe v posameznih krajih Hrvaške. To so namreč podatki, ki jih žele izvedeti od kustosov v poštinih in telekomunikacijskih muzejih obiskovalci, filatelisti in predvsem raziskovalci in pisci lokalne zgodovine. Ker je pri iskanju teh podatkov naletel na vrsto novih podatkov o zgodovini pošte, telegrafa in telefona, se je odločil pripraviti še nov pregled zgodovine komuniciranja na hrvaških tleh in ga prikazati v splošno zgodovinskem kontekstu, zato je kratko povzel tudi njene začetke drugod v svetu.

Knjiga je razdeljena na dve večji, tematsko ločeni celoti. Prva obsega 132 strani in je razdeljena na tri dele: Iz povijesti pošte, Iz povijesti brzjava in Iz povijesti telefona. Vsak od teh treh delov je razdeljen na več poglavij in podpoglavij ter opremljen s fotografijami in popolnim znanstveno-kritičnim aparatom. Najobširneje, na 94 straneh, je predstavljena zgodovina pošte in poštnega prometa od najstarejših obdobij zgodovine do konca 19. stoletja, s poudarkom na prenosu vesti na Hrvaškem. Avtor je v tem delu v skopih obrisih razložil tudi nekatere osnovne pojme dejavnosti, preletel razvoj pisave in pisma ter vlogo in pomen poštnega prometa v družbenem razvoju.

Na samo 14 straneh je avtor podal zgodovino načinov hitrega prenosa sporočil s pomočjo vnaprej dogovorjenih optičnih ali akustičnih znakov in nato prek izuma optičnega Chapovega, Murrayevega ter Groutovega brzjava do izuma električnega telegrafa. Uvedbi in razvoju telegrafskega omrežja na Hrvaškem do zadnjega desetletja 19. stoletja je posvetil komaj 3 strani, verjetno zato, ker je o tem izšlo na Hrvaškem že kar nekaj monografij. Nekoliko več prostora (34 strani) je namenil prikazu načinov prenašanja govora na daljavo od antike do izuma električnega telefona ter razvoju električne telefonije v svetu in na Hrvaškem do začetka druge svetovne vojne.

Najobsežnejši je četrti del knjige, ki je povsem druga tematska celota: Povijesni podatki o poštama, brzjavama i telefonima. V tem delu so na 635 straneh navedeni podatki o odprtju, začasnem ali dokončnem zaprtju državnih ali pogodbenih poštinih uradov in pomožnih pošt ter o uvedbi brzjavnega in telefonskega prometa v posameznih, po abecedi navedenih krajih Hrvaške, in to do petdesetih let 20. stoletja. Ob vsakem podatku je v oklepaju naveden izvor dobljenih podatkov. Zelo nedosleden pa je avtor pri časovnem okviru posameznih delov, saj seže v prvem in drugem delu do nekako konca 19. stoletja, tretji del pa zaključuje z začetkom druge svetovne vojne, četrti del naj bi segal do petdesetih let 20. stoletja.

Avtor v uvodnih pripombah k seznamu navaja, da je vanj vključil tudi kraje, ki so bili v posameznem časovnem obdobju v mejah Hrvaške, čeprav danes niso več. Seznam bi bil vsekakor popolnejši oziroma preciznejši, če bi za te kraje to tudi navedel med podatki (npr.: Razkrižje, Dobova). Več nedoslednosti je tudi pri samem izboru takih krajev. Kljub temu, da je bilo zlasti v času med obema vojnama in po drugi svetovni vojni kar precej teritorialno-upravnih sprememb med nami in našo vzhodno sosedo, jih je avtor enostavno preskočil. Tako npr. v seznamu kar pri 22 hrvaških poštah zaman iščemo podatek, da so bile leta 1927 iz področja zagrebske direkcije za nekaj časa dodeljene ljubljanski direkciji, teritorialno pa vključene pod mariborsko ali ljubljansko oblast. Prav tako ni v seznamu pošt, ki so po uveljavitvi zakona o banovinah leta 1929, ko je bila Bela krajina priključena k Savski banovini, za določen čas prešle pod pristojnost zagrebske direkcije (Črnomelj, Dragatuš, Gradac v Beli krajini, Metlika, Semič, Stari trg ob Kolpi in Vinica pri Črnomlju). Medtem pa je pri krajih, ki so po prvi svetovni vojni pripadli k Italiji in celo pri krajih, ki so bili le med drugo svetovno vojno pod italijansko ali madžarsko okupacijo, to posebej navedeno in tudi časovno opredeljeno.

Pri hrvaških krajih, ki so bili od junija 1945 pa do uveljavitve pariške mirovne pogodbe 15. septembra 1947 vključeni v področje cone B, ki je bila pod Vojaško upravo jugoslovanske armade, je to posebej navedeno. Sedež Vojaške uprave jugoslovanske armade je bil tedaj v Opatiji, vse pošte na področju cone

pa B so bile pod pristojnostjo poštne direkcije na Reki. Med temi kraji oziroma poštami so v seznamu navedeni tudi Tolmin, Jelšane, Obrov in Podgrad. Težko je reči, po kakšnem kriteriju so bili odbrani prav ti štirje kraji, saj je po uveljavitvi pariške mirovne pogodbe poštna direkcija v Ljubljani prevzela od direkcije na Reki kar 49 poštних uradov v krajih bivše cone B, ki so bili priključeni Sloveniji. Seveda tudi pri teh štirih krajih ni navedeno, da niso več »v mejah Hrvaške«.

Pri nobeni od pošt, ne slovenskih in ne hrvaških, ki so bile po pariški mirovni konferenci pripojene k coni B Svobodnega tržaškega ozemlja, pa v seznamu o tem ni podatka. Cona B Svobodnega tržaškega ozemlja je bila razdeljena na okraja Koper in Buje, sedež Vojaške uprave pa so preselili iz Opatije v Koper. Vse civilne zadeve so prešle na Istrski okrožni ljudski odbor v Kopru. Za cono B Svobodnega tržaškega ozemlja so v Kopru ustanovili Inšpektorat za pošte, telegrafe in telefone. Šele ko je v petdesetih letih postalo jasno, da Svobodno tržaško ozemlje ne bo zaživel kot samostojna država, sta Slovenija in Hrvaška prevzeli neposreden nadzor vsaka nad svojim območjem. Inšpektorat PTT se je leta 1951 preimenoval v Upravo PTT, pošta v Kopru pa je morala kot centralna poštna ustanova do konca leta 1952 pripraviti vse potrebno za ustanovitev dveh okrajnih poštних uprav, oba okrajna ljudska odbora pa sta bila zadolžena, da v povezavi z republiko Hrvaško in republiko Slovenijo vodita priprave za razdelitev doslej enotne poštne ustanove.

Samo kdor je kdaj sam zbiral podatke za podobne sezname ve, kako dolgotrajno, mukotrпно in ne nazadnje, kako zelo nevhvaležno je tako delo, ki pravzaprav ni nikoli povsem končano. Le malo je zgodovinarjev, ki bi se ga bili pripravljeno lotiti. Tudi avtor v uvodnih pripombah k seznamu opozarja, da je treba podatke še dopolniti in marsikaj v seznamu tudi spremeniti. Vsekakor je treba avtorju izreči vse priznanje ter tudi zahvalo za leta in leta trdega dela in potrpežljivega zbiranja podatkov.

Ljudmila Bezljaj Krevcl

Tone Kregar, Med Tatrami in Triglavom: primerjave narodnega razvoja Slovencev in Slovakov in njihovi kulturno-politični stiki 1848-1938. Celje : Zgodovinsko društvo Celje, 2007. 352 strani. (Zgodovini.ce ; 6)

Dr. Tone Kregar, muzejski svetovalec in vodja zgodovinskega oddelka v Muzeju novejšje zgodovine Celje, se je začel ukvarjati s problematiko podobnosti in posebnosti zgodovinske usode Slovencev in Slovakov ter njihovih stikov od srede 19. do srede 20. stoletja na pobudo prof. dr. Janeza Cvirna. Po enoletnem študiju na bratislavski univerzi z mednarodno štipendijo v okviru programa CEEPUS je diplomiral na zgodovini in sociologiji ter preučevanje te teme nadaljeval z magistrskim delom (Slovensko-slovaški kulturni stiki 1918-1941) in z več razpravami. Zlasti v zadnjih letih je še nekaj slovaških in slovenskih zgodovinarjev (dr. Bojan Godeša, dr. Jure Gašparič za čas med vojnama, za obdobje 19. stoletja pa je bil prvi raziskovalec akad. dr. Vasilij Melik) obravnavalo nekatere vidike te problematike, nihče pa je še ni celovito obdelal za širše in zaokroženo obdobje. Te zahtevne naloge se je lotil Kregar za obdobje med prvo in drugo svetovno vojno v svoji doktorski disertaciji, ki jo je uspešno zagovarjal leta 2007 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. V tem obdobju se je narodno-politični razvoj Slovakov odvijal v okviru Češkoslovaške republike (ČSR), Slovencev pa v okviru Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev oziroma Jugoslavije. Poglavitni cilj disertacije je bila primerjava političnih in družbenih razmer in položaja obeh narodov v novih državah, ki sta nastali na tleh razpadle Avstro-Ogrske, prikaz podobnosti, razlik in specifičnosti v njunem razvoju ter predstavitev medsebojnega poznavanja in stikov od leta 1918 do razpada ČSR in Jugoslavije, vse temeljne značilnosti te problematike pa tudi za čas od srede 19. stoletja. Monografija je za tisk prirejena in dopolnjena ter bogato ilustrirana doktorska disertacija, ki jo je v svoji uveljavljeni knjižni zbirki izdalo eno najbolj dejavnih regionalnih društev Zgodovinsko društvo Celje.

Dr. Kregar se je metodološko pravilno odločil, da glede na nastanek dela v slovenskem zgodovinski prostoru, ki mu je prvenstveno namenjeno, podrobneje obdelala slovaško zgodovino, pri slovenskem narodno-političnem, državnopravnem, gospodarsko-socialnem in kulturnem dogajanju pa se je omejil na vidike, ki so pomembni za osvetlitev primerjave položaja Slovakov in Slovencev, s poudarkom na njihovem boju za udejanjenje narodne samobitnosti in avtonomne državne ureditve v centralistični in

unitaristični ČSR in Jugoslaviji. Prav tako je metodološko dragocena kronološka razširitev tudi na obdobje od revolucionarnega leta 1848 do razpada Habsburške monarhije oktobra 1918, ki omogoča lažje razumevanje zgodovinskega razvoja obeh narodov med vojnoma. Monografija je smotno razdeljena v štiri temeljna poglavja po problemsko-kronološkem kriteriju, njeno preglednost pa omogoča razdelitev v trideset podpoglavij.

V uvodnem poglavju je avtor na temelju relevantne, zlasti novejšje, literature na več kot osemdesetih straneh primerjalno osvetlil razvoj slovenske in slovaške etnične skupnosti, ki sta se postopoma razvijali v moderen politični narod v okviru Habsburške monarhije, predvsem v obdobju 1848–1918. Čeprav so Slovaki in Slovenci po uvedbi dualizma leta 1867 ločeno živeli v ogrski oziroma avstrijski polovici monarhije, kar je vplivalo na določene razvojne posebnosti, med njimi »najdemo toliko sorodnosti ter podobnosti kot med redko katerima drugima narodom srednjeevropskega prostora« (str. 10). Oba »nezgodovinska« in maloštevilna naroda sta bila v Avstro-Ogrski izpostavljena hudemu raznarodovanju oziroma germanizaciji in madžarizaciji, ki sta se jima upirala na političnem in kulturnem področju. Za razumevanje političnega razvoja v obdobju med vojnoma je pomemben prikaz politične diferenciacije in oblikovanja strank v okviru treh idejnopolitičnih taborov, katoliškega, liberalnega in socialdemokratskega, na prelomu 19. in 20. stoletja, posebej pa podrobno osvetlitev češkoslovaške in jugoslovanske ideje, ki sta se »leta 1918 v veliki meri realizirali in zaznamovali konkretno politično življenje obeh narodov v novih državnih tvorbah« (str. 6). Prva svetovna vojna je pomenila prelomnico v zgodovini obeh idej, »saj ju je iz raznih, bolj ali manj verjetnih in možnih teoretskih konceptov, tako rekoč čez noč spremenila v realne geopolitične načrte in predloge« (str. 61). Kregar je prvo poglavje sklenil s prikazom stikov Slovencev in Slovakov ter pisanja slovenskega in slovaškega tiska o položaju obeh narodov od srede 19. stoletja do konca prve svetovne vojne.

Osrednje drugo poglavje o Slovencih in Slovakah med centralizmom in avtonomijo med vojnoma (str. 93-159), je avtor razdelil na tematska podpoglavja (V mejah novih držav, Narodno vprašanje, Ustavno-pravni položaj, Kulturni in civilizacijski razvoj, Gospodarske in socialne razmere, Politične stranke ter njihova opredelitev do centralizma in unitarizma in slovaške in jugoslovanske državi), v katerih je obdelal vse poglavitne vidike položaja in razvoja obeh narodov v novih državnih skupnostih. Za prikaz državno-pravnega položaja Slovaške in jugoslovanske Slovenije je analiziral ustave in upravno zakonodajo po češkoslovaških in slovenskih uradnih listih. Zlasti temeljito je osvetlil razvoj več kot deset političnih strank, ki so delovale na Slovaškem, ter značilnosti vseh poglavitnih slovenskih političnih subjektov, njihove programe, posebej opredelitve do nacionalnega vprašanja in državno-pravnega položaja ter odnos do osrednjih oblasti v Pragi oziroma Beogradu. V sklepnem delu prikaza političnega življenja na Slovaškem je podrobneje osvetlil vlogo Hlinkove Slovaške ljudske stranke v procesu uveljavitve avtonomije Slovaške novembra 1938 in ob razglasitvi njene samostojnosti marca 1939, ki je pomenila konec ČSR.

Poglavje zaključuje obsežna in tehtna sinteza primerjave vzporednic in različnosti slovaškega in slovenskega narodno-političnega razvoja med vojnoma. Po ugotovitvi, da se je položaj Slovencev in Slovakov v primerjavi s stanjem v Avstro-Ogrski v kulturnem, političnem in tudi gospodarskem pogledu »precej izboljšal«, pa je dejstvo, da je ČSR ves čas med vojnoma ohranila demokratične pravne in socialne temelje, vplivalo, da je bila »razlika med starim in novim ... zato na Slovaškem še očitnejša«. Glede nerešenega narodnega vprašanja je poudaril: »V grobem namreč med čehoslovakistično-centralističnim in jugoslovanskim integralistično-unitarističnim na eni ter nacionalno-avtonomističnim konceptom na drugi strani ni večjih razlik ...« (str. 150). Na Slovaškem in v Sloveniji so bila prizadevanja za avtonomijo in priznanje narodne samobitnosti »ena najpomembnejših sestavin političnega boja«, pri čemer sta se oblikovala dva nasprotna bloka, ob prevladujočem narodno-avtonomističnem še unitaristično-centralistični strankarski tabor. Poudaril je, da kljub določenim razlikam med upravno in politično prakso v ČSR in Jugoslaviji, »večina Slovencev in Slovakov s svojim (samo)upravnim položajem ni bila zadovoljna« (str. 151). Zato so bile zahteve po ožji ali širši samoupravi oziroma avtonomiji v povezavi z bojem za narodno samobitnost konstanta in dominantna političnega boja.

Avtor je posebej osvetlil vlogo dveh vodilnih avtonomističnih katoliških strank, Hlinkove Slovaške ljudske stranke in Slovenske ljudske stranke, tudi z vidika razlik v prizadevanjih za dosego temeljnih narodno-političnih ciljev. Pri tem so se še posebej pokazale tudi različne taktične sposobnosti obeh njihovih voditeljev, duhovnikov Andreja Hlinke in dr. Antona Korošca, ki je bil v obdobjih sodelovanja v

osrednji vladi in izvajanja pragmatične politike uspešen tudi pri udejanjanju nekaterih vidikov avtonomije Slovenije. Ob večinskem prepričanju Slovencev in Slovakov, da Jugoslavija in ČSR ne zadovoljujeta njihovih potreb in nacionalnega interesa pa tudi najradikalnejši avtonomisti in kritiki centralizma niso zagovarjali razbitja teh držav. Šele pod Hitlerjevim vplivom so se ob njegovih akcijah za razbitje ČSR pokazale tudi separatistične težnje slovaške politike. Ob sklepu je avtor ugotovil, da so neposredno pred nacistično in fašistično agresijo na Jugoslavijo slovenski meščanski politiki »v iskanju možnih rešitev slovenskega državnopravnega položaja oz. narodnega preživetja« v primeru državnega razpada, ozirali tudi »za slovaškimi vzori in izkušnjami« (str. 159).

Avtor je prvi sistematično preučil in analiziral pisanje slovaškega časopisja o razmerah v Sloveniji med vojnama ter slovenskih časnikov in revij o temeljnih narodno-političnih problemih Slovaške v tem obdobju. Ker se je zavedal, da je medsebojno vrednotenje, ocenjevanje in primerjanje dogajanj odvisno predvsem od narodno-politične in idejne opredelitve uredništev in piscev v domačem okolju, je za celovito podobo smotno izbral politično in literarno časopisje različnih usmeritev. Za tretje poglavje Slovaški politični tisk o Slovencih 1918–1941 (str. 160–212) je analiziral članke iz sedmih slovaških časnikov in revij, za predstavitev slovenskih pogledov na slovaško narodno vprašanje (str. 213–305) pa je uporabil gradivo iz dvajsetih strankinih glasil ter različnih revij političnega in literarnega značaja. Slovaške in slovenske politične stranke so »s podobnimi vatli kot notranjo politiko in razmere v lastni državi« (str. 154) prek političnega tiska merile tudi v jugoslovanski oziroma češkoslovaški državi. Tako sta osrednji glasili katoliškega političnega tabora Slovenec in Slovak izražala medsebojne simpatije in podporo avtonomističnim prizadevanjem na Slovaškem in v Sloveniji ter poročanje in komentiranje izrabila tudi za upravičenost lastnih programov in bojev za udejanjenje avtonomije, na drugi strani pa sta vodilna liberalna lista Jutro in Slovenský dennik z navdušenjem in odobravanjem pisala o delovanju centralističnih in unitarističnih strank v Jugoslaviji in ČSR. Takšno opredeljevanje in njihovo izrabo v notranjepolitičnih spopadih je avtor dobro ilustriral zlasti s podrobnim prikazom poročil in komentarjev ob federalistični Slovenski deklaraciji oziroma punktacijah Slovenske ljudske stranke in avtonomističnem zborovanju v Nitri leta 1933. Medtem ko za pisanje političnega časopisja »lahko govorimo kar o zrcalni sliki medsebojne percepcije« (str. 6), pa članki v nekaterih revijah kažejo bolj objektivno in celovito podobo razmer na Slovaškem in v Sloveniji. Najbolj tehtne prispevke je avtor tudi obsežneje navedel. Prek časopisnih virov je osvetlil zlasti problematiko centralizma in unitarizma ter avtonomije in narodne samobitnosti, torej temeljnih problemov svoje obravnave zgodovinske usode Slovencev in Slovakov med vojnama, v ustreznem širšem okviru odnosov med Jugoslavijo in ČSR.

Glede na to, da je avtor že v obsežnem sintetičnem povzetku ob koncu osrednjega drugega poglavja prikazal poglavitne podobnosti in razlike v reševanju slovenskega in slovaškega narodnega vprašanja med vojnama, je v krajšem zaključku posebej poudaril, da so bili slovenski in slovaški bralci med vojnama dobro seznanjeni s političnim, družbenim, gospodarskim, socialnim in kulturnim dogajanjem na Slovaškem oziroma v Sloveniji. Za slovensko-slovaško sodelovanje je ugotovil, da je bilo predvsem v domeni katoliškega tabora obeh narodov. Med »zbliževalci slovenstva in slovaštva« (str. 309) je med slovenskimi osebnostmi posebej poudaril izjemno vlogo Viktorja Smoleja. Znanstveno-kritični aparat, ki obsega okoli 1100 enot, seznam uporabljenih virov, med katerimi prevladuje slovensko in slovaško časopisje, ter literature, kažeta bogato dokumentiranost monografije, v kateri so dragoceni tudi sintetični povzetki v slovaškem, nemškem in angleškem jeziku.

Dr. Tone Kregar je z zgodovinsko osvetlitvijo in primerjalno analizo vseh temeljnih podobnosti in razlik v reševanju slovenskega in slovaškega narodnega vprašanja v okviru Jugoslavije in ČSR med vojnama ter usode Slovencev in Slovakov v Habsburški monarhiji zlasti po letu 1848 obogatil poznavanje te pomembne problematike, delo pa sodi med redke primerjalne študije o vpetosti slovenskega razvoja v širši srednjeevropski prostor in je v tem pogledu razširila spoznavni okvir slovenskega zgodovinopisja.

M i r o s l a v S t i p l o v š e k

Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Ur. Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn : Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2006. 1337 strani s prilogami.

Knjigo je pripravila *Estonska mednarodna komisija za raziskavo zločinov proti človeštvu*. Tej komisiji predseduje Max Jakobson, po rodu Jud, rojen leta 1923 v karelijskem mestu Viipuri, danes delu Rusije. Bil je dolgoletni finski diplomat, med drugim je zagovarjal finsko nevtralnopolitiko med hladno vojno in bil leta 1971 celo kandidat za generalnega sekretarja Združenih narodov. Napisal je več knjig s področja novejših finske zgodovine in političnih odnosov. Na mesto predsednika Estonske mednarodne komisije za raziskavo zločinov proti človeštvu, ki se ukvarja z obdobjem tako sovjetske kot nemške okupacije, ga je leta 1998 imenoval estonski predsednik Lennart Meri. Zanimivo je, da med člani komisije ni estonskih državljanov.

Mednarodna komisija pripravlja tudi izdajo drugega dela poročila za obdobje 1945–1991. Knjiga, o kateri tu poročamo, je bila v strokovni javnosti sprejeta z velikim zanimanjem.

Na predvečer začetka druge svetovne vojne, po podpisu pakta Ribbentrop-Molotov (23. avgust 1939), je bila Estonija dodeljena sovjetski interesni sferi. Sovjetska zveza je kmalu začela udeležati svoje koncesije na Baltiku, posebej so se razmere zaostrele pozimi 1939/40, to je v času sovjetskega napada na Finsko. Pritiski na malo Estonijo so se stopnjevali vso pomlad 1940, začeli so se z zahtevami po sovjetski uporabi estonskih vojaških pristanišč in letališč, končali pa s sovjetsko okupacijo sredi junija 1940. Oblast v Estoniji je tako dejansko prevzel sovjetski posebni komisar Andrej Ždanov (formalno komunistična marionetna vlada Johannesa Varesa), sovjetski agenti v Talinu pa so »poskrbeli« za zrežirane delavske demonstracije. Sredi julija 1940 so bile organizirane »volitve« v estonski parlament, sovjetska oblast je onemogočila nastop opoziciji in tako je na volitvah zmagala edina dovoljena stranka – »Estonska zveza delovnega ljudstva« oz. komunisti. Proces sovjetizacije se je bližal koncu, piko na i je pomenila aneksija Estonije, ki je bila po odločitvi Vrhovnega sovjeta 6. avgusta 1940 vključena v Sovjetsko zvezo. Takoj se je začelo preganjanje borcev za neodvisnost Estonije in vseh drugače mislečih, predvsem nekdanjih nosilcev predsovjetske oblasti. Veliko jih je kar izginilo, med njimi 10 najvišjih predstavnikov države in 68 članov zadnjega demokratičnega parlamenta. Rešil se je en sam visok predstavnik države in 28 parlamentarcev, ki so pobegnili na zahod.

Začele so se tudi deportacije »nevarnih elementov«, ki so jih nove sovjetske oblasti pošiljale predvsem v Sibirijo; v bistvu se ravnanje Sovjetov v Estoniji ni razlikovalo od postopanja v drugih dveh baltskih državah (Litva, Latvija). Nasilje sovjetskih oblasti ni prenehalo z nemškim napadom na Sovjetsko zvezo (22. junij 1941) in se je v prvih tednih vojne le še stopnjevalo.

Nemci so Estonijo zasedli večinoma v avgustu 1941, le posamezne sovjetske enote so vztrajale na otokih do septembra oz. oktobra 1941. Pred umikom je sovjetska vojska izvedla nasilno mobilizacijo okrog 35.000 estonskih vojakov ter jih odpeljala v notranjost države. Ne preseneča dejstvo, da je večina prebivalstva s simpatijami, če ne z navdušenjem, sprejela nemško vkorakanje. To kaže tudi podatek, da je 20.000 estonskih vojakov-prostovoljcev služilo v nemških oboroženih silah med drugo svetovno vojno.

Sicer se je tudi po nemški okupaciji nasilje nadaljevalo, vendar ga prebivalstvo ni občutilo v tolikšni meri kot med prvo sovjetsko okupacijo. Pod nemškim udarom so se znašli predvsem komunisti in njihovi simpatizerji ter Judje in Romi, ki pa jih v primerjavi z ostalima dvema baltskima državama ni bilo veliko. V treh letih nemške okupacije je v Estoniji umrlo okrog 7.800 Estoncev, od tega 929 Judov in 243 Romov. Sicer pa je med leti 1940–1944 umrlo okrog 32.000 Estoncev. Ta številka upošteva vse kategorije; od borcev, internirancev, izgnancev do prostovoljcev v raznih armadah.

Sredi septembra 1944 se je nemška vojska umaknila iz Estonije in začela se je t.i. druga sovjetska okupacija. Poskus ustanovitve parlamentarne demokratične republike Estonije so naglo napredujoče sovjetske enote v kali zatrle. Demokratične voditelje so Sovjeti pomorili ali pa so se rešili z begom v tujino, večinoma na Švedsko. Začelo se je kruto obdobje za zagovornike estonske neodvisnosti, rusifikacija je bila na pohodu. Če so še leta 1944 Estonci predstavljali 88–90% prebivalstva v Estoniji, se je njihovo število do leta 1989 zmanjšalo na 61,5%. V teh letih se je v Estonijo priselilo skoraj pol milijona prebivalcev iz notranjosti Sovjetske zveze.

Knjiga je v grobem razdeljena na dva dela; prvi del obravnava prvo obdobje sovjetske okupacije Estonije v letih 1940–41, drugi del pa obdobje nemške okupacije v letih 1941–1944. Večjih vsebinskih poglavij v knjigi pa je pet (1. Sovjetska okupacija 1940–1941, 2. Estonija med »dvema ognjema« v letu 1941, 3. Nemška okupacija 1941–1944, 4. Estonske vojaške enote v sovjetskih in nemških oboroženih silah, 5. Estonija med »dvema ognjema« v letu 1944 in poskusi obnovitve neodvisnosti Estonije v letu 1944). Na koncu obsežne knjige sledi še poglavje z bibliografijo, razlago gesel in zemljevidi.

V prvem poglavju različni estonski avtorji obravnavajo sovjetsko okupacijo Estonije v letih 1940–41. Pregled začenjajo s samim prihodom sovjetskih oboroženih sil na estonsko ozemlje konec leta 1939, ko si je Sovjetska zveza na estonskem ozemlju začela postavljati svoje vojaške baze. Na začetku je prikazana preselitev nemške manjšine iz Estonije v Tretji rajh v letih 1939–1941, kratek oris estonskih vlad, parlamenta in vodstva države v letih 1934–1940. Natančneje je predstavljeno dogajanje 21. junija 1940, ko je prišlo v Estoniji do preobrata in so komunisti s sovjetsko pomočjo zrušili dotedanje vodstvo estonske države. Predstavljeni so člani marionetne (komunistične) vlade Johannesa Varesa in vloga estonske Komunistične partije poleti 1940. Poglavje posebej obdela volitve v estonski parlament (Riigivolikogu) 14. in 15. julija 1940, s katerimi so komunisti tudi formalno prišli na oblast, prikazana je sestava prvega estonskega parlamenta ESSR (t.i. komunističnega parlamenta), razpustitev dotedanjih estonskih institucij in odpustanje državnih uslužbencev. Sledi opis reorganizacije policijskega in sodnega sistema ter ustanovitve »Ljudske domovinske garde«, nadalje razpustitev estonske »Obrambne lige«, razpustitev estonske armade in vojaških struktur. Prikazan je začetek sovjetizacije gospodarstva ter poljedelstva, razpustitev strokovnih zbornic, reorganizacija delavskih združenj in drugih organizacij, sovjetizacija vzgoje, izobraževanja in tiska. Podrobneje so popisani začetki odporiškega gibanja v prvi fazi zasedbe Estonije, mednarodno pravna kontinuiteta Republike Estonije in politika »nepriznavanja« priključitve k SZ ter visoki predstavniki SZ v Estoniji poleti 1940. Sledijo pregled sklepov in odločitev sovjetskega partijskega politbiroja glede Estonije v letih 1940/41 ter Vrhovnega sovjeta Estonske SSR in njegovega prezidija v letih 1940/41. Podan je pregled sovjetizacije lokalnih oblasti, usoda estonske obmejne straže v letih 1940/41, sovjetizacija estonskega sodnega sistema, delovanje Estonskega ljudskega komisariata za mednarodne odnose in državne varnostne institucije (Estonski ljudski komisariat za državno varnost). Posebej je opisana politična represija v poletju 1940, ki vključuje tudi prikaz usode 14 posameznikov, ki so bili aretirani v Estoniji 1940/41. Podrobno je najprej obdelan 58. člen kazenskega zakonika Ruske sovjetske socialistične republike, po katerem so sodili političnim prestopnikom tudi v Estoniji. V nadaljevanju pa je prikazana usoda na smrt obsojenih in ustreljenih oz. na osnovi sodb raznih vojaških sodišč NKVD-ja v Estoniji usmrčenih oseb v letih 1940/41. Obravnavajo tudi primere izvensodnih pobojev. Po ocenah je bilo od junija do novembra 1941 v Estoniji s strani NKVD-ja okrog 2.000 izvensodno pobitih oseb. Poglavje se zaključuje z deportacijo 14. junija 1941. Prikazane so operativna navodila deportacije vseh protisovjetskih elementov iz Litve, Latvije in Estonije. Nadalje je predstavljena sama direktiva o tem, natančnejši prikaz odredbe za deportacijo estonske družine Uluots in navodila vodstva oddelka NKVD za pošiljanje pripornikov na območja izven baltskih držav. Obdelana je tudi usoda posameznikov, ki so bili člani estonskih vlad od pridobitve samostojnosti leta 1918 do prve sovjetske okupacije leta 1940.

V drugem poglavju se srečamo z Estonijo med »dvema ognjema« leta 1941, to je v času prve sovjetske okupacije in ob napadu na Sovjetsko zvezo. Opisana je mobilizacija v Rdečo armado v Estoniji leta 1941, evakuacija leta 1941 v notranjost SZ, uničevalni bataljoni v Estoniji leta 1941 (gre za predstavitev podatkov o vodstvu »uničevalnih bataljonov« in »delavskih regimentov«), organizacija obrambe v zalednem območju 8. sovjetske armade. Prikazana je tudi odločba pooblaščenca komandanta zalednega območja 8. armade polkovnika Golovkina z dne 15. julija 1941, odlikovanje borcev, poveljnikov in političnih delavcev uničevalnih bataljonov Ljudskega komisarijata za notranje zadeve Estonske SSR (Odločba prezidija Vrhovnega sovjeta Estonske SSR z dne 16. avgusta 1941). Poglavje se zaključuje s prikazom »gozdnih bratov« oz. protisovjetskega partizanskega gibanja v »poletni vojni«, to je razmere v Estoniji od junija do oktobra 1941.

Tretje poglavje je posvečeno nemški okupaciji v letih 1941–44. V uvodu opisuje delovanje nemške civilne uprave: Estonija je sodila skupaj z ostalima dvema baltskima državama in Belorusijo v posebno okupacijsko območje »Ostland«. Sledi prikaz estonske samouprave v tem času. V primerjavi z nemško okupacijo Slovenije so imeli Estonci več avtonomije in bi lahko stopnjo njihove avtonomije primerjali s položajem v nekdanji Ljubljanski pokrajini po nemškem vkorakanju septembra 1943. Obdelan je še sodni sistem v Estoniji v letih 1941–44, delovanje nemških policijskih institucij, delovanje nemške varnostne policije, estonski policijski stražniki (milica) in tajna služba Wehrmachta v Estoniji 1941–44. Posebna pozornost je namenjena javnemu mnenju v zasedeni Estoniji v obdobju nemške okupacije. Sprva je šlo za olajšanje zaradi nemške zasedbe, razmišljanja o priključitvi k Finski, odkopavanja sovjetskih množičnih grobišč. Objavljen je popis estonskih državljanov, ki so bili pobiti ali odpeljani v internacijo

oz. zapore v letih 1941–44. Posebno poglavje je namenjeno preganjanju estonskih Judov v lokalnih vojaških zaporih v letu 1941–42, opisano je iztrebljanje čeških in nemških Judov v Estoniji 1942–43 in prisotnost francoskih Judov v talinskem centralnem zaporu leta 1944. Prikazan je tudi pregled sovjetskih raziskav glede pobojev v Estoniji v času nemške okupacije 1941–44, obdelana so zaporniška taborišča v tem času. Navedeni so kraji, kjer so bili zapori pod nadzorom Gestapa, posebej pa še koncentracijsko taborišče v Tartuju in koncentracijsko taborišče v Vaivari leta 1943–44. Poglavje se zaključuje s sovjetskimi vojnimi ujetniki v Estoniji pod nemško okupacijo.

Četrti del obravnava estonske vojaške enote v sovjetskih in nemških oboroženih silah. Najprej izvemo o preoblikovanju estonske armade v prostovoljne strelske korpuse Rdeče armade, vključena je tudi usoda aktivnih estonskih generalov ter struktura in lokacija enot 22. estonskega prostovoljnega korpusa Rdeče armade v letih 1940–41. Sledi pregled formiranja več estonskih prostovoljnih enot; med njimi »estonskih domobrancev« (Omakaitse – Home Gard) za vzdrževanje reda in ohranjanje varnosti, preprečevanje sabotaž in boj proti komunizmu ter za dvigovanje nacionalne zavesti. Pripadniki teh enot so pred vojno pripadali bodisi estonski obrambni ligi bodisi estonski armadi. Delovali so v okviru nemške armadne skupine Sever. Pod nemškim vrhovnim poveljstvom jim je bila zaupana tudi naloga braniti estonsko obalo. Podrobno spoznamo tudi formiranje in delovanje estonskih bataljonov v okviru Rdeče armade in Wehrmachta ter enot Waffen-SS. Poglavje se zaključuje s pregledom estonskih vojnih ujetnikov v okviru nemškega Wehrmachta po drugi svetovni vojni.

Peto poglavje opisuje razmere v Estoniji proti koncu vojne. Podrobno je predstavljeno ponovno vojaško zavzetje Estonije s strani Sovjetske zveze, boj estonskih prostovoljcev proti prodirajoči Rdeči armadi in pustošenje Estonije. V čas nemškega umika iz estonskega ozemlja tik pred prihodom sovjetskih sil leta 1944 sodi tudi prizadevanje vlade Otta Tiefa za ponovno pridobitev estonske neodvisnosti. Posebej bi izpostavili članek, ki je posvečen tudi obravnavi mednarodnega statusa Estonije v letih 1941–44. Poglavje se zaključuje z obravnavo repatriacije beguncev in deportiranih oseb v Estonsko SSR med letoma 1944–1955.

Pričujoča knjiga je sad dolgoletnega sistematičnega dela pri obravnavanju polpretekle zgodovine, ki smo mu v baltskih državah priča že vse od ponovne pridobitve njihove samostojnosti leta 1991. Njihovo delo žene naprej želja malih narodov na evropskem obrobju, ki si želijo preživeti in napredovati, tudi pri spoznavanju bolj temnih senc lastne preteklosti.

D a m j a n H a n č i č , R e n a t o P o d b e r s i č

Kevin V e n n e m a n n, Mara Kogoj. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2007. 218 strani.

Tridesetletni nemški avtor Kevin Vennemann je maja 2007 pri založbi Suhrkamp izdal svoj drugi roman, ki ga posveča slovenski manjšini na Koroškem. V delu obravnava zločin iz aprila 1945, krivce za pokol ter trdovratnost velikonemške in nacistične miselnosti na avstrijskem Koroškem.

Vennemann se je rodil leta 1977 v kraju Dorsten/Lippe v Vestfaliji. V Kölnu, Berlinu in na Dunaju je študiral germanistiko, anglistiko, judaistiko in zgodovino. Živi izmenično na Dunaju in Berlinu. Mladi avtor je leta 2003 prejel nagrado mesta Dunaja in društva Exil, leta 2004 pa nagrado Celovškega literarnega krožka ter štipendiji za bivanje na otoku Hombroich in v Sloveniji. Literarno delovanje je začel z pripovedmi, ki sta jim sledila romana *Nahe Jedenew* (2005) in *Mara Kogoj*. Oba romana zajemata tematiko iz druge svetovne vojne in odkrivata nemško blodnjo o veliki nemški državi, v kateri ni prostora za življenje manjšin, kot so npr. Židje in tudi koroški Slovenci.

Tematika prvega romana *Nahe Jedenew* se nanaša na židovski pogrom, ki ga opazujeta židovski deklici, skriti v krošnji drevesa. Nemški vojaki in poljski kmetje ropajo in požigajo v vasi, odpeljejo njune starše, ubijejo sestre in brate in na koncu odkrijejo tudi obe deklici. Pogrom je podan z vidika otroškega sveta, ki doživi nasilje v svoji najbližni okolici, ne da bi razumel vzroke in posledice. Inspiracijo za to delo je dobil v pokolu Židov, ki se je zgodil v poljskem kraju Jedwabne 10. maja 1944.

V romanu *Mara Kogoj* se Vennemann ukvarja s skrajnim robom nemškega jezikovnega prostora – s Koroško. Avtor daje svoj glas diskriminiranim koroškim Slovencem in jih skuša odtegniti pozabi. Roman obravnava preteklo zgodovino in sedanjo politično situacijo, ko se mora slovenska manjšina

med drugim boriti za dvojezične krajevne oznake. Mladi nemški avtor se izkaže za dobrega opazovalca in analitika, za kar mu morajo biti hvaležni tako koroški kot matični Slovenci. V dogajanje romana je zajet čas od nacističnega vladanja, ko je bila slovenščina v »nemški deželi« prepovedana, do politične oblasti z Jörgom Haiderjem kot deželnim glavarjem.

Vennemann izbere nenavaden način konstruiranja romana na primeru političnega povpraševanja Korošcev o domovini, deželi in zgodovini. S temi podatki želi rekonstruirati pokol tik pred koncem vojne in odkriti prave krivce. Obstojata namreč dve varianti z zgodovinskim ozadjem: ker je bil sodni postopek za ugotavljanje storilcev v 50-tih letih 20. stoletja ustavljen (poleg znane SS-enote) ljudje kot možne storilce omenjajo tudi slovenske partizane.¹

V romansirani pripovedi koroška Slovenca Mara Kogoj in Tone Lebonja – sociolog, ki se je po dolgi odsotnosti vrnil v domači kraj, vodita povpraševalno akcijo. Med anketiranci kmalu izstopi s svojim agresivnim obnašanjem in gorvjenjem šestdesetletni Ludwig Pflüger, novinar in izdajatelj revije *Heimatbund*, ki jo uporablja za širjenje svojega nemškega nacionalističnega hujskanja, zaradi česar je že bil obsojen. Ker med spraševanjem vehementno zagovarja svojega očeta (nekdanjega pripadnika SS), se voditelja ankete odločita za temeljito izpraševanje Pflügerja, inteligentnega desnega radikalca, ki izvaja svoje trditve, verbalne tirade in tipizirana mnenja po ustaljenih nacionalističnih modelih. Nemški narod je po njegovem nosilec napredka skozi stoletja, nemški kmetje, obrtniki, industrijalci in trgovci s svojimi strukturami naj bi v vseh delih dežele začeli civilizirati slovenski narod. Nalogo politikov v bodočnosti vidi samo v kontinuirani politiki jezikovnega čiščenja obmejnega pasu za zaščito koroške domovine. Prebivalstvu enostavno odklanja slovenščino, tako v šolstvu kot pri krajevnih oznakah.

Prvotno je Pflügerjev izpraševalec Lebonja, kateri želi ostati distancirani protokolant, kar pa mu ne uspe, saj je bil Pflügerjev mladostni prijatelj. Po letu dni se v pogovor vključi Mara Kogoj in z dejstvi izvablja od Pflügerja več priznanj in informacij o nazorih in delovanju starejše generacije oziroma njihovih očetov. Po Pflügerjevem mnenju so ti očetje storili le svojo dolžnost, ko so se borili in branili svojo domovino pred boljševiki in komunizmom in se jih zato ne sme obravnavati kot zločince; resnični zločinci naj bi bili partizani, ki so bili zahrbtni borci proti svoji domovini.

Ena veja Vennemannovega romana je zgodba o nastanku spomenika vojakom in pripadnikom SS, ki ga je Pflügerjev oče s somišljeniki hotel že v petdesetih letih postaviti na Gosposvetskem polju – enemu od simbolov slovenskega naroda. Proti lokaciji spomenika na tem zgodovinskem kraju so bili predvsem Slovenci in koroški levičarji, podpiral pa jih je tudi krški (celovski) škof. Novo lokacijo so leta 1958 našli na 1015 m visokem hribu Vrhu (Ulrichsberg) na zahodnem robu Gosposvetskega polja. Spomenik v obliki velika železnega križa naj spominja na vojne žrtve in je izraz hvaležnosti za srečno vrnitev vojakov, ki da so izkazali ponos, pogum, čast in tovarištvo v vojni za domovino. Na Vrhu se oktobra zbirajo »kameradi«, prostovoljni SS-ovci, volksdojčerji, domovinska društva, neonacisti, desničarski politiki iz vse Evrope in med njimi celo celovski župan in deželni glavar Haider. Zborovalci obnavljajo prisego o priznanju k svoji desni politični miselnosti pod geslom *Kärnten is lei aans – Samo ena Koroška*. Srečanje pri železnem križu uporabljajo še za propagando proti Slovincem ter levičarjem, kot so zgodovinarji, novinarji, sodniki in umetniki, ki iščejo zgodovinsko resnico o desničarskih in neonacističnih mitih.²

¹ V *Enciklopediji Slovenije* je Janez Stergar objavil kratko pregledno geslo »Peršmanova domačija«. Na spletnih straneh www.persman.at so podrobni podatki o žrtvah pokola in spominskem muzeju protifašističnega boja na obnovljeni domačiji v Podpeci oz. Koprivni nad Železno Kaplo. Drago Druškovič je kot priča esesovskega napada in avtor fotografij žrtev pokola v celovškem *Slovenskem vestniku* že 12. 7. 1985 v članku »Cvetke zla« opisal dogodek, navedel starejše objave in zavrnil dvome o dejanskih krivcih. Gl. tudi Antifašistični odpor na Koroškem: vodič Peršmanovega muzeja – Antifaschistischer Widerstand in Kärnten: Führer durch das Peršmanmuseum, Celovec – Klagenfurt: Zveza koroških partizanov – Verband der Kärntner Partisanen, 1992, 103 str.

² Iz strokovne literature o srečanjih na Vrhu navedimo: Walter Fanta – Valentin Sima, »Stehst mitten drin im Land«. Das europäische Kameradentreffen auf dem Kärntner Ulrichsberg von seinen Anfängen bis zur Gegenwart. Klagenfurt/Celovec : Drava 2003; Valentin Sima, Die Ulrichsberggemeinschaft – Die Geschichte einer Organisation unter besonderer Berücksichtigung ihrer Anfänge, v: U. Burz – H. D. Pohl (ur.), Politische Festtagskultur in Kärnten. Einheit ohne Einigkeit? (S. Karner (ur.), Kärnten und die nationale Frage, zv. 3). Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj : Mohorjeva – J. Heyn 2005, str. 275–313; Walter Fanta, Die Ulrichsbergfeiern im öffentlichen Bewußtsein, v: U. Burz – H. D. Pohl (ur.), Politische Festtagskultur in Kärnten. Einheit ohne Einigkeit? (S. Karner (ur.), Kärnten und die nationale Frage, zv. 3). Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj : Mohorjeva – J. Heyn 2005, str. 315–343. – Op. uredništva.

Na predvečer shoda na Vrhu se v Krivi Vrbi ob Vrbskem jezeru na *Evropskem srečanju* zberejo podporniki nekdanjih esesovcev, zbrani v *Kameradschaft IV*. Leta 2005 se jim je Jörg Haider zahvalil in izrazil priznanje, da so izvršili svojo dolžnost v prid domovine. Glavna oseba romana Pflüger spominja na bivšega Haiderjevega svetovalca in sedanjega ideološkega voditelja avstrijskih svobodnjakov, novinarja in sedanjega evropskega poslanca Andreasa Mölzerja, ustanovitelja ekstremno desne frakcije s francoskim Le Penom, italijanskim Finijem ter romunskimi, bolgarskimi in belgijskimi predstavniki.

V Vennemannovem romanu nato poseže v razpravo Mara Kogoj in z dejstvi dokaže, da so pripadniki SS med drugim zagrešili pokol na velikem kmečkem posestvu Peršmanovih; ti so kot koroški Slovenci v drugi svetovni vojni podpirali partizane. 25. aprila 1945 so esesovci in policisti umorili enajst članov družine Sadovnik in Kogoj, predvsem ženske in otroke, celotno Peršmanovo posestvo zažgali, da bi zakrili sledi tega pokola in s tem prevalili krivdo na Titove partizane. Mara Kogoj želi odkriti pravega krivca in zavrniti Pflügerjeve trditve. Spomin na njeno mati, ki je bila partizanka in je umrla v koncentracijskem taborišču, in pa verjetne sorodstvene zveze s pripadniki umorjene družine Kogoj silijo Maro, da po tolikih letih najde zgodovinsko resnico. Roman prikaže politično instrumentirano zgodovino Koroške z izdelanimi modeli, ki se kot toposi ponavljajo leto za letom v praksi in pa tudi na Vrhu. Borci za domovino – slovenski partizani, ki so se uprli nacionalsocializmu na koroškem ozemlju, žrtve iz vrst civilnega prebivalstva in umorjeni pri Peršmanu dobijo v romanu svoj prostor, svoj glas in častni spomin.

Mladi avtor je vpletel dogajanje romana v natančne prikaze vsebine, ciljev in strateškega vodenja nemške nacionalsocialistične politike. Pisanje romana v obliki intervjuja mu dopušča tudi svobodno izbiro moderne tehnike: pogovorni jezik z dolgimi stavki, svojevrstna interpunkcija brez pik, uporaba dvopičja, kopičenje, ponavljanje in vrivanje besed. Vmesno govorjenje pripovedovalca pa skrbi za stalno menjavo perspektive, kar vodi do težke berljivosti romana. Predvsem pa otežuje branje svojevrstno podajanje letnic v pisani besedi (npr. tisočdevetstoštiriinštirideset namesto 1944). Pri tem se pojavi vprašanje, ali je ta način izbran samo zaradi modernega podajanja teksta ali zaradi povečanja zbranosti bralca pri težki lekciji ali pa – mislim seveda ironično – avtor želi s tem podaljšati besedilo.

Vennemannov roman *Mara Kogoj* je svojevrstno, po vsebini in načinu literarnega podajanja presenetljivo delo. Roman je zelo koristen in potreben za osvetlitev zgodovinskega dogajanja in sedanjega stanja slovenske manjšine na Koroškem. Slovenskim bralcem lahko priporočimo, da se seznanijo z dobro fundiranim prikazom zgodovinskega razvoja pokrajine in življenja ljudi slovenske etnije na drugi strani Karavank.

M a j d a O r a ž e m S t e l e

M o j c a R a m š a k, **Žrtvovanje resnice – opoj zmuzljivih diskretnih indiskretnosti**. Maribor: Litera, 2006. 291 strani.

Monografija *Žrtvovanje resnice – opoj zmuzljivih diskretnih indiskretnosti* avtorice dr. Mojce Ramšak je izšla aprila 2006 pri študentski založbi Litera v Mariboru, pod uredništvom Andreja Brvarja. Knjiga, ki je razdeljena na dvanajst poglavij, ima 291 strani in je opremljena s slikovnim gradivom, z opombami, s kazalom ključnih besed, s povzetkom v angleškem jeziku ter s seznamom literature (132 enot).

Mojca Ramšak že v predgovoru zapiše, da gre v monografiji za etnološko analizo različnih diskurzivnih in vedenjskih oblik, ki ustvarjajo čast in dobro ime. Termina sta v monografiji postavljena v posebno pojmovno zvezo in nastopata skupaj. Avtorica analizira različna pojmovanja časti in dobrega imena v pretekli ter sodobni ljudski in popularni kulturi v Sloveniji. Ob tem se osredotoči na načine, kako različne diskurzivne in vedenjske oblike opišejo oz. soustvarjajo čast in dobro ime.

Čast in dobro ime opredeli kot družbenozgodovinski konstrukt, ki ga je treba prepoznavati v ideološko zaznamovanih praksah in simbolikah vsakdanjega življenja. Avtorica pa ne ostaja le pri družbeno konstruktivističnih analizah in razgaljanjih. V središču njenega zanimanja sta posameznica in posameznik, njune osebne usode, stiske ali tesnobe ob napadu na njuno čast in dobro ime – to je ob opravljanju, obrekovanju in govorih.

Mojca Ramšak se ukvarja z mikro vidiki opravljanja in obrekovanja v družbeno kulturnih kontekstih, v analizi samega dejanja pa z opravljanjem kot obliko političnega delovanja ter umetniškega nastopa za opravljalce. Pri tem se ne sprašuje o resničnosti govoric, temveč o okoliščinah, v katerih se oblikujejo

takšne vedenjske ali govorne oblike. Zanima jo, kdaj in kako se ljudje sami odločijo, kaj je za njih resnica in kaj neresnica. Njeno temeljno vprašanje je, zakaj se zdijo ljudem govornice sploh pomembne.

V osrednjih poglavjih avtorica razpravlja o novicah, čenčah in govoricah. Govornice spremlja v različnih oblikah; v procesu prenašanja, spreminjanja ali v načinih preskakovanja od ustnega prenosa v medije in spet nazaj. Sklicuje se tudi na zgodovinske, urbane in sodobne zgodbe.¹ Ob tem zvemo, da so vojne govornice že od druge svetovne vojne predmet raziskav v Združenih državah Amerike, kjer obstajajo tudi centri za nadzor govoric v kriznem času. Po zaslugi takšnega centra so med drugim uspeli zaustaviti panični beg ljudi iz mesta Port Jervis leta 1955. Zaradi dežja je v mestu prišlo do poplav in razširile so se govornice, da se bo poškodovani jez v bližini mesta zrušil, reka pa bo preplavila mesto. V nekaj urah je mesto zapustilo deset tisoč ljudi. Bežali so tudi v pižamah, brez prtljage in peš. Ko so v centru za nadzor govoric uspeli zaustaviti evakuacijo mesta, so naredili raziskavo in ugotovili, da je bila novica spočeta v bližnji gostilni, ko je nekdo omenil, da bi jez lahko popustil. Kot eksplozije določenih negotovosti in strahu se govornice hitro širijo in jih je težko zaustaviti, kar dokazuje avtorica tudi z drugimi konkretnimi primeri govoric ob naravnih nesrečah, kot na primer ob cunamiju v Indijskem oceanu leta 2004, hurikanu Katrini v ZDA leta 2005, ali na primeru rasnih govoric v ZDA v drugi polovici 20. stoletja in vampirskih zgodb v Vzhodni ter Srednji Afriki v kolonialnem obdobju. Pri primerih se avtorica osredotoči na raznolike motive, socialne podlage oz. kontekste takšnih zgodb. Številni primeri zgodb so ilustrativni, kar bralcu po eni strani popestri branje, po drugi pa kaže na razširjenost govornih praks med različnimi ljudmi in v različnih socialnih okoljih po svetu. Vendar bi si ob tako pestrem pregledu želeli, da bi bilo še več prostora namenjenega analizi posameznega primera, saj bi tako lahko izvedeli ne le, zakaj se zgodbe oblikujejo, temveč tudi kdo jih oblikuje ter prenaša, kdaj in kako.

Mojca Ramšak odkriva motive opravljanja v ljudskem slovstvu, v literaturi in v sodobnih neliterarnih virih v Sloveniji. V analizi se osredotoči na govornice na delovnem mestu, v partnerskem, v družinskem, v sosesksem življenju, v estradnem svetu ali v svetu politike. Avtorica obravnava tudi medicinske govornice v navezavi na bolezen, govornice o smrti ter govornice zaradi nevoščljivosti, zlobe, ljubosumnja ali oblačilnega videza. V zadnjem poglavju ugotavlja razmerja in prikrivanja med opravljanjem ter humorjem.

V monografiji ne pozabi izpostaviti vprašanja mizoginih stereotipov o ženskem opravljanju (9. poglavje). Mizogine predsodke, da ženske opravljajo več kot moški, poveže z določenimi družbenimi vlogami ter pričakovanji. Ob tem opozarja na številne evfemizme, ki zastrejo, omilijo in olepšajo govorna dejanja moških. Takšne razlage ponazori s primeri: medtem ko se za ženske na primer reče, da opravljajo, si moški izmenjujejo informacije (str. 178), pri ženskah naj bi opravljanje nastajalo iz dela, moški pa opravljanje označijo kot delo (str. 169).

Mojca Ramšak postavlja opravljanje in obrekovanje v razmerje med individualnim ter kolektivnim, v iskanje ravnovesja med osebnimi ter družbenimi potrebami oz. vrednotami. V njeni analizi pa vendar izstopa subjektivistična perspektiva. Avtorico zanima stališče doživljanja posameznice oz. posameznika: njegovi oz. njeni motivi za opravljanje in posledice, ki doletijo žrtev obrekljivih jezikov. Njena pozornost je usmerjena v obe smeri; k tarči pogovorov in k tistim, ki obrekujejo. Analitična kvaliteta takšnega pogleda je, da zajame tako kontekst kot funkcijo. Avtorica na takšen način opozori na dinamiko procesa: opravljanje združuje ljudi – opravljivce v skupino, hkrati pa razdira opravljivce od opravljanih. Pod vtisom dognanj iz politične antropologije in z analitičnim poudarkom na posledicah govoric Mojca Ramšak izpostavi družbene kontekste, v katerih se oblikujejo govornice. Analitičen razmislek tako umesti v kontekst razmerij moči in interesov.

Slikovno gradivo se v knjigi nahaja med samim tekstom, kar je velika prednost, saj avtorica z analizo fotografij, plakatov, skic ali likovnih upodobitev sproti razčlenjuje različna pojmovanja in simbolične vidike časti ter dobrega imena. Pri sami analizi se osredotoči na retoriko, na kulturno perspektivo, na različne besedne in gestikulacijske načine, ob katerih ljudje oblikujejo oz. prenašajo govornice. Takšna analitična perspektiva je najbolj razvidna v predzadnjem poglavju knjige (11. poglavje) – ob terenski analizi sodne obravnave zoper čast in dobro ime.

V poglavju sledimo analizi empiričnega gradiva o kaznivih dejanjih zoper čast ter dobro ime v sodobni Sloveniji, ki temelji na sodnih spisih in na opazovanju z udeležbo v sodni dvorani. Predvsem ta del monografije je empirično bogat, analitično relevanten in za bralce nadvse zanimiv, a je – (tudi) zaradi

¹ Avtorica prevaja *contemporary legends* kot sodobne zgodbe (str. 40).

tematske in metodološke širine celotne monografije, pregleda mednarodne literature in že objavljenih mednarodnih raziskav, omejen na eno poglavje.

Avtorica z izostrenim očesom izkušene terenske raziskovalke podrobno opiše oblačilni videz ljudi in njihove gestikulacije, na podlagi interpretacije njihovih izražanj ter lastnih občutkov pa analizira terensko situacijo v sodni dvorani. Vendar bi si bralci želeli, da bi bilo takšnih opisov in analiz v knjigi še več. Med drugim tudi zato, ker ostajajo situacijski opisi in analize sodnih obravnav med družboslovno humanističnimi raziskovalci v Sloveniji večinoma prezrti. Mojca Ramšak dokazuje, kako pomemben in relevanten teren oz. primarni empirični vir je lahko prav sodna dvorana.

V drugem razdelku istega poglavja spremljamo mikro analizo vasi v Sloveniji med leti 1970 in 1986, ki ostaja zaradi etičnih načel neimenovana. Vas je bila izbrana, ker ima izjemno visoko število primerov kazenskih in civilnih sodb zaradi žalitve časti. V metodološkem smislu je zanimiva in relevantna predvsem konstrukcija takšnega terena, ki je oblikovana na podlagi sodnih spisov in sestavljena iz obtožnic, zapisnikov zaslišanja prič ter sodbe. Med različnimi dokumenti so na primer tudi zdravniški ali policijski zapisniki, v zapisnikih zaslišanj pa opisi neverbalne komunikacije.

Poleg tematske inovativnosti, prepričljivih primerjalnih medkulturnih analiz, terenskih evidenc ter bogate in pregledne literature že narejenih raziskav je pomembno opozoriti tudi na metodološki instrumentarij. Poglavje o metodologiji napoveduje podrobna razlaga stisk in dilem pri uporabi različnih tehnik kot tudi začetnih pričakovanj raziskovalke. Monografija je plod spretnega prepletanja različnih disciplinarnih vidikov in tehnik: analize lastne izkušnje, elektronsko ali po pošti poslanih vprašalnikov, opazovanja z udeležbo v sodni dvorani, slikovnega gradiva, sodnih zapisov iz arhiva sodišč, pravnih aktov, folklornega gradiva, muzejskih eksponatov (kot na primer sramotilne maske za branjevke iz 18. stoletja iz Hrvaškega zgodovinskega muzeja v Zagrebu), poljudno znanstvenih tekstov (na primer spisov Janeza Trdine), literarnih del in etnobotanike. Avtorica sooča konkretne terenske primere s primerjalnimi medkulturnimi terenskimi evidencami in s teoretično podkrepljenimi družboslovno humanističnimi raziskavami iz Združenih držav Amerike, Nemčije, Francije, Slovaške in Rusije.

V monografiji se neprestano srečujemo z vprašanjem etike, ki se navezuje na osrednje metodološko vprašanje raziskovanja v humanistiki. V tem smislu naj poudarim, da je bila do sedaj tema opravljanja, govoric, časti in dobrega imena v etnoloških analizah obravnavana le obrobno.² Z monografijo *Žrtvovanje resnice – opoj zmuzljivih diskretnih indiskretnosti* je obravnavana tema postala predmet etnološke raziskave v Sloveniji,³ hkrati pa je odprla nove raziskovalne poti tudi zgodovinarjem in sociologom.

N i n a V o d o p i v e c

² V zgodovinskih analizah se avtorica sklicuje na raziskave Marte Verginelle (*Ekonomija odrešenja in preživetja. Odnos do življenja in smrti v tržaškem podeželju*. Koper, 1996) in Darje Mihelič (*Ženska čast v istrskih mestih: Trst, Koper, Izola, Piran, 14.–15. stoletje. Acta Histriae 8/2000, št. 1, str. 29–40 in Udeležba žena v kazenskih procesih Piran 1302–1325, Etnolog 11/2001, str. 44–55*).

³ Tematika je bila pogosto obravnavana kot nekaj samoumevnega; omenjala se je vsebina, ne pa družbeni konteksti in ozadja (več Mojca Ramšak, *Žrtvovanje resnice – opoj zmuzljivih diskretnih indiskretnosti*, Litera, Maribor, 2006, str. 59). Na takšne načine opravljanje v etnoloških in antropoloških raziskavah ni bilo analitično problematizirano, niti obravnavano v mreži odnosov in moči.

Na portalu www.sistory.si so na voljo vse številke prvih šestdesetih letnikov Zgodovinskega časopisa. Revije so shranjene v pdf-formatu. Omogočeno je iskanje po besedilih, kjer vam je v pomoč priložen iskalnik.

SOURCES **LITERATURE** **BIOGRAPHY** **HISTORY AND SCHOOL** **ZIC** **LINKS** **FORUM**

Periodicals
 Monographs
 E-form
 Manuscripts
 Contributions to the contemp. hist.
Historical Review
 Zveza zgodovinskih društev Slovenije (Federation of Slovene Historic Associations)

Historica

Zgodovinski časopis

Search

Quick search Year to

Title Author

- [1947 št. 1-4](#)
- [1948 1948-1949 št. 2-3](#)
- [1950 št. 4](#)
- [1951 št. 1-4](#)
- [1952 1952-1953 št. 1-2](#)
- [1954 št. 1](#)
- [1955 št. 1-4](#)
- [1956 1956-1957. št. 1, letnik 10-11](#)
- [1958 1958-1959. št. 1, letnik 12-13](#)
- [1987 letnik 41 št. 4](#)
- [1988 letnik 42 št. 1](#)
- [1988 letnik 42 št. 2](#)
- [1988 letnik 42 št. 3](#)
- [1988 letnik 42 št. 4](#)
- [1989 letnik 43 št. 1](#)
- [1989 letnik 43 št. 2](#)
- [1989 letnik 43 št. 3](#)
- [1989 letnik 43 št. 4](#)

VIRI **LITERATURA** **BIOGRAFIKA** **ZGODOVINA IN ŠOLA** **ZIC** **POVEZAVE** **FORUM**

Serijske publikacije
 Monografije
 E-oblika
 Rokopis
 Prispeljki za novejšo zgodovino
Zgodovinski časopis
 Zveza zgodovinskih društev Slovenije (Federation of Slovene Historic Associations)

Zgodovinski

Iskanje

Hitro iskanje Leto do

Naslov Avtor

- [1947 št. 1-4](#)
- [1948 1948-1949 št. 2-3](#)
- [1950 št. 4](#)
- [1951 št. 1-4](#)
- [1952 1952-1953 št. 1-2](#)
- [1954 št. 1](#)
- [1955 št. 1-4](#)
- [1956 1956-1957. št. 1, letnik 10-11](#)
- [1958 1958-1959. št. 1, letnik 12-13](#)
- [1987 letnik 41 št. 4](#)
- [1988 letnik 42 št. 1](#)
- [1988 letnik 42 št. 2](#)
- [1988 letnik 42 št. 3](#)
- [1988 letnik 42 št. 4](#)
- [1989 letnik 43 št. 1](#)
- [1989 letnik 43 št. 2](#)
- [1989 letnik 43 št. 3](#)
- [1989 letnik 43 št. 4](#)

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Neva M a k u c, Historiografsko delo *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*
Giovannija Candida (ok. 1450–1528) in slovenska zgodovina 5–27
Giovanni Candido's Historiographic Work *Commentariorum Aquileiensivm libri octo*
and Slovene History
- Aleksej K a l c, Kongsripcija tržaškega Teritorija iz let 1777/78 29–44
The Conscription of 1777/78 in the *Territorio of Trieste*
- Filip Č u č e k, Slovenski »napad« na okrajne zastope v Taaffejevi dobi 45–61
Slovene »Attack« on District Councils during the Era of Eduard Taaffe
- Mario S t r e c h a, »Za Krst častni i Hrvatsvo slavno«: Politični katolicizem v banski Hrvaški
v začetku 20. stoletja 63–90
Political Catholicism in Banal Croatia at the Beginning of the 20th Century
- Walter L u k a n, Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni 91–149
The Hapsburg Monarchy and Slovenes during the First World War
- Miroslav S t i p l o v š e k, Prizadevanja ljubljanske in mariborske oblastne skupščine
ter banskega sveta Dravske banovine za udejanjenje slovenskega parlamentarizma
v prvi Jugoslaviji 151–176
The Pursuit of Slovene Parliamentarism in the First Yugoslavia by Oblast Assemblies
of Ljubljana and Maribor and by the Provincial Council of the Drava Province
- Borut B a t a g e l j, »Škodovati ne smemo ne posameznicam, ne narodu!«: Božo Škerlj,
antropometrija in ženski šport v 30-tih letih 20. stoletja 177–183
»We Should Not Harm either Individual Women or the Nation!« Božo Škerlj, Anthropometry,
and Female Sport in the 1930s.
- Luka V i d m a r, »Ad usum publicum destinata«: O javnem značaju Semeniške knjižnice
v Ljubljani 185–200
Ad usum publicum destinata. On the Public Character of the Seminary Library in Ljubljana
- Herwig W o l f r a m, »Rimsko« kraljestvo Germanov 259–270
The »Roman« Kingdom of the Germans
- Walter P o h l, Etnični preobrat zgodnjega srednjega veka in njegov vpliv
na srednjevzhodno Evropo 271–285
The Ethnic Turnabout of the Early Middle Ages and Its Consequences for Central Eastern Europe

- Helmut R e i m i t z, Zgodovina in identiteta frankovskih kraljestev merovinške in karolinške dobe 287–299
History and Identity in Frankish Kingdoms during the Reign of the Merovingians and the Carolingians
- Pavlina R y c h t e r o v á, Vzpon in propad přemyslidske države. Raziskovanje češkega zgodnjega in visokega srednjega veka v sodobni češki medievistiki 301–313
The Rise and Fall of the Přemyslid State. Research of the Czech Early and the High Middle Ages in Modern Czech Medieval Studies
- Albert O v i d i u, Goti v spodnjem Podonavju in njihov pomen za krščanstvo v današnjem romunskem prostoru 315–322
The Goths in the Lower Danubian Area and Their Significance for Christianity in Present-Day Romania
- Mojca K o v a č i č, Viri za zgodovino žensk v srednjem veku 323–349
Sources for Medieval History of Women
- Boris G o l e c, Valvasorjevo neznano potomstvo do današnjih dni – 1. del 351–383
Valvasor's Unknown Offspring up to the Present – Part One
- Nataša P o d g o r š e k, Slovensko-hrvaški boj za Istro. Kratek oris narodnostnih in političnih razmer v Istri v 2. polovici 19. stoletja 385–392
Slovene and Croatian Fight for Istria
- Uroš L i p u š č e k, Slovensko in albansko nacionalno vprašanje med prvo svetovno vojno – podobnosti in razlike 393–407
Slovene and Albanian National Questions during the First World War: Similarities and Differences
- Mateja R a t e j, (Nevralgična) stičišča političnega sodelovanja Slovenske ljudske stranke in Narodne radikalne stranke med obema vojnama 409–426
(Neuralgic) Contact Points of the Political Cooperation of the Slovene People's Party and the National Radical Party between the Two World Wars
- Sandi V o l k, Travma povratka. Poročanje tiska v Trstu o fašističnem in nacističnem taboriščnem sistemu neposredno po koncu vojne leta 1945 427–446
The Traumatic Return: Reports of the Triestine Printed Media Immediately after the End of the Second World War on Fascist and Nazi Camp Systems

ZAPISI – NOTES

- Jožef S m e j, Franc Ivanocy leta 1899 zagovarja širjenje in branje slovenskih knjig 208–209
In 1899, Franc Ivanocy Advocates the Dissemination and Reading of Slovene Books
- Ivan V o g r i č, Primer Ferrer in njegov odmev na Slovenskem 211–218
The Ferrer Case and Its Impact in Slovenia
- Jože C i p e r l e, 40 let arhiva in muzeja Univerze v Ljubljani 447–453
Four Decades of the University of Ljubljana Archives and Museum

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

- Prof. Tomaž Weber – osemdesetletnik (Štefan T r o j a r)..... 219–222
 Professor Tomaž Weber – An Octogenarian
- Prof. dr. Dušan Nećak – šestdesetletnik (Božo R e p e, Miroslav S t i p l o v š e k)..... 223–228
 Professor Dušan Nećak – A Sexagenarian
- Prof. dr. Branko Reisp – osemdesetletnik (Ignacij V o j e)..... 455–457
 Professor Dr. Branko Reisp – Octogenarian
- Prof. dr. Branko Marušič – sedemdesetletnik (Slavica P l a h u t a) 459–465
 Professor Dr. Branko Marušič – Septuagenarian
- Prof. dr. Stane Granda – šestdesetletnik (Darko F r i š) 467–468
 Professor Dr. Stane Granda – Sexagenarian

IN MEMORIAM – IN MEMORIAM

- Olga Janša Zorn (Darja M i h e l i č) 229–233
- Božo Otorepec (Peter Š t i h)..... 235–237

KONGRESI IN SIMPOZIJI – CONGRESSES, SYMPOSIA

- Mednarodni znanstveni posvet »150 let od prvega modernega habsburškega popisa prebivalstva«.
 Pulj, 31. oktobra 2007 (Aleksej K a l c) 239–242
 »150 Years since the First Modern Census by the Hapsburgs«. International conference,
 »Juraj Dobrila University, Pula, October 31, 2007
39. letna konvencija Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij. New Orleans,
 Louisiana, 15.–18. novembra 2007 (Matjaž K l e m e n č i č)..... 242–244
 39th National Convention of American Association for the Advancement of Slavic Studies,
 New Orleans, Louisiana, November 15 – 18, 2007
- 17th Annual Conference of the Women's History Network »Gender and Generations:
 Women and Life Cycles«, University of Glasgow, Glasgow, 5.–7. September 2008
 (Mojca K o v a č i č)..... 469–471
 17th Annual Conference of the Women's History Network. »Gender and Generations:
 Women and Life Cycles«
- Intelligence and Dictatorship – 14. letna konferenca IIHA. Reinbek 17.–19. oktober 2008
 (Ljuba Dornik Š u b e l j)..... 471–473
 »Intelligence and Dictatorships«

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

- Stjepan Ćosić, Nenad Vekarić, Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi
 i sorbonezi (Ignacij V o j e)..... 245–248

Vladimir Magić, Katalog knjiga XVI. st. u Metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu (Anja D u l a r)	248–249
Napoleon na Jadranu = Napoleon dans l'Adriatique. Ur. Janez Šumrada (Klemen P u s t).....	249–251
Jure Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo: diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935 (Miroslav S t i p l o v š e k).....	251–254
Bernard Nežmah, Jelcinova Rusija (Marjan B r i t o v š e k).....	254–255
Desanka Kovačević – Kojić, Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV–XV) (Ignacij V o j e).....	475–479
Zdravko Šundrica, Tajna kutija dubrovačkog arhiva, I. dio (Ignacij V o j e).....	479–481
Marija Mogorović Crljenko, Nepoznati svijet istarskih žena. Položaj i uloga žene u istarskim komunalnim društvima: primjer Novigrada u 15. i 16. stoljeću (Mojca K o v a č i ć)	481–483
Marko Kambič, Recepcija rimskog dednega prava na Slovenskem s posebnim ozirom na dedni red Karla VI. (Boris G o l e c).....	483–484
Nedjeljko Nižić, Pregled povijesti pošte, brzopjava i telefona u Hrvatskoj (Ljudmila B e z l a j K r e v e l).....	485–486
Tone Kregar, Med Tatrami in Triglavom: primerjave narodnega razvoja Slovencev in Slovakov in njihovi kulturno-politični stiki 1848-1938 (Mirko S t i p l o v š e k).....	486–488
Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity (Damijan H a n č i ć, Renato P o d b e r š i ć).....	488–491
Kevin Vennemann, Mara Kogoj (Majda O r a ž e m S t e l e)	491–493
Mojca Ramšak, Žrtvovanje resnice – opoj zmuzljivih diskretnih indiskretnosti (Nina V o d o p i v e c).....	493–495

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENT

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 62, 2008.....	497–500
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 62, 2008	